

सायणभाष्यप्रदीपिका

मुंबई यूनिव्हर्सिटीने बी. ए. च्या परीक्षेकरितां
नेमिलेल्या ऋग्वेदसूक्तांचें
मराठी भाषान्तर.

(ह्या पुस्तकाची मारुकी सन १८६७ च्या २५ व्या अक्टा-
प्रमाणें नोंदिली असे.)

इसवी सन १९०१

किंमत १। रुपया.

(सर्वे हक पुस्तककर्त्यानें स्वाधीन ठेविले आहेत.)

मुंबई येथे “ इंदुप्रकाश ” छापखान्यांत छापिलें.

विषयांचा अनुक्रम.

विषय.	—००*००—	पृष्ठांक.
१ प्रस्तावना.		१-१६
२ वेदांचें महत्त्व व सायणभाष्य.		१-६
३ एकाद्या शब्दांतील उदात्त स्वर दिले असतां त्यांवरून त्यांतील इतर स्वर ओळखून काढण्याकरितां व संहितेवरून पदपाठ करण्याकरितां दिलेली उदाहरणे.		१-४
४ उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित.		१-२०
५ वैदिकवृत्तविचार.		१-१४
६ सायणाचार्यासंबंधानें डा. पीटर्सननें केलेले कांहीं उल्लेख. ...		१-७
७ यूरोपियन् टीकाकारांच्या संबंधानें कांहीं गमती.		१-६
८ कांहीं लक्ष्यांत ठेवण्यासारख्या गोष्टी.		१-३
९ मुख्य ग्रंथ—ऋग्वेदसूक्तांचें मराठी भाषान्तर.		१-२३९
१० निरनिराळ्या मंडलांतील सूक्तें व डा. पीटर्सनचे अनुक्रम नंबर ह्यांचा संबंध दर्शविणारें कोष्टक.१
११ देवतांचें स्वभाववर्णन.		१-१०
१२ महत्त्वाच्चा व कठिण अशा स्थळांची यादी.१
१३ कोणकोणत्या देवता कोणकोणत्या सूक्तांमध्ये वर्णिल्या आहेत हें दर्शविणारें कोष्टक. वाचण्यास मनोरंजक अशा सूक्तांची यादी. ...		१
१४ प्रत्येक सूक्ताचें वृत्त, त्याची देवता व त्याचा ऋषि हें दर्शविणारें कोष्टक.		१-४
१५ सायणाचार्य		१-४
१६ सूची		१-५४

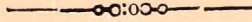
टीप—प्रत्येक विषयाला पृष्ठांक निराळे आहेत.

मंडल ६ सूक्त ५३, मं० १ सू० १५४, मं० १ सू० १४३ व मं० १ सू० ११५ च्या शंखटाच्या तीन ऋचा, ह्यांचें भाषांतर योग्य स्थळीं न येतां मं० १० सू० १६८ च्या मागाहून, ग्रंथाचे शेवटीं, आलें आहे.

सूचीमध्ये प्रत्येक शब्दांच्या पुढें जे आंकडे आहेत ते ऋचांचे दर्शक आहेत.

शुद्धिपत्र.

मूल ग्रंथ.

पृष्ठ.	ओळ.	शुद्ध.	पृष्ठ.	ओळ.	शुद्ध.
१	७	सोम	२६	१२	लक्ष्य भेदितो
३	४	अर्चितवन्तः	”	२३, २४	शत्रुविघातक (घोरं)
”	२०	तद्यस्मिन्नास्ति असौ	२७	४	पुष्टीः
”	२२	उपरि	”	१८	दरिद्र्याला
५	१	अशा	३२	११	दृढांगः
६	६	“ हस्तवे=हन्तुः ”	३६	६	मनुष्यान्
		ह्यापुढें पूर्णविराम नको.	४१	१७	मनुष्येषु [मध्ये]
७	१४	‘ अतिशयेन वसुमतः ’	४३	११	[ह्या हवीरूप]
		ह्यापुढें पूर्णविराम नको.	४५	२२	पप्रथे=प्रथते
११	५	निषण्णवान्	४८	शैवटची	वृषा
१२	८	धारण करीत होत्साता	५१	२२	सहस्रं हरयः
”	१९	ऋचा १४ वी	६१	२३	ह्या ओळीचे आरंभोच
१४	३	शुभःशेषस्य			“ऋचा ३ री ’ अशां
१५	२१	पाहिला			अक्षरें पाहिजेत.
१६	१३	जगतः मध्ये	६२	८, ९	तुला (त्वा)
”	२१	ह्या ओळीत कांहीं			[आह्नी]
		शब्दांची द्विरुक्ति झा-	६३	१५	धर्माणि
		ली आहे.	७१	८	न्यग्भूतपादाः
१९	१२	कर्तव्यानि	७८	६	ईशानं
२१	५	प्रतिवितन्वते	८०	२०	अस्माकं
”	८	तुरगाः	८७	११	सीषधः

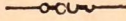
पृष्ठ.	ओळ.	शुद्ध.
८७	२२	उपगतधनां
८८	१७	संभजनाय
८९	१०	सोम [रसाचें]
,,	१८	एतत्संज्ञौ
९०	१५	पूषा
९२	६	तू] तो
,,	१३	हवः स्तोता
९५	१४	मघवानं=धनवन्तं
९६	५	(ब्रह्मकृतिं)
,,	१३	अपां
१००	१०	(यत् त्वा
,,	१९	गयस्फानः
१०७	३	ज्या प्रतिगमनाकडून तुह्नीं धारण कर- विलेंत
१०९	१२	गाईलाही (स्तर्ये चित् अध्न्यां)
११०	२२	अजुष्टं
११२	६	येथे कांहीं शब्दांचीं द्विरुक्ति झाली आहे.
११४	१५	[देवमनुष्यादिस- र्वाश्रयाणां]
११८	१५, १६	योग्य होऊं देऊं
१२५	१	मदत
१२६	४	ह्या ओळीच्या आ- रंभींच " ऋचा ९ वी " इतके शब्द

पृष्ठ.	ओळ.	शुद्ध.
		पाहिजेत.
१२७	२२	जो सर्वप्रेरक सविता ल्याचें
१२८	१७	द्विता प्रणुदे
,,	१८	रात्रौ
,,	२३	(ऋष्वं)
१३२	८	(यत्=येन)
१३३	६	कृत्वा
१३७	१९	देवाय
१३८	२१	स्तोत्रं
१३९	५	स्तोत्यांना
१४३	२	दिवसानां मध्ये
१४५	१	समानख्यानः, प्रियः. ह्याच्यापुढें
,,	२	एनसा
,,	३	यक्षिन्
,,	७	मेधावी
,,	२३	क्षियन्तः
१४७	८	शोभनधनयुक्ता
१४९	९	कांहीं
,,	१८	प्रगायत
,,	१९	अंतरिक्षस्य
,,	२०	भीळ्दुषे
१५०	४	तो
,,	१२	जो

पृष्ठ.	ओळ.	शुद्ध.
१५१	७	युष्माकं मध्ये
,,	२२	यद्वा [हवीषि]
१५२	३	योग्य
,,	२३	असें] बोला.
१५३	५	अधिकं
,,	८	पित्र्यात्
१५४	३	विश्वे=
१५५	२१	मरणानन्तर
,,	२३	बंद न
१५६	१३	परयुः
१५७	शेवटची	देवांपैकीं
१५८	पहिली	होतात.
१५९	४	वैरूप
१६०	१०	सौमनसे
,,	२२	उभा=उभौ
,,	२३	राजाना=राजानौ
१७१	६	ब्रह्माण्डदेहः
,,	२१	भूमि
१७४	७	सर्वहुतः
१७६	६,७	अकल्पयन्
१८४	२१	अहं
१९३	११	स्रष्टुं
२००	पहिली	समुद्रवन्ति
२०८	१३	(रथं न)
,,	१६	ह्या ओळीचे आरंभचिं

पृष्ठ.	ओळ.	शुद्ध.
		“ऋचा २ री” अशीं
		अक्षरें पाहिजेत.
२१२	६	प्रशिथिलानि
२१३	२२	अतिशीघ्रं
२१३-४		तस्मिन्नेवार्थे
२१४		सम्बन्धीनि
२१५	१५	उपासकानां सह-
		स्थानं
,,	१६	अतिविस्तीर्णं
२१६	२	त्रेधा=त्रिप्रकारं
२१८	२	संचार
,,	१०	महद्भुत्वं
२२२	११	कामयामहे
२२३	१८	मंडल १ सूक्त १४३
२२४	७	गवादिधनैः
२२५	४	विविधरक्षणवति
२२८	१९,२०	(आहिनुहि=प्रा-
		प्नुहि)
,,	२२	वरणाय
२३२	१९	अदब्धोभिः
२३३	७	,,
,,	१४	,,
,,	२०	तत्, तत्
२३७	२१	अनन्तं
,,	२२	कृष्णं

प्रस्तावना.

आर्यांच्या धर्माची इमारत ज्या महाग्रंथांवर मूळ रचली गेली ते ग्रंथ वेद हे होत. वेद ह्याटले ह्यणजे त्यांत संहिता, ब्राह्मणें व आरण्यकें इतक्यांचा समावेश होतो. इतक्यांचें संपूर्ण अध्ययन जोंपर्यंत झालें नाहीं तोंपर्यंत पूर्ण वेदाध्ययन झालें नाहीं व तोंपर्यंत वेदांचें सर्व रहस्य कळलें नाहीं असेंच समजलें पाहिजे. सर्व तत्त्वज्ञानाचें सारच अशीं जीं उपनिषदें तीं आरण्यकांचाच एक भाग आहेत. ह्या वेदग्रंथांपैकीं ऋग्वेदाची जी संहिता आहे त्या ऋक्संहितेपैकीं अगदीं थोडीं सूक्तें मात्र बी. ए. च्या परीक्षेला नेमिलेलीं असतात. ह्यावरून सर्व वेदांचें ज्ञान करून घेण्यास आणखी कितीतरी अध्ययनाची जरूरी आहे त्याची थोडीशी कल्पना करितां येईल.

वेदांची भाषा संस्कृत आहे खरी परंतु ती अतिशयच प्राचीन आहे. वेदांचा काल सहा हजार वर्षांच्या आंतला आहे असें प्रतिपादन करणें शक्यच नाहीं हें विद्वद्गुरु रा. रा. टिळक ह्यांनीं अगदीं निर्विवाद सिद्ध केलें आहे. “ इतका प्राचीन ग्रंथ समजावयास कठिण असला ह्यणून नवल नाहीं; परंतु वस्तुतः त्याच्या कालाकडे पाहिलें तर जितका कठिण असावा तितका तो कठिण नाहीं ही एक सुदैवाचीच गोष्ट समजली पाहिजे. ” “ या ऋक्संहितेंत ब्रह्मज्ञानाविषयींचे भाग थोडे आहेत. बहुत्तरून सर्व भाग प्रार्थनावद्भूत आहेत. ” “ वेदाच्या काळीं संस्कृत भाषा बऱ्याच पक्क दशेला आली होती. कारण ज्या भाषेंत कविता होतात आणि त्या तरी एक दोन वृत्तांनींच रचिलेल्या नव्हेत, अनेक निरनिराळ्या प्रकारच्या वृत्तांनीं रचिल्या जातात, ती भाषा पक्क दशेला आलेली आहे असें समजावें. हा सिद्धांत वेदास लाविला तर वेदाच्या काळीं संस्कृत भाषा उंच दशेला आली होती असें उघड होतें. सर्व

ऋग्वेदसंहितेत एकंदर वृत्ते ७६ आहेत. ” “ वेदाच्या भाषेत समास बहुतकरून येत नाहीत आणि आले तर फार लहान आणि सोपे असतात; भाषेमध्ये कृतक अलंकार काहीं नाहीत व कवितेत योजिलेले शब्द प्रायः लोकव्यहारांतील साधे आणि सोपे आहेत; वेदसूक्तांची कविता जरी “ रघुवंशा ” सारखी मधुर नाही अथवा “ नैषधा ” सारखी श्लेषाढ्य नाही, तरी ती साधी, सुंदर, सह-जोक्तिसंपन्न आणि निष्कपट अर्थगौरवांनीं भरलेली आहे. तींत जरी कालिदास कवीच्या सारख्या सुंदर उपमा नाहीत, तथापि उषा (प्रातःकाळचे अरुणवर्णाचे तेज), वरुण (रात्रिरूप देव), सविता (सूर्यरूप देव) इत्यादिक सृष्ट पदार्थांचीं आणि तेजांचीं अत्युत्तम वर्णने त्यांत भरली आहेत. ”

“ वेदासारखा अत्यंत प्राचीन ग्रंथ अत्यंत प्राचीन संस्कृतांत लिहिला असतांही त्याचे बहुतेक भाग जे समजण्यासारखे आहेत, त्यांचे श्रेय आमच्या वेदपाठक ब्राह्मणांना आणि और्णनाभ, यास्क, दुर्ग, सायण इत्यादिक जे आचार्य यांनीं मिळविलेले आहे. या ब्राह्मणांचे आणि आचार्यांचे उपकार आपणांवर केवढे आहेत ते आपल्या मनावर नीट रीतीने ठसण्याकरितां आपण असे लक्ष्यांत ठेवावे कीं, ब्राह्मणांसारखेच जे प्राचीन पारशी लोक त्यांचा वेदांसारखाच ‘ आवस्ता ’ ह्मणून “ झंद ” भाषेत ग्रंथ आहे, तो वेदापेक्षां फार अर्वाचीन असतांही त्याचे बहुतेक सर्व भाग उच्चार्याच्या आणि अर्थाच्या संबधानें वादग्रस्त आहेत. त्यांचे कारण असें कीं, वेदांच्या पाठाचा आणि अभ्यासाचा प्रचार जसा ब्राह्मणांनीं अतिप्राचीन काळापासून अव्याहत परंपरेनें ठेविला आहे, तसा पारशी लोकांनीं ठेविलेला नाही. ”

प्राचीनकाळीं वेदरक्षणाचें पुण्य ज्याप्रमाणें ब्राह्मणांनीं आणि आचार्यांनीं संपादन केले त्याचप्रमाणें हल्लींच्या काळीं तें पुण्य यूरोपिअन लोक संपादीत आहेत. यूरोपिअन लोकांना जर वेदांची अभिष्टि लागली नसती तर आपले वेद व आपला धर्म बुडण्याचा समय खरोखर लवकरच प्राप्त झाला असता.

इश्वरकृपेनें ती भीति आतां उत्तरोत्तर कमी होत चालली आहे ह्याबद्दल आपण त्या यूरोपिअन् लोकांचे व त्यांत विशेषतः जर्मन् पंडितांचे आभार मानले पाहिजेत. तथापि वेदांचा अर्थ करण्याच्या रीतीसंबंधानें त्यांचा व आपला मतभेद फार आहे ही गोष्ट मात्र अगदी खोटी नाही. त्याविषयीचें विवेचन दुसरीकडे केलेच आहे, तरी त्यासंबंधानें कै. शंकर पांडुरंग पंडित ह्यांनीं प्रदर्शित केलेलें मत येथें दाखल करतो. - "माझा स्वताहाचा तर अनुभव असा आहे कीं वेदाच्या अभ्यासाला जीं साधनें आह्मां हिंदु लोकांस आहेत, आणि त्याचा खरा अर्थ आह्मांस समजण्याचा एकंदरीत जेवढा संभव आहे, त्यापेक्षां पाश्चात्यांस साधनेंही थोडीं आणि समजण्याचा संभवही थोडा. या विषयीं मी आजपर्यंत वेदासंबंधाचे पाश्चात्यांनीं केलेले ग्रंथ जे जे पाहिले, आणि त्यांच्याशीं आमच्या लोकांचे ताडून पाहिले, त्यावरून खात्री होण्यासारखी आहे. याचें मुख्य कारण असें आहे कीं, हिंदु लोक जसें काय वेदाच्या माहेरींच असल्यामुळे बहुतेक ठिकाणीं पाश्चात्यांस अत्यंत अडचणीअंतीं समजण्यास कठिण अशा ऋचा आमच्या लोकांस सहज समजण्यासारख्या असतात. कारण प्राचीन आर्य हिंदु आणि अर्वाचीन आर्य हिंदु यांजमध्ये मोठेंच अंतर पडलें आहे असें नाही. आणि आह्मांमध्ये आणि पाश्चात्यांमध्ये तर सर्व गोष्टींनीं मोठेंच अंतर आहे. यास्तव पाश्चात्य विद्वान पश्चिमेंतच राहून आपल्या मोठ्या उद्योगाच्या आणि अभ्यासाच्या योगानें वेदार्थसंपादनाविषयीं जरी शोध लावून मोठे अत्यंत उपयोगी ग्रंथ लिहितात, आणि आह्मांस त्यांचा उपयोग जरी मोठा होतो; तथापि वेद आमचाच आहे ह्या नात्यानेच नव्हे, पण आह्मी वेदाच्या या आर्य-भूमींत त्याजबरोबर राहिलों आहों या सहवासाच्या आणि साहचर्याच्या नात्यानें पाश्चात्यांप्रमाणें आह्मीं श्रम केले तर आह्मांला जशी वेदार्थाची प्राप्ति होण्याचा संभव आहे, तशी आमच्या पाश्चात्य विद्वान बंधूंना नाही. असें आह्मी नम्रपणानें ह्मणण्याची परवानगी घेतों." कै. पंडितांसारख्या विद्वानाचे हे शब्द आहेत हें बरील उतारा वाचतांना लक्षांत ठेवावे.

यावरून, परकी विद्वानांत आणि देशी विद्वानांत किती मोठें अंतर आहे हें दिसून येईल. युरोपियन् लोकांच्या टीका आणि त्यांचे परस्परविरुद्ध असे अर्थ वाचले ह्याणजे मन गोंधळून जाऊन “ नैको मुनियंस्य वचः प्रमाणं ” असं वाटावयास लागतें व वेदाचा एकादा निश्चित अर्थ असूं शकेल कीं नाहीं ह्याविषयीही भ्रांति उत्पन्न होते. परंतु अशा निराशेनें ग्रंथ होण्याचें कांहीं कारण नाहीं. आपलें महाभाग्य कीं सायणाचार्यासारखे भाष्यकार आपल्यांत निपजले व त्यांनीं मोठमोठे अमूल्य ग्रंथ लिहून ठेविले. त्यावरून निराशेला व भ्रमाला जागाच राहिली नाहीं. सायणाचार्यासारख्यांच्या ग्रंथांवरून आपणांस वेदाच्या खऱ्या अर्थाचा लाभ खचित होण्यासारखा आहे व असा लाभ विद्यार्थी लोकांना व्हावा ह्याच हेतूनें हा प्रयत्न केलेला आहे. “ शिकणे हें अवघड आहेच, परंतु त्यापेक्षांही विसरणें हें जास्त अवघड आहे ” अशी जी इंग्रजीमध्ये ह्याण आहे त्या ह्याणीचा विचार केला असतां खोटीं मतें व खोटे ग्रह अगोदरपासून धारण केल्यानें आपला व आपल्याबरोबर लोकांचा कसा नाश होण्याचा संभव असतो हें चांगलें कळून येणार आहे. युरोपियन् टीकाकारांच्या टीकांचा अभ्यास करणें चांगलें आहे. त्यापासून बुद्धीला कुशाग्रत्वही प्राप्त होईल परंतु त्याच्यापूर्वी सायणभाष्याचें अध्ययन केलेलें असणें फारच अगत्याचें आहे.

ह्या पुस्तकांत विद्यार्थ्यांना सायणभाष्य अल्प प्रयासानें शिकतां यावें अशी तजवीज केलेली आहे. परीक्षेच्या घाईमुळें व इतर अभ्यासाचा मोठा डोंगर उरावर असल्यामुळें पुष्कळ लोकांना सायणभाष्य समग्र वाचण्यास सवड सांपडत नाहीं. कारण त्यास श्रम व वेळ फार लागतो. ही विद्यार्थ्यांची आपत्ति दूर व्हावी ह्याणून सायणभाष्यांतील सर्व महत्त्वाचा मजकूर घेऊन, अवश्य वाटलें तेंथें मराठी अर्थ देऊन व छापण्याच्या एका विशिष्ट रीतीचा अंगीकार करून सायणभाष्य, ह्या पुस्तकात, संबोध केलेलें आहे. “ तत्त्वविवेचक ” ग्रंथप्रसारक मंडळीकरितां कै. तु **व. आत्माराम कान्होबा** ह्यांनीं सभाष्य

ऋग्वेदाची संहिता छापलेली आहे. त्या ग्रंथाचे एकंदर नऊ भाग आहेत. त्याचा उपयोग हे पुस्तक तयार करण्याचे कामी मुख्यत्वेन केला आहे. डा. पीटर्सनच्या ऋग्वेदाच्या प्रतीचाही पुष्कळच उपयोग झाला. तुकारामतात्यांच्या व पीटर्सनच्या प्रतीमध्ये सायणभाष्यासंबंधाने कोठे कोठे फरक आहे. तो त्या त्या स्थलीं सांगितलेला आहे; परंतु सांगितला नाही अशीही बरीच स्थळे आहेत. ह्या ग्रंथकारांचे ह्या स्थलीं अर्थात्च आभार मानिले पाहिजेत.

ह्या पुस्तकाची व्यवस्था येणेप्रमाणे आहे.—प्रथमतः प्रत्येक ऋचेतील सर्व कठिण शब्द एकाखाली एक असे दिले आहेत. त्यामुळे कोणताही शब्द फार लवकर ध्यानांत येतो. त्या शब्दाच्या पुढेच त्या शब्दाचे भाष्यामधील संस्कृत स्पष्टीकरण देऊन जरूर वाटले तेथे मराठी अर्थ दिलेला आहे. कठिण स्थलीं शब्दांचा परस्परसंबंध सांगितलेला आहे. कोठे कोठे अन्वय दिलेला आहे व “नु” “इत्” इत्यादिकांचा अर्थ नीट लक्षांत यावा ह्यापून जाज्या टैपाची योजना केली आहे. त्याचप्रमाणे यौगिक अर्थ (root-meaning) समजण्याकरितां व व्याकरणविशेष दर्शविण्याकरितांही जाडा टैप घातलेला आहे. ह्यापुढे ह्यानंतर त्या ऋचेचा सरळ शब्दशः मराठी अर्थ दिलेला आहे. अर्थ देताना मराठी भाषा चांगली लिहिण्यापेक्षां त्या ऋचेचा अर्थ बरोबर रीतीने वाचणाऱ्यांच्या मनांत कसा उतरेल इकडे विशेष लक्ष्य पांचविलें आहे. ह्याच कारणाने पुनरुक्तीच्य दोषाचा आनंदाने स्वीकार केला आहे. मराठी अर्थांत व इतरत्रही दोन प्रकारच्या कंसांचा उपयोग केलेला आहे. मुळांतील कोणत्या शब्दाचा कोणता अर्थ केला हे दाखविण्याकरितां () अशा कंसांत मुळांतील शब्द घातले आहेत, व जेथे नीट अर्थ जुळण्याकरितां कांहीं शब्द पदरचे घालावे लागले तेथे ते शब्द [] अशा कंसांत घातले आहेत. त्यामुळे मुळांतील किती व पदरचे किती ह्याविषयीं विद्यार्थ्यांना नीट कल्पना होईल. [] अशा कंसांतील शब्द बहुतेकरून सायणाचार्यांच्या मते घेतले आहेत. जेथे,

एका ऋचेचे दोन दोन अथवा तीन तीनही अर्थ करितां येतात असें भाष्यांत सांगितले आहे, तेथें तितकेही अर्थ मराठींत करून दाखविले आहेत. जेथें एकदम सर्व ऋचेचा अर्थ लिहिल्यास घोंटाळा उडून जाईल असें वाटलें तेथें चरणाचरणाचा अर्थ निरनिराळा लिहिला आहे. अशी मूळ पुस्तकाची व्यवस्था आहे. ह्यावरून भाष्यांतील अर्थ अल्प श्रमानें पण स्पष्ट रीतीनें विद्यार्थ्यांस समजेल असें वाटतें. एकदा सायणांचा अर्थ पूर्णपणें मनांत उतरला ह्मणजे यूरोपिअनांचे मतभेद लक्षांत ठेवणें हें कांहीं फार अवघड नाही. कारण मूळ एक अर्थ लक्षांत असला ह्मणजे अमुक ग्रंथकारांचें ह्यावर असें ह्मणणें आहे हें सहज रीतीनें समजतें.

ह्या पुस्तकास जीं परिशिष्टें जोडलीं आहेत त्यांविषयीं येथें कांहीं निराळें लिहिण्याची अवश्यकता आहे असें दिसत नाही. एका परिशिष्टांत, संहितेवरून पदपाठ करण्याचा सराव व्हावा ह्मणून कांहीं अवघड अवघड अशा निवडक ऋचा प्रथम देऊन नंतर पुढें त्यांचा पदपाठ दिला आहे. परंतु पदपाठावरून संहिता करण्याचे कामांही ह्या परिशिष्टांचा उपयोग करून घेतां येईल असें वाटतें.

स्वरासंबंधानें व वृत्तासंबंधानें जीं परिशिष्टें आहेत तीं माझ्या एका विद्वान स्नेह्यांच्या हातचीं आहेत हेंही येथें कळवून ठेवणें अगत्याचें आहे.

वेदाच्या संहितेचे विभाग दोन प्रकारांनीं करण्याची पद्धति आहे. त्याच तत्त्वावर ऋक्संहितेचेही, आठ अष्टके अथवा दहा मंडलें, असे विभाग आहेत. आठ अष्टके ह्मणजे काय अथवा दहा मंडलें ह्मणजे काय, ग्रंथांमध्ये कांहींही फरक नाही. कोणत्याही विभागपद्धतीचा अंगीकार केला तरी मूळ ग्रंथ जेवढा आहे तेवढाच असावयाचा. तथापि “ रघुवंशा ” ची श्लोकसंख्या कायम ठेविली परंतु जर त्याचे १९ सर्ग न समजतां सव्वीस सर्ग समजले तर प्रत्येक सर्गामध्ये षसा थोडाबहुत फरक करावा लागेल, ह्मणजे पहिल्या सर्गांतले कांहीं श्लोक दुसऱ्यांत, दुसऱ्याचे निः... येथें करावें लागेल, तसाच प्रकार कांहीं अंशी

वेदाचा झाला आहे. आतां, वृत्तभिन्नत्व इत्यादि कारणांमुळे “ रघुवंशा ” दि ग्रंथांचे असे भाग केले तर तें नीट दिसणार नाही ही गोष्ट वेगळी, परंतु ती अडचण वेदांच्या संबंधानें लागू नाही हें उघडच आहे. प्रत्येक अष्टकाचे पुन्हां अध्याय व अध्यायाचे वर्ग व वर्गाच्या ऋचा असे पोटभाग आहेत. त्याचप्रमाणे प्रत्येक मंडलाचीही सूक्तें व सूक्तांच्या ऋचा असे पोटभाग आहेत. ह्या पुस्तकांत मंडल-सूक्तें-ऋचा, अशाच पद्धतीचा अंगीकार केला आहे.

वेद हा इतका प्राचीन ग्रंथ असतां वेदामध्यें पाठभेद नाहीत ही मोठी कौतुक करण्याजोगी गोष्ट आहे. “ वेदासारखा अत्यंत पुरातन ग्रंथ इतक्या मोठ्या काळजीनें जपून ठेविलेला, आणि प्राणापलीकडे मानून सांभाळिलेला, आणि त्यामुळेच प्रायः प्रमादांपासून मुक्त, अणि क्षेपकांनीं दुष्ट न झालेला, असा धर्माचा अथवा काव्याचा अथवा दुसऱ्या शास्त्रावरचा ग्रंथ कोठेंच नाही ह्याटलें तरी चालेल. निदान एवढा मोठा ग्रंथ तरी इतका शुद्ध, प्राचीनकाळीं होता तसाच राहिलेला दुसरा नाही. तथापि कितीएक प्रसंगीं सायणाचार्यांसारखे भाष्यकारही मुळाशीं भिन्न असा स्वरपाठ अथवा अक्षरपाठ घेऊन अर्थ करण्याची अवश्यकता कबूल करितात.” मंडल ७ सूक्त ८८ ह्या वरुणाच्या सूक्तांतील चवथी ऋचा हें अशांपैकींच एक स्थल आहे. येथें संहितेंत “ स्वपा महोभिः ” असे शब्द आहेत परंतु भाष्यामध्ये त्यांचे जागीं “ स्वपां अवोभिः ” असे शब्द मानिले आहेत. आतां अशा प्रकारचे मंत्र फारसे नाहीत, परंतु जे थोडे आहेत त्यांच्यासंबंधानें जरी शोध केला तरीसुद्धां निरनिराळ्या हस्तलिखित प्रतींत निरनिराळे पाठ लिहिलेले सांपडतील असें होणार नाही. उदारणार्थ वरील स्थलीं जरी भाष्यामध्ये “ स्वपा महोभिः ” ह्याचे जागीं “ स्वपां अवोभिः ” असा पाठ असावा असें सूचित केले आहे, तथापि ऋक्संहितेची अशी कोणतीही पोथी सांपडणार नाही कीं जीमध्ये “ स्वपां अवोभिः ” असें लिहिलेले असेल. इतका या वेदांसंबंधानें कडकडीतपणा ब्राह्मणांनां ठेविलेला आहे.

दुसरीकडे सायणाचार्यांचा वृत्तांत जो छापला आहे तो “विविधज्ञान-विस्तार” ह्या प्रसिद्ध मासिकाच्या १८९९ च्या जुलैच्या अंकांत “विजयानगरचें प्राचीन हिंदु साम्राज्य” ह्मणून जो एक सुंदर लेख आला होता त्यांतून घेतलला आहे. “पंचदशी” ह्या ग्रंथाचें इंग्रजी भाषांतर नन्दलाल ढोल (धवल?) एल. एम्. अँड एस्. ह्या बंगाली विद्वानांनीं केलेलें आहे, त्यांतही सायणाचार्यांची थोडीशी माहिती दिली आहे. परंतु त्यापेक्षां “विस्तारा”ची माहिती विस्तृत असल्या कारणानें तीच देणें येथें योग्य वाटलें. ह्याच संबधानें श्रीक्षेत्र काशीसही कांहीं माहिती मिळेल असें वाटल्यावरून एका परमपूज्य व सर्वसंगविवर्जित अशा थोर स्वामीमहाराजांस विनंति केली होती. त्यांनीं ती मोठ्या कृपाळूपणानें मान्य करून माहिती पाठविली. तीमधील विशेष भाग असा आहे कीं “शंकराचार्यांपासून माधव अथवा विद्यारण्य हे दशम पुरुष होत. भगवद्गीतेवरच्या श्रीशंकरानन्दी टीकेंत जी ह्यांची परंपरा दिली आहे तीवरून विद्यारण्य हे दशम पुरुष येतात. वीरबुक्क राजाचे माधव हे दिवाण होते व सायणाचार्य हे माधवांचे वडील बन्धु होते. माधवांनीं संन्यासाचे अगोदर जे ग्रंथ केले त्यांवर नुसतें माधव अथवा सायणमाधव असें नांव आहे, व संन्यासानन्तरच्या ग्रंथांवर त्यांचे “विद्यारण्य” हें नांव आहे.” सायणाचार्यांचा वृत्तान्त अतिशय चित्ताकर्षक आहे असें कोणालाही वाटल्यावांचून खचित राहणार नाही.

दहाव्या मंडलांतील ९० वें जें पुरुषसूक्त त्याविषयीं येथें दोन शब्द लिहिणें जरूर आहे. पुरुषसूक्तामध्ये मुख्यतः जगदुत्पत्तीचें वर्णन केलेलें आहे. बायबलामध्ये ज्या प्रमाणें पहिल्या प्रथम “उत्पत्ती”चा भाग आहे, त्याचप्रमाणें वेदांमधील हें “उत्पत्ति” प्रकरण आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाही. १८९९ सालच्या “विविधज्ञानविस्ताराच्या” एका अंकांत रा० रा० सातवळेकर ह्यांचा पुरुषसूक्तासंबंधानें एक विचार करण्याजोगा निबंध छापिलेला होता.

त्याचा सारांश येथे देणे अप्रासंगिक होणार नाही असे वाटते, ह्मणून तो या पुढे देतो—

“सूक्ष्म दृष्टीने पाहिले तर पुरुषसूक्तामध्ये दोन देवता सांगितल्या आहेत असे आढळून येईल—(१) विराट् पुरुष व (२) पुरुष. श्रीमच्छंकराचार्यांच्या भाष्यावरून व ऋचा १३ वी आणि १४ वी ह्यांतील वर्णनावरून “विराट्” शब्द हा “विश्व” शब्दाचाच पर्याय आहे असे ह्मणावे लागते. “मनुष्य” हा शब्द उच्चारल्याबरोबर जसा शरीर व जीव ह्या दोहोंचाही बोध होतो, तसाच “विराट्”—“विश्व”—ह्या शब्दामध्ये जड व चैतन्य या दोहोंचाही समावेश होतो. तात्पर्य, जो कोणी सृष्टिनियन्ता सर्वव्यापी परमेश्वर आहे तोच हा पुरुषसूक्तांतील “विराट्” होय.

आतां दुसऱ्या “पुरुष” ह्या देवतेचा संबंध पहावयाचा. ऋचा १ व १२ ह्यांमध्ये ह्याचे केलेले वर्णन व “सर्वप्राणिसमष्टीरूपः” असे श्रीमच्छंकराचार्यांचे ह्या शब्दावरील भाष्य, ह्यांवरून “पुरुष” ह्या शब्दाचा “देश” किंवा “राष्ट्र” असा अर्थ घ्यावयाचा असे दिसते.

ह्यावरून पहातां पुरुषसूक्तामध्ये प्रथमतः “पुरुष”=“राष्ट्र” ह्या देवतेचे, व नंतर “विराट्”=“विश्व”=“परमेश्वर” ह्या देवतेचे वर्णन आहे. दुसऱ्या देवतेची उपासना मानसिक करावयाची आहे. परंतु पहिलीची उपासना मात्र शरीर व मन ह्या दोन्ही साधनांनी करावयाची आहे.

“राष्ट्र”चे चार अवयव १२ व्या ऋचेत सांगितले आहेत. ते ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र हे होत. या चारी अवयवांनी आपापले काम नीट रीतीने बजावीत असले पाहिजे. एकानेही आळस करितां उपयोगी नाही. परंतु दुःखाची गोष्ट की, आपल्या देशाचे ते चारीही अवयव सध्या बंद पडल्यासारखे झालेले आहेत. चातुर्वर्ण्य फक्त हिंदुस्थानांतच आहे असे नाही. ते प्रत्येक राष्ट्रामध्ये आहेत. परंतु फरक इतकाच की, हिंदुस्थानांतील चार वर्ण आपापले

धंदे सोडून देऊन आळशी बनले आहेत व इतर देशांतील चार वर्ण झपाटून उद्योग करीत आहेत. ही स्थिति पालटल्याखेरीज हिंदुस्थानच्या भाग्योदयाचा दिवस लवकर येणार नाही. ”

वरील लेखाचें मनन प्रत्येकानें करणें अवश्य आहे. रे. कृष्णमोहन बानर्जी ह्या, अल्प वयांत बाटलेल्या, एका विद्वानानें लिहिलेलें “ Hinduism and Christianity ” ह्या नांवाचें एक लहानसें पुस्तक आहे. त्यांतील लेखही ह्यासंबंधानें विचार करण्याजोगा आहे. हें पुस्तक Christian Tract Society कडे विकत मिळत असावें असें वाटतें. व त्यावरून अल्पाशिक्षणानें आणि एकतर्फी विचार ऐकल्यानें फसून जाऊन परधर्मांत शिरलेले जे लोक असतात त्यांनीं पुढें हिंदुधर्माचा अभ्यास केल्यास त्यांच्या अंतःकरणांत किती प्रकाश पडतो हें चांगलें दिसून येतें. बाबू मजकुरांनीं आपल्या अगदी लहान वयांत जर अविचारानें आपला धर्म टाकून दिला नसता तर ते उत्तर वयांत आर्य धर्माला भूषणभूत होऊन बसले असते ह्यांत शंका नाही. शक्य असेल त्यांनीं वरील पुस्तक वाचल्याशिवाय राहूं नये.

देवांनीं पुरुषाला पशु कल्पून एक मोठा यज्ञ केला व त्या यज्ञामुळें सर्व भोग्य वस्तु व सर्व प्राणिवर्ग उत्पन्न झाला असें सातव्या व सातवीच्या पुढच्या ऋचांत वर्णन आहे. यज्ञामध्ये पशूचा बळि देतात हें प्रसिद्धच आहे व त्यावरून पुरुष हा वरील यज्ञांत बळि गेला हें वरील वर्णनावरून सिद्ध होतें. सर्व मनुष्य-जातीचा उद्धार व्हावा ह्याणून ज्याप्रमाणें ईश्वराचा पुत्र येशूख्रिस्त हा बळि गेला त्याप्रमाणेंच सर्व मनुष्यजातीच्या कल्याणार्थ पुरुष ह्याणजे ईश्वर हा स्वतः बळि गेला असावा व त्यावरून आत्मत्यागाचें जें अत्युच्च तत्त्व ख्रिस्तीधर्मांत सांगितलेलें आहे त्याचा उल्लेख आर्यधर्माच्या आद्यग्रंथांतही सांपडतो असें बानर्जींच्या लेखांतील सार आहे. ही कल्पना फार बुद्धिमान्पणाची आहे, व त्यावरून त्या विद्वान् लेखकांची वेदविषयक आदरबुद्धि उत्तम रीतीनें व्यक्त

होते ह्यांत संशय नाही. वरील दोन्ही लेखांत ग्राह्य अंश किती आहे त्याचा विचार अर्थात्च प्रत्येकानें आपापल्या मनाशीं करावा.

मागें कांहीं दिवसांपूर्वी वेदांत सुरापान निषिद्ध होतें कीं नाहीं व सोमाला सुरा ह्यणतां येईल किंवा काय अशाविषयी, कांहीं एका कारणामुळे, कडाक्याचा वादविवाद चाललेला होता. दुसऱ्या प्रश्नासंबंधानें कांहीं अनुकूल किंवा प्रतिकूल लिहिण्याचा यथें विचार नाहीं. परंतु सातव्या मंडलांतील वरुणाच्या संबधाच्या ८६ व्या सूक्तांतील सहाव्या ऋचेवरून वेदांत सुरापानाचा निषेध होता असें ह्यणण्यास कांहीं प्रत्यवाय दिसत नाहीं. वेदकालीं सुरापान चालूं होतें कीं नाहीं व वेदकालीं सुरापान निषिद्ध होतें कीं नाहीं हे अगदी दोन निरनिराळे प्रश्न आहेत व वरील ऋचा जो वाचील तो दुसऱ्या प्रश्नाचें अस्ति-पक्षीयच उत्तर देईल ह्यांत शंका नाहीं. जुव्याप्रमाणें सुरेलाही वसिष्टांनीं पातकांतच गणलें आहे हें ह्या ऋचेवरून अगदी स्पष्ट आहे. हीच ऋचा प्रो. जिन-सीवाले ह्यांनीं आपल्या ह्यणण्याच्या पुष्टीकरणार्थ आणली होती.

आणखी एका गोष्टीचा शेवटीं विचार करून ही प्रस्तावना पुरी करू. सायणाचार्यासंबंधानें डा. पीटर्सनचे उल्लेख जे दुसर्याकडे दिले आहेत त्यांवरून डा. पीटर्सनला सायणाचार्यांविषयी किती मत्सर वाटत असावा ह्या विषयीं कोणालाही सहज कल्पना होईल. “वृषा” ह्या शब्दाचें भाषान्तर भाष्यामध्ये जागोजागी “कामानां वर्षकः” असें केलें आहे. तथापि दृष्टास पेटूनच कीं काय न कळे, जेथें तेथें त्याचें भाषान्तर “Bull” ह्यं “वृषभ” असें ह्या जॉन बुलनीं केलेलें आहे. परंतु ह्यामुळें पीटर्सनचें भाषान्तर अप्रयोजकपणाचें मात्र झालें आहे.

हें एक असो. परंतु एका ठिकाणचें भाषान्तर डा. पीटर्सननें अगदींच अक्षम्य केलें आहे असें ह्यणण्यास कोणतीच हरकत दिसत नाहीं. तें स्थल झटलें ह्यणजे मं. ६ सूक्त ५५ ह्यामधील पांचवी ऋचा ही होय. वरील सूक्ता-

मध्ये पूषाची स्तुति केली आहे, तेव्हां ज्यास भाषान्तर करणे म्हणजे काय ह्याची थोडीशी तरी ओळख असेल तो मुळामध्ये स्तुति असतांना तिचे भाषान्तर निन्दात्मक करील असें मुळांच संभवत नाही. “ मातुर्दिधिषु ” ह्य० “ मातेशीं गमन करणारा ” असा पीटर्सनच्या भाषान्तराप्रमाणें अर्थ होतो, त्यामुळे हें विशेषण स्तुत्यर्थ आहे अशीही कल्पना करितां येत नाही, व तें स्तुत्यर्थ आहे असें ह्मणण्यास कोणी धजावेल असेंही वाटत नाही. कोणीकडूनही त्रिचार केला तरी पीटर्सनचें भाषान्तर निंद्य व त्याज्य आहे असेंच ह्मणावें लागतें. तेव्हां ह्या पदांचें भाषान्तर भाष्याप्रमाणें करणें हा तरी एक पक्ष दिसतो अथवा डा० पीटर्सनसारख्या आग्रही लोकांनीं असल्या भाषान्तराच्या भानगडींत पडूं नये हा तरी दुसरा पक्ष दिसतो ह्याशिवाय तिमरा मार्ग दिसत नाही. “ अमक्या शब्दाचा भाष्यामध्ये केलेला अमका अर्थ बरोबर दिसत नाही, तथापि ह्याच्या खऱ्या अर्थाचा आह्मांला उलगडा पडत नाही. ” असल्या विद्वत्तेच्या टीपा पीटर्सननें जागोजागी दिलेल्या आहे. तेव्हां आह्मी सुचविलेला दुसरा पक्ष पीटर्सनला अगदींच अपरिचित होता असें नाही. इतर ठिकाणीं पीटर्सन ह्यास पुष्कळ शब्द अवघड व न समजणारे असे वाटले, परंतु तशांपैकींच “ मातुर्दिधिषु ” हें एक स्थल असावें असा डा. पीटर्सनला संशय देखील आला नाही हें थोडेंसें आश्चर्याचेंच आहे. एकूण, हिंदुधर्माचा संबंध आला कीं मोठमोठे नांवाजलेले विद्वान् लोकही चकून जातात ह्मणावयाचे ! ! !

“ शचीपति ” आणि “ शतक्रतु ” हे दोन शब्द वेदामध्ये आणि अर्वाचीन संस्कृतामध्ये असे दोन्ही ठिकाणीं पुष्कळ वेळां येत असतात. आतां “ शचीपति ” ह्याचा शब्दशः अर्थ “ शचीचा पति ” व “ शतक्रतु ” ह्याचा शब्दशः अर्थ “ शंभर आहेत क्रतु ज्याचे ” असा होतो हें उघडच आहे अर्वाचीन संस्कृत ग्रंथांत, इंद्राच्या पत्नीचें नांव शची आहे व इन्द्रानें शंभर यज्ञ केलेले आहेत, अशीच समजूत असलेली दृष्टीस पडते. परंतु ही समजूत वेडगळ असून “ शचीपति ”

द्वणजे “सामर्थ्ययुक्त” आणि “शतक्रतु” द्वणजे “अमितवीर्य” असे त्या शब्दांचे वस्तुतः अर्थ आहेत असें विद्वानांचें मत आहे. तें कसेही असलें तरी त्याबद्दल आमचें कांहीं द्वणणें नाहीं. आमचा मुख्य प्रश्न असा आहे की, “शचीपति” आणि “शतक्रतु” ह्यांचा रूढ अर्थ खोटा असून त्याच्या खरा अर्थ निराळा असावा अशी जशी ह्या विद्वानांची कल्पना झाली—आणि तो खरा अर्थही असा असून कीं जो ऐकल्याबरोबर हा अर्थ लक्षणेनें केला आहे असें एखादा अपरिचित मनुष्य द्वणेल—तर त्याच न्यायानें, आपल्या समजुतीप्रमाणें “मातुर्दिधिषु” ह्याचा अर्थ जर इतका आंगळ व हिडिस होत आहे तर हा खरा अर्थ नसावा व खरा अर्थ कांहीं निराळाच असावा अशी शंका ह्या विद्वानांना कां आली नाहीं व येऊं नये ? ह्याचें खरें कारण काय असावें बरें ?

पीटर्सननें ह्या ऋचेचें हें आंगळवाणें व खोटें भाषांतर केले, इतक्यावरच सर्व गोष्ट भागते असें नाहीं. ज्या अर्थी त्यानें हें असें भाषान्तर केले आहे त्या अर्थी तोच त्याचा खरा अर्थ आहे अशी त्याची खरी समजूत होती असें आपण गृहीत धरून चालूं. तथापि पुन्हां असा प्रश्न उद्भवतो कीं ऋग्वेदाचें स्वरूप अंधुक रीतीनें तरी विद्यार्थ्यांच्या लक्षांत यावें ह्या पवित्र उद्देशानें जर डा० पीटर्सननें हें पुस्तक मुद्दाम रचलें आहे व ह्या पुस्तकांत ऋग्वेदासारख्या प्रचंड ग्रंथांतून त्यानें जर फक्त ३४ च निवडक सूक्ते घेतलीं आहेत तर हें सूक्त ह्या एवढ्याशा लहान पुस्तकांत त्यानें कां घातलें बरें ? हें सूक्त जर त्याच्या मतानें वाईट होतें तर ह्या सूक्तावांचून दुसरीं चांगलीं सूक्ते त्याबद्दल डा० पीटर्सनास सांपडलीं नाहींत काय ? हें सूक्त जर त्याच्या मतानें वाईट होतें तर ह्या सूक्ताच्या योगानें संबंध ऋग्वेदाविषयीं आपण विद्यार्थ्यांचीं मनें नाहक कलुषित करीत आहोंत असें त्याच्या मनांत कधीं आलें नाहीं काय ? हें सूक्त जर त्याच्या मतानें वाईट होतें तर ह्या सूक्ताच्या योगानें आपण विद्यार्थ्यांना विनाकारण ऋग्वेदाच्या अभ्यासापासून परावृत्त करण्याला कारणीभूत होत आहोंत ही कल्पना पीटर्सनच्या मनास कधींही शिवली नाहीं काय ?

बायबलासारख्या १०००।१२०० पानांच्या प्रचंड ग्रंथातील वेंचे काढून उद्यां जर कौणी २५।३० पानांचें क्षुद्र पुस्तक लिहिलें व त्यांत जर त्यानें “अगे माझ्या बहिणी ! अगे माझ्या नवरी !” अशीं सालोमनाचीं गीतें घातलीं, अथवा, डेव्हिड राजाचा पुत्र जो अग्रान ह्यानें आपल्या सावत्र बहिणीशीं केलेल्या पाजीपणाचा वृत्तान्त घातला, अथवा लोट हां द्राक्षारसानें धुंद होऊन पडला असतांना त्याच्या मुलींनीं त्याच्या बगलेंत शिरून त्याच्यापासून पुत्रोत्पत्ति कशी करून घेतली ह्याचें वर्णन घातलें तर त्यानें बायबलाविषयीं यथार्थ कल्पना वाचकांस करून दिली असें ख्रिस्ती लोकांना वाटेल काय ? किंबहुना त्यानें आपलें कर्तव्य इमानें इतवारें बजावलें असें होईल काय ? असो.

हा शेवटचा मुद्दा अर्थात्च मुख्य नाहीं. सौजन्य अथवा दौर्जन्य धारण करणें हें ज्याच्या त्याच्या मर्जांचें काम आहे व तो तें आपापल्या योग्यतेप्रमाणें करित असतो. वर निर्दिष्ट केलेल्या सूक्ताचें पीटर्सनचें भाषान्तर त्याज्य आहे असें जें आह्मी ह्मणतो त्याचीं कारणें पुन्हां थोडक्यांत खालीं लिहितों ह्मणजे आमच्या ह्मणण्यांतील मतलब स्पष्ट रीतीनें लक्ष्यांत येईल:—

(१) वरील सूक्त स्तुतिपर आहे. त्याचा निन्दापर अर्थ करणें अगदी अयोग्य आहे.

(२) “मातुर्दिधिषु” ह्याचा डा० पीटर्सनप्रमाणें अर्थ केल्यास त्यामध्ये पृष्ठाची स्तुति घडते असें कोणत्याही तऱ्हेनें ह्मणतां येणार नाहीं.

(३) त्या शब्दांचा चांगला अर्थ करतां येतो. असें असून वाईट अर्थ करणें योग्य नव्हे.

(४) असे यौगिक अर्थ पुष्कळ ठिकाणीं यूरोपियन ग्रंथकारांनींही केलेले आहेत.

(५) इतक्यावरही त्यांचें समाधान तशा अर्थानें होत नसलें तर इतर स्थळांप्रमाणें हेंही स्थळ प्राचीनत्वेंकरून दुर्ज्ञेय असें मानणें सुज्ञपणाचें होय.

इन्द्र, वरुण इत्यादि देवतांच्या स्वरूपवर्णनाचें परिशिष्ट जें दुसरीकडे दिलें आहे, तें मराठींत देण्याचें प्रथम मनांत होतें. परंतु तें संस्कृतामध्ये देण्यांत दोन फायदे वाटले. एक तर त्या शब्दांचा ज्यास जसा अर्थ वाटेल त्यास तसा तो घेतां येईल, व दुसरा असा कीं संस्कृत वाक्यें आपोआपच तोंडीं बसतील दिलेले उतारे फार आहेत असा कदाचित् कोणाचा आक्षेप निघेल. परंतु पुष्कळ उताऱ्यांना थोडे करण्याची युक्ति फार सोपी आहे. ती कोणाला मुद्दाम शिकविली पाहिजे असें नाही.

त्याचप्रमाणें सूचीही नेहमींच्या पद्धतीनें तयार न करितां थोड्या निराळ्या धर्तांवर केली आहे. परंतु तिचा उपयोग ऐन परीक्षेचे वेळीं अवघड शब्दांची उजळणी करण्यास नेहमींच्या सूचीपेक्षां जास्त होईल असें वाटतें. कारण एक संबंध सूक्त संपल्याशिवाय पुस्तकाचें पान मुळींच उलटण्यास नको. सूचीमध्ये एकूनएक शब्द दिला आहे. एवढेंच केवळ नव्हे, तर प्रत्येक शब्दाचें प्रत्येक रूपही दिलेले आहे. त्यामुळें सहज एकादे वेळीं नुसती सूची वाचली तरी त्यावरून शब्दांचीं वेदामध्यें होणारीं निरनिराळीं रूपें लक्षांत येऊन बराच फायदा होईल. निरनिराळ्या सूक्तांचे शब्द निरनिराळे देण्याची पद्धत स्वीकारल्यामुळें कांहीं कांहीं शब्दांची पुनरुक्ति करावी लागली. परंतु त्यास इलाज नव्हता.

येथपर्यंत ह्या पुस्तकासंबंधानें ज्या ज्या विशेष गोष्टी सांगावयाच्या होत्या त्या सांगितल्या. आतां ज्यांचें ह्या कामास मला साहाय्य झालें त्यांचे आभार मानावयाचें श्रेष्ठ कर्तव्य तेवढें राहिलें आहे. प्रथम, ग्रंथकारांपैकीं ह्याटलें ह्याणजे मुख्यत्वेन “विधिज्ञानविस्तार”कर्ते ह्यांचे माझ्यावर फार उपकार झाले आहेत. त्यांच्या एका लेखांतील कांहीं भाग तर एका स्वतंत्र परिशिष्टाच्या रूपानेंच जोडला आहे व दुसऱ्या एका लेखाचा सारांश प्रस्तावनेंत दिला आहे. “विस्तारा” नंतर “वेदार्थयत्न”कार प्रसिद्ध विद्वान् रा. रा. शंकर पांडुरंग

पंडित ह्यांचे उपकार मानिले पाहिजेत. ह्या प्रस्तावनेच्या पूर्व भागांत अवतरणचिह्नान्तर्गत जो मजकूर आहे तो सर्व “ वेदार्थयत्न ” पुस्तक ३ अंक १ ह्यामधील घेतला आहे.

ह्यापुढें श्रीकाशी येथील तपोनिधि विरक्त स्वामी ह्यांस वंदन करणें योग्य आहे. असले पुरुष असल्या कार्मीं मन घालीत नसतात असा सामान्य नियम आहे. तेव्हां ह्यावरून ह्या यतींची योग्यता कांहीं विशेष आहे असें कोणास वाटणार नाही? सायणभाष्यामध्ये ज्या कांहीं शंका होत्या त्यांचें समाधान वे० शा० पंढरीनाथशास्त्री ह्यांचेकडून झालें, झणून त्यांचे मी मोठ्या मनोभावानें आभार मानितों. ह्यानन्तर माझे पूर्वोक्त विद्वान् मित्र रा. रा. —परंतु त्यांची जर इच्छा नाही तर त्यांचा नामनिर्देश करून थोडक्याकरितां त्यांची मर्जी कां मोडावी?—ह्यांचें तर मला सर्वथैव साहाय्य झालें आहे. तें शब्दांनीं किती व्यक्त करावें? रा. रा. सातवळेकरांचा निबंध “विस्तारा”वरून घेतला आहे, त्यांचेही ह्या प्रसंगां आभार मानणें योग्य आहे. शेवटीं “इंदुप्रकाश” नें हें पुस्तक काळजीनें छापून दिलें व एका मित्रानें प्रुफांची सर्व जबाबदारी आणण होऊन आपल्या अंगावर घेतली, त्याबद्दलही मला फार कृतज्ञ राहिलें पाहिजे. जोंपर्यंत आपल्या देशांत कंपाझिटरनां बेताबेताचेंच वेतन मिळत आहे तोंपर्यंत मुद्रणदोष हे इकडच्या पुस्तकांत राहणारच. ते कांहीं केल्या चुकत नाहीत. तेव्हां त्याबद्दल माझ्या प्रिय वाचकांची पुनःपुन्हां क्षमा मागून हें पुस्तक सर्व विद्यार्थिवृन्दास मी मोठ्या प्रेमानें अर्पण करितों.

पुस्तककर्ता.

ह्या पुस्तकासंबंधी कोणी कांहीं सूचना केल्यास त्याबद्दल मी त्यांचा फार आदरपूर्वक विचार करीन.

वेदांचें महत्त्व व सायणभाष्य.

वेदाचा तो अर्थ आह्मांसांच ठावा ।

येरांनीं वहावा भार माथां ॥ १ ॥ तुकाराम.

वेदांचें महत्त्व हिंदुसमाजाला किती आहे हें कोणाही हिंदुधर्मी सुशिक्षित मनुष्याला समजावून सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. वेद हा आर्यधर्माचा मूळ पाया आहे. वेदांवर सर्व आर्यधर्माची इमारत रचलेली आहे. तेव्हां ज्याला आपल्या धर्माचें ज्ञान करून घेणें असेल त्यानें वेदांचा अभ्यास अवश्य केला पाहिजे. वेदांचा अर्थ समजून न घेतां नुसता वेद पाठ करावयाचा ही प्रवृत्ति आपल्या देशांत ज्या दिवशीं पडली त्या दिवसापासून आपल्या देशाच्या अव-
नतीला खरा आरंभ झाला. आपल्या समाजाकडून त्या वेळीं ही मोठी चूक
बडली व त्या चुकीचा परिणाम आजपर्यंत आपणांस भोंवतो आहे. वेदांचा
अर्थ न समजतांना वेद पाठ करणाऱ्या जुन्या लोकांचा जर आपण उपहास
करितां तर ती चूक निदान आपले हातून होऊं नये ह्याची खबरदारी नवीन
पिढीनें घेणें जरूर आहे.

हल्लींच्या काळाला तर वेदांच्या अभ्यासाचें महत्त्व विशेषच आहे. सध्या
हिंदुधर्मावर चोहोंकडून आघात होत आहेत. एकाद्या निरक्षर बाव्यानें सुद्धां
हिंदुधर्मावर तोंड टाकावें अशी स्थिति झालेली आहे. अशा स्थितींत आपल्या
धर्माचें रक्षण करणें हें प्रत्येक हिंदूचें कर्तव्य आहे. परंतु तें धर्माचें रक्षण, त्याचा
नुसता कोरडा अभिमान बाळगित्यानें, होणें अशक्य आहे. त्या करितां हिंदु-
धर्माची महती प्रतिपक्षाचे समोर प्रस्थापित करितां आली पाहिजे, व त्या
करितां वेदांचें ज्ञान असणें अगत्याचें आहे. शंकराचार्यांसारख्या विद्वानांची
श्रुतीवरच कायती सर्व मदार होती, आणि ह्मणूनच बौद्ध धर्माशीं त्यांना टक्कर

देतां आली, तोच प्रसंग सध्या आलेला आहे. अर्थात् येथे तोच उपाय योजिला पाहिजे. “ प्रामाण्यबुद्धिर्वेदेषु ” हे हिंदुधर्माचे एक मुख्य लक्षण आहे. ती प्रामाण्यबुद्धि वेदांचे नीट अध्ययन केल्यावांचून कर्धाही दृढ होणार नाही.

परधर्माशीं टक्कर देण्याची गोष्ट बाजूला राहो, परंतु नुस्ती आपल्या समाजाची जरी सद्यःस्थिति लक्षांत घेतली तरीही वेदांचे अध्ययन प्रस्तुत कालीं किती उपयोगी आहे हे लक्षांत येईल. सध्यांचे कालीं आपणां हिंदु-लोकांमध्ये मोठमोठे सामाजिक प्रश्न उपस्थित झालेले आहेत व त्यांवरून फार मोठे कडाक्याचे वादविवाद होत आहेत. त्या वादांचा निर्णय होण्यास वेदांशिवाय दुसरें साधन नाही. परंतु त्या वेदांचा अर्थच जर दोन्ही पक्षांकडील लोकांना माहीत नसला तर तो वाद अगदी कुचकामाचा ठरेल हे उघड आहे. अंती विज्ञांटसारख्या परस्थ स्त्रीला आर्यधर्माचे पूर्ण ज्ञान असावे व आपण मात्र वेडगळाप्रमाणे आश्चर्यचकित होऊन तिच्या तोंडाकडे नुसते पहात रहावे ह्यापेक्षां शरमेची गोष्ट दुसरी कोणतीही नसेल.

ह्या सर्व कारणांकरितां वेदांचा अभ्यास करणे हे हिंदुमात्रांचे आद्य कर्तव्य आहे हे कोणासही दिसून येईल. परंतु वेदांचा अर्थ समजून घेण्याची कल्पना कायती सध्यांच्याच लोकांना सुचली आहे—वेद पाठ करण्यापेक्षां आपलें कांहीं जास्त इतिकर्तव्य नाही अशीच सर्व जुन्या लोकांची समजूत होती—असें मात्र झणतां येणार नाही. श्रीशंकराचार्यांची तर गोष्टच राहो; परंतु सायणाचार्यांच्या काळापर्यंतही वेदपारंगत असे मोठमोठे विद्वान ह्यात होते असें दिसते. सायणाचार्यांना होऊन गेल्यास आज कांहीं फार शतके लोटलीं आहेत असें नाही. अर्थ-शून्य वेदपाठकाला “ निरुक्त”कार यास्काचार्यांनीं “ स्थाणुरयं भारहृरः ” असें झटले आहे ते लोकांचे लक्षांत आणून द्यावे झणून ह्या सायणाचार्यांनीं सर्व वेदांवर भाष्य करून ठेविलेले आहे. तेव्हां त्यांचे किती उपकार मानिले पाहिजेत बरे !

सायणाचार्यांची विद्वत्ता किती अलौकिक होती व त्यांचा वेदांवर अभि-
कार केवढा मोठा होता ह्याचें वर्णन येथें देण्याची गरज नाही. त्याकरितां एक
निराळी पुरवणीच जोडली आहे. ह्या पुस्तकांत दिलेली ही सायणाचार्यांची माहिती
“विविधज्ञानविस्तारां”तून घेतलेली आहे. सायणाचार्यांसारख्या विद्वान् व
देशाभिमानी पुरुषांचें चरित्र वाचलें ह्मणजे ज्याचे मनांत पूज्यभाव उत्पन्न
होत नाही व ज्याचे मुखांतून धन्योद्गार निघत नाहींत असा पुरुष विरळाच
असेल.

सायणाचार्यांची टीका ह्मणजे त्या अलौकिक पुरुषाचा महाप्रसादच ह्मणा-
वयाचा. त्यांनीं हें महत्कार्य करून सर्व जगावर कायमचेच उपकार करून
ठेविले आहेत. सायणाचार्यांची टीका जर आजमितीस नसती तर वेदांच्या
अर्थासंबंधानें निविड अंधकार खचित माजला असता. परमेश्वररूपेण तसा प्रसंग
आला नाहीं हें आपलें मोठें भाग्यच समजलें पाहिजे.

सायणाचार्यांच्या टीकेला मान देण्याचें पहिलें कारण असें आहे कीं ती
एका महापंडितानें लिहिलेली आहे. तिला अल्पज्ञ भाणसांनीं सहज झुगारून
देणें ह्यापेक्षां दुसरें धाष्टर्य क्वचित्च असेल.

दुसरें असें आहे कीं, सायणाचार्य ह्यांनीं ज्या ग्रंथावर व ज्या भाषेत
आपलें भाष्य लिहिलें तो ग्रंथ व ती भाषा ज्या लोकांमध्ये उगम पावली त्या
लोकांपैकीच ते स्वतः एक होते. त्यामुळे त्यांना जसा तो मूळ ग्रंथ समजला
असेल तितका तो परकीय लोकांना-मग ते कितीही विद्वान असोत-समजला
असेल असें मानण्यास मन धजावतच नाहीं. इंग्रजी ग्रंथ जर इंग्रजी विद्वानांनाच
विशेष चांगले समजतात, फ्रेंच ग्रंथ जर जर फ्रेंचपंडितांइतके चांगले कोणाला
समजत नाहींत, जर्मन् ग्रंथांतील रहस्य जर जातीच्या जर्मनाइतकें इतर को-
णाला सांगतां येणार नाहीं, तर अर्थात्च हिंदु ग्रंथांचा अर्थ हिंदु पंडितच उत्तम
जाणूं शकतील हें उघड आहे. शेक्सपीअरचें तत्व हाडाच्या इंग्रजासच जर जास्त

चांगलें कळतें तर वेदांचें तख हाडाच्या हिंदु अशा निष्णात विद्वानासच विशेष चांगलें समजलें असलें पाहिजे. ही गोष्ट इतकी उघड असतांना कांहीं लोक युरोपिअन् विद्वानांनीं केलेला अर्थ, तो कितीही विसंगत असला तरी, अगदी श्रुतितुल्य मानून चालतात ह्याचें मोठें आश्चर्य वाटतें. ह्यास मतस्वातन्त्र्य असें नांव देऊन स्वातन्त्र्याची थट्टा करण्यापेक्षां मतपारतन्त्र्य हें नांव किती तरी अन्वर्थक होईल बरें? इंग्रजी ग्रंथावर एखाद्या एतद्देशीय गृहस्थानें केलेल्या टीकेकडे इंग्रज लोक तुंकूनही पहात नाहींत असा प्रत्यक्ष अनुभव आहे, आणि आमचे लोक सर्वस्वी परकीयांच्या भजनीं लागून आपल्या अगदी वन्द्य मानलेल्या पुरुषांना मूर्ख झणण्यास उद्युक्त होतात ह्यापेक्षां अधिक प्रखर परवशता ती कोणती?

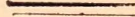
तिसरें असें आहे कीं, वेद हा धर्मग्रंथ असल्यामुळें धर्मज्ञानावर ज्याचा व्यासंग अधिक त्याचें मत तितक्या मानानें अधिक ग्राह्य असलें पाहिजे. वेद-भाष्यकार तर स्वतः संन्यासी असून शांकरमताचे एक विख्यात अनुयायी होते. ह्यावरून ह्याही दृष्टीनें पाहिलें असतां त्यांच्या भाष्याचें महत्त्व विशेषच आहे. शिवाय आतांप्रमाणें त्या वेळचे ब्राह्मण कर्मभ्रष्ट नसल्याकारणानें ज्या कित्येक गोष्टींची आपण ओळखही विसरून गेलों आहोंत त्या गोष्टी त्या वेळीं प्रत्यक्ष प्रचारांत होत्या.

चवथें असें आहे कीं, वेदाचा अर्थ परंपरागत चालत आलेला आहे. युरोपांत ज्याप्रमाणें वेद आकस्मिक जाऊन पडले त्याप्रमाणें आपल्या देशाची स्थिति नसून प्राचीन काळापासूच येथें वेदांच्या अर्थाची परंपरा चालत आलेली आहे. तोच अर्थ सायणाचार्यांनीं लिहून ठेविला असला पाहिजे. ह्यावरून वेदाचा अर्थ अगदी पूर्वीपासून लोक कसा करीत आलेले आहेत ह्या मुद्द्यावरही बराच प्रकाश पडतो.

आणखीही एका गोष्टीकडे आपण जरा विशेष लक्ष्य पांचविलें पाहिजे. ती ही की, जर सायणाचार्यांचा अर्थ अजीवाद नामंजूर करावयाचा व त्या एवजां यूरोपिअन् टीकाकारांचा अर्थ ग्राह्य धरावयाचा, तर त्या यूरोपिअन् टीकाकारांत तरी एक मत असतें ह्मणजे त्यांचा अर्थ खरा मानून चालण्यास हरकत नव्हती. परंतु वस्तुस्थिति अशी येऊन पांचली आहे की त्यांच्यात्यांच्यातच अतिशय मतभेद उत्पन्न झाले आहेत. इतकेंच नव्हे, तर कांहीं कांहीं विद्वानांनीं एका ठिकाणीं एका ऋचेचा एक अर्थ तर दुसऱ्या ठिकाणीं त्याच ऋचेचा दुसरा अर्थ केला आहे. पीटर्सन तर इतका चतुर आहे की, एका शब्दाचा, आपल्या टीपांमध्ये तो एक अर्थ देतो तर भाषांतरांत अगदी निराळाच अर्थ देतो. हे सर्व प्रकार डा० पीटर्सनचें पुस्तक वाचलें ह्मणजे सहज लक्षांत येतील.

आपली घमेंड भिरवून लोकांना तुच्छ करून टाकणें हा बहुतेक यूरोपिअन् ग्रंथकारांना मोठा दुर्गण जडलेला दिसतो. सायणाचार्यांनीं जें भाष्य केलेलें आहे त्याच्या योग्यतायोग्यतेविषयां वरती विवेचन केलेच आहे. तथापि त्यांतूनही, सायणाचार्यांचा अर्थ प्रामाणिकपणानें कोणी नापसंत ठरविल्यास त्यावद्दल कोणासही दोषी ह्मणतां येणार नाही. परंतु चिरड आणण्याजोगी गोष्ट एवढी आहे की पीटर्सनसारखे लोक सायणाचार्यांचा अर्थ आपणांस नापसंत आहे एवढेंच ह्मणण्यावर संतुष्ट नाहीत. त्यांचा हेतु सायण, हा एक कोणी मूर्ख मनुष्य होता, त्याच्या वाढ्यास ब्रह्मदेवानें अकल हा पदार्थ दिलाच नाही, असें पदोपदीं दर्शविण्याचा आहे. यूरोपिअन् ग्रंथकारांचा अवतार होऊन आमच भाग्योदय झाला असो किंवा नसो, परंतु एवढी मात्र गोष्ट अगदीं खरी आहे की, केवळ आपला आणि दुसऱ्या एका ग्रंथकार्यांचा मतभेद आहे ह्मणून, जशी पीटर्सननें सायणाचार्यांचा उल्लेख करितांना भाषा वापरली आहे तितकी हलकी भाषा, कोणाही सभ्य गृहस्थानें दुसऱ्या कोणत्याही ग्रंथकारासंबंधानें वापरली नसती. एकीकडे सर्ववन्द्य असे सायणाचार्य व दुसरीकडे एक सामान्य

मनुष्य, एकीकडे सर्वशास्त्रपारंगत असा विद्वान् व दुसरीकडे एका शाळेंतील एक पंतोजी, एकीकडे आपल्या देशाकरितां तनमनधन खर्च करणारा एक उदारात्मा पुरुष व दुसरीकडे उदरनिमित्त परक्या देशांत जाऊन राहणारा एक साधारण मनुष्य अशी ही दोघांची जोडी पाहिली ह्मणजे जगत्त्रय निर्माण करणारा भगवान् ब्रह्मदेव व घट निर्माण करणारा कुम्भकार ह्यांच्या संग्रामा-विषयीं वर्तविलेलें भविष्य खरें होण्याचे दिवस जवळच आले असें कोणास वाटणार नाहीं बरें ?

खालील शब्दांतील उदात्त स्वर सांगितलले आहेत व वाकीचे स्वर ओळखून काढावयाचे आहेत. उदात्त अक्षरें ठळक टैपांत घातली आहेत.

क्षियन्तं, तमांसि, शवसे, वृष्टिहव्यस्य, उपस्तुतासः, सुवीराः, ह्यमानः, अन्नकामाय, यामहूतौ, अपरीषु, पुरुवर्षसम्, प्रतिमानानि, दिधिषामहे, पुष्यति, रेक्णः, धारयत्क्षिती, इषितत्वता, मन्त्रश्रुत्यम्, अपिकक्षेभिः, सुपलाशे, कुत्सवत्सम्, हिरीमशः.

वरील प्रश्नांचीं उत्तरें येणेंप्रमाणें:—

क्षियन्तं, । तमांसि, । शवसे, । वृष्टिहव्यस्य, । उपस्तुतासः, । सुवीराः, । ह्यमानः, । अन्नकामाय, । यामहूतौ, । अपरीषु, । पुरुवर्षसम्, । प्रतिमानानि, । दिधिषामहे, । पुष्यति, । रेक्णः, । धारयत्क्षिती, । इषितत्वता, । मन्त्रश्रुत्यम्, । अपिकक्षेभिः, । सुपलाशे, । कुत्सवत्सम्, । हिरीमशः ।

संहितेवरून पदपाठ करण्याचा सराव व्हावा ह्याणून पुढील कांहीं उतारे दिलेले आहेत.

(१) युवा सुवासाः परिर्वीत आगात् स उ श्रेयान् भवति जायमानः ।
तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्या ३ मनसा देवयन्तः (३-१-८)

(२) इन्द्राग्नो अपसस्पयुपप्रयन्ति धीतयः । ऋतस्य पथ्याः
अनु (३-२-१३)

(३) उच्छोशिषा सहसस्पुत्र स्तुतो बृहद्वयः शशमानेषु धेहि । रेवदग्ने
विश्रामित्रेषु शं योर्ममृज्मा ते तन्वं १ भूरि कृत्वः (३-२-१८)

(४) अहर्नाहि परिशयानमर्ण ओजायमानं तुविजात् तव्यान् । न
ते महित्वमनुभूदध द्यौर्धदन्यया स्फिग्या ३ क्षामवस्थाः (३-३-३२)

(५) इमं नरः पर्वतास्तुभ्यमापः समिन्द्र गोभिर्भधुमन्तमकन् । तस्या-
गत्या सुमना कृष्व पाहि प्रजानन्विद्वान्पथ्या ३ अनु स्वाः । (३-३-३५)

(६) याँ आभजो मरुत इन्द्र सोमे ये त्वामवर्धन्नभवन्गणस्ते । तेभि-
रेतं सजोषा वावशानो ३ भेः पिव जिह्वया सोममिन्द्र । (३-३-३५)

(७) महौ अमत्रो वृजने विरप्यू १ ग्रं शवः पत्यते घृष्णवोजः । नाह
विव्याच पृथिवी चनेनं यत्सोमासो हर्यश्वममन्दन् (३-३-३६)

(८) इनोत पृच्छ जनिमा कर्वाणां मनोधृतः सुकृतस्तक्षत द्याम् । इमा
उ ते प्रण्यो ३ वर्धमाना मनोवाता अध नु धर्मणि गमन् । (३-३-३८)

(९) तदिन्वस्य वृषभस्य धेनोरानामभिर्ममिरे सक्म्यं गोः । अन्यदन्य-
दसुर्यै १ वसाना निमायिनो ममिरे रूपमस्मिन् (३-३-३८)

(१०) युध्मस्य ते वृषभस्य स्वराज उग्रस्य यूनः स्थविरस्य घृष्वेः ।
अजूर्यतो वज्रिणो वीर्या ३ णोन्द्र श्रुतस्य महतो महानि । (३-४-४६)

उत्तरें.

पदपाठ.

(१) युवा । सुवासाः । परि' ऽवीतः । आ । अगात् । सः । ऊँ इति । श्रेयान् ।
भवति । जायमानः । तम् । धीरांसः । क्वर्यः । उत् । नयन्ति । सुऽआर्घ्यः । मनसा ।
देवयन्तः । (३. १. ८.)

(२) इन्द्राग्नौ इति । अर्पसः । परि' । उप । प्र । यन्ति । धीतर्यः ।
ऋतस्य । पथ्याः । अनु । (३. २. १३)

(३) उत् । शोचिषा । सदसः । पुत्र । स्तुतः । बृहत् । वर्यः । शशमानेषु
बेहि । रेवत् । अग्ने । विश्वामित्रेषु । शम् । योः । समृज्म । ते । तन्वम् । भूरि' ।
कृत्वः । (३. २. १८)

(४) अहन् । अहि' । परिशयानम् । अर्ण' । ओजायमानं । तुविऽजात् ।
तव्यान् । न । ते । माद्विऽत्वम् । अनु । भूत् । अध । द्यौः । यत् । अन्यथा । स्विग्या ।
क्षाम् । अवस्थाः । (३. ३. ३२)

(५) इमम् । नरः । पर्वताः । तुभ्यम् । आपः । सम् । इन्द्र । गोभि' ।
मधुऽमन्तम् । अक्रन् । तस्य । आऽगल्य । सुऽमनाः । ऋष्व । पाहि । प्रऽजानन् ।
विद्वान् । पथ्याः । अनु । स्वाः । (३. ३. ३५)

(६) यान् । आ । अभजः । मरुतः । इन्द्र । सोमे' । ये । त्वाम् । अवर्धन् ।
अभवन् । गुणः । ते । तेभि' । एतम् । सुऽजोषाः । वावशानः । अग्नेः । पिब ।
जिह्वया । सोमम् । इन्द्र । (३. ३. ३५)

(७) महान् । अमंत्रः । वृजने । विऽरप्शौ । उग्रम् । शधः । पस्यते । धृष्णु ।
 भोजः । न । अह । विव्याच । पृथिवी । चन । एनम् । यत् । सोमासः । हरिऽभश्रम ।
 अमन्दन् । (३. ३. ३६)

(८) इना । उत । पृच्छ । जनिम । कवीनाम् । मनःऽधृतः । सुऽकृतः । तक्षत ।
 ग्राम् । इमाः । ऊँ इति । ते । प्रऽन्यः । वर्धमानाः । मनःऽवाताः । अध । नु ।
 भर्मणि । रस्न । (३. ३. ३८)

(९) तत् । इत् । नु । अस्य । वृषभस्य । धेनोः । आ । नामऽभिः । ममिरे ।
 सक्म्यम् । गोः । अन्यत्ऽअन्यत् । असुर्यम् । वसानाः । नि । मायिनः । ममिरे ।
 रूपम् । अस्मिन् । (३. ३. ३८)

(१०) युध्मस्ये । ते । वृषभस्ये । स्वऽराजः । उग्रस्ये । यूनः । स्थविरस्ये । घृष्वेः ।
 अर्जुथतः । वज्रिणः । वीर्याणि । इन्द्र । श्रुतस्ये । महतः । महानि । (३. ४. ४६)

उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरितः

भाषण करितांना शब्दांतील कांहीं विवक्षित अक्षरें जोर देऊन अथवा दुसऱ्या एकाद्या विशिष्ट रीतीने उच्चारण्याचा प्रचार प्रगल्भ दशेस येऊन पोंचलेल्या बहुतेक भाषांमध्ये आहे. अक्षरांच्या स्वनविशेषास स्वर (accent) अशी पारिभाषिक संज्ञा आहे. स्वर हा ध्वनीचीच एक प्रकारची विक्रिया असून तो मनुष्याच्या शरीररचनेवर, परिस्थितीवर, व एकाद्या विशिष्ट संप्रदायाच्या अभ्यासावर पुष्कळ अंशी अवलंबून असतो. ब्राह्मण लोकांच्या व युरोपियन लोकांच्या संस्कृतशब्दोच्चारांत जो विशेष फरक नजरेस येतो त्याचें कारण ह्यांतच आहे. स्वरांचें महत्त्व इंग्रजीभाषाभिज्ञांस सांगण्याची अवश्यकता नाही. स्वरांच्या योगानें भाषेस जास्त सौष्टव येत असून शिवाय त्यांच्यावांचून शब्दोच्चारांत स्वारस्य उत्पन्न होत नाही. ज्या भाषेंत निरनिराळे स्वर नसतात ती भाषा प्रायः अपरिपक्व व निःसत्त्व असते. कारण स्वर हे शब्दोच्चाराचें प्रधान अंग असून भाषेंत असलेल्या जोमाची एक अत्युत्तम साक्ष होत. भाषेचे खरे स्वर, ती ज्यांची जन्मभाषा असते, त्यांच्या तोंडीं असतात; ह्यावरून जरी स्वर हे भाषेचें एक स्वाभाविक अंग आहे, तरी त्यांची उत्पत्ति भाषेच्या उत्पत्तिबरोबरच झाली असली पाहिजे असें नाही. जी भाषा बाल्यावस्थेंत असते, ह्याजें जीत शब्दांचा भरणा फार कमी असून जिची मजल अगदी सामान्य प्रतीच्या व्यावहारिक गोष्टी व्यक्त करण्यापलीकडे गेलेली नाही, अशी भाषा किती साधी व असंस्कृत असते हें ज्यांस माहित आहे त्यांस दरील लिहिण्याचें यथार्थत्व कळून येईल. भाषेचा उत्कर्ष होण्यास आरंभ होऊं लागतांच स्वरांचा उद्भव होऊन त्यांचा उत्तरोत्तर ज्यास्त प्रचार होऊं लागतो. स्वर हे भाषेचेंच एक स्वरूप असल्यामुळें ते कृत्रिम तर

नव्हेतच, परंतु आपल्या भाषणाचा ठसा दुसऱ्याच्या मनावर उमटविण्याचें एक जबरदस्त साधन आहेत. जसजशी भाषा परिपक्व होत जाते तसतसें आपले विचार दुसऱ्यास कळविण्यावरच काम भागेनासें न होतां ते विचार त्याचे मनावर विंबविण्याच्या अगर त्याचे मनोविकार जागृत करण्याच्या इच्छेचा प्रादुर्भाव होतो. स्वरभिन्नत्व हा तिचा प्रथम परिणाम होय. एकस्वरता अथवा एकतानता ही साहजिक कंटाळवाणी असते, तिच्यामुळे भाषण लक्ष्यपूर्वक ऐकण्याकडे मनाची प्रवृत्ति होत नाही, झणून मनुष्य आपल्या भाषणांत उच्च गभीर स्वरांचा उपयोग करूं लागतो. हाच स्वरपद्धतीचा प्रथमारंभ आहे. स्वर हे एका संस्कृत भाषेतच नव्हे तर परिपक्व देशेस पांचलेल्या अन्य भाषांतही आढळतात त्याचें तरी कारण हेंच आहे.

स्वर हा भाषेचा नैसर्गिक परिणाम असल्याचें वर सांगितलेंच आहे. जमिनीच्या उंचसखलपणामुळे ज्याप्रमाणें सृष्टीस एक प्रकारचें सौंदर्य प्राप्त होतें, त्याचप्रमाणें भाषेस व विशेषकरून कवितेस स्वरांच्या उच्चारांतील स्वाभाविक उच्चनीचभावामुळे मनोहरत्व येतें. ह्या कारणास्तव वैदिक संस्कृतांत स्वरांचे जे भिन्नभिन्न प्रकार आहेत त्यांस शास्त्रकारांनीं अन्वर्थक नांवें दिलीं आहेत. कवितेंतील स्वरांच्या ह्या उच्चनीच भावास ग्रीक भाषेमध्ये *arsis* व *thesis* अशीं जीं नांवें आहेत त्यांचा अर्थही संस्कृत संज्ञांच्या अर्थाप्रमाणेंच आहे हीही एक लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. हीं ग्रीक नांवें तदर्थक संस्कृत संज्ञांचें भाषांतर असण्याचा बराच संभव आहे.

कांहीं पाश्चात्य पंडितांनीं वैदिक ऋचांची उत्पत्ति प्रथम झाली किंवा स्वरांची उत्पत्ति प्रथम झाली असा एक चमत्कारिक वाद उपस्थित करून पुष्कळांनीं ऋचांनंतर स्वरोत्पत्ति झाली असावी असें अनुमान करण्यास आधार आहे असा आपला अभिप्राय दिला आहे. असा विचित्र वाद उपस्थित व्हावा हेंच आश्चर्य आहे, परंतु त्यांतही ह्या गोष्टीच्या निर्णयास अनुमानें व कल्पना करणें

भाग पडावें हें त्याहून आश्चर्य आहे. वेदकाळीं झणजे भाषाभिवृद्धीचे स्वभावसिद्ध नियम आतांपेक्षां निराळे होते असा अर्थ नाही, मग प्रत्यक्ष प्रमाण टाकून व्यर्थ कल्पना करण्याच्या भानगडांत कां पडावें हें समजत नाही. ह्या वादाचा प्रत्यक्ष-प्रमाणानेंच पूर्ण निरास होत आहे. स्वर हे भाषेच्या परिपोषाचे प्रथमस्वरूपनिदर्शक आहेत, झणून पूर्ण दशेस पोंचलेली कौणतीही भाषा घ्या, जोंपर्यंत तिच्या इतिहासांत ती भाषा बोलणारी मनुष्ये कवितेमध्ये सुरावर भाषणें करीत असल्याचा पुरावा व अनुभव नाही तोंपर्यंत श्रुतींतील एकाद्या शब्दाच्या स्वरूपावरून काढलेल्या वादग्रस्त व संशयित कल्पनांची यत्किंचित्ही प्रतिष्ठा नाही.

बौद्धमताचें प्राबल्य आर्यावर्तांत झालें त्यावेळीं सामान्यजनसमूहांत संस्कृत भाषेचा प्रचार बंद पडला असल्याकारणानें, संस्कृत भाषण करितां येत असलेल्या लोकांतही ती भाषा स्वरयुक्त बोलण्याचा परिपाठ नाहीसा झाला होता असें त्यावेळीं रचले गेलेल्या ग्रंथांवरून उघड दिसून येते. अर्थात् जो प्रकार भाषेमध्ये ऊर्जस्विता येण्यासाठीं उत्पन्न झाला होता व जो वाक्शक्तीचें जीवितचिह्न असल्यामुळें जो केवळ भाषणांत आढळून येणारा असतो, त्या प्रकारास संस्कृत भाषणाचा प्रघात बंद झाल्यावर ग्रंथांतून फांटा सिळाला ह्यांत आश्चर्य नाही. श्रुतींतील कांहीं ब्राह्मणांतून व उपनिषदांतून ऋक्संहिते-प्रमाणें स्वरचिह्न लिहिण्याचा संप्रदाय नाही, तरी देखील अशा ब्राह्मणांची व उपनिषदांची भाषा सस्वर असल्याविषयी पाणिनीय सूत्रपाठांत प्रमाण आहे.

हें संस्कृत स्वरशास्त्र विस्तृत पण पद्धतशीर आहे. परंतु त्याचें समग्र विवरण करण्याचें येथें कारण नाही. श्रुतीचा अभ्यास उत्तम प्रतीचा होण्यास संहितेचा पदपाठरूप विच्छेद व पदपाठाचा संहितारूप संयोग बिनचूक करितां येणें अवश्य आहे. ह्या उद्देशास अनुसरून वैदिक ऋचांचा पदविच्छेद किंवा पदसंयोग करितांना शब्दांच्या स्वरांमध्ये काय काय फेरफार करावे लागतात त्यांचा मुख्यत्वेन येथें विचार केला आहे.

कांहीं अव्ययें वगैरे थोडेसे शब्द शिवायकरून बाकीच्या सर्व शब्दांत निदान एकादा तरी निघात असतोच, ह्यणजे त्यांपैकी एक अक्षर तरी उच्च स्वरांत उच्चारवयाचें असतें अथवा उदात्त असतें; अर्थात् भिन्नभिन्न शब्दांत भिन्नभिन्न स्थानचीं अक्षरें उदात्त असणार. तेव्हां कोणत्या शब्दांतील कोणतें अक्षर उदात्त वगैरे आहे ह्यासंबंधी विस्तृत, व्यापक परंतु भानगडीचे नियम थोडक्यांत सांगणें दुर्घट आहे व तसें करण्याची जरूरही नाही. याकरितां फक्त वर निर्दिष्ट केलेले उद्दिष्ट पदविच्छेद व पदसंयोग हे बरोबर करितां येण्यापुरतें त्यांचें दिग्दर्शन झालें ह्यणजे पुरें आहे.

ऋचांच्या पदांचा संयोग अथवा संधि करून त्यांचा संहितापाठ करणें हें संहितापाठाची पदविवृति करण्यापेक्षां बरेंच सुलभ आहे. वैदिक संधींचे व स्वर-प्रक्रियेचे सर्व नियम माहित असले तरी ऋचांतील बहुतेक शब्दांचें अर्थज्ञान पूर्वी चांगलें झालें असलें पाहिजे इतकेंच नाही, तर एकंदर ऋचेचा सामान्य अर्थही अवगत असला पाहिजे. त्यावांचून संहितेचीं पदें बिनचूक पाडतां येणें फार कठिण आहे. आपणांस ऋचेतील बहुतेक शब्द माहित आहेत अशी नुसती समजूत असून उपयोगी नाही, कारण त्यापासून पदच्छेद करण्यांत चुका होण्याचा फार संभव असतो. 'स वनान्यृजते' व त्याप्रमाणेंच 'यजामहेसौमनसाय देवान्' ह्यांची पदें अनुक्रमें 'स वनानि ऋजते' व 'यजामहेसौमनसाय देवान्' अशीं असावीत असें सद्दृशनीं वाटतें, परंतु वरील पदच्छेद चुकीचा आहे. ह्याचें वास्तविक कारण स्पष्ट आहे कीं, अमुक अमुक अक्षरांचें पद होत आहे असें पूर्वीपासूनच माहित असलें पाहिजे. निरनिराळ्या पदांचें परिज्ञान अभ्यासानें किंवा अन्य स्वतंत्र रीतीनें करून घ्यावें लागतें. संहितेतील पद ओळखण्यास एकादा ठोकळ नियम नाही. 'सुप्तिडंतं पदं' ह्या सूत्रांत विशिष्ट पदें बिनचूक ओळखण्याची खूण सांगितली नसून सर्व पदांस लागू पडणारें सामान्य लक्षण सांगितलें आहे. तेव्हां पुष्कळ पदांचें जेव्हां पहिल्यानें

ज्ञान झालेलें असेल तेव्हां एकादें पूर्वी माहीत नसलेजें पद दुसऱ्याच्या साहा-
य्यावांचून ओळखितां येईल. एकंदरींत, पदपाठाची संहिता करण्यापेक्षां संहि-
तेची पदविवृति करणें फार अवघड आहे. वैदिक संधींचे कांहीं विशेष व
स्वरांच्या संधींचे नियम अवगत असले ह्मणजे वियुक्त पदांचा सांहितापाठ
सहज करितां येईल. तेव्हां वैदिक संधींविषयीं एक दोन विशेष येथें अगोदर
सांगणें योग्य आहे.

वैदिक संधींमध्ये आणि लौकिक संस्कृत संधींमध्ये फारसा भेद नाही.
परंतु ज्या ठिकाणीं दोहोंमध्ये भिन्नत्व आहे त्यांत “अ”काराच्या लोपास बरेंच
महत्त्व आहे. लौकिक संस्कृतांत विभक्त्यन्त “ए” किंवा विसर्गजनित “ओ”
ह्यांच्यापुढें “अ” आल्यास त्याचा लोप झालाच पाहिजे असा नियम आहे.
तसा सार्वत्रिक नियम वेदांत आढळत नाही, हा एक मोठा विशेष वैदिक
संधींचा आहे. श्रुतीतील ऋचांच्या चरणांतील अक्षरें पुष्कळ वेळां अनियत
असतात व त्यायोगानें अर्वाचीन दृष्टीनें होणारा छंदोभंग कांहीं विशिष्ट अक्षरांचे
उच्चार कमजास्त करून करावा लागतो. अशा वेळां ह्या “अ”च्या लोपालो-
पाचा मोठा उपयोग होणारा असल्यामुळे, व पदपाठाचा सांहितापाठ उत्तम
रीतीनें करितां येण्यास, ह्या “अ”काराच्या विवक्षित स्थलों होणाऱ्या लोपांच्या
ज्ञानाची फार अवश्यकता आहे. “ए”कारान्त किंवा “ओ” कारान्त शब्दांपुढें
येणाऱ्या “अ”काराचे लोपासंबंधी पुढील सामान्य नियम श्रुतींत दृष्टीस
पडतात. त्या नियमांस अपवाद आहेतच, परंतु ते फार नाहींतः—

“ए”कारान्त अथवा “ओ”कारान्त पद पादाच्या शेवटीं असून
त्याच्यापुढील पादाच्या आरंभी “अ”कार असेल तर त्याचा लोप होतो. उदा०—

जीवातवे प्रतरं साधया धियोऽग्ने॑ सख्ये मा रिषामा व्यं तव॑ ।;

स नः पितेव सूनवेऽग्ने॑ सूपायनो भव ।; श्रेष्ठं॑ सव॑ संविता सा॑लिषत्रोऽमी॒हो

“अ”कारापुढें “य” किंवा “व” आणि क्वचित् “न” किंवा “ज” हों अक्षरें असून तीं गुरु नसल्यास द्व० त्यांच्यापुढें जोडाक्षर न आल्यास “अ”-चा लोप होतो. जसें—यं संस्तुभोऽवनयो न यन्ति; देवोऽनयत्सविता सुपाणिः.

“अयः;” “अवे;” “अवः” “आवो” ह्या अक्षरांत अंत होणाऱ्या पदांपुढें “अ”कार आल्यास आणि “वः” ह्या सर्वनामामागें “आ,” “न,” “प्र” “चित्रः;” “सवितः;” “एव;” “कः” ह्यांपैकीं एकादें पद असून पुढें “अ”कार येईल तर त्या “अ”काराचा लोप होतो. उदा०—को वोऽध्वरे वरिवो धाति देवाः; तत्सविता वोऽमृतत्वमासुवत्.

ह्या वर निर्दिष्ट केलेल्या स्थलांशिवाय “ए” आणि “ओ” ह्यांचेपुढें येणाऱ्या “अ”चा लोप वेदांत कधीही होत नाही. उदा०—उषो अद्येह गोमति; जैत्रं यं ते अनुमदाम संगमे.

वैदिक संधींचा दुसरा विशेष असा आहे कीं, लौकिक संस्कृतांत ज्याप्रमाणें “नू” ह्या व्यंजनापूर्वी दीर्घ स्वर असून पुढें कोणताही स्वर आला तरी त्यांचे संधि संपूर्ण “न” इ० होतात, तसे संधि श्रुतांत होत नाहीत. तर “नू” ह्या व्यंजनापूर्वी “आ” हा स्वर असून पुढें कोणताही स्वर आल्यास त्यांचा संधि न होता “नू” हा अनुनासिक रहातो. तथापि त्या “नू”च्या पूर्वी “आ” व्यतिरिक्त अन्य स्वर असेल तर त्या अनुनासिकापुढें “र”चा आदेश होतो. उदा०—“विश्वा विद्वान् आर्विज्या धीर पुष्यसि” ह्यांचा संहितापाठ “विश्वा विद्वान् आर्विज्या धीर पुष्यसि” असा हातो. तसेंच, मधुमात्रो वनस्वति मधुमाँ अस्तु सूर्यः; यत्पूषणं युवामहेऽभिर्शूँरिव सारथिः; युवं सिधूरभिश्स्तेरवद्यात्.

तसेंच “नू” ह्या व्यंजनापुढें “स”कार आल्यास वर्णांचा विसंवाद दूर होण्याकरितां त्या दोहोंच्यामध्ये “त्” ह्या वर्णाचा आदेश होतो. उदा०—

“ शर्मन् स्याम तव सप्रथः तमे ” ह्या पदांची संहिता “ शर्मन्त्स्याम् तव सप्रथस्तमे ” अशी होते.

श्रुतींत आढळणारे स्वन तीन प्रकारचे, अथवा, अनुदात्ताचे दोन भेद मानिल्यास, चार प्रकारचे आहेत. [“ स्वर ” ह्या शब्दाच्या “ अच् ” (vowel) आणि “ ध्वनिविशेष ” (accent) ह्या दोन निरनिराळ्या अर्थांचा घोंटाळा होऊं नये ह्मणून इतःपर accent ह्या अर्थी “ स्वन ” शब्दाची व vowel ह्य० “ अच् ” ह्या अर्थी “ स्वर ” शब्दाची योजना केली आहे.] पहिल्या स्वनभेदाचे नांव “ उदात्त ” असें आहे. ह्यास “ उदात्त ” असें नांव पडण्याचें कारण असें की त्याचा उच्चार नेहमीच्या सामान्य स्वनापेक्षां उंच अथवा खजूा आवाजांत करावयाचा असतो. दुसरा स्वनभेद “ अनुदात्त. ” त्याचा उच्चार उच्च नसून गर्भीरही नसतो तर सम असतो. शब्दांचा सामान्य स्वन अनुदात्त हाच मानिला आहे. अर्थात् अनुदात्तापेक्षां उंच स्वरांत ह्यटलेला उदात्त व ज्यास्त दाबून ह्य० गर्भीर सुरांत ह्यटलेला अनुदात्ततर होय. अनुदात्ततर हा उदात्ताच्या अगदी उलट दिशेचा आहे; उदात्त हा अनुदात्तापेक्षां जितक्या मानानें उच्च आहे तितक्या मानानें अनुदात्ततर हा अनुदात्तापेक्षां गर्भीर आहे. ध्वनीचा शेवटचा भेद स्वरित हा होय; व उदात्त आणि अनुदात्त ह्यांच्या संयोगानें झालेल्या स्वरांत त्याचा उच्चार करावयाचा असतो.

श्रुतींतील स्वरप्रक्रियेंत— व अशां स्वनदर्शक दोन चिह्ने आहेत. पहिलें चिह्न लिहिणें असल्यास तें नेहमीं अक्षराचे खालीच लिहिलें पाहिजे, व दुसरें चिह्न करावयाचें असल्यास तें फक्त अक्षराचे शिरोभागांचि केलें पाहिजे. अक्षराच्या खाली लिहिण्याचे चिह्न केलेलीं अक्षरें अनुदात्त अथवा अनुदात्ततर असतात. अक्षराच्या शिरोभागां लिहिण्याची खूण ज्याच्या माथ्यावर केलेली असते तें अक्षर स्वरित आहे असे समजावें; जसें दैन्यानि अनुदात्त अक्षरांस प्रायः

पुष्कळ वेळां कांहीं स्वनदर्शक चिद्द करीत नाहींत व उदात्त अक्षरास तर त्याच्या वर किंवा खाली कोणतेंही स्वनचिद्द कधींही दिलेलें नसतें व यावयाचें नाहीं. उदात्त अक्षर सर्वदा स्वनचिद्दरहित असतें व पुढें दिलेल्या नियमांनीं बाध येत नसल्यास चिद्दरहित अक्षर उदात्त आहे असें तत्क्षणीं ओळखावें. अनुदात्त अक्षरास सामान्यतः कांहीं चिद्द करीत नाहींत, तथापि चिद्दरहित अनुदात्तांचा व उदात्तांचा संशय पडूं नये ह्मणूनही पुष्कळ वेळां अनुदात्तांस स्वनदर्शक चिन्ह करितात; जसें—अविदत्. आतां ह्या शब्दांतील सर्व स्वर जरी अनुदात्त आहेत तरी ते उदात्तांपासून निराळे ओळखितां यावे ह्मणून ह्यांतील अक्षरांचे खालीं चिद्दे केलीं आहेत. “यज्ञाय गृणते” यामध्ये “ज्ञा” व “ते” हीं अक्षरें उदात्त आहेत, सबब, ह्यांचा उच्चार नेहमांच्या सम स्वरापेक्षां उंच स्वरांत करावा. स्वरित अक्षरांचे शिरोभागीं सर्वकाल त्यांचें स्वनचिद्द केलेंच पाहिजे. जसें—परियत्ताय; विश्वा; तनयम्. ह्यांतील सर्व चिद्दित अक्षरें स्वरित होत. व्रतानि ह्यामध्ये “व्र” हें अक्षर अनुदात्ततर आहे, ह्मणून त्याचा उच्चार जास्त दाबून गभीर स्वरांत करावा.

संस्कृतांत मुख्य स्वन झटला ह्मणजे “उदात्त” हाच असून त्याच्या व्यतिरिक्त अक्षरें निघातरहित अथवा अनुदात्त समजलीं जातात. ह्याप्रमाणें स्वनपद्धतींत मुख्य भेद दोन होतात. उदात्त व अनुदात्त ह्यांच्या एकीकरणानें झालेल्या ध्वनीस स्वरित अशी संज्ञा आहे. ज्याप्रमाणें अक्षरांचा सामान्य स्वन जो सम किंवा अनुदात्त, त्यापेक्षां उंच आवाजांत उच्चार केला असतां उदात्त होतो, त्याप्रमाणेंच समस्वनापेक्षां ध्वनि गभीर झाला असतां उत्पन्न होणारा जो अनुदात्ततर त्यासही उदात्ताप्रमाणें स्वतंत्र स्वनभेद मानितां येईल. परंतु एकंदर सर्व स्वन एका उदात्तावरच अवलंबून असल्यामुळे उदात्तासच प्राधान्य येतें. स्वरित हा संयुक्त स्वन आहे. त्यांत उदात्त व अनुदात्त ह्या दोन्ही स्वनांचें संमेलन झालें असल्याकारणानें त्याच्या उच्चारांत उदात्त व

अनुदात्त ह्या दोन्ही स्वनांचा संयोग दृष्टोत्पत्तीस येतो, व ह्याच कारणाकरितां स्वरिताच्या प्रथमार्धाचा उच्चार उदात्ताचे धर्तांवर व द्वितीयार्धाचा अनुदात्ताचे धर्तांवर करण्याविषयी व्याकरणांत नियम आहे. (पा० सू० पा० १-१-२२.)

स्वनविशेष (accent), निघात, इत्यादिक हे स्वरोच्चाराच्या (vowels) पद्धतीचेच भेद असल्यामुळे ते निवळ व्यंजनावर कधीही येत नाहीत. कारण की, व्यंजनांचा स्पष्टोच्चार स्वरांचे साहाय्यावांचून होत नाही. फक्त स्वर (अच्) किंवा स्वरयुक्त ह्य० स्पष्टोच्चारक्षम अशी व्यंजने (syllables) ह्याही अर्था " अक्षर " ह्या शब्दाचा उपयोग पुढील लेखांत केला आहे.

जेव्हां अक्षरांचा संधि होत नाही तेव्हां त्यांच्या स्वनांचाही संधि होत नाही. परंतु त्या अक्षरांचे स्वन एकाच वर्गातील नसतील तर त्या अक्षरांच्या केवळ परस्परसंनिध्यामुळेही त्यांच्या स्वनांत फेरफार होत असतात. त्यांचें विवेचन प्रथम केलें पाहिजे.

ऋचेस चार चरण असल्यास लौकिक संस्कृताप्रमाणें संधींच्या व स्वनांच्या फेरफारांच्या सोईसाठीं दोन चरण एकत्र समजतात, ह्यणजे दोन्ही चरणांचें मिळून संबंध एक पद मानावयाचें असतें. संहितापाठांत, ऋचेचे दोन चरण मिळून एक झालेल्या चरणांतील सर्व पदें परस्परांवर अवलंबून असतात. त्यामुळे उदात्त अक्षराचा परिणाम फक्त त्याच्या पदांतच नव्हे तर त्याच्या मागील व पुढील पदांतील अक्षरांवरही घडत असतो. त्यामुळे ते सर्व स्वन एकाच पदांत आहेत असें समजून त्यांच्यामध्ये नियमांप्रमाणें पर्याय केले पाहिजेत. तेव्हां अमुक स्वनापूर्वी किंवा नंतर अमुक स्वन आला असें द्वाटल्यानें तो पूर्वी किंवा नंतर येणारा स्वनविशेष त्याच पदांत असला पाहिजे असा निर्बंध संहितापाठांत नाही. पूर्वी येणारा स्वन मागील पदाचे अंतीचा व नंतर येणारा पुढील पदाचे आरंभीचाही असूं शकेल. पदपाठांत मात्र प्रत्येक पद स्वतंत्र समजलें जात असल्यानें एका पदांतील स्वनाचा

दुसऱ्या पदांतील स्वनांवर कांहींएक परिणाम घडत नाही. ह्या कारणाकरितां पदपाठांत मात्र स्वनांचा विचार फक्त एकेक पदापुरताच समजला पाहिजे.

पुढें दिलेल्या स्वननियमांसंबंधानें एक मुख्य गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे ती अशी कीं जोपर्यंत संहितापाठाप्रमाणें पदें परस्पराशीं संबद्ध आहेत तोपर्यंत एका पदांतील उदात्तांस किंवा स्वरितांस दुसऱ्या पदांतील अक्षरांच्या, पूर्वीच्या स्वनविशेषांत, आपल्या सांनिध्यामुळे फेरबदल करण्याचें सामर्थ्य असते, परंतु, पदपाठाप्रमाणें पदें पृथक् व स्वतंत्र केलीं असतां दुसऱ्या पदांतील अक्षरांवर त्यांची सत्ता चालेनाशी होते. ह्मणून खालीं दिलेले नियम पदपाठांत, फक्त एकेक पदांतील अक्षरांसच लागू पडणारे आहेत. पदाबाहेरील उदात्तादिकांच्या प्रभावामुळे एकाद्या पदांतील अक्षरांच्या स्वनांत जी विक्रिया संहितेंत झालेली असते ती विक्रिया पदें पृथक् झालीं असतां नाहींशी होऊन फक्त त्याच पदांतील उदात्तादिकांच्या योगानें होणारे स्वनविकार कायम राहतात.

उदात्ताच्या पुढचें अक्षर (व वर लिहिल्याप्रमाणें पदाचे शेवटीं उदात्त असल्यास पुढील पदाच्या आरंभीचें अक्षर) अनुदात्त असेल—परंतु त्या अनुदात्तानंतर प्रथम येणारें अक्षर पुन्हां उदात्त किंवा स्वरित नसेल—तर त्या अनुदात्ताचे ठिकाणीं स्वरिताचा आदेश होतो व ह्मणून त्या अक्षराचे शिरोभागीं स्वरिताचें चिन्ह केलें पाहिजे. उदा०—क्या. येथें “ क ” हा उदात्त असून “ या ” जो अनुदात्त त्याचे ठिकाणीं स्वरिताचा आदेश झाला आहे. तसेंच “ को ददश प्रथमं जायमानम् ” ह्या वाक्यांत “ कः ” हें अक्षर उदात्त असून लागलेंच पुढील अक्षर “ द ” अनुदात्त आहे व त्यानंतरचें दुसरें अक्षर “ द ” हेही उदात्त किंवा स्वरित नाहीं, ह्मणून पहिल्या “ द ” तील अनुदात्ताचे ठिकाणीं स्वरित होऊन त्याचे “ द ” असें रूप

झालें. त्याचप्रमाणें “ पुनः पुनर्जायमाना पुराणी ” ह्यांत “ पु ” व “ जा ” हे उदात्त असून त्यापुढें अनुक्रमें “ नः ” व “ य ” हे अनुदात्त होते ते स्वरित झाले आहेत.

ह्या नियमावरून उदात्तापुढील अक्षर स्वरित असेल तर तें (स्वरित) अक्षर मूळचें अनुदात्त आहे असें जाणावें. “ द्रा सुपुर्णा सयुजा सखाया ” ह्यांत “ द्रो ” हें उदात्त असून त्यानंतरचें “ सु ” हें अक्षर मूळचें अनुदात्त असल्यामुळें ह्या उदात्ताच्या सांनिध्यानें स्वरित वनलें आहे; परंतु पदपाठ करितांना “ द्रा ” हें पद निराळें होत असल्याकारणानें त्याचा, पुढच्या पदांतील “ सु ” वर, कांहीं जोर चालेनासा होतो. ह्याकरितां पदपाठांत “ सु ” हें अक्षर यथापूर्व अनुदात्तच लिहिलें पाहिजे. जसें—द्रा । सुपुर्णा । सयुजा । सखाया । इ०.

उदात्तापुढें अनुदात्त असूनही त्या अनुदात्तानंतर जर पुन्हां दुसरा उदात्त किंवा स्वरित येईल तर त्या अनुदात्ताचे ठिकाणीं स्वरित न होतां अनुदात्ततर होतो. ह्याचे खालीं सार्वकाल स्वनदर्शक चिह्न केलेच पाहिजे. पदच्छेदामुळें त्या पुढील उदात्ताचा किंवा स्वरिताचा पूर्वीच्या अनुदात्तावरील व्यापार वंद झाल्यास त्या अनुदात्ताचे ठिकाणीं पाहिल्याप्रमाणें स्वरित येईल.

“ ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ” ह्यांत “ रा ” उदात्त व “ जं ” अनुदात्त आहे, परंतु पुढें “ ब्र ” हा पुन्हां उदात्त आल्यामुळें “ जं ”चे ठिकाणीं अनुदात्ततर झाला. “ विश्वमाचु व्यश्रवत् ” ह्यांत “ व्य ” हा स्वरित असल्यामुळें मागील “ यु ” अनुदात्ततर झाला आहे. त्याचप्रमाणें “ बृहस्पतिः सख्यो वरांसि ” ह्या ठिकाणीं “ तिः ” आणि “ जो ” हे अनुदात्त अनुक्रमें “ स्प ” आणि “ ह्यं ” ह्या उदात्तापुढें आल्यामुळें स्वरित व्हावयाचे. परंतु लगेच अनुक्रमें “ स ” आणि “ व ” हे उदात्त पुढें आले आहेत. ह्याणून ते

अनुदात्तर झाले. पदे विभक्त झाल्यास वरील पुढल्या पदांचे माहात्म्य रहात नाही. त्यामुळे पदपाठांत पूर्वीक अनुदात्तांची बृहस्पतिः । सः । द्वि । अंजः । वरांसि । अशा स्वरित रूपे होतात. “याभिर्व्यश्वम्” येथे “व्य” हे अक्षर स्वरित असल्यामुळे मागील अनुदात्त अक्षर “भिः” अनुदात्तर झाले. परंतु पदे विभक्त होतांच “भिः” स्वरित होते. याभिः । व्यश्वम् ।

ज्या एक किंवा अनेक अनुदात्तांच्या फक्त पुढे उदात्त वगैरे असून पाठीमागे कोठेही उदात्त किंवा स्वरित नसतो, अथवा, पुढे आणि मागे दोन्हीकडे एकही उदात्त किंवा स्वरित अक्षर असत नाही, अथवा, असूनही पदपाठांतील पदभिन्नत्वास्तव निरूपयोगी होत असते, अशा एक किंवा अधिक अनुदात्त अक्षरांखाली (क्षणजे पदपाठांत, सर्वानुदात्त पदाखाली) सदैव स्वनचिह्न लिहिले पाहिजे. “हवामहे” “इन्द्र” हीं पदे सर्वानुदात्त आहेत. “अभिस्वरे” ह्यांत “अभिस्व” ह्यांच्यापुढे “रे” उदात्त आहे परंतु पूर्वी नाही, ह्मणून “स्व” प्रमाणे बाकीच्या अक्षरांखालीही स्वनचिह्न करणे भाग पडले.

स्वरितापुढे, ज्यांच्यापुढे पुन्हां उदात्त किंवा स्वरित नाही असे अनुदात्त कितीही आले तत्रापि ते सर्व तसेच अनुदात्त राहतात; त्याचप्रमाणे उदात्तापुढे वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे कितीही अनुदात्त आले तरी त्या उदात्तानंतरचा पहिला अनुदात्त मात्र स्वरित होत असून इतर सर्व अनुदात्त, पूर्ववत् राहतात. परंतु जोंपर्यंत मागील उदात्त वगैरेचा परिणाम त्यांवर घडत आहे तोपर्यंत अशा अनुदात्तांखाली तद्दर्शक चिह्न करावयाचें नाही. “ऊर्ध्वस्तस्थौ नेमव ग्लापयन्ति” ह्यांत “ग्लापयन्ति” हें पद सर्वानुदात्त (ग्लापयन्ति) आहे. परंतु ते “व” ह्या स्वरितापुढे असल्यामुळे त्याच्या खाली स्वनचिह्न केले नाही. तसेच “आदिन्वसि” येथे “आ” ह्या उदात्तापुढे “दि” हें अनुदात्ताक्षर आल्यामुळे ते तेवढेच स्वरित झाले व “न्वसि” हे अनुदात्त तसेच

चिह्नरहित राहिले. पदविद्युतीमुळे ते अनुदात्त पाठीमागच्या उदात्त ड० पासून पृथक् होतील तेव्हा अर्थात् त्यांच्याखाली स्वनदर्शक चिह्न केले पाहिजे. जसे—आत् । इन्वसि ।.

स्वरित किंवा उदात्त ह्यांचेपुढे अनेक अनुदात्त येऊन त्यानंतर लागलाच पुन्हा दुसरा स्वरित किंवा उदात्त आल्यास, पूर्वीच्या उदात्तानंतरचा पहिला अनुदात्त स्वरित होऊन, पुन्हा पुढे आलेल्या उदात्ताच्या किंवा स्वरिताच्या पाठीमागचा पहिला स्वरित अनुदात्ततर होतो. वरकड मधले अनुदात्त तसेच चिह्नरहित असतात. अनुदात्ततर अक्षराखाली मात्र नेहमी स्वनचिह्न केले पाहिजे. “ अयं ते अस्तु हर्यतः सोमः ” येथे “यं ” हे उदात्त, त्यानंतर “ ते अस्तु हर्य ” हीं अक्षरे अनुदात्त आणि पुन्हा “तः ” हे उदात्त आले आहे. त्यामुळे “ते ” स्वरित व “र्य ” अनुदात्ततर होऊन बाकीची अक्षरे तशीच चिह्नरहित राहिली आहेत. परंतु पदपाठांत अयं । ते । अस्तु । हर्यतः । सोमः । अशीं रूपे येथपर्यंत दिलेल्या नियमान्वये होत आहेत. त्याचप्रमाणे “ स आ ववृत्स्व हर्यश्च यज्ञैः ” ह्या संहितेचीं पदे “ सः । आ । ववृत्स्व हरिअश्च । यज्ञैः ” अशीं पडतात. “ प्रियासः+अजनयन्त ” ह्यांची संहिता “ प्रियासो जनयन्त ” अशी होईल. परंतु त्यांपुढे “ वृष्णे । ” असे आद्युदात्त पद ठेवितांच वरील संहिता “ प्रियासो जनयन्त वृष्णे । ” अशी होते.

वरील सर्व नियमांवरून असे स्पष्ट दिसून येईल कीं

(अ) कौणतेही स्वनचिह्न नसलेले अक्षर पदारंभी असेल, अथवा त्या अक्षरानंतरचे अक्षर स्वनचिह्नरहित किंवा स्वरित असेल, अथवा त्या अक्षरापूर्वीचे अक्षर स्वनचिह्नरहित किंवा अनुदात्ततर असेल तर ते चिह्न नसलेले अक्षर निःसंशय उदात्त असते. आणि त्याप्रमाणेच.

(आ) स्वरितानंतर येणारीं सर्व चिह्नरहित अक्षरे अनुदात्त असतात “ त्वे रायं इन्द्र तोशतमाः प्रणेतारः ” ह्यांतील “ त्वे, ” “ रा, ” “ श ” आणि

“ता” हीं अक्षरें उदात्त व “इन्द्र” “माः” आणि “प्र” हीं अनुदात्त आहेत.

स्वरितानंतर येणारे अनुदात्त हे संहितेंत द्वितीय किंवा चतुर्थ पादाचे शेवट्रीं आल्यास त्यांचा उच्चार कांहींसा उदात्ताप्रमाणें करितात. अनुदात्तांच्या अशा प्रकारच्या उच्चारास “प्रचय” असें नांव आहे. उदा०—प्रसुचांसा मृतिभिस्तारिषीमहि.

श्रुतांतील अक्षरस्वनांत जे फेरफार होतात त्यांमध्ये स्वरितत्वनाच्या एका विशेष भेदामुळें होणारे फेरफार बरेच अपूर्व आहेत. उदात्तापुढें जो स्वरित असतो तो मूळचा स्वरित नव्हे हें वर सांगितलेंच आहे. तो उदानानंतर येणाऱ्या पहिल्या अनुदात्ताचा वनलेला असतो व पूर्वीचा उदात्त दूर होतांच पुन्हां पूर्ववत् अनुदात्तच राहतो. जसें—आशासते. ह्यांत “शा” स्वरित आहे खरा. परंतु त्याच्यामागें उदात्त असल्याचा हा परिणाम आहे. पदच्छेद करून उदात्त पृथक् करितांच “शा” पूर्वीप्रमाणें अनुदात्त होतो. जसें आ । शासते । तेव्हां जो स्वरित पाठीमागें उदात्त असल्याखेरीज स्वरित राहूं शकतच नाही त्यास, उदात्ताची जरूर असणारा स्वरित, अथवा, “सव्यपेक्ष” स्वरित असें ह्मणावें. स्वरिताचा दुसरा जो महत्त्वाचा भेद आहे तो फक्त यणसंधीतच उत्पन्न होत असल्यामुळें त्याचा विचार पुढें केला आहे.

स्वरसंधींमुळें त्यांच्या स्वनांत होणारे पर्याय.

स्वनविशेष हे स्वरोच्चाराचे मात्र भेद आहेत. ह्मणून त्यांचें स्थान फक्त स्वर (अच्) हेच होत. स्वरांचा परस्परांशीं संधि झाला ह्मणजे अर्थात् तदाश्रित स्वनविशेषांचाही संधि होतो. त्यामुळें, कांहीं स्वनांच्या केवळ सांनिध्यामुळें ज्याप्रमाणें इतर स्वनांच्या स्वरूपांत विक्रिया होते त्याप्रमाणें त्यांचा संधि झाला असतांही होते.

दोन विसदृश स्वर (अच्) संधि आले असतां पूर्वीच्या स्वराचे जागीं जेव्हां यवर्गीतील वर्णाचा आदेश होतो (ह्या संधीस “ यणसंधि ” अशी संज्ञा आहे) तेव्हां त्या दोन विसदृश स्वरांपैकीं जर पहिल्याचा स्वन उदात्त व दुसऱ्याचा अनुदात्त असेल तर मागें सांगितल्याप्रमाणें अनुदात्ताचा स्वरित होतोच, तथापि ज्या पूर्वीच्या स्वरावर उदात्त असतो त्या स्वराचे जागीं यवर्गीतील व्यंजनाचा आदेश होत असल्यामुळें तो उदात्त, आश्रयीभूत स्वर नष्ट झाल्याकारणानें, निराधार होऊन लोप पावतो. तरीही त्यापुढील स्वरित वरील संधीसंध्यें तसाच कायम राहतो. उदा०—वि+ओमनि=विओमनि=व्य+ओमनि=व्योमनि. ह्यांत “ वि ” ह्या उदात्तानंतर “ ओ ” हा अनुदात्त आला ह्मणून त्याचा स्वरित झाला; आणि “ वि ” ह्यांतील “ इ ” उदात्त होती, परंतु तिचे स्थानीं “ य ” चा आदेश झाल्यामुळें, आणि “ य ” हें एक व्यंजन असल्याकारणानें त्यावर कोणताही स्वनविशेष येण्याचा संभव नसल्यामुळें, “ इ ” वरील उदात्त निराधार होऊन लोप पावला. परंतु अशा रीतीनें पाठीमागचा उदात्त नाहीसा झाला असतांही पुढील “ ओ ” वरील स्वरित कायमच राहिला आहे. ह्मणून अशा प्रकारच्या स्वरितांस, पाठीमागें उदात्त असण्याची बिलकूल गरज न लागणारे स्वरित ह्मणजे, “ केवल ” किंवा “ स्वाभाविक ” स्वरित असें ह्मणावें. हे “ केवल ” स्वरित, यवर्गीतील जोडाक्षरांशिवाय, इतरत्र प्रायः कधीही होत नाहीत, व त्यांतील विसदृश स्वरांपैकीं पहिल्यावर मूळचा नेहमीं उदात्त व दुसऱ्यावर मूळचा नेहमीं अनुदात्तच असतो. उदा०—वि+अस्यन्=व्यस्यन्; वि+आनुषक्=व्यानुषक्; दिवि+अस्तभायत्=दिव्यस्तभायत्; नु+अस्य=न्वस्य.

दोन स्वरांचा जेथें यणसंधि होत नाहीं तर तद्वृत्तिरिक्त सवर्णदीर्घ संधि इ० दुसरे संधि होतात अशाच फक्त संधींत दोन स्वरांपैकीं पहिला उदात्त व दुसरा अनुदात्त असला तरी त्यांचा संधि उदात्त होतो. उदा०—त्वा+ऊताः=त्वोताः; प्र+आवन=प्रावन्; दिवि+इयते=दिवीयते; अघ्न्या+इय=अघ्न्येयं.

त्याचप्रमाणे. केवलस्वरितापुढें उदात्त आल्यास त्यांच्या संधीमध्ये स्वरावर उदात्तच होतो. परंतु ज्याच्यावर केवलस्वरित आहे त्या स्वराचा आणि उदात्तयुक्त स्वराचा **संधि** होत असेल त्याच वेळेस हा नियम चालतो, हें पकें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. उदा०—क+इति=केति; “स्पाही वसु मनुष्या ददीमहि” ह्या ऋचेत “मनुष्या” हें रूप “मनुष्या+आ” ह्यापासून झालेले आहे.

उदात्तापुढें उदात्त असल्यास अथवा अनुदात्तापुढें किंवा सव्यपेक्ष स्वरितापुढेंहा (कारण तो मूळचा अनुदात्तच असतो) उदात्त असल्यास दोन्ही ठिकाणी संधीमध्ये फक्त उदात्त होतो. उदा०—

उदात्त+ उदात्त—वि+आश=व्याश; न+अवाजिन=नावाजिन; न+अदी-देत्=नादीदेत्.

अनुदात्त+उदात्त—वीरस्य सु+अश्व्य=वीरस्य स्वश्व्यं; अधि+अधत्तम्=अध्यधत्तम्; प्र+अर्ष्य=प्रार्ष्य.

सव्यपेक्षस्वरित+उदात्त—वत्से बष्कये+अधि सप्त तन्तून्=वत्से बष्कयेधि सप्त तन्तून्; “प्रत्नो होता विवासते वाम्” ह्यांत होता+आ अशा षट् आहेत.

केवल अथवा सव्यपेक्ष स्वरितापुढें अनुदात्त आल्यास दोहोंचाही स्वरित होतो. जसे—क+इव=केवे; ये रथ्येव जग्मुः (रथ्या+इव).

अनुदात्तापुढें अनुदात्त आला असतां त्यांचा संधि अनुदात्तच होतो, व सव्यपेक्ष स्वरितापुढें किंवा अनुदात्तापुढें अनुदात्ततर येत असेल तर संधि अनुदात्ततर असतो. जसे—तंपूषि+अग्ने=तंपूष्यग्ने; ब्रह्माणि+अंगिरः=ब्रह्माण्यंगिरः; प्रति+अग्निः=प्रत्यग्निः; मर्त्येषु+अमृतः=मर्त्येष्वमृतः; इंद्र+अद्य=इन्द्राय; सूनो-मीनेनाश्विना गृणाना (मानेन+अश्विना); योषा+अवृणीत=योषावृणीत; अन्यस्य+आसा=अन्यत्यासा.

दोन स्वरांचा संधि ज्ञाता, परंतु त्यांचे ठिकाणी एकाच स्वराचा आदेश न होतां दोन पृथक् स्वर आले, तर अर्थात् त्यांच्या पूर्वीच्या स्वरांचा संधि होत नाही. उदा०—पुंसः+आहुः=पुंस आहुः; अन्ये+उपरे=अन्य उपरे.

आतां वर सांगितलेल्या केवलस्वरिताची एक महत्वाची विक्रिया अशी आहे कीं, केवल अ० स्वाभाविक स्वरिताक्षरापुढें उदात्ताक्षर येऊन त्याचा त्याच्यापार्शीं संधि न होतां तें जर फक्त त्याच्यासंनिध राहिल, तर त्या पाठीमागच्या केवलस्वरिताचें पृथक्करण होतें. ह्या वेळेस त्या स्वरितांत अंतर्हित असलेल्या उदात्त आणि अनुदात्तांचा (कारण स्वरित हा, उदात्त आणि अनुदात्त मिळून झालेला आहे) पृथक् उच्चार होतो; परंतु तो निरनिराळ्या स्वरांचा उच्चार जलद झाल्याने स्वरांत कंप उत्पन्न झालासा वाटतो. ह्मणून त्या पृथक्करणास “ कंप ” हेंच नांव दिलें आहे. कंपाचीं १ आणि ३ अशीं दोन चिह्ने आहेत. हीं चिह्ने त्या स्वरित अक्षराच्या पुढें लिहितात व त्या वेळेस त्या अक्षराच्या शिरोभागी पुन्हां स्वरिताचें चिन्ह करीत नाहींत. केवलस्वरिताक्षरांतील स्वर ऱ्हस्व (अशा प्रसर्गां “ अं ” आणि “ अः ” ह्यांची गणना ऱ्हस्व स्वरांतच केली जाते) असल्यास त्या अक्षरापुढें १ हीं खूण करितात, व दीर्घ असल्यास ३ हे चिह्न पुढें लिहून त्या अक्षराखालीही अनुदात्ताचें चिह्न करितात. ह्या कंपाचा उच्चार पहिल्या कंपापेक्षां दीर्घ असून ह्यास “ त्रिकंप ” अशी विशिष्ट संज्ञा आहे.

केवल स्वरितापुढील उदात्ताचा त्याच्यावर परिणाम घडण्याचें (पदें पृथक् झाल्यामुळें वगैरे) जेव्हां बंद होईल तेव्हां कंप होणार नाही. उदा०—
देवी+उषाः=देव्यु+षाः=देव्यु १ षाः. ह्यांत “ व्यु ” हा स्वरित ऱ्हस्व आहे व “ षाः ” हा उदात्त आहे. तन्वं+दधानः=तन्वं १ दधानः; सधन्यः+स्वोताः=सधन्य १ स्वोताः; पथ्या+का समे ते=पथ्या ३ का समेति; र्वाभ्यो ३

मनसा देवयन्तः; वीर्याणि+इन्द्र=वीर्या इ णिन्द्र. ह्या शेवटच्या उदाहरणातील कंप ध्यानांत टवण्यासारखा आहे. “ वीर्याणि ह्यांतील “ णि ” अनुदात्त होती. परंतु पुढे “ इ ” उदात्त असल्यामुळे “ णी ” असा उदात्तच संधि झाला. असा संधि झाला तेव्हांच “ र्या ” ह्या केवळ स्वरितासंधि “ णी ” हा उदात्त येऊन दीर्घ कंप झाला.

पदपाठामध्ये आपणांस कित्येक पदांपुढे “ इति ” हें पद जोडलेलें दृष्टीस पडतें. त्याचें कारण असें आहे कीं, ज्यांच्यापुढे “ इति ” हें पद घातलें असतें तीं पदे प्रगृह्यान्त असतात. ज्या स्वरांचा, पुढील स्वरांशीं संधि होणें युक्त असतांही, संधि करीत नाहींत त्यांस “ प्रगृह्य ” अशी संज्ञा आहे “ ईकारान्त ” “ ऊ ”कारान्त आणि “ ए ” कारान्त द्विवचनें, “ अमी ” इ० सर्वनामांचीं अनेक वचनें, “ ओ ” कारान्त संबोधनें आणि चतुर्थां, सप्तमी इ० विभक्तींच्या प्रत्ययांचे जागीं योजिलेलें “ इ ”कारान्त किंवा “ ए ”कारान्त संक्षिप्त रूप, ह्यांची गणना मुख्यत्वेकरून प्रगृह्य स्वरांत करितात. श्रुतींत प्रगृह्यान्त पदे, क्रियापदांची “ ए ”कारान्त द्विवचनें, “ ई ” हें प्रथमेचें रूप, व “ उ ”, “ ओ ” “ अथो ” इ. अव्यये, ह्यांच्यांतील विशेषांकडे लक्ष्य जावें ह्मणून त्यांच्यापुढे, व विसर्गरूपी “ र ”कारान्त पद पादाच्या शेवटीं असल्यास त्यापुढे “ इति ” हें अधिक पद, पदपाठ करितांना, घालण्याची पद्धत आहे. “ इति ” हें पद आद्युदात्त आहे आणि तें जेव्हां मागील पदाशीं संयुक्त असतें तेव्हां त्यांच्या संनिधानामुळे पूर्व पदांतील स्वनांत पर्याय होऊं शकतात. उदा०—सं मात्राभिर्मिरे येमुखी अन्तर्मही समृते धा-
येसधुः (उवां इति, मही इति); हरी सखाया सुधुरा स्वज्ञा (हरी इति);
कृष्णपृतौ वेविजे अस्य सक्षिता (वेविजे इति); उत त्वमस्सयुर्वसो (वसो
इति); श्लोकं यसंसत्सवितेव ब्रह्म (ब्राहू इति); अमी ये देवा स्थन (अमी

इति'); क्षत्रं रक्षेथे अकवै रदब्धा (रक्षेथे इति); त्वे अग्ने विश्वे अन्तुतासः (त्वे इति', कारण " त्वयि " बद्दल " त्वे " घातलें आहे); युमदस्मे सुवीर्यं (अस्मे इति', कारण " अस्मे " हे " अस्माकं " ह्याचा संक्षेप आहे); प्रजावदस्मे दिधिषन्तु रत्नं, येथे अस्मे=अस्माकं; ओ षु वर्त मरुतः (ओ इति); समुप्रिया आववृत्रन् (ऊं इति', कारण पदपाठांत " उ " बद्दल " ऊं " लिहितात); यन्मानुषा यक्ष्यमाणं अजीगः (अजीगरिति).

ह्याप्रमाणें वैदिक स्वरप्रक्रियेचें सामान्य स्वरूप आहे. स्वनवैविध्याच्या प्रयोजनाचें दिग्दर्शन वर केलेच आहे; तथापि व्याकरणदृष्ट्याही स्वनांचा फार उपयोग आहे. एकाच स्वरूपाचीं निरनिराळ्या विभक्तींचीं रूपें, व एकाच स्वरूपाचीं नामें व विशेषणें वगैरे, हीं स्वनभिन्नत्वावरून तत्क्षणां ओळखितां येतात. ह्या योगानें अर्थ करण्याचे प्रसंगीं स्वनांकडून अत्युत्तम साहाय्य होतें. " सुदानुः " ह्या शब्दाचे प्रथमेचे व संबोधनाचें बहुवचन " सुदानवः " असेच आहे. परंतु प्रथमेचे " सुदानवः " असें व संबोधनाचें सुदानवः असें सर्वानुदात्त रूप असल्यामुळें कोणतें विवक्षित आहे हें विनचूक समजतें. तसेच, " अपः " हें आयुदात्त पद कर्माधी असतें व " अपः " हें अन्तोदात्त पद विशेषणार्थी असतें. ह्यामुळें अर्थाविषयीं संशय राहण्यास अवसर क्वचित्च असतो. कांहीं प्रसंगीं तर पदांचें अस्तित्वसुद्धां स्वनभिन्नत्वाच्या योगानेंच माहीत पडतें. जसें, " अवसा चक्रे " किंवा " पिबा वृषस्व " ह्यांचीं पदे अनुक्रमें अवसा आ चक्रे " व " पिब आ वृषस्व " अशीं आहेत. परंतु तीं तशींच असलीं पाहिजेत ह्याविषयीं त्यांचे स्वनविशेष हेच निर्विवाद आधार होत. वरील उदाहरणांत 'अवसा' हें पद आयुदात्त असून ज्याअर्थी त्याचा " सा " संहितेंत उदात्त झाला आहे (कारण त्यावांचून " व " अनुदात्ततर होणार नाही) त्याअर्थी " सा " ह्या मूळच्या अनुदात्तांत " आ " हा उदात्त मिळाला असलाच पाहिजे हें उघड

आहे. ह्यावरून श्रुतीचें स्वरूप निष्कलंक शुद्ध राहण्यास ज्याप्रमाणें पदपाठ हा कवचाप्रमाणें आहे तद्वत्च श्रुतींचा सूक्ष्मार्थ व सत्यार्थ निश्चित करण्याचे कामीं स्वन हे आदर्शभूत आहेत. “इन्द्रशत्रु” ह्या शब्दाच्या स्वनाविषयींची आख्यायिका बहुतेकांस विश्रुत असेलच. वेदांचा बरोबर अर्थ करण्यास स्वन हे एक अत्युत्कृष्ट साधन झाले आहेत हेंच वरील आख्यायिकेवरून आपणांस दिसून येतें. ह्यामुळें श्रुतीच्या स्वनांत किंवा अक्षरांत यत्किंचित्ही फेरवादल न होऊं देण्याविषयीं जी पूर्ण खबरदारी आजपर्यंत घेतली जात आहे तिजवरून तिच्या सकारणत्वाची व कार्यगौरवाची थोडीबहुत कल्पना करितां येऊन त्यावरून वेदां-
मध्यें स्वनांची प्रतिपत्ति काय आहे हें लक्ष्यांत आल्याशिवाय राहणार नाहीं. तथापि, ज्या श्रुति आपल्या अतिप्राचीनत्वामुळें आणि सनातनत्वाच्या आविष्क-
रणामुळें सद्धर्माचें उत्पत्तिस्थान झाल्या असून ज्यांचे ठिकार्णी धर्मनियामक शक्ति वास करित आहे, व आपलें मूळचें आणि खरें स्वरूप रक्षण करण्याची व मूळ अर्थांत विपर्यास न होऊं देण्यास शक्य ते उपाय योजण्याची ज्या ग्रंथानें आ-
पणां आर्यांच्या मनांत प्रेरणा केली व तदनुसार वर्तन करतून तें महत्कार्य आपल्या हांतून घडविलें—इतकी, जो ग्रंथ आपल्या आपल्या हृदयांत, अप्र-
तिहत सत्ता चालवीत आहे व परकीय लोकही ज्या ग्रंथाविषयीं इतकें प्रेम,
निष्ठा, पूज्यता व सन्मान प्रकट करित आहेत, तो ग्रंथ अपौरुषेय असत्या-
बद्दल जो आपला विश्वास त्यास ह्यावरून बराच आधार मिळतो एवढी गोंष्ट
जातां जातां शेवटीं कळविणें इष्ट आहे.

वैदिकवृत्तविचार.

म य र स त ज भ न ल ग—संमितं भ्रमति वाङ्मयं जगति यस्य ।
स जयति पिङ्गलनागः शिवप्रसादाद्विशुद्धमतिः ॥

भाषेचें उत्कृष्ट स्वरूप काव्य हें होय. ज्या भाषणांत किंवा लेखांत प्रसाद, रसवत्ता व उदात्तता हीं नजरेस येतात तीं भाषणें किंवा ते लेख काव्यरूप आहेत असें समजावें. सृष्टीतील ज्या ज्या रमणीय व उत्तम वस्तूंचा अनुभव घेण्याकरितां मन उत्सुक असतें त्या त्या रमणीय वस्तूंच्या प्रत्यक्षतेची प्रतीति करून घेऊन मनोवृत्तींस जागृत करण्याचें आणि चित्ताचें आकर्षण करण्याचें सामर्थ्य उत्तम काव्याचे मात्र अंगीं आहे. जगांत एकवार जी एकादी अपूर्व गोष्ट घडते ती तशीच चिरस्थायी होण्याचें तर लांबच, परंतु देह, काल व व्यक्ति इत्यादिकांच्या संबधानें तिच्याशीं पूर्ण साम्य पावेल अशी दुसरी गोष्टही कधीं घडून येत नाही. तथापि चमत्कार असा आहे कीं एक काव्यच मात्र झालेल्या वृत्तांत पुनःपुन्हां बरोबर रातीनें भासमान करूं शकतें. ह्यामुळे वस्तूचें प्रत्यक्षानुभवजन्य सुख जरी परिमित आणि नश्वर असलें तरी काव्यार्पित झालेल्या वृत्तांतापासून उत्पन्न होणारें सुख अक्षय्य असतें व त्याचा अनुभव हजारों मनुष्यांस पाहिजे त्या ठिकाणीं एकसमयावच्छेदेंकरूनही घेतां येतो. ह्या योगानें रामचंद्राचा किंवा अकिलीज व हेक्टर ह्यांचा वृत्तांत आजपर्यंत लक्षावधि मनुष्यांस प्रत्यक्ष पाहतां आला. “कान्पृच्छामः सुधास्वर्गं” इ० श्लोकांत जी काव्याची महती वर्णिली आहे ती उगीच नव्हे. पदलालित्य व छन्दोबद्धता इ० हीं काव्याचीं बाह्यांगें होत. ऋग्वेदांत जरी काव्याचे गुण दृष्टीस पडतात तरी नानारूपधर ईश्वराचें स्तवन ह्या त्यांतील विषयगौरवामुळे व विशेषतः एकंदर श्रुतीविषयीं असलेली जी प्रामाण्यभावना व पृज्यबुद्धि ह्यांमुळे

ऋग्वेदास केवळ काव्यदर्शनने पाहणे चुकीचे आहे. तत्रापि ऋग्वेदासारखा सर्व-मान्य ग्रंथ छंदोबद्ध असल्याकारणाने त्याच्या ह्या अंगाचेही लक्षण व वर्णन करण्याचा शास्त्रकारांनी प्रयत्न केला आहे.

ज्यामध्ये ओळींतील मात्रांची संख्या अथवा अक्षरांची संख्या आणि त्यांच्या योजनेसंबंधाच्या नानाप्रकारच्या रीति अगदी ठरीव असतात ते पद्य. ऋग्वेद हा पद्यात्मक आहे तरी त्यांतील पुष्कळ पद्यांची रचना अनियत असल्यामुळे आधुनिक पद्यांचे वरील लक्षण ऋग्वेदांतील ऋचांस अक्षरशः लागू पडत नाही. महाभारतांतील कांहीं पद्यांप्रमाणे एकाच पद्यांत अनेक वृत्तांचे चरण घातलेले आपणांस लौकिक संस्कृतांतही कोठे कोठे आढळतात. तथापि वृत्तांच्या चरणांतील अक्षरांची किंवा मात्रांची संख्या कमजास्त झालेली लौकिक संस्कृतामध्ये कधीही आढळणार नाही. ही स्थिति ऋग्वेदांत सर्वांशी जुळत नसली तरी ऋचांच्या पादांतील अक्षरांच्या संख्येस कांहीं नियम असल्याचे दृष्टोत्पत्तीस येते. व हे नियम प्रायः पाळले गेले आहेत असे ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाही. वैदिक व लौकिक ह्या दोन पद्यपद्धतींत अगदी एक भेद असा आहे की वेदोत्तरकालीन संस्कृत पद्यांत चरणांतील अक्षरसंख्येच्या पूर्ततेस त्यांतील संधींचा विशेष करण्याचा प्रसंग फार क्वचित् येतो. भर्तृहरिच्या कवितेंत व महाभारतांत असे कांहीं सुप्रसिद्ध अपवाद आहेत, परंतु संधिक्षम स्वर, संधि केल्यावांचून तसेच पृथक् असू देणें, हा पद्यदोष मानिला आहे. वेदांवर हा दोष येऊं शकत नाही; ह्मणून वैदिक ऋचेच्या पादांत जितकीं अक्षरें असावीत ह्मणून सामान्य नियम दृष्टीस पडतो तितकीं अक्षरें न भरल्यास जितकीं अक्षरें कमी पडतील तितक्या अक्षरांचें संपादन, अन्य पदाशीं संधि झाल्यामुळे लुप्त झालेल्या अक्षरांचा उच्चार व्यक्त करून, करावें लागतें. परंतु हा नियम निरनिराळ्या पदांतील मात्रा संधि, जरूर पडल्यास विशिष्ट करण्याविषयी, आहे हें पक्के ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. जसें—“ नूनं विदन्मापरं सहस्वः ”

ह्या त्रैष्टुभ् पादांतील अक्षरसंख्येच्या पूर्ततेकरितां वरील चरणामधील अक्षरें
 “ मा अपरं ” अशीं ह्यणावीं लागतात. त्याचप्रमाणें “ भुवः सखावृको वाज-
 साते ” याचा “ सखा अवृको ” असा, “ यस्य धाम श्रवसे नामेन्द्रियं ” याचा
 “ नाम इन्द्रियं ” असा, “ वि यो ममे रजसी सुकतू ययाजरोभिः ” इ० ह्यांत
 “ यया अजरेभिः ” असा पदांतील संधीचा विस्फोट उच्चार करण्याचा परिपाठ
 आहे.

वर लिहिलेल्या संधीखरीज आणखी ज्या एका प्रकारच्या संधीचा विसंयोग
 पादपूरणार्थ करणें भाग पडतें ते संधि क्षैप्रवर्णात्मक हे होत. मूळचे स्वर असून
 पढें असवर्ण स्वर आल्यामुळें त्यांचे ठिकाणीं “य”वर्गातील ज्या वर्णाचा आदेश
 होतो, अशा “य”, “व” इ० वर्णांसच “क्षैप्रवर्ण” अशी संज्ञा प्रातिशाख्यांत
 दिलेली आहे. जे “य”, “व” इ० वर्ण स्वरस्थानचे आदेश नसून मूळचेच
 असतात त्यांस अर्थात्च “स्वाभाविक” असें नांव आहे. तेव्हां ऋचेच्या पादां-
 तील न्यूनाक्षरसंख्येच्या परिसमाप्तीकरितां कांहीं ज्यास्त अक्षरांची अपेक्षा असेल
 तर पादांत पूर्वोक्त क्षैप्रवर्ण (ह्य० दोन पदांमधील यण् संधि) असल्यास
 त्यांचा, किंवा पदारंभींचा “अ” पूर्वीच्या “ए” अथवा “ओ” ह्या स्वरांत
 लुप्त झाल्या असल्यास त्या संधीचा विच्छेद करून त्यांतील मूळ स्व-
 रांचा अक्षरगणनेंत अन्तर्भाव करावा. जसें, “यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्व
 मर्दयत् ” ह्यांत “वि ओजसा” असें वाचावें लागतें. तसेंच, “ त्वं ह्यग्ने दिव्यस्य
 राजसि, ” “स चि क्त्वा इयते सान्वायते, ” “आदिप्तश्चा बुबुधाना व्यख्यन्, ” “त्री-
 णि जाना परि भूषन्त्यस्य, ” “ त्वं कुत्सं शुष्णहल्येध्वाविधा—रन्ध-
 योऽतिथिगवाय शम्बरं, ” “ कृष्णास्वप्ने अरुषो विभाहि, ” इ० ऋक्पादांत
 अनुक्रमें “ त्वं हि अग्ने, ” “ सा नु इयते, ” “ वि अख्यन्, ” “ परि भूषन्ति

अस्य, ” “ शुष्णहृत्पु आविथ अरन्धयो अतिथिग्वाय, ” “ कृष्णासु अग्ने ”
असें पादपूरणार्थं द्व्यटलें पाहिजे.

“ विसन्धि ” करण्यासंबंधी वरील सर्व नियमांस कोणताही निर्बन्ध नाही, किंवा त्यांचा उपयोग वेदांमध्ये पादपूर्ततेसाठी हवा त्या ठिकाणी करण्यास मुभा आहे असें मात्र समजूं नये. कारण, क्षैप्रवर्ण व सवर्णदीर्घसन्धि इ० संधींच्या स्थानचे स्वर हे शिवायकरून “ य ” वर्गातील इतर कोणत्याही स्वाभाविक वर्णाची आणि त्याचप्रमाणें स्वाभाविक स्वरांची पादपूरणार्थ ओढाताण करण्यास प्रातिशाख्यांत बिलकूल आधार नाही. खाली दिलेल्या अर्धर्चांचें लक्ष्यपूर्वक अवलोकन केल्यास परंपरागत पाठांत अथवा प्रातिशाख्यांत तशी सवलत कां ठोविली नाही हें तत्काळ दिसून येईल—अस्माकं ब्रह्म पृतेनासु सद्म्या । अस्माकं वृष्टिर्दिव्या सुपारा ॥; यजामहे वां महः सजोषाः । हव्येभिर्भिन्त्रावरुणा नमोभिः ॥; प्र विष्णवे शूषमेतु मन्म । गिरिक्षते उरुगायाय वृष्णे ॥; अपामर्थे यतीनां । ब्रह्मा भवति सारथिः ॥; उत मन्ये पितुरद्रुहो मनो । मातुर्माहि स्वतवस्तद्धवीमभिः ॥; स वह्निः पुत्रः पित्रोः पवित्रवान् । पुनाति धीरो भुवनानि मायया ।; य उदचीन्द्र देवगोपा । सखायस्ते शिवतमा असाम ॥; अदग्धेभिरदृपितेभिरिष्टे । निमिषद्भिः परिपाहि नो जाः ॥ अशा मासल्याच्या ऋचा ऋग्वेदांत शेंकडों आढळतात.

वर दिलेल्या अर्धर्चांत कोणता तरी एकेक पाद अपुरा आहे. त्याची पूर्तता करूं गेल्यास शब्दाच्या वास्तविक स्वरूपांत परि्यास झाल्याविना राहणार नाही. तेव्हां अशा प्रकारच्या सर्व ऋचा अक्षरसंख्येसंबंधानें आनियत मानणेंच अगदी रास्त आहे. ऋक्पादांतील अक्षरांच्या संख्येत कांहीं उणेंपणा असल्यास, पादांत ऋचांच्या पदांतील संधींचा मात्र विसंयोग करण्यावांचून

दुसऱ्या कोणत्याही तऱ्हेने, तो भरून काढण्याविषयीं प्रयत्न न करण्याचा प्राति-
शाख्यकारांनीं जो संप्रदायानुमत मार्ग स्वीकारला त्याचें कारण तरी पुष्कळ वैदिक
ऋचा अनियत असतात हेंच होय. कांहीं आग्रही यूरोपिअन पंडितांच्चा मताप्र-
माणें शब्दांचें स्वाभाविक स्वरूप उच्छिन्न झालें तरी हरकत नाहां. परंतु ऋक्पा-
दांतील विशिष्ट अक्षरसंख्या पूर्ण केलीच पाहिजे. हें भ्रामक मत कोणीही समं-
जस मनुष्य एक क्षणभरही कबूल करणार नाहीं. मग युक्तीस विरुद्ध, व्याकर-
णास असंमत, व शब्दांच्या स्वाभाविक स्वरूपास विघातक अशा मार्गांचा
अवलंब करून संप्रदायशुद्ध पाठ भ्रष्ट करण्यास प्रातिशाख्यकार तयार नसल्यास
त्यांत आश्चर्य कसचें ? ह्यावरून वैदिक ऋचांचा छन्दोनिर्णय करितांना पदांतील
संधींचा नेहमींच विच्छेद करावा लागतो असें मात्र नाहीं. ऋग्वेदांतील ऋचांचे
हजारों पाद असे सांपडतील कीं ज्यांमध्ये दोन पदांत संधि केल्यावांचून अक्ष-
रांच्या विशिष्टसंख्येची निष्पत्ति होतच नाहीं; व दुसऱ्या पुष्कळ ऋचा अशा
आहेत कीं ज्यांमध्ये पदे विभक्त केलीं असतांही अक्षरांची भरती होत नाहीं.
अशा ऋचांपैकीं थोड्या ऋचा वर दिल्याच आहेत. तेव्हां वैदिक ऋचांस संधि
प्रतिकूल आहेत असा चुकीचा समज होऊं देतां कामा नये. संधींची अवश्य-
कता असणाऱ्या ऋचांचीं कांहीं उदाहरणें येणेंप्रमाणें आहेत—देवी यदि तविषी
त्वा वृधोतये' (त्वा वृधा+ऊतये'); आदस्पते ध्वंसयन्तो वृथेरते (वृथा+
इरते); अभि स्रचः क्रमते दक्षिणावृत्तः (दक्षिण+आवृत्तः); अभीमृतस्य
दोहना अनूषत स्वेनेव धीरो मनसा यदप्रभीत् (अभि+ईम्), (स्वेन+इव);
अपामुपस्थे विभृतो यदावसत् (यत्+आ+अवसत्); दिवानक्तं पलितो
युवाजनि (युवा+अजनि); व्रजं च विष्णुः सखिवाँ अपोर्णुते (अप+ऊर्णुते);
अभि व्रजिर्द्वयुना नवाधित (नवा+अधित); पिबेन्द्र सोमं वृषभेण भा-
नुना (पिब+इन्द्र).

श्रुतीतील छंदांचा तिसरा विशेष असा आहे की, त्यांत पादांतील अक्षरांचा नियम आहे तितकाही त्यांतील गणांचा नाही. ह्यामुळे लौकिक संस्कृतांतील वृत्तांच्या चालीवर ह्यणतां येतील अशा समग्र ऋचा श्रुतींत फार काचित् सांपडतात. कांहीं ऋचांचे एक किंवा दोन पाद मात्र आधुनिक वृत्ताप्रमाणें ह्यणतां येतात. जसें—हिरण्ययावां पवयः प्रुषायन् मध्वः पिबन्ता उषसः सचेथे ॥; अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृश्रे कुह चिद्विद्युः ॥; हिरण्यगर्भः समवर्तताप्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ॥; प्रजावदस्मे दिधिषन्तु रत्नम् ॥; पिशंगरूपः सदनानि गम्याः ॥; प्र नू स मर्तः शर्वसा जनाँ अति तस्थौ व ऊती मरुतो यमावत ॥; याभिः शुचन्ति धनसांसुषंसदम् इ०.

गणांच्या अनियतत्वामुळे येणारी विषमता हें वैदिक ऋचांचें सामान्य स्वरूप होय. ही विषमता प्रायः ऋक्पादाच्या प्रथम भागांत असते. उदा०— या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वापरिभूरस्तु यज्ञम् । गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवी रहा प्रचरा सोम दुर्यान् ॥; उत न ई मरुतो वृद्धसेनाः स्मद्रोदसी समनसः सदन्तु । पृषदश्वासोऽवनयो न रथा रिशादसो मित्रयुजो न देवाः ॥; अचित्ती यच्चक्रमा दैव्ये जने दीनैर्दक्षैः प्रभूती पूरुषत्वता । देवेषु च सवितर्मानुषेषु च त्वं नो अत्र सुवतादनागसः ॥; कनिक्रदज्जनुषं प्रत्रुवाण इयर्ति वाचमरितेव नावम् । सुमंगलश्च शकुने भवासि मा त्वा काचिदाभिभा विश्व्या विदत् ॥; अर्वाङ् त्रिचक्रो मधुवाहनो रथो जीराश्वो अश्विनोर्यातु सुष्टुतः । त्रिवन्धुरो मघवा विश्वसौभगः शं न आवक्ष द्विपदे चतुष्पदे ॥; पाहि नो अग्ने पायुभिरज स्रैरुत प्रिये सदन आशु शुक्रान् ॥.

ऋचांच्या चरणांत अक्षरें व गण ह्या दोहोंनाही नियम नाही, आणि कांहीं ठिकाणीं संधि अवश्यक व कांहीं ठिकाणीं अनवश्यक असतो तेव्हां ऋचांचा छंद

कोणता हें समजणें फार दुर्घट असावें असें सकृदर्शनीं वाटतें. अक्षरांची व नियतगणाभावाची अडचण पुष्कळ अंशीं खरी आहे, परंतु ती अपरिहार्य नाही. ऋचांच्या तिन्हीं पादांत जरी कदाचित् कमजारत अक्षरें असलीं तरी निदान एका पादांत तरी तीं छंदाच्या नियमानुसार असतात. त्यामुळें ज्यांच्या चरणां-तील अक्षरें सारखीं असावीत असा नियम आहे अशा ऋचांचा छंद ओळखि-ष्वाकरितां स्थूल मानानें खालीं लिहिलेल्या उपायाची योजना केली असतां छंद ओळखून काढितां येतो. हीं समाक्षर वृत्तें एकदा चांगलीं अवगत झालीं म्हणजे जीं मिश्र वृत्तें आहेत तीं सहज निश्चित करितां येतील.

संधींचा विच्छेद वगैरे प्रथम कांहीं एक न करितां संहितेंतील ऋचेच्या प्रत्येक पादांतील अक्षरें मोजून पहावीं. (१) न्यून चरणांतील अक्षरें संधींमुळें कमी झालेलीं नसून (२) त्यांतील अक्षरांची संख्या व त्याची रचना एकाद्या भिन्न छंदास अनुसरून नसल्यास, ज्या पादांत किंवा चरणांत सर्वांपेक्षा ज्यास्त अक्षरें असतात तो पाद प्रायः त्या ऋचेच्या छंदाचा निदर्शक असतो. परंतु संधींमुळें पाद न्यून झालेला नसून इतर कोणत्याही छंदाच्या नियमानुरूप नस-ल्यास तो अनियत आहे असें समजावें. अथवा न्यून चरणांत यण्संधि किंवा लुप्त “अ”कार वगैरे असल्यास तो पूर्ववत् करून अक्षरसंख्येचा मेळ बसवून पहावा.

समाक्षर छंदांचे न्यून पाद दुसऱ्या एकाद्या पृथक् छंदास अनुसरून अस-ल्यास ती ऋचा मिश्र छंदाची असते. परंतु संदिग्ध छंद त्रैष्टुभ आणि जागत पादांच्या परस्परमिश्रणाशिवाय उत्पन्न होण्याचा संभव नाही, तेव्हां सामान्यतः जास्त अक्षरांच्या चरणावरून ऋचेचा छंद निश्चित करण्याचा प्रयत्न करावा.

“स नो रेवत्समिधानः स्वस्तये । सददस्वान्रयिमस्मासु दीदिहि ॥” येथें दुसऱ्या चरणांत पहिल्यापेक्षा ज्यास्त ह्यणजे बारा अक्षरें असल्यामुळें हा बारा अक्षरांचा छंद आहे. तसेंच, “अभि स्वरा निषदा गा अवस्थव । इन्द्रे हिन्वाना

ब्रविणान्याशत ॥” ह्यांत प्रथम पादांत अधिक झ० बारा अक्षरें आहेत व दुसऱ्या पादांतील यणसंधि विश्लिष्ट केल्यास त्यांतही बारा अक्षरें होतात. “सोमो धेनुं सोमो अर्बन्तमाशु, सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति । सादन्यं विदध्यं सभयं, पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥” ह्या ऋचेंत २ व ३ ह्या चरणांत, १ व ४ ह्या चरणांपेक्षां अक्षरें कमी आहेत, झणून ते अपुरे व अनियत आहेत. पूर्ण पादांत अकरा अक्षरें असल्यामुळें हें ११ अक्षरांचें वृत्त आहे. “अध स्वनादुत बिभ्युः पतत्रिणो, द्रप्सा यत्ते यवसादो व्यस्थिरन् । सुगं तत्ते तावकेभ्यो रथेभ्योऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥” येथें पहिल्या पादांत बारा अक्षरें उघड आहेत. दुसऱ्या पादांत “वि अस्थिरन्” असा पदच्छेद केल्यास, व चवथ्या पादारंभाचा लुप्त “अ”कार पूर्ववत् वाचल्यास त्या दोन्ही चरणांतही बारा अक्षरें येतात. तिसरा पाद मात्र एका अक्षरानें अपुरा असल्यामुळें अनियत आहे. तेव्हां हाही छंद द्वादशाक्षर आहे.

“उत न ई त्वष्टा गत्वच्छा, स्मसूरिर्भिरभिपित्वे सजोषाः । आ वृत्रहेन्द्रश्चर्षणि प्रा-स्तु विष्टमो नरां न इह गम्याः ॥ ह्या ऋचेचा छंद एकादशाक्षर आहे. तीं अक्षरें २ व्या आणि ४ थ्या चरणांत मात्र स्पष्टपणें दृष्टीस पडतात. परंतु पहिल्या आणि तिसऱ्या चरणांतील पदांच्या संधींचा व्यवच्छेद केला असतांही त्यांच्यामध्ये अकरा अक्षरांची भरती होत नाही. (जसें-उत न ई त्वष्टा गन्तु अच्छा आ वृत्रहा इन्द्रः चर्षणि प्राः). तथापि असे असमग्र आणि अनियत चरण संपूर्ण चरणाप्रमाणें मानिले जातात हें लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे, असें वर निर्दिष्ट केलेंच आहे.

“तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं, तन्माता पृथिवि तत्पिता यौः । तद्वावाणः सोमसुतो मयोभुव-स्तदश्विना शृणुतं धिष्यया युवम्” ॥ येथें पहिला

व चवथा असे दोन चरण बारा अक्षरांचे असून बाकीच्या दोहोंत प्रत्येकीं भकरा अक्षरें आहेत. तेव्हां २ व ३ हे चरण अनियत आहेत असें समजून ऋचेच्या छंदास द्वादशाक्षर छंदाचें नांव द्यावें.

विभुः प्रभुः प्रथमं मेहनावतो, बृहस्पतेः सुविदत्राणि राध्यः । इमा सा-
स्तानि वेभ्यस्य वाजिनो, येम जना उभये भुञ्जते विशः ॥ ” ह्या ऋचेंत प्रथम
आणि चतुर्थे चरणांत बारा अक्षरें आहेत व द्वितीय आणि तृतीय चरणांमध्ये
एकेक अक्षर कमी आहे; तरी पूर्वी लिहिल्याप्रमाणें ह्या ऋचेची गणना द्वादशाक्षर
छन्दोवृत्तांत केली पाहिजे.

“ मो षु णः परापरा, निर्ऋतिर्दुहणावधीत् । पदीष्ट तृष्ण्या सह ॥ ” आणि
“ यद्युयं पृश्निमातरो, मर्तासः स्यातन । स्तोता वो अमृतः स्यात् ॥ ” ह्या दोन
ऋचांमध्ये पहिल्या ऋचेच्या पहिल्या चरणांत सात व दुसऱ्या ऋचेच्या दुसऱ्या
चरणांत सहाच अक्षरें आहेत. तथापि दोन्ही ऋचांत बाकीच्या प्रत्येक चरणांत
आठ आठ अक्षरें असल्याकारणानें वरील ऋचांचा छंद अष्टाक्षर मानितात.
त्याचप्रमाणें “ अपां नपातमवसे, सवितारमुपस्तुहि । तस्य व्रतान्युश्मसि ॥ ”
येथें शेवटल्या चरणांतील संधीचा विश्लेष करून “ व्रतानि उश्मसि ” असें
द्वयट्यास सर्व चरणांत आठ अक्षरें भरतात. येणेंप्रमाणे छंदाच्या व्यवस्थेचें
दिग्दर्शन आहे.

छंदांच्या नांवावांचून आतां लिहिण्यासारखा महत्वाचा भाग राहिला
नाहीं. वैदिक ऋचांत गणांचा प्रायः नियम नाहीं हें वर लिहिलेंच आहे. तेव्हां
वैदिक छंदांचा निर्णय शास्त्रकारांनीं ऋक्पादांतील अक्षरसंख्या आणि कांहीं
बिशिष्ट स्थानच्या अक्षरांचें न्हस्वत्व किंवा दीर्घत्व ह्या आधारावर केलेला आहे.

वैदिक छन्दःशास्त्र पिंगलमुनिप्रणीत आहे. ऋग्वेदांत निरनिराळ्या
सुमारें ७५ वृत्तांचा अथवा छंदांचा उपयोग केला आहे. परंतु हीं सर्व वृत्तें

नद्धत. ह्या वृत्तांत सुमारे सहासात वृत्ते मूळचीं असून बाकीचीं सर्व त्यांच्या भिन्नभिन्न भागांच्या एकीकरणापासून उत्पन्न झालेली आहेत. जीं सात मुख्य वृत्ते आहेत तीं अक्षरापासून निर्माण झालीं असे ऋग्वेदांत सांगितले आहे. (अक्षरेण मिमते सप्त वाणीः १. १६४. २४). ह्या सातांपैकी गायत्री, त्रिष्टुभ् आणि जगती ह्यांचा भरणा ऋग्वेदांत फार आहे. ह्या तिहींचीं नावे ऋग्वेदांत एका ऋचेत आली आहेत (१. १६४. २३). ह्या महत्त्वाच्या वृत्तांचीच रचना मुख्यत्वेकरून पुढे दिली आहे.

ऋग्वेदांतिले प्रथम वृत्त गायत्री हें होय. हें वृत्त अतिशय साधें परंतु मनोहर आहे. ऋग्वेदाचा बराच भाग गायत्रीवृत्तबद्ध असून ब्राह्मणांच्या ब्राह्मणत्वाचें सर्वस्व आणि अखिल वेदांची माता ह्यणून जो मंत्र विख्यात आहे तोही गायत्री छंदांतच आहे.

गायत्री छंदाचे तीन पाद असून प्रत्येक पादांत आठ अक्षरे असतात व साहाय्ये अक्षर प्रायः दीर्घ असतें. उदा०—अग्निर्भाळे पुरोहितं, यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमं ॥; अग्ने यं यज्ञमध्वरं, विश्वतः परिभूरसि । स इहेवेषु गच्छति ॥; स नो विश्वाहा सुकृतु-रादित्यः सुप्रथा करत् । प्र ण आयुषि तारिषत् ॥ सातवें अक्षरही कांहीं थोड्या ठिकाणीं दीर्घ असतें परंतु असे पाद बहुतकरून अपुरे असतात.

कथा राधाम सखायः, स्तोमं मित्रस्यार्यम्णः । महि स्परो वरुणस्य ॥; चतुरश्विहृदमाना, द्विभीयादा निधातोः । न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥. ह्या दुसऱ्या ऋचेच्या दुसऱ्या पादांत सात अक्षरे आहेत. तसेच “अथा ते अन्तमानां, विद्याम सुमतीनां । मा नो अति ख्य आगहि ॥” ह्या ऋचेत पहिल्या दोम पादांत सातसात अक्षरे आहेत.

अनुष्टुभ् छंदांत चार चरण असून प्रत्येक चरणांत आठ अक्षरें असतात त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः; पादोऽस्थेहाभंभवत्पुनः । ततो विष्वङ् व्यक्रामत्—साशना-
नशने अभि ॥; तस्माद्विराळजायत, विराजो अधि पूरुषः । स जातो अत्यरिच्यत
पश्चाद्भूमिनयो पुरः ॥; अमीषोमाविमं सुमे शृणुतं वृषणा हवम् । प्रति सूक्तानि
हर्यंतं भवतं दाशुषे मयः ॥.

विराट् छंदाचा पाद दहा किंवा अकरा अक्षरांचा असतो. ह्या छंदाचे एकपदा व द्विपदा, असे आणखी दोन भेद आहेत. एकपदा छंदामध्ये एकच चरण व द्विपदेत दोन असतात. त्रिपदा विराट्ही असतो.

एकपदा विराट्—भद्रं नो' अपिवातय मनः.

द्विपदा विराट् छंदांतील सातवें, अन्त्य आणि उपान्त्य अशीं तीन अक्षरें दीर्घ असतात. ऋग्वेदांत बहुशः दोन द्विपदा मिळून एक ऋचा केलेली आढळते. उदा०—स हि क्षपावाँ अमी रयीणां, दाशयो अस्मा अरं सूक्तैः ॥
एता चिकित्वा भूमा नि पाहि, देवानां जन्म मर्ताश्च विद्वान् ॥; आदिते विश्वे
ऋतुं जुषन्त, शुष्काद्येद्देव जीवो जनिष्ठाः । भजन्त विश्वे देवत्वं नाम, ऋतं
सपन्तो अमृतमेवैः ।.

त्रिपदा विराट् छंदांत अकरा अक्षरांचे तीन पाद असतात. उदा०—
स यो वृषां नरां न रोदस्योः, श्रत्रोभिरास्ति जीवपीतसर्गः । प्र यः स-
स्त्राणः शिश्रीत योनौ ॥; अभि द्विजन्मा त्री रोचनानि, विश्वा रजांसि शुशुचानो
अस्थाद् । होता यजिष्ठो अपां सधस्थे ॥; आ शुभ्रा यातमश्विना स्वश्वा गिरो
दस्वा जुजुषाणा युवाकोः । हवानि च प्रतिभृता बीतं नः ॥.

अनुष्टुभाशिवाय लौकिक संस्कृत वृत्तांशी बऱ्याच अंशी साम्य पावणारी
बैदिक वृत्तें त्रिष्टुभ् व जगती हीं होत. शब्दालंकार आणि अर्थोदात्तता ह्या

दोहोंसही हे छंद फार अनुकूल असल्यामुळे वेदांतील पुष्कळ सुंदर सूक्तं ह्या छंदांत झालेली आहेत.

त्रिष्टुभ् छंदास चार चरण असून चरणांत अकरा अक्षरें असतात असा सामान्य नियम आहे. ह्या छंदांतील ८ वें अक्षर दीर्घ असतें आणि शेवटचीं तीन अक्षरें “ य ” गणान्त असतात. उदा० —

अनश्रो जातो अनभीशुर्वा, कनिकदत्पतयदूर्ध्वं सानु । अचित्तं,
ब्रह्म जुजुषुर्युवानः, प्रमित्रे धाम वरुण गृणन्तः ॥; कथा ते अग्ने
शुचयन्त आयो—र्ददाशुर्वाजे भिराशुषाणाः । उभे यत्तोके तनये दधाना, ऋतस्य
सामंत्रणयन्त देवाः ॥; ये पायवो मामतेयं ते, अग्ने पश्यन्तो अन्धं दुरिता
दरक्षन् । ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा, दिप्सन्त इद्रिपवो नाह देभुः ॥; न
स स्वो दक्षो वरुण ध्रुतिः सा, सुरा मन्युर्विभादको अचित्तिः । अस्ति
ज्यायान्कर्नीयस उपारे, स्वप्रश्चनेदन्तस्य प्रयोता ॥; सत्या सत्येभिर्महती
महद्भिर्—देवी देवेभिर्यजता यजत्रैः । रुजदृळ्हानि दददुस्त्रियाणां, प्रति गाव
उषसं वावशन्त ॥; स दक्षाणां दक्षपतिर्बभूव, अञ्जति यं दक्षिणतो
द्विर्भिः । त्रिष्टुभ् छंद उपजाति वृत्तास फार जवळ आहे.

दुसरा महत्त्वाचा छंद जगती हा होय. ह्याचें लक्षण असें आहे कीं, ह्यास चार चरण द्वादशाक्षर असून चरणांतील शेवटचीं तीन अक्षरें “र”गणात्मक असतात.

ह्रस्वदीर्घांत थोडा विपर्यय केला असतां जगती छंद वंशस्थ वृत्ताप्रमाणें वाचतां येतो. जगती छंदाची उदा०—

अस्माकं देवा उभयाय जन्मने, शर्म यच्छत द्विपदे चतुष्पदे ।
अदाधिबर्दूर्जयमानमाशितं, तदस्मे शं योररपो दधातन ॥; युवं वन्दनं

निर्द्धतं जरुष्यया, रथं न दत्ता करणा समिन्वथः । क्षेत्रादा विप्रं जनयो
 विपन्यया, प्र वामत्र विधते दंसना भुवत् ॥; यमे ररे भृगवो विश्वेदसं,
 नाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्जना । अग्निं तं गार्भिर्हि नुहि स्व आदमे,
 य एको वस्वो वरुणो न राजति ॥; इन्द्रावरुणा वधनाभिरप्रति, भेदं वन्वता
 प्र सुदासमावतं । ब्रह्माण्येषां शृणुतं हवीमनि सत्या तृत्सूनामभवत्पुरोहि-
 तिः ॥; याभिः सिन्धुं मधुमन्तमसश्चतं, वसिष्ठं याभिरजरा वजिन्वतम् ।
 याभिः कुत्सं श्रुतये नर्यमावतं, ताभिहू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥;
 अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत, सदः सदः सदतसुप्रणीतयः । अत्ता
 हवीषि प्रयतानि बर्हि—घ्यथा रयि सर्ववीरं दधातन ॥.

उष्णिक् छंदाचें लक्षण असें आहे कां त्यास तीन चरण असून पहिले दोन
 चरण गायत्रीप्रमाणें आणि तिसरा जगतीप्रमाणें असतो. उष्णिक् छंदाच्या ऋचा
 वेदामध्ये फार कमी आहेत.

क्षपो राजन्नृतत्मना—अग्ने वस्तोरुतोषसः । सतिगमजम्भ रक्षसो दह प्रति ॥;
 अग्ने वाजस्य गोमत, ईशानः सहसो यदो । अस्मे धेहि जात-
 नदो महि श्रवः ॥

गायत्री आणि अनुष्टुभ् ह्यांच्यानंतर बृहती छंद येतो. ह्या छंदास चार
 चरण असून, तिसरा शिवायकरून बाकीचे गायत्र असतात. तिसरा चरण
 मात्र जागत (चारा अक्षरांचा) असतो. पहिले दोन चरण एक प्रकारचे व दुसरे
 दोन निराळ्या प्रकारचे असल्यामुळें हा छंद विषम आहे. उदा०—

तं घेमित्या नमास्विन, उपे स्वराजमासते । होत्राभिरग्निं मनुषः
 समिन्वते, तितिर्वासो अति स्निधः ॥; ऊर्ध्व ऊ षु ण उतये, तिष्ठा

देवो न सविता । ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभि — वाद्यद्विर्विद्वयामहे ॥
ते नस्त्राध्वं तेवत, त उ नो अधि वोचत । मा नः पथः पित्र्यान्मानवादिधि
दूरं नैष्ट परावतः ॥

बृहतीचाच सतोबृहती ह्यणून एक भेद आहे. त्यास सतोबृहती ह्यण-
ण्याचें कारण असें आहे कीं त्याचे पहिले दोन चरण आणि दुसरे दोन चरण
हे एकसारखे असतात. पहिला आणि तिसरा जगती छंदाप्रमाणें व दुसरा आणि
चवथा हे गायत्रीप्रमाणें ह्यणतां येतात. उदा०—

नहि वः शत्रुर्विविदे अधि द्यवि, न भूम्यां रिशादंसः । युष्माक-
मस्तु तविषि तनायुजा, रुद्रासोनू चिदाधृषे ॥

पंक्ति छंदाची रचना सुलभ आहे. अनुष्टुभ् छंदास आणखी पांचवा पाद
अनुष्टुभाचाच जोडल्यास पंक्ति छंद होतो. उदा० —

अधि सानौ निजिघ्रते, वज्रेण शतपर्वणा ।

मन्दान इन्द्रो अन्धसः, सखिभ्यो गातुमिच्छत्यर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥;
सुसन्दशं त्वा वयं, मघवन्वन्दिषमिहि ।

प्रनूनं पूर्णवन्धुरः, स्तुतो याहि वशाँ अनु, योजा न्विन्द्र ते हरी ॥

येथपर्यंत ऋग्वेदांतील प्रासद्ध छंदांचें विवरण झालें. ह्याशिवाय दुसरीं
मनोरंजक व चमत्कारिक वृत्ते ऋग्वेदांत पुष्कळ आहेत, परंतु आतां ज्यास्त
विवेचन विस्तारभयास्तव करितां येत नाही.

छंद हे वेदरूपी पुरुषाचे चरण होत असें शिक्षेंत सांगितलें आहे. तेव्हां
प्रथम ह्या अद्वितीय पुरुषाच्या चरणसहवासाकडे यत्किंचित्ही प्रवृत्ति झाली अस-
तां श्रमाचें साफल्य होईल.

सायणाचार्योसंबंधानें डा० पीटर्सनने केलेले कांहीं उल्लेख.

(The following will, we hope, fully bear us out in what we have said regarding Dr. Peterson in our introduction or elsewhere. It unmistakably shows that Dr. Peterson had a hostile attitude towards Sayanacharya. He has fallen foul upon that most learned and venerable person in season and out of season. In fact, he has not let slip any opportunity of attacking him right and left. In some places, he has even forgotten his position, totally neglected decency and used words which are quite unworthy of a gentleman. Apart from the truth of his remarks, which we consider to be quite unjust, one might have expected a greater amount of common sense and a more scrupulous care about the use of words from such a refined Englishman as Dr. Peterson was reputed to be, especially as Englishman, as a rule, wish to be regarded by others as the most perfect specimens of humanity.)

(1) Sayana's attempt to make नक mean the sun here *hardly deserves notice*. Page 60.

(2) Sayana's mistake is amazing. 73.

(3) Sayana makes no pretence on his own behalf of being in a position to determine authoritatively the meaning and reference of the second line of this difficult verse. 81.

Peterson of course does make a pretence of having understood the verse; but it appears that he has not really understood it. Had he understood it, he would certainly have given the translation of the whole verse, which he has not done.

(4) Sayana's dilemma here is obvious. His desperate suggestion that अयुक्त may here be equal to अमुञ्चत् can be compared only with his explanation of विसीमहि. 84.

But it is interesting to see what Peterson says some lines below—In particular all the authorities accept Sayana's explanation of अयुक्त. 84.

Is it not an act of foolishness on the part of the authorities to accept Sayana's explanation when, in fact, it has been rejected and branded as desperate by the learned professor of the celebrated Elphinstone college? But, by the bye, who are these pretended authorities? Is not Sayana an authority?

(5) Sayana's genealogy of Agni is out of place. 87.

(6) To explain the second line *Sayana, inter alia, takes refuge in the absurdity* that the nominative perhaps stands here for the accusative. 91.

But see what Peterson says about Roth just below—Roth takes it (i. e. भात्वक्षसः) as a genitive and apparently takes it with सिन्धवः. *That form he explains as an anomalous genitive* (सिन्धवः = सिन्ध्वः = सिन्धोः).

Is there any difference, we ask, between making, on the one hand, सिन्धवः equal to सिन्धोः by a stretch of imagination as Roth does, and suggesting, on the other hand, that the nominative perhaps stands for the accusative as Sayana does? And yet according to Dr. Peterson, Roth is an *authority* and Sayana's is an *absurdity*.

(7) Sayana obviously does not know the meaning of this word. 95.

(8) *Sayana takes the bull by the horns* here. 98.

Thank you, Doctor, for abusing Sayana idiomatically.

(9) Sayana's explanation refers to the *ridiculous* story which he quotes from the बृहदेवता.

(10) Sayana's alternate explanation of सप्त is ridiculous. 108.

(11) These two last passages taken together show that *Sayana is no safe guide as to this word, as indeed he does not profess to be.* 112.

But those who profess to be safe guides do not seem to be in any way wiser; for says Peterson—*But the meaning of सप्त is uncertain.* 112.

Again, it is a logic only worthy of a Peterson to say that because a person gives different explanations of a word in different passages, he confesses that he is no safe guide as to the word.

(12) The alternate explanation which Sayana suggests for वृषाणः *need not detain us.* 118.

(13) Sayana's interpretation *seems very fanciful.* 133.

Peterson adds however—*But there is no agreement as to the real meaning of the phrase.* 133.

(14) Sayana *does not know* whether to उषसां with इष्यन् or with वृषा. 134.

Do you know why Peterson is pleased to give this precious certificate to Sayana? Well, it is for no other reason but that Sayana here happens to suggest alternate constructions.

expressions that such a highly cultivated language as English could afford to supply. We are sure, even if he had meant it, Dr. Peterson would never have succeeded, for mere want of new expressions, in going through the whole of the Rigweda in this way. It is, we think, only in India, that it is possible for writers to become so scurrilous with impunity about persons who are worshipped all over their native country for their erudition and purity of character.)

यूरोपिअन् टीकाकारांच्या संबधानें कांहीं गंमती.

(We make room below for some extracts from Dr. Peterson's book which will go a long way to prove that, at least under the present condition of their study of it, the European commentators cannot well expect to be regarded even so much as authorities on the Rigweda much less can they dream of superseding Sayanacharya. We have only a limited space at our disposal and so the extracts that we can give, are necessarily very few. But even these few will we think, be extremely interesting. The European writers do not only contradict each other at every step, but the most funny thing is that, in several places, they contradict even themselves. Instances are not also wanting where the writer occasionally shows his inability to understand some simple Sanskrit passages in the Sayana—Bhashya. When we see such men, with a preparation no better than this, cherishing sweet hopes of achieving great conquests on the field of Vedic Literature, at best we can only pity them.)

(1) Sayana's construction is therefore to be upheld against, for example, Grassmann, who *in his translation takes जनानां with अभिमातयः (differently in his dictionary)*, or Ludwig who takes the genitive partitively. Page 74.

(2) They go, he pursuing and she pursued, "there where pious men add life to life, each new one happier than the one before." *So Roth in the Siebenzig Lieder, p. 55. Roth previously took युगानि here to mean yokes. See his correction under युग in &c. Benfey refers यत्र to the house of the sacrificer in which this hymn is being sung. Grassmann takes युगानि क्तिन्वते to mean unyoke, outspan. In his dictionary (1873) he asks if we are to supply सूर्याय to भद्राय. In his translation (1877) he accepts Roth's explanation of that phrase. Ludwig translates "where pious men stretch out their generations happily (भद्राय) under the eye of the auspicious sun. I have followed Roth, though I do not quite understand how he takes प्रति. 81—82.*

(3) Sayana's dilemma is obvious. His suggestion that अयुक्त may here be equal to अमुञ्चत् is desparate. *But all the authorities accept Sayana's explanation of अयुक्त. Ludwig refers मध्या कर्तोः to सूर्ये. But this is not Sayana's way of taking the clause.*

Sayana's words कर्मकरश्च...दृष्ट्वा are part of the explanation of the passage, not, as Ludwig urges, a mere illustration. 85.

(4) Grassmann, in his dictionary takes all three words त्वेषाः, अजराः and सुसन्दशः with भानवः (in spite of the repeated अस्य). In his translation he gives " Agni's beams, his vigorous troop of flames " (nom. to रेजन्ते) and takes सुसन्दशस्य, सुप्रतीकस्य, सुद्युतः as three genitives. Ludwig translates " His ageless flames, his fair light " (with रेजन्ते) and takes सुप्रतीकस्य सुद्युतः with अस्य. In his commentary he suggests that the two words त्वेषा अजराः are to be taken as the predicate of their clause. 90—91.

(5) I do not quite understand how Roth takes the clause. The translation in the Siebenzig Lieder (of Roth) is " For this great deed is विष्णु magnified. " But in the St Petersburg Dictionary Roth cites our passage under the first meaning of प्र+स्तु without remark. Grassmann in his dictionary took तद् to be the accusative after प्रस्तवते and translated " undertakes this glorious deed. " In his translation Grassmann accepted the rendering of the Siebenzig Lieder. 98.

(6) Ludwig appears to me to have complete-

ly misunderstood Sayana's explanation of स हि बन्धुरिस्था. Ludwig translates "Appertaining (बन्धुः) to that is there, in the highest place of विष्णु the wide stepper, the spring of मधु." But Sayana's phrase स खलु सर्वेषां सुकृतिनां बन्धुभूतो हि हरो वा refers to विष्णु not to the spring of मधु. 103.

Roth takes बन्धुः as a collective expression for the society of heaven, the नरो देवयवः of the previous clause. 103.

(7) Ludwig follows Sayana in his translation. In his commentary he explains ' He who thinks on Pushan as the Karambha—eater need not think of the god (or, on a god). 170.

(8) In his translation Ludwig follows Sayana here. In his commentary he claims to be the first to have found out the real meaning of the verse. By इन्द्र is certainly not meant the common इन्द्र, but स is the man described in the preceding verse. " 170.

(9) परुषे गवि. ' In the brindled bull. ' What is meant is quite uncertain. Muir translates ' through the speckled cloud ' following Roth. " Prof. Roth translates this verse as follows in his illustrations of the निरुक्त, p. 19: He has guided there the golden wheel of the sun through the curled train of the

clouds, the excellent driver (Pushan). In his *Lexicon* he renders the word पुरुष as veriegated, &c. 171.

(10) Grassmann in his *Dictionary* follows Sayana on *VIII*, 28, 4.

In his translation Grassmann takes the word differently. 192.

(11) Ludwig pronounces the meaning " with broad axes " to be quite impossible on the ground that the axe does not play in the Rigweda the part it does in the Mahabharata. 201.

Ludwig's argument is remarkable—How do you know that the meaning " with broad axes " is impossible ? Because the axe does not play a prominent part in the Rigweda. How do you know that the axe does not play a prominent part in the Rigweda ? Because I am unwilling to say that the meaning of the word पृथुपर्शवः is " with broad axes. "

(12) Ludwig is wrong is giving पापप्रवृत्तौ as Sayana's explanation of उपारे. Sayana paraphrases that word by उपागते. 211.

(13) For the meaning heaven ascribed to अइमन् here Roth gives no authority. 214.

(14) The unintelligible गृहो I explain as a contraction for गृहम् 243.

(15) I owe the explanation of प्रारम्भाः to Bhandarkar 247. We suppose that Dr. Peterson has here in view our famous countryman Dr. R. G. Bhandarkar. But we think Dr. Peterson considered it beneath his European dignity to style him *Dr.* Bhandarkar, the same learned gentleman to whom, it is an open secret that, Dr. Peterson was considerably under obligation.

(16) In his translation Ludwig follows Roth and Grassmann. In his commentary he takes श्रुतश्रद्धिवं against the Pada text, as one word. 253.

कांहीं लक्ष्यांत ठेवण्यासारख्या गोष्टी.

—:0:—

(१) छान्दसो मलोपः—वेदामध्ये “म”चा लोप केलेला आढळतो. उदा०—अभि यो महिना दिवं मित्रो बभ्रव सप्रथाः. ह्यांत “महिना” ह्या शब्दाबद्दल “महिना” असें घातलें आहे.

(२) षष्ठीकरितां द्वितीया, पंचमी करितां चतुर्थी, द्वितीयेकरितां षष्ठी, ह्याप्रमाणें एका विभक्तीकरितां दुसऱ्या एकाद्या विभक्तीचा प्रयोग केलेला वेदांत आढळतो. उदा०—युवां नरा पश्यमानास आप्यं (युवां=युवयोः, षष्ठ्यर्थे द्वितीयां); न्यत्रये महिष्वन्तं युयोतं (अत्रये=अत्रेः, पंचम्यर्थे चतुर्थीं); महो रायो राधसो यद्दन्नः (महो राधसो रायः=राधकं महत् धनं, द्वितीयाथे षष्ठी).

(३) वेदांतील स्त्रीलिंगी सप्तमीचीं व तृतीयेचीं रूपें लौकिक संस्कृताहून भिन्न असतात. उदा०—नाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्जना (नाभा=नाभौ); अचित्ती यच्छन्नकृम दैव्ये जने दीनैर्दक्षैः प्रभूती पुरुषत्वता (अचित्ती=अचित्त्या, प्रभूती=प्रभूत्या, पुरुषत्वता=पुरुषत्वतया).

(४) वेदांतील पुल्लिंगी द्विवचनें व नपुंसकलिंगी अनेकवचनेंही ध्यानांत ठेवण्यासारखीं आहेत. उदा०—आ शुभ्रा यातमश्विना स्वश्वा (शुभ्रा=शुभ्रौ, अश्विना=अश्विनौ, स्वश्वा=स्वश्वौ); छन्दांसि सर्वा ता यम आहिता (सर्वा=सर्वाणि, ता=तानि, आहिता=आहितानि).

(५) वेदामध्ये “आणि” “व” इत्यादि शब्दांचे समानार्थक “च” वगैरे शब्द पुष्कळ ठिकाणीं अवश्यक असतांही गाळलेले असतात. ह्या पुस्तकांत [] अशा कंसांत जे शब्द घातले आहेत त्यांपैकीं बरेचसे अशा प्रकारचे आहेत. उदा०—यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ चतुरक्षौ पथिरक्षी वृचक्षसौ; उरुण-

सौ असुतृपौ उदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतो जनाँ अनु. ह्यांत शब्दांची विशेषणें एका पाठीमागून एक, उभयान्वयी अव्ययांचा उपयोग न करितां, घातलेलीं आहेत.

(६) वेदांमध्ये द्वन्द्वसमासांतील प्रत्येक शब्दाचेंही द्विवचन केलेलें आढळतें. उदा०— इन्द्रावरुणा, द्यावापृथिवी. केव्हां केव्हां द्वंद्व समासांतील पदें एकमेकांपासून तोडलेलींही आढळतात. उदा०—प्र द्यावा शोचिः पृथिवी अरोचयत्. येथें “ द्यावापृथिवी ” असें संयुक्त पद पाहिजे होतें.

(७) वेदांमध्ये क्रियापद एकीकडे व त्याचें उपपद एकीकडे असें घालण्याचा प्रघात दिसतो. उदा०—अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु (अभिसृजामि), प्र द्यावा शोचिः पृथिवी अरोचयत् (प्रारोचयत्), आ शुभ्रा यातमश्विना (आयातम्).

(८) “ सः+इति ” ह्यांचा संधि “ सेति ” असाही केलेला असतो. उदा०—यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोरं.

(९) वृत्ताकरितां अक्षरें दीर्घ केलेलीं दृष्टीस पडतात उदा०—यं स्मा पृच्छन्ति, निरंहसः पिपृता निरवद्यात्, इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृळ्या, स्वावेशो अनमीवो भवानः, अच्छा वो देवीमुषसं, प्रभूती पूरुषत्वता.

(१०) “ ए ” अथवा “ ओ ” ह्यांच्यापुढें येणाऱ्या “ अ ” च्या लोपा-लोपाविषयी व “ ऊं ” विषयीं विचार अन्य ठिकाणीं केलाच आहे.

(११) विसर्गाचा लोप केलेलाही आढळण्यांत येतो. उदा०—पृच्छे तदेनो वरुण दिदृक्षु उपो एमि चिकितुषो विपृच्छम् (दिदृक्षु=दिदृक्षुः).

(१२) “ उपो ”, “ अथो ” अशीं रूपें वेदांत आढळतात. उदा०—उपो एमि चिकितुषो विपृच्छम्; स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः.

(१३) “ ळ ” हें अक्षर अर्वाचीन संस्कृतांत नाहीं, पण तें वेदांत आहे.

उदा०—अग्निमीळे पुरोहितम्, तस्माद्विराळजायत, मृळा सुक्षत्र मृळय,
पळुवीरेकमिद्वृहत्.

(१४) “ यः ” ह्या, सर्वनामाच्या, रूपाबद्दल “ यत् ” ह्या रूपाचाच
प्रयोग कित्येक ठिकाणी केलेला असतो. उदा०—महो, रायो ! राधसो यद्दत्तः
(यत् ददत्=यः प्रायच्छत्).

(१५) “ देव ” हा शब्द वेदांत विशेषणार्थीही असतो. उदा०—मित्रो
देवेष्वायुषु जनाय वृक्तर्वाहिषे इष इष्टव्रता अकः (देवेषु आयुषु=द्योतमाना-
दिगुणयुक्तेषु मनुष्येषु.)

(१६) भूतकाळाचें भाषान्तर वर्तमानकाळामध्यें बऱ्याच स्थळीं करावें
लागतें. उदा०—मध्या कर्तोर्विततं संजभार (संजभार=उपसंहरति); अभि
यो महिना दिवं मित्रो बभूव सप्रथाः (अभिबभूव=अभिभवति.)

(१७) वेदामध्यें “ न ” चा अर्थ पुष्कळ ठिकाणी “ इव ” असा
असतो. उदा०—रथीरश्वं न सांदितं; वयो न वसतीरुप; ऐनं गच्छन्ति
समनं न योषाः.

(१८) “ न ” चा उपयोग पादपूरणार्थही केलेला वेदांत दृष्टोत्पत्तीस
येतो. उदा०—सं यन्नृन् न रोदसी निनेथ. “ न ” चा पादपूरणार्थ प्रयोग
यास्कांना संमत असून त्यांनीं “ दुर्मदासो न = दुर्मदासः ” हें उदाहरण दिलें
आहे. “ न ” चा पादपूरणार्थ प्रयोग मानिल्यास ९३ पानावर प्रदर्शित केलेलें
“ न ” चें कोडें सुबोध होतें.

(१९) वेदामध्यें भूतकाळाला “ अ ” ची गरज असते असें नाहीं.
उदा०—ब्रह्माण्येषां शृणुतं हवीमनि (शृणुतं=अशृणुतं).

(२०) “ तत् ” ह्याचा प्रयोग “ तेन ” ह्या अर्थी केलेला आढळतो.
उदा०—उत स्वया तन्वा संवदे तत् (तत्=तेन वरुणेन सह.)

मंडल १ सूक्त १९.

ऋचा १ ली: —

(पीटर० नं० १)

प्रति = प्रतिलभ्य, प्राप्त होऊन, स्वीकार करून.

त्यं=तं, तथाविधं, त्यच्छद्दः सर्वनाम । तच्छब्दपर्यायः,

चारुं=अंगवैकल्यरहितं, सांगोपांग सिद्धीस नेलेला.

अध्वरं=यज्ञं.

गोपीथाय=सोमपानाय.

प्रहूयसे=प्रकर्षेण हूयसे, मोठ्या आस्थेनें बोलविला जात आहेस.

मरुद्भिः=देवविशेषैः सह, मरुत् नांवाच्या देवांसहवर्तमान, मरुद्गणांसह.

आगहि=आगच्छ.

मराठी अर्थ—अंग-उपांगांसहित सिद्धीस नेलेल्या (चारुं) त्या तशा प्रकारच्या (त्यं) अध्वराचा द्व० यज्ञाचा स्वीकार केल्यावर (प्रति=प्रतिलभ्य) सोमपानाकरितां (गोपीथाय) आम्ही तुला-मोठ्या आस्थेनें बोलावीत आहोंत (प्रहूयसे), [तर] मरुतांसह हे अग्ने ! तूं ये.

यास्कांनीं ह्या ऋचेचें स्पष्टीकरण येणें प्रमाणें केलें आहे-अंग-उपांगांसहित पूर्णतेस नेलेल्या (चारुं) त्या तशा प्रकारच्या (त्यं) अध्वराप्रत द्व० यज्ञाप्रत (अध्वरं प्रति) सोमपाना करितां (गोपीथाय) तुला मोठ्या आस्थेनें आझीं बोलावीत आहोंत (प्रहूयसे) [तर] इ०.

“ प्रति ” ह्या पदासंबंधानेंच सायणांच्या व यास्कांच्या स्पष्टीकरणामध्मं भेद आहे.

ऋचा २ री:—

नहि=न खलु.

मर्त्यः=मनुष्यः.

महः=महतः. ह्याचा अन्वय “ तव ” वरोवर करावा-महस्तव.

ऋतुं=कर्मविशेष, यज्ञादि कर्म. ह्यापुढें “उल्लंघ्य” हें अध्याहृत आहे. त्वत्संबंधी यज्ञादि कर्मांचें उल्लंघन करून ह्य० त्वत्संबंधी यज्ञादि कर्में झालीं नाहींत तर.

परः=उत्कृष्टः ह्यापुढें “ भवति ” हें अध्याहृत आहे. “ उत्कृष्टो नहि भवति ” ह्य० मान देण्याला योग्य होत नाहीं.

ये मनुष्यास्त्वदीयं ऋतुं अनुतिष्ठन्ति ये च देवाः त्वदीये ऋतौ इज्यन्ते ते एव उत्कृष्टाः इत्यर्थः .

मराठी अर्थ—श्रेष्ठ जो तू त्या तुझ्यासंबंधी (महस्तव) कर्में जर झालीं नाहींत तर (ऋतुं उल्लंघ्य—उल्लंघ्य हें अध्याहृत) देव किंवा मनुष्य (मर्त्यः) [कोणीही] खचित मान्यतेस पोचत नाहीं. [ह्यणून] मरुतांसह वर्तमान इ. इ.

ऋचा ३ रीः—

महः=महतः ह्याचा अन्वय “ रजसः ” वरोवर.

रजसः=उदकस्य. ह्या शब्दापुढें “ वर्षणप्रकार ” हें पद अध्याहृत आहे. उदकाचा वर्षणप्रकार.

विदुः=[जे] जाणतात.

विश्वे=सर्वे.

देवासः=द्योतमानाः; विशेषण.

अद्रुहः=द्रोहरहिताः; द्रोहरहित कां तर पर्जन्यवृष्टि करून प्राणिमात्रांवर उपकार करितात ह्यणून.

मराठी अर्थ—जे महान् (महः) अशा उदकाचा (रजसः) [वर्षणप्रकार, अध्या०] जाणतात (विदुः), जे तेजस्वी आहेत (देवासः) [व] ज्यांचें ठिकाणीं द्रोहबुद्धि नाहीं (अद्रुहः) असे जे सर्व (विश्वे) [मरुत् नांवाचे देव] त्यांसहवर्तमान इ० इ०

ऋचा ४ थी:—

उग्राः=तीव्राः.

अर्के=उदकं.

आनृचुः=अर्चितवन्तः, वर्षणेन संपादितवन्तः .

अनाधृष्टासः=अतिरस्कृताः, सर्वेभ्योऽपि प्रबलाः इत्यर्थः .

ओजसा=बलेन.

मराठी अर्थ—आपल्या सामर्थ्याच्या योगाने (ओजसा) कोणालाही उपमर्द करण्यास अशक्य असून (अनाधृष्टासः=अतिरस्कृताः) ज्या उग्र देवांनी उदकाची (अर्के-उदकं) अर्चा ह्याणजे वृष्टि केली (आनृचुः=अर्चितवन्तः-वर्षणेन संपादितवन्तः) त्या मरुतांसहवर्तमान इ० इ०.

ऋचा ५ वी:—

शुभ्राः=शोभमानाः.

घोरवर्षसः=उग्ररूपधराः .

सुक्षत्रासः=शोभनधनोपेताः .

रिशादसः=हिंसकानां भक्षकाः .

मराठी अर्थ—ज्यांची शरीरे शोभिवंत आहेत (शुभ्राः), ज्यांची रूपे उग्र आहेत (घोरवर्षसः), जे उत्तम धनाने युक्त आहेत (सुक्षत्रासः) व जे हिंसकांचे भक्षक आहेत (रिशादसः), अशा मरुतांसहवर्तमान इ० इ०.

ऋचा ६ वी:—

नाकस्य=दुःखरहितस्य सूर्यस्य. कं सुखं, तद्यस्मिन्नास्ति. असौ अकः, न अकः नाकः तस्य.

अधि=उपरि.

रोचने=दीप्यमाने.

दिवि=शुल्लोके.

देवासः=स्वयमपि दीप्यमानाः .

मराठी अर्थ=जे स्वतः दीप्तिमान असून (देवासः) दुःखरहित अशा सूर्याच्या (नाकस्य) वर असलेल्या (अधि) दीप्तिमान् अशा (रोचने यु-लोकामध्ये दिवि) वास करितात (आसते) अशा त्या मरुतांसहवर्तमान इ. इ.

ऋचा ७ वीः—

ईखयन्ति=चालयन्ति, चळवितात, हलवितात.

पर्वतान्=मेघान्.

तिरः=तिरस्कुर्वन्ति निश्चलस्य जलस्य तरंगाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारः

समुद्रं=सागरं.

अर्णवं=उदकयुक्तं हें “ समुद्रा ” चें विशेषण.

मराठी अर्थ=जे मेघांना (पर्वतान्) इकडे तिकडे हलवितात (ईख-यन्ति) [आणि त्याचप्रमाणें] जे उदकयुक्त अशा (अर्णवं) समुद्राचा (समुद्रं) तिरस्कार करितात (तिरः=तिरस्कुर्वन्ति ह्य० समुद्राच्या निश्चल अशा जलाचें चालन करून त्यामध्ये लाटा उत्पन्न करितात) अशा मरुतांसहवर्तमान इ. इ.

ऋचा ८ वीः—

आतन्वन्ति=आप्नुवन्ति, व्यापून टाकितात (अर्थात् आकाशाला).

रश्मिभिः=सूर्य किरणैः.

तिरः=तिरस्कुर्वन्ति.

ओजसा=स्वकीयेन बलेन.

मराठी अर्थ—जे सूर्यकिरणांच्या योगानें (रश्मिभिः) [आकाश, अध्या.] व्यापून टाकितात (आतन्वन्ति) [आणि] आपल्या सामर्थ्याने (ओ-जसा) समुद्राचा (समुद्रं) तिरस्कार करितात (तिरः=तिरस्कुर्वन्ति ह्य०समु-

द्राच्या निश्चल जलाचें चालन करून त्यामध्ये लाटा उत्पन्न करितात) अश
त्या मरुतांसह वर्तमान इ. इ.

ऋचा ९ वीः—

त्वा=त्वां प्रति.

पूर्वपीतये=पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय, तुझे सोमपान अगोदर प्रवृत्त व्हावें
ह्मणून, तूं अगोदर सोमपान करावेंस ह्मणून.

आभिसृजामि=सर्वतः संपादयामि.

सोम्यं=सोमसंबंधिनं, सोमवल्लीचा.

मधु=मधुरसं, मधुर असा रस.

मराठी अर्थ—तुला सोमरसाचें पान अगोदर घडावें ह्मणून (पूर्वपीतये)
तुझ्याकरितां (त्वा=त्वां प्रति) मी सोमवल्लीचा (सोम्यं) मधुर असा रस
(मधु) अगदी पुरेसा आणितों (आभिसृजामि) [तर] मरुद्गणांसहवर्त-
मान हे अग्ने ! तूं ये.

मंडल १ सूक्त २५.

(पीटर नं. २).

ऋचा १ लीः—

यत् चित् हि=यदेव किंचित् [व्रतं].

ते=तव संबंधि.

विशः=प्रजाः.

व्रतं=कर्म.

प्रमिनीमसि=प्रमादेन हिंसितवन्तः.

ह्याच्यापुढें “ तदपि व्रतं प्रमादपरिहारेण सांगं कुरु ” हें वाक्य अध्याहृत घ्यावें.
यविद्यवि=प्रतिदिनं.

मराठी अर्थ—हे वरुणा, ज्याप्रमाणें [ह्या जगामध्यें] प्रजा (विशः) [राजाचा एखादे वेळीं] अपराध करिते त्याप्रमाणें जें कांहीं (यत् चित् हि) तुझें कर्म (ते व्रतं) चुकीनें आह्मी दररोज विसरत असूं (प्रमिनीमासि-प्रमादेन हिंसितवन्तः) [तें कर्म तूं सांग करून घे, अध्याहृत.]

ऋचा २ रीः—

हत्नवे=हन्तुः. पापहननशीलस्य तव संबन्धिने ह्य० त्वत्कर्तृकाय [वधाय], पाप्यांचा हन्ता ह्य० नाशक जो तूं त्या तूं केलेल्या. हें वधाचें विशेषण आहे.

जिहीळानस्य=अनादरं कृतवतः .

मा रीरधः=सांसिद्धान् मा कुरु, विषयभूतान् मा कुरु, [वधाचा आह्वांला] विषय करूं नकोस.

हणानस्य=हणीयमानस्य, क्रुद्धस्य [तव].

मन्यवे=क्रोधाय.

क्रोधाचाही आह्वांला विषय करूं नकोस.

मराठी अर्थ—तुझा अनादर ह्य० उपमर्द करणारा जो मंनुष्य त्याचा (जिहीळानस्य) वध करणारा जो तूं त्या तूं केलेल्या (हत्नवे) वधाला (वधाय) आह्वांस (नः) पात्र करूं नकोस (मा रीरधः) [आणि त्याचप्रमाणें] जेव्हां तूं क्रोधयुक्त होतोस तेव्हां तुझ्या (हणानस्य) क्रोधाचाही (मन्यवे) आह्वांला पात्र करूं नकोस.

ऋचा ३ रीः—

मृळीकाय=अस्मत्सुखाय.

रथीः=रथस्वामी, सारथि.

अश्वं न=अश्वं इव.

संदितं=संम्यक् खंडितम्, दूरगमनेन श्रान्तं.

यथा स्वामी श्रान्तं अश्वं घासप्रदानादिना प्रसादयति तद्वत्.

गीर्भिः=स्तुतिभिः.

विसीमहि=विशेषेण बध्नीमः, प्रसादयामः इत्यर्थः.

मराठी अर्थ—हे वरुणा ज्याप्रमाणें रथाचा चालक (रथीः) हा, [फार चालून] दमलेल्या (संदितं) अश्वाला [गवत वगैरे चारून] पुन्हां ताजातवाना करितो त्याप्रमाणें, आह्मांला सुख व्हावें ह्मणून (मूर्च्छाकाय) आह्मी तुझें मन स्तुतीनां (गीर्भिः) प्रसन्न करितां (विसीमहि-विशेषेण बध्नीमः, प्रसादयामः इत्यर्थः).

ऋचा ४ थीः—

हि—हिशब्दः अस्मिन्नर्थे सर्वजनप्रसिद्धि आह—ही गोष्ट सर्वप्रसिद्धच आहे कीं,

मे=मम शूनःशेषस्य.

विमन्यवः=क्रोधरहिताः बुद्धयः.

परा पतन्ति=पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रसरन्ति.

वस्य इष्टये=वसीयसः अतिशयेन वसुमतः जीवनस्य प्राप्तये.

वयः न=पक्षिणो यथा.

वसतीः=निवास स्थानानि, घरटीं.

उप=सामीप्येन.

घरट्यांसमीप ज्याप्रमाणें पक्षी प्राप्त होतात त्याप्रमाणें.

मराठी अर्थ—ही गोष्ट कोणास सांगावयास पाहिजे असें नाहीं कीं, ज्याप्रमाणें पक्षी हे (वयः) आपल्या घरट्यांसमीप (वसतीरूप) प्राप्त होतात त्याप्रमाणें क्रोध रहित जें माझें मन तें (विमन्यवः=क्रोधरहिताः बुद्धयः), अतिशय धनानें युक्त अशा आयुष्याच्या प्राप्ती करितां (वस्यइष्टये), [तुझ्या कडे] पुन्हां परतण्याची इच्छा सोडून धांव घेतें (परापतन्ति.)

ऋचा ५ वीः—

क्षत्रश्रियं=बलसेविनं.

नरं=नेतारं.

आकरामहे=अस्मिन्कर्मणि आगतं करवाम, ह्या यज्ञामध्ये आणूं.

मृळीकाय=अस्मत्सुखाय.

उरुचक्षसं=बहूनां द्रष्टारं. ह्याचा अन्वय “ वरुण ” ह्या पदाबरोबर.

मराठी अर्थ—महासामर्थ्यवान् (क्षत्रश्रियं), [सर्व जगाचा] नेता ह्य० धुरीण अथवा मार्गदर्शक (नर) आणि सर्व प्राणिमात्रांवर नजर ठेवणारा (उरुचक्षसं) असा जो वरुण त्यांलां आह्मी आपल्या सुखाकरितां (मृळीकाय) [ह्या यज्ञामध्ये] केव्हां आणण्यास समर्थ होऊं बरें! (आकरामहे=आगतं करवाम)!

ऋचा ६ वीः—

तत् इत्=अस्माभिर्दत्तं तदेव हविः, आह्मी दिलेला तोच हवि.

समानं=साधारणं, दोघांतही एकच दिलेला, दोघांना निरानिराळा न दिलेला.

आशाते=अश्नुवाते, भक्षण करितात.

वेनन्ता=[यजमानाय] कामयमानौ [मित्रावरुणौ इति शेषः], [यजमानाला भेटीचा लाभ द्यावा आणि त्याच्यापासून आपला हविर्भाग घ्यावा अशी] इच्छा करणारे [मित्रावरुण].

न प्रयुच्छतः=कदाचिदपि प्रमादं न कुर्वतः, कधीही चुकत नाहीत.

धृतव्रताय=अनुष्ठितकर्मणे, ज्यानें [मित्रा वरुणांना उद्देशून] यज्ञयागादिक कर्म केले आहे त्याला.

दाशुषे=हविर्दत्तवते यजमानाय, हवि देणाऱ्या यजमानाला.

मराठी अर्थ—[मित्रावरुणांना उद्देशून] ज्यानें यागादि कर्म केले आहे,

(धृतव्रताय) व ज्यानें हवि दिला आहे, अशा यजमानाला (दाशुषे) [भेटीचा लाभ द्यावा अशी] इच्छा करणारे (वेनन्ता) मित्रावरुण, आह्मी जो दोघांना मिळून दिलेला होता (समानं) तोच हवि (तत् इत्) भक्षण करितात (आशाते), [कधीही] चुकत नाहींत (न प्रयुच्छतः)

ऋचा ७ वीः—

वेद=[जो] जाणतो.

वीनां=पक्षिणां.

अंतरिक्षेण=आकाशमार्गेण.

पततां=गच्छतां.

नावः=नौकेचें [ही पद].

समुद्रियः=समुद्रे अवस्थितः [यः वरुणः]

मराठी अर्थ—आकाश मार्गानें (अन्तरिक्षेण) उडणाऱ्या (पततां) पक्ष्यांचा (वीनां) मार्ग (पदं) जो [वरुण] जाणतो (वेद), व जो समुद्रांत वास करणारा (समुद्रियः) [वरुण] नौकेचा [ही] (नावः (मार्ग पदं) जाणतो (वेद), [तो वरुण आह्मांला बंधनापासून मुक्त करो. अध्या०]

ऋचा ८ वीः—

मासः=[बाराही] महिने.

धृतव्रतः=स्वाकृत कर्मविशेषः, आमच्या यज्ञाचा ज्यानें स्वीकार केला आहे असा.

प्रजावतः=तदा तदा उत्पद्यमानप्रजायुक्तान्, त्या त्या महिन्यामध्ये उत्पन्न होणाऱ्या प्राणिवर्गांसहित. हें मासांचें विशेषण.

यः=जो तेरावा अधिक महिना—Intercalary month.

उपजायते=संवत्सरसमीपे स्वयमेव उत्पद्यते, एखाद्या वर्षास जोडून आपोआप उत्पन्न होतो.

मराठी अर्थ—आमच्या कर्माचा ज्यानें स्वीकार केला आहे असा (धृतव्रतः) [वरुण] त्या त्या महिन्यामध्ये उत्पन्न होणाऱ्या प्राणिवर्गांसहित (प्रजावतः) वारा महिन्यांना जाणतो (वेद), व [एखाद्या वर्षाला] जोडून जो (यः) [तेरावा अधिक महिना] आपोआप उत्पन्न होतो त्याला [ही] [वरुण] जाणतो.

ऋचा ९ वीः—

वातस्य=वायोः.

वर्तनिं=मार्गं.

उरोः=विस्तीर्णस्य, ह्याचा अन्वय “ वातस्य ” ह्या पदाबरोबर.

ऋष्वस्य=दर्शनीयस्य.

वृहतः=गुणैः अधिकस्य.

ये=देवाः.

अध्यासते=उपरि तिष्ठन्ति.

मराठी अर्थ—विस्तीर्ण (उरोः), दर्शनीय (ऋष्वस्य) [व] गुणांनीं श्रेष्ठ (वृहतः) अशा वायूचा (वातस्य) मार्ग (वर्तनिं) [वरुण] जाणतो [व] जे [देव त्या वायूच्याही वरतो] राहतात (अध्यासते) त्यांनाही हा जाणतो.

ऋचा १० वीः—

आनिपसाद = आगत्य निषण्णवान्.

धृतव्रतः=स्वाकृतकर्मविशेषः, आमच्या यज्ञाचा ज्यानें स्वीकार केला आहे असा.

पस्त्यासु=दैवीषु प्रजासु, देवांच्यामध्ये.

साम्राज्याय=प्रजानां साम्राज्यसिद्ध्यर्थम्, त्या प्रजांवर साम्राज्य करारें ह्मणून. साम्राजो भावः साम्राज्यम्.

सुकृतुः=शोभनकर्मा.

मराठी अर्थ—आमच्या यागादि कर्माचा ज्यानें स्वीकार केला आहे (धृतव्रतः) व ज्याचीं कृत्ये फार चांगलीं आहेत (सुकृतुः) असा वरुण, देवांमध्ये (पस्त्यासु), त्यांच्यावर साम्राज्य करावें ह्याणून (साम्राज्याय), येऊन बसता झाला (आनिषसाद-आगत्य निषण्णवान्).

ऋचा ११ वीः—

अतः=अस्माद्वरुणात्.

विश्वानि=सर्वाणि.

अद्भुता=आश्चर्याणि.

चिकित्वान्=प्रज्ञावान् , सुज्ञ मनुष्य.

अभिपश्यति=सर्वतः अवलोकयति, चोहोंकडे पहातो.

या कृतानि=यानि आश्चर्याणि पूर्वं वरुणेन संपादितानि.

या च कर्त्वा=यानि च आश्चर्याणि इतःपरं कर्तव्यानि, तानि सर्वाणि

अभिपश्यति.

मराठी अर्थ—प्रज्ञावान् मनुष्य जो आहे तो (चिकित्वान्) ह्या वरुणा-पासून उगम पावलेलीं (अतः) सर्व आश्चर्ये (विश्वानि अद्भुता)—कीं जीं [काहीं] वरुणानें करून ठेविलेलीं आहेत (कृतानि) व जीं वरुणाकडून इतः पर घडणार आहेत (या च कर्त्वा)—तीं सर्व आश्चर्ये चोहोंकडे अवलोकन करितो (अभिपश्यति).

ऋचा १२ वीः—

विश्वाहा=सर्वेषु अहःसु.

सुकृतुः=शोभनप्रज्ञः.

आदित्यः=वरुणः.

सुपथा करत्=शोभन मार्गेण सहितान् करोतु. “सहितान्” हें अध्याहृत घेतलेलें आहे.

आयूषि=आयुष्ये.

प्रतारिषत्=प्रवर्धयतु.

मराठी अर्थ—चांगल्या बुद्धिमत्तेने युक्त ह्य० फार बुद्धिमान् (सुकतुः) जो आदित्य ह्य० वरुण तो आह्वांला (नः) सदोदित (विश्वाहा) सुमार्गाशीं युक्त करो (सुपश्वा करत्) [आणि] तो आमचें (नः) आयुष्य (आयूषि) पुष्कळ चाढवो (प्रतारिषत्).

ऋचा १३ वीः—

बिभ्रत्=धारयन् , धारण करीत होत्साता.

द्रापिं=कवचं.

हिरण्ययं=सुवर्णमयं.

वस्त=आच्छादयति.

निर्णिजं=पुष्टं स्वशरीरं.

स्पशः=हिरण्यस्पर्शिनः रश्मयः.

परिनिषेदिरे=सर्वतो निषण्णाः.

मराठी अर्थ—सुवर्णाचें (हिरण्ययं) कवच (द्रापिं) धारण करीत होत्साता (बिभ्रत्) हा वरुण आपलें पुष्ट शरीर (निर्णिजं) आच्छादन करितो (वस्त). त्या सुवर्ण कवचाला स्पर्शून बाहेर निघणारे रश्मि (स्पशः) चोहोकडे पसरले जातात (परिनिषेदिरे-सर्वतो निषण्णाः).

ऋचा १४ वीः—

न दिप्सन्ति=भीताः सन्तः हिंसितुं इच्छां पारित्यजन्ति.

दिप्सवः=हिंसितुमिच्छन्तः वैरिणः.

दुह्वाणः=द्रोहधारः [अपि], द्रोह करणारे [ही]. ह्याच्यापुढें “न दुह्यन्ति” हें अध्याहत ध्यावें.

जनानां=प्राणिनां ह्याचा अन्वय “दुह्वाणः” ह्याबरोबर. जनानां दुह्वाणः.

अभिमातयः=पाप्मानः. ह्याच्यापुढें “ न स्पृशन्ति ” हें अध्याहृत घ्यावें.

मराठी अर्थ—वध करण्याची इच्छा करणारे वैरी (दिप्सवः) [भीतिग्रस्त होऊन] ज्या वरुणाला मारण्याची इच्छा टाकून देतात (न दिप्सन्ति), [आणि] सर्व लोकांचा (जनानां) द्रोह करणारे लोक (द्रुहाणः) [ज्या वरुणाचा द्रोह करीत नाहीत, [हें येथें अध्याहृत आहे] [त्या वरुण] देवाला पातकी लोक [ही] [स्पर्श करीत नाहीत. हेंही येथें अध्याहृत आहे].

ह्या वाक्यामध्ये “ न द्रुहन्ति ” ब “ न स्पृशन्ति ” हीं दोन क्रियापदें अगदीं केवळ अध्याहृतच नाहीत. दोन्ही क्रियापदांतील “ न ” हें पद मुळामध्ये आहेच. तेव्हां हीं क्रियापदें अध्याहृत घेतलीं आहेत असें ह्यणण्यापेक्षां तीं मुळामधील “ न ” वरून सूचित झालीं आहेत असें ह्यणणें जास्त सयुक्तिक आहे.

ऋचा १५ वीः—

ही ऋचा समजण्यास कठिण आहे.

उत=अपिच.

यशः=अन्न.

आचक्रे=सर्वतः कृतवान्.

असामि=संपूर्ण [चक्रे न तु न्यूनं कृतवान्]. हें अव्यय आहे.

मराठी अर्थ—शिवाय (उत), ज्या वरुणानें (यः) मनुष्यांमध्ये (मानुषेषु) ह्य० मनुष्याकरितां, चोहोंकडे अन्न (यशः) उत्पन्न केलें (आचक्रे), त्यानें, [तें अन्न नुसतें उत्पन्न केलें इतकेंच नव्हे तर,] चोहोंकडे (आ) [तें अन्न] पुरेल इतकें (असामि-संपूर्ण) [उत्पन्न केलें. कमी पडेल अशा रीतीनें काहीं त्यानें तें उत्पन्न केलें नाही. आणि विशेषतः] आमच्या उदरामध्ये (अस्माकं उदरेषु) अगदीं भरपूर (आ) [असें अन्न त्यानें दिलें.]

ह्या वाक्यामध्ये तीन वेळां “आ” आलेला आहे त्यामुळें घोंटाळा पडतो व पुनरुक्ति झाल्यासारखी वाटते. वास्तविक, तिन्ही ठिकाणीं “आचक्रे” हें क्रियापद घ्यावयाचें आहे.

ऋचा १६ वीः—

परा यन्ति=पराङ्मुखाः निवृत्तिरहिताः गच्छन्ति.

मे=शुनः शेषस्य.

धीतयः=नुद्धयः.

गावः न=गावः यथा, गाई जशा.

गव्यूतीः=गोष्ठानि, गोठे. गावः यत्र यूयन्ते सा गव्यूतिः .

अनु=अनुलक्ष्य.

उरुचक्षसं=बहुभिर्द्रष्टव्यं.

मराठी अर्थ—पुष्कळ लोक ज्याच्या दर्शनाची इच्छा करितात त्या (उरुचक्षसं) वरुणास भेटण्याला इच्छिणारे (इच्छन्तीः) माझे [शुनःशेषाचें] मन (धीतयः=नुद्धयः), ज्याप्रमाणें गाई (गावः) गोठ्याकडे (गव्यूतीरनु) धांव घेतात त्याप्रमाणें [वरुणाकडे] पुन्हा परतण्याची इच्छा सोडून जाऊ लागतें (परायन्ति=पराङ्मुखाः निवृत्तिरहिताः गच्छन्ति).

ऋचा १७ वीः—

ही ऋचा कठीण आहे.

नु=अवश्यं.

संवोचावहै=संभूय प्रियवार्ता करवावहै, दोघे मिळून गोष्टी करूं या.

पुनः—हविःस्वीकारात् ऊर्ध्वं, तूं हवीचा स्वीकार केल्यानंतर.

यतः=यस्मात् कारणात्

मे=मजीवनार्थं, माझ्या जीवनाकरितां, माझे आयुष्य वाढावें ह्मणून.

मधु=मधुरं हविः.

आभूतम्=अंजःसवाख्ये कर्मणि संपादितम्, अंजःसव नांवाच्या यागामध्ये तयार केलेलें आहे. ह्याच्यापुढें “ अतः कारणात् ” हें अध्याहृत ध्यावें.

होतेव=होमकर्तेव.

क्षदसे=अश्नासि.

प्रियं=ह्याचा अन्वय “ मधु ” ह्या पदावरोवर आहे.

अन्वय—यतः मे मधु आभृतम् [अतः कारणात् त्वमपि] होतेव प्रियं [मधु] क्षदसे. पुनः नु संवोचावहै.

मराठी अर्थ—ज्या अर्थी माझे आयुष्य वृद्धिंगत व्हावे ह्यापून (मे) [ह्या अंजःसव नांवाच्या यागामध्ये] मधुर असा हवि (मधु) तयार केलेला आहे (आभृतं), त्याअर्थी होमकर्त्याप्रमाणे (होतेव) तो प्रिय [हवि] भक्षण करितोस (क्षदसे). [आतां तूं हवींचा स्वीकार करून तृप्त झालास व मला आयुष्याची प्राप्ति झाली ह्याणजे] नंतर (पुनः) आपण अवश्य (नु) एकमेकांशी संभाषण करूं (संवोचावहै).

ऋचा १८ वीः—

दर्शं नु=अहं दृष्टवान् खलु.

विश्वदर्शतं=सर्वैर्दर्शनीयं [अस्मदनुग्रहार्थं अत्र आविर्भूतं वरुणं].

रथं=वरुणाचा रथ.

अधिदर्शं=आधिक्येन दृष्टवान् अस्मि.

क्षमि=क्षमायां, भूमौ.

एताः=एताः उच्यमानाः.

जुषत=सेवितवान्.

गिरः=स्तुतीः.

मराठी अर्थ—सर्व लोक ज्याच्या दर्शनाची इच्छा करितात अशा (विश्वदर्शतं) [वरुणाला] मी खरोखरी (नु) पाहिलें (दर्शं). ह्या पृथिवीवर (क्षमि) [त्याचा] रथ [ही] मी चांगल्या रीतीने पाहिल (अधिदर्शं=आधिक्येन दृष्टवान् अस्मि). ह्या (एताः) [मी करीत असलेल्या स्तुतीचा (गिरः) [वरुणानें] स्वीकार केला (जुषत-सेवितवान्).

ऋचा १९ वीः—

श्रुधि=शृणु.

हवं=आह्वानं, हांक.

मृळय=(अस्मान्) सुखय.

अवस्युः=रक्षणेच्छुः.

आचके=आभिमुख्येन शब्दयामि, स्तौमि इत्यर्थः.

मराठी अर्थ—हे वरुणा, ही (इमं) माझी हांक (मे हवं) ऐक (श्रुधि) आणि (च) आज (अद्य) [मला] आनंदित कर (मृळय). माझे रक्षण व्हावे अशी इच्छा करणारा जो मी तो (अवस्युः) तुला अभिमुख होऊन ह्य० तुझ्या समीप येऊन, तुझी स्तुति करितों (आचके-आभिमुख्येन शब्दयामि, स्तौमि इत्यर्थः).

ऋचा २० वीः—

विश्वस्य=सर्वस्य जगतः मध्यं, सर्व जगामध्ये.

मेधिर=मेधाविन्वरुण.

ग्मः=भूलोकस्य [अपि].

राजसि=दीप्यसे, प्रकाशमान होतोस.

सः=तादृशस्त्वं.

यामनि=क्षेमप्रापणे [अस्मदीये].

प्रतिश्रुधि=प्रतिश्रवणं आज्ञापनं कुरु, रक्षिष्यामीति प्रत्युत्तरं देहि इत्यर्थः.

मराठी अर्थ—हे मेधावन्ता [वरुणा], बुलोकामध्ये (दिवश्च) व-भूलोकामध्ये (दिवश्च) व भूलोकामध्ये ही (ग्मश्च) [ह्यणजे] सर्व जगामध्ये (विश्वस्य) तूं प्रकाशमान होतोस (राजसि). [तर] असा जो तू तो (सः) आह्वाला क्षेम धाडण्याविषयी (यामनि=क्षेमप्रापणे) प्रत्युत्तर दे (प्रतिश्रुधि).

ऋचा २१ वीः—

उत्तमं=शिरोगतं. हें पाशाचें विशेषण.

उन्मुमुग्धि=उत्कृष्य मोचय.

मध्यमं=उदरगतं. उदरावरचा [पाश].

विचृत=वियुज्य नाशय.

अधमानि=पादगतान् [पाशान् हें अध्याहृत घ्यावयाचें].

अवचृत=अवकृष्य नाशय.

जीवसे=जीवितुं, आह्नी जगावें ह्मणून.

मराठी अर्थ—आमचा (नः) मस्तकाचा पाश (उत्तमं पाशं) सोडून टाक (उन्मुमुग्धि); आमचा उदरावरील पाश [ही] (मध्यमं) तोडून टाक (विचृत), [आणि] आह्नीं जगावें ह्मणून (जीवसे) आमच्या पायांच्या [पांशांचाही] नाश कर (अवचृत.)

मंडल १ सूक्त ११५.

(पीटर नं. ३.)

ऋचा १ लीः—

चित्रं—आश्चर्यकरं.

देवानां—दीव्यन्ति इति देवाः रश्मयः तेषां देवजनानां एव वा.

उदगात्—उदयाचलं प्राप्तं आसीत्.

अनीकं=तेजःसमूहरूपं सूर्यस्य मंडलं.

चक्षुः=प्रकाशकं चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं वा, मित्र वरुण अग्नि इत्यादिकांना प्रकाश देणारें अथवा मित्र वरुण अग्नि इत्यादिकांना नेत्राप्रमाणें असणारें [सूर्य-मंडल].

तुकाराम तात्यांच्या प्रतीमध्ये “ प्रकाशकं चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं च ” असा पाठ आहे. परंतु कोणचाही पाठ घेतला तरी अर्थामध्ये फारसा बदल होत नाही.

मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः—उपलक्षणं एतत् तदुपलक्षितानां जगतां इत्यर्थः-
मित्र वरुण अग्नि ह्यांवरून सर्व जग समजावयाचै. सर्व जग द्व्यणण्याऐवजीं मित्र
वरुण अग्नि हे सूचक शब्द घातले आहेत.

आअप्राः= [स्वकीयेन तेजसा] आ समन्तात् अपूरयत् .

आत्मा=स्वरूपभूतः. सूर्य हा सर्व स्थावरजंगमांचें स्वरूपच आहे. कारण
सर्व स्थावरजंगमात्मक कार्यांचें सूर्य हा कारण आहे व कारण आणि कार्य ह्यां
मध्ये अन्यत्व नसतें तर ऐक्यच असतें हें सर्वप्रसिद्धच आहे.

अथवा “आत्मा” ह्या पदाचा अर्थ “जीवात्मा” असा करावा. सूर्य हा
जगताचा जीवात्मा आहे कारण अगोदर मृतप्राय असलेलें जग सूर्योदय झाल्या-
वर पुन्हां सचेतन होतें.

जगतः=जंगमस्य.

तस्थुषः=स्थावरस्य.

मराठी अर्थ—मित्र, वरुण, अग्नि ह्यांनीं उपलक्षित जें हें जगत् त्याला
प्रकाश देणारें अथवा नेत्राप्रमाणें शोभणारें (चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः) असें
जें हें रश्मींच्या (देवानां) समूहरूपी आश्चर्यकारक (चित्रं) असें सूर्यमंडल
(अनीकं) तें उदयाचलावर प्राप्त झालें (उदगात्).

[उदय पावल्यानंतर ह्या सूर्यमंडलानें] द्युलोक, पृथिवी [व] अंतरिक्ष
ह्यांना [आपल्या तेजानें] परिपूर्ण करून टाकिलें (आअप्राः=समन्तात् अपूर-
यत्). सूर्य हा ह्या स्थावरजंगमात्मक विश्वाचा (जगतः तस्थुषश्च) जीवात्मा
आहे [कारण सूर्योदयानंतर त्यामध्ये चैतन्य दिसू लागतें]; अथवा, सूर्य हा ह्या
स्थावर जंगमात्मक जगताचें स्वरूपच आहे द्व० ह्या स्थावरजंगमात्मक जगता-
च्या रूपानें सूर्य हा नटून राहिला आहे. [कारण सूर्य हा ह्या सर्वांचें कारण आहे
व कार्य हें कारणाचें एक विशिष्ट स्वरूप असून कार्याचें खरें स्वरूप कारणच
असतें हें प्रसिद्धच आहे.].

ऋचा २ रीः—ही ऋचा अवघड आहे.

देवीं=दानादिगुणयुक्तां. हें उपेचें विशेषण.

रोचमानां=दीप्यमानां.

मर्यः=मनुष्यः.

योषां-शोभनावयवां गच्छतीं युवतिं स्त्रियं.

अभ्येति पश्चात्=उषसः प्रादुर्भवानन्तरं तामभिलक्ष्य गच्छति.

यत्र=यस्यां उषसि जातायां.

नरः=यज्ञस्य नेतारः यजमानाः, यद्वा यजमानपुरुषाः.

देवयन्तः=(१) देवं द्योतमानं सूर्यं यष्टुं इच्छन्तः.

=(२) देवयागार्थं धनं आत्मने इच्छन्तः.

=(३) देवकामाः.

युगानि=(१) युगशब्दः कालवाची तेनच तत्र कर्तव्याणि कर्माणि लक्ष्यन्ते—अग्निहोत्रादीनि कर्माणि [वितन्वते].

=(२) हलावयव भूतानि, नांगराचें जूं. वरीलप्रमाणेंच “वितन्वते ” ह्या क्रियापदाचें कर्म.

=(३) युग्मानि भूत्वा, पत्नीभिः सहिताः. ह्याचा अन्वय “नरः” ह्या पदाबरोबर.

वितन्वते=विस्तारयन्ति.

भद्राय भद्रं प्रति-(१) हें निराळें वाक्यच करावें व त्या करितां “स्तुमः” हें क्रियापद पदरचें घ्यावें. त्याचा अर्थ—एवंविधं कल्याणं सूर्यं प्रति कल्याण-रूपाय कर्मफलाय (भद्राय) स्तुमः

(२) अथवा “युगानि” हें वितन्वते ” ह्याचें कर्म न करितां “भद्रं” हें त्या क्रियापदाचें कर्म करावें. त्याचा अर्थ—भद्रं कल्याणं अग्निहोत्रादिकं कर्म भद्राय तत्फलार्थं प्रति प्रत्येकं वितन्वते विस्तारयन्ति.

ही ऋचा तीन तऱ्हेनें लावितां येते. पहिल्या दोन तऱ्हांमध्ये अन्वय एकच आहे परंतु अर्थासंबंधाने फरक आहे. तो अन्वय असाः—

यत्र देवयन्तः नरः युगानि वितन्वते [तां] रोचमानां देवीं उषसं, मर्यो न योषां, सूर्यः पश्चात् अभ्येति. भद्रं प्रति भद्राय [स्तुमः].

ह्या वाक्याचे दोन अर्थ होतात ते येणें प्रमाणेंः—

१ मराठी अर्थ--जी प्राप्त झाली असतांना (यत्र यस्यां उषसि जातायां), देदीप्यमान जो सूर्य त्याचें यजन करण्याची इच्छा करणारे (देवयन्तः) यजमान (नरः) अग्निहोत्रादिक कर्में (युगानि) करितात, (वितन्वते) [अशा त्या] तेजस्वी (रोचमानां) व दानादिगुणयुक्त (देवीं) अशा उषेला (उषसं) अनुलक्षून, ज्याप्रमाणें एखादा मनुष्य एकाद्या सुन्दर स्त्रीला अनुलक्षून जावा तद्वत् (मर्यो न योषां,) तिचा प्रादुर्भव झाल्यानंतर (पश्चात्) सूर्य हा गमन करितो.

२ मराठी अर्थ--जी प्राप्त झाली असतांना (यत्र-यस्यां उषसि जातायां) देवयागाकरितां धनाची इच्छा करणारे (देवयन्तः) यजमानांचे सेवक (नरः--यजमानपुरुषाः) हे, नांगराचें जूं (युगानि) [जोडून, नांगर] तयार करितात (वितन्वते) [अशी त्या] तेजस्वी (रोचमानां) इ. इ.

“भद्रं प्रति भद्राय [स्तुमः]” हें वाक्य दोन्ही ठिकाणीं आहे व त्याचा अर्थ दोन्ही स्थलीं एकच आहे. तो असा--कल्याणकारक असें कर्मफल मिळावें झणून (भद्राय) कल्याणकारक अशा सूर्याला (भद्रं प्रति) [आह्मी स्तवितों. इ० कल्याणकारक सूर्याचें आह्मी स्तवन करितों.]

ही ऋचा लाविण्याची आणखी एक तऱ्हा आहे झणून सांगितलें. त्या वेळीं अन्वय व अर्थ येणें प्रमाणें लावावाः--

अन्वय--यत्र देवयन्तः नरः युगानि [भूत्वा] भद्रं भद्राय प्रतिवितन्वते [तां] रोचमानां देवीं उषसं, मर्यो न योषां, सूर्यः पश्चादभ्येति.

३ मराठी अर्थ—जी प्राप्त झाली असतांना (यत्र-यस्यां उपसि
जातायां) देवाच्या ह्य-सूर्याच्या प्राप्तीची कामना धरणारे (देवयन्तः) यज-
मान (नरः) हे सपत्नीक (युगानि) [होत्साते] कल्याणकारक असें अग्निहोत्रा-
दिक प्रत्येक कर्म (भद्रं), आपल्याला कल्याणकारक असें कर्मफल मिळावें
झणून (भद्राय), करितात (प्रतिविनन्वते).

ऋचा ३ रीः—पहिले दोन चरण अवघड आहेत.

भद्राः=कल्याणाः

अश्वः=तुरगा , व्यापनशीलाः वा.

हरितः=हर्तारः, यद्वा रसहरणशीलाः रश्मयः .

चित्राः=विचित्रावयवाः .

एतग्वाः=अश्वः, यद्वा एतं एतव्यं गन्तव्यं मार्गं गन्तारः, यद्वा एतं
शबलवर्णं नीलवर्णं वा प्राप्नुवन्तः .

पीठर्सनच्या पाठांत “ एतं एतव्यं गन्तव्यं ” ह्यांपैकीं “एतव्यं” गाळलें
आहे.

“अश्व” आणि “एतग्व” ह्या दोन्ही शब्दांचा अर्थ “अश्व” असा
आहे. तर त्यांपैकीं कोणा तरी एकाचा अर्थ “अश्व” असा करून व दुसऱ्याचा
यौगिक अर्थ घेऊन त्यास पहिल्याचें विशेषण करावें, अथवा, तिसरा पक्ष म्हणजे
असा, कीं “हरितः” ह्या शब्दाला विशेषण न करितां त्याला नाम करावें व
त्याचा अर्थ “रश्मयः” असा करावा, आणि “अश्वः” आणि “एतग्वाः”
ह्या दोन्ही शब्दांचा विशेषणपर अर्थ लावून त्या दोघांनाही “हरितः” ह्यांचें
विशेषण करावें.

अनुमायासः=अनुक्रमेण सर्वैः स्तुत्याः मादनीयाः. मदि स्तुतौ.

नमस्यन्तः=अस्माभिर्नमस्यमानाः सन्तः.

दिवः=अंतरिक्षस्य.

आअस्थुः=अतिष्ठन्ति, प्राप्नुवन्ति.

परियन्ति=परितो गच्छन्ति, व्याप्नुवन्ति.

सद्यः=तदानीं एव, एकेन अद्वा. पहिल्या दोन पंक्तींचे तीन अर्थ होतात ते येणेप्रमाणे—

१ मराठी अर्थ—कल्याणकारक (भद्राः), हरण करणारे (हरितः), विचित्र अवयवांनीं युक्त (चित्राः), आपल्या मार्गांनं जाणारे अथवा शबल वर्ण किंवा नीलवर्ण धारण करणारे (एतग्वाः—एतं एतव्यं गन्तव्यं मार्गं गन्तारः, एतं शबलवर्णं नीलवर्णं वा प्राप्नुवन्तः) [आणि] **अनुक्रमानें** सर्वांनीं स्तुत्य (अनुमाद्यासः) असे सूर्याचे अश्व (अश्वः) हे

२ मराठी अर्थ—कल्याणकारक (भद्राः), विश्वाचें व्यापन करणारे (अश्वः), हरण करणारे (हरितः), विचित्र अवयवांनीं युक्त (चित्राः) [आणि] **अनुक्रमानें** सर्वांनीं स्तुत्य (अनुमाद्यासः) असे सूर्याचे अश्व (एतग्वाः) हे

मराठी अर्थ—कल्याणकारक (भद्राः), सर्वव्यापी (अश्वः), आश्व-र्यकारक (चित्राः), आपल्या मार्गांनं जाणारे अथवा शबलवर्ण किंवा नील वर्ण धारण करणारे (एतग्वाः—एतं एतव्यं गन्तव्यं मार्गं गन्तारः, एतं शबलवर्णं नीलवर्णं वा प्राप्नुवन्तः) [आणि] **अनुक्रमानें** सर्वांनीं स्तुत्य (अनुमाद्यासः) असे सूर्याचे **रसहरणशील असे रश्मि (हरितः)** हे

शेवटल्या दोन पंक्तींचा **मराठी अर्थ**—आमच्याकडून नमस्कार केले जाणारे असे होत्साते (नमस्यन्तः) नभःस्थलावर (दिवः पृष्ठं) प्राप्त होतात (आअस्थुः) [आणि नन्तर] लगेच एक दिवसांत (सद्यः) द्यावापृथिवींना व्यापून टाकतात (परियन्ति—परितो गच्छन्ति, व्याप्नुवन्ति इत्यर्थः)

मंडल २ सूक्त १२. (पीटर नं. ६).

गृत्समद ऋषि बोलतातः-

ऋचा पहिलीः--

प्रथमः=देवांना प्रधानभूतः.

मनस्वान्=मनस्विनां अग्रगण्यः.

देवः=द्योतमान् : सन.

देवान् =सर्वान् यागदेवान्.

ऋतुना=[वृत्रवधादिलक्षणेन] स्वकीयेन कर्मणा.

पर्यभूषत्=(१) रक्षकत्वेन पर्यग्रहीत्.

=(२) यद्वा [सर्वान् अन्यान् देवान्] पर्यभवत्, अत्यक्रामत्.

शुष्मात्=(१) शरीरात्.

=(२) यद्वा बलात्.

अभ्यसेताम्=अविभीताम्.

नृम्णस्य=सेनालक्षणस्य बलस्य.

महा=महत्त्वेन. ह्या शब्दापुढें ' युक्तः ' हें पद अध्याहृत आहे.

जनासः-हे असुराः.

मराठी अर्थ—ज्याचा जन्म झाल्याबरोबर (जात एव) जो देवांमध्ये श्रेष्ठता पावून (प्रथमः) [व] मनस्वी झाला. सुज्ञ लोकांमध्ये अग्रगण्य होऊन (मनस्वान्) प्रकाशमान होतसाता (देवः) [आपल्या वृत्रवधादिक] कर्तृत्वानें (ऋतुना) देवांचा रक्षक बनला अथवा सर्व देवांचा पराभव करता झाला (देवान् पर्यभूषत्), ज्याच्या शरीरसामर्थ्यानें (शुष्मात्) द्यावापृथिवींना भय वाटतें (अभ्यसेताम्) व मोठें जें सेनारूपी बल त्यानें (नृम्णस्य महा) जो युक्त आहे तो हे असुरहो ! इन्द्र होय.

ऋचा २ रीः—

व्यथमानां=चलन्तीं.

अदंहत्=[शर्करादिभि] दृढां अकरोत्.

प्रकुपितान्=इतस्ततश्चलितान्, पक्षयुक्तान्.

अरम्णात्=नियमितवान्.

विममे=निर्ममे, विस्तीर्णं चकार.

वरीयः=उरुतमम्.

अस्तभ्रात्=तस्तंभ, निरुद्धां अकरोत्.

मराठी अर्थ—हे असुरहो ! इकडे तिकडे चळणारी जी पृथिवी (व्यथमानां पृथिवीं) तिला ज्यानें दृढ केली (अदंहत्); ज्यानें, [पक्षयुक्त असल्यामुळे] उडणारे (प्रकुपितान्) जे पर्वत त्यांचे, नियमन केलें (अरम्णात्); ज्यानें हें विस्तीर्ण (वरीयः=उरुतमं) अंतरिक्ष निर्माण केलें (विममे); [आणि] ज्यानें द्युलोकाला (द्यां) स्थिर केलें (अस्तभ्रात्=तस्तंभ, निरुद्धां अकरोत्) तो इन्द्र होय.

ऋचा ३ रीः--

अहिं=मेघं.

अहिं हत्वा=मेघमेहनं कृत्वा. तुकाराम तात्यांचा पाठ “ मेघहननं ” असा आहे. मोक्ष मूलरचाही असाच आहे.

अरिणात्=प्रैरयत्.

सप्त=(१) सर्पणशीलाः.

=(२) सात.

सिन्धून्=(१) स्यन्दनशीलाः अपः

=(२) गंगायमुनाद्याः मुख्याः नदीः.

उदाजत्=निरगमयत्, सोडविल्या.

अपधा=[वलकर्वृकात्] तिरोधानात्.

“ निरोधात् ” असा पीटर्सनचा पाठ आहे.

अश्मनोः=अश्नुते व्याप्नोति अंतरिक्षं इति अश्मा मेघः तयोः [मध्ये.]

अंतः=मध्ये.

अग्निं=वैद्युतं अग्निं.

जजान=उत्पादयामास.

संवृक्=वृणक्ततेहिंसार्थस्य क्विपि रूपं.

समत्सु=संभक्षयन्ति योद्धृणां आयूंषि इति समदः संग्रामाः तेषु.

मराठी भाषान्तर--हे असुरहो ! ज्यानें मेघांना (अहिं) फोडून (हत्वा) प्रवाही (सप्त) अशा जलाला (सिन्धून्) वाहूं दिलें (अरिणात्-प्रैरयत्), अश्वा सात (सप्त) ज्या [मुख] नद्या (सिन्धून्) त्यांना वाहूं दिलें; ज्यानें वलनामक असुरानें [हरण करून नेलेल्या] धेनूंना (गाः) त्यांच्या गुप्त जागेपासून (अपधा=तिरोधानात्) सोडविलें (उदाजत्-निरगमयत्); ज्यानें दोन मेघांच्यामध्ये (अश्मनोरन्तः) [विद्युद्भूष] अग्नि उत्पन्न केल्ले (जजान); जो संग्रामांमध्ये (समत्सु) शत्रूंना संहारकारक होतो (संवृक्) तो इन्द्र होय.

ऋचा ४ थीः—

च्यवना=नश्वराणि भुवनानि.

कृतानि=स्थिरीकृतानि.

अन्वय=येन इमा विश्वा च्यवना [स्थिरी] कृतानि.

दासं=(१) शूद्रादिकं. हा अर्थ घेऊं नये.

=(२) उपक्षपयितारं.

अधरं=निकृष्टम्.

गुहा=गुहायां, गूढस्थाने नरके वा.

अकः=अकार्षात्.

श्वघ्नी=श्वभिर्मृगान्हन्तीति श्वघ्नी व्याधः.

जिर्गवान्=जितवान्.

लक्षं=लक्ष्यं.

आदत्=आदत्ते.

अर्यः=शत्रूचीं.

पुष्टानि=समृद्धानि.

मराठी अर्थ--हे असुरहो ! ज्यानें ह्या सर्व (विश्वा) नश्वर भुवनांना (च्यवना) स्थिर केलें; ज्यानें निकृष्ट (अधरं) [आणि] नाशाला कारणीभूत (दासं=उपक्षपयितारं) अशा वर्णाला (race) नरकामध्ये (गुहा) अथवा गुहेमध्ये टाकून दिलें (अकः); जो, एकाद्या व्याधाप्रमाणें (श्वघ्नीव), आपलें लक्ष्यं भेदितो (लक्ष्यं जिर्गवान्) [व] शत्रूची (अर्यः) समृद्धि (पुष्टानि) हरण करितो (आदत्-आदत्ते) तो इन्द्र होय.

ऋचा ५ वी.--

कुह=कुत्र.

घोरं=शत्रूणां घातकं.

ईम्—पूरणः. हा पूरण शब्द (expletive) आहे.

एनं=एनं इन्द्रम्.

पुष्टीः=पोषकानि गवाश्वादीनि धनानि.

विज इव=उद्वेजक एव सन्. इवशब्दः एवार्थे.

आमिनाति=सर्वतो हिनस्ति.

श्रदस्मै धत्त=तो इन्द्र आहे असा विश्वास धरा.

मराठी अर्थ:—[ज्यांना इन्द्र दिसत नाहीं ते] ज्या शत्रुविघातक; (घोरं) [इंद्रा] विषयां तो कोठें आहे (कुह सेति) अशी पृच्छा करितात

आणि (उत) [इन्द्र अस्तित्वांत नाहीच अशी ज्यांची समजूत आहे ते लोक]
तो नाहीच (नैषो अस्ति) असें त्याविषयी बोलतात (एनं आहुः); जो शत्रूंना
[नेहमीं] उद्वेगच उत्पन्न करणारा होत्साता (विज इव=उद्वेजक एव सन्]
त्यांना (अर्थः) पृष्टि देणारें जें गवाश्वरूपी धन (पृष्टीः) त्याचा सर्वतोपरी
नाश करितो (आमिनाति) तो इन्द्र आहे अशी श्रद्धा ठेवा. हे असुरहो ! तोच
इन्द्र होय.

ऋचा ६ वी--

रध्रस्य=समृद्धस्य.

चोदिता=धनानां प्रेरयिता.

कृशस्य=दरिद्रस्य.

ब्राह्मणः=ब्राह्मणस्य.

नाधमानस्य=याचमानस्य.

कीरेः=स्तोतुः.

युक्तग्राव्णः=अभिषवार्थं उद्यतग्राव्णः.

सुशिप्रः=शोभनहनुः, सुशीर्षको वा.

सुतसोमस्य=अभिषुतसोमस्य यजमानस्य.

मराठी अर्थ-- हे असुरहो ! जो श्रीमंत मनुष्याला (रध्रस्य) धन देतो
(चोदिता); जो दारिद्र्याला [ही] (कृशस्य) धन देतो (चोदिता);
याचना करणारा (नाधमानस्य [व] स्तुति करणारा (कीरेः) असा
जो ब्राह्मण (ब्राह्मणः) त्याला [ही] जो धन देतो; जो सुन्दर अशा
हनुवटीनें अथवा मस्तकानें युक्त असून (सुशिप्रः), [सोमरस काढण्याकरितां]
ज्यानें ग्रावा ह्म० धोंडा वर उचलिला आहे (युक्तग्राव्णः=उद्यतग्राव्णः)
[व] सोमरस काढिला आहे (सुतसोमस्य) अशा [यजमानाचें], जो रक्षण
करितो तो इन्द्र होय.

ऋचा ७ वी—

प्रादिशि=प्रदेशने, अनुशासने, आज्ञेत.

ग्रामाः=ग्रसन्ते अत्र इति ग्रामाः जानपदाः .

सूर्यं जनान=[ज्यानें] सूर्याला उत्पन्न केलें. कसें ? तर वृत्राला मारून.
नेता=प्रेरकः .

मराठी अर्थ—हे असुरहो ! ज्याच्या आज्ञेत (प्रादिशि) [सर्व] घोडे आहेत, [सर्व] गाई आहेत, [सर्व] गांव आहेत व सर्व (विश्वे) रथ (रथासः) आहेत; ज्यानें [वृत्रवध करून] सूर्याला उत्पन्न केलें [व] ज्यानें उषेला उत्पन्न केलें; ज्यानें जलाला गति दिली (अपां नेता) तो इन्द्र होय.

ऋचा ८ वी—

क्रन्दसी=(१) रोदसी.

=(२) शब्दं कुर्वाणे मानुषी दैवी च द्वे सेने वा.

संयती=परस्परं संगच्छन्त्यौ.

विद्वयेते=स्वरक्षणार्थं विविधं आद्वयतः .

परे=उत्कृष्टाः .

अवरे=अधमाश्च,

उभयाः=उभयविधाः .

मराठी अर्थ—परस्परनिकट असणाऱ्या द्यावा पृथिवी (संयती क्रन्दसी), अथवा युद्धांत एकमेकांना भिडणाऱ्या (संयती) [मानुषी व दैवी] जयघोष करणाऱ्या दोन सेना (क्रन्दसी) ज्याला [आपल्या रक्षणाकरितां] विविध रीतींनीं हांका मारितात (विद्वयेते) [आणि] उत्कृष्ट (परे) [व] निकृष्ट (अवरे) उभयविध शत्रूही (अमित्राः) ज्याला बोलावितात.

अंत्य दोन चरणांचे दोन अर्थ संभवतात. ते असे--

१ मराठी अर्थ—इन्द्रसदृश (समानं) रथावर आरूढ झालेले (आतस्थिवांसौ [दोन रथी] ज्या इन्द्रालाच (चित्=तमेव इन्द्रं) पृथक् पृथक् (नाना) हांका मारितात (हवेते) तो हे असुरहो ! इन्द्र होय.

२ मराठी अर्थ—एकाच रथावर (समानं चिद्रथं आरूढ असलेले जे [इन्द्राग्नी] [यजमानांकडून] पृथक् पृथक् (नाना) बोलविले जातात (हवेते) [त्यांपैकीं जो एक आहे] तो इन्द्र होय.

पहिला अर्थ चांगला दिसतो.

ऋचा ९ वी:--

अवसे=रक्षणार्थं.

हवन्ते=आह्वयन्ति.

प्रतिमानं=प्रतिनिधिः.

अच्युतच्युत्=अच्युतानां क्षयरहितानां पर्वतादीनां च्यावयिता.

मराठी अर्थ—ज्याच्या [मदती] वांचून मनुष्यांना जय मिळत नाही; युद्ध करीत असतां आपलें रक्षण व्हावें ह्मणून (अवसे) [लोक] ज्याला हांका मारितात (हवन्ते) ; जो ह्या सर्व जगाचा (विश्वस्य) प्रतिनिधि (प्रतिमानं) झाला आहे [आणि] नाश करण्यास अवश्य अशक्य [पर्वतादिकांचेही] ज्यानें चालन केलें (अच्युतच्युत्) तो हे असुरहो ! इन्द्र होय.

ऋचा १० वी:—

.शश्वतः=(१) बहून.

=(२) आत्मानं.

=(३) इन्द्रं.

हैं “ अमन्यमानान् ” ह्याचें कर्म.

महि=महत्. ह्याचा अन्वय “ एनः ” बरोबर.

एनः=पापं.

अमन्यमानान्=(१) अपमान करणारे.

=(२) अजानतः.

=(३) अपूजयतः.

शर्वा=शृणाति शत्रून् अनेन इति शरुर्वज्रः तेन, वज्रानेन.

शर्धते=उत्साहं कुर्वते, अनात्मज्ञाय.

अनुददाति=प्रयच्छति.

शृध्यां=उत्साहनीयं कर्म.

दस्योः=उपक्षपयितुः शत्रोः

मराठी अर्थ—हे असुरहो! जे मोठे पातक करणारे आहेत (महि एनो दधानान्) व जे पुष्कळ लोकांचा (शश्वतः) अनादर करितात (अमन्यमानान्), अथवा जे आपल्या आत्म्याला (शश्वतः) ओळखात नाहीत (अमन्यमानान्) ह्य० जे आपली शक्ति किती अल्प आहे हें जाणत नाहीत, अथवा जे इन्द्राचे (शश्वतः) पूजन करित नाहीत (अमन्यमानान्) अशांना जो आपल्या शस्त्रानें ह्य० वज्रानें मारून टाकितो (जघान); आपल्याच कर्तृत्वाच्या भरंशावर जो राहतो त्याला (शर्धते=उत्साहं कुर्वते) त्याच्यासाठी उत्साहास योग्य असें कोणतेंच कृत्य (शृध्यां=उत्साहनीयं कर्म) (any encouraging deed) जो करित नाही; जो शत्रूंचा वध करितो (दस्योर्हन्ता) तो इन्द्र होय.

ऋचा ११ वीः--

पर्वतेषु क्षियन्तं=प्रच्छन्नो भूत्वा पर्वतगुहासु निवसन्तं, पर्वतामध्ये दडून बसलेला.

अन्वविन्दत्=अन्विष्य अलभत.

ओजायमानं=बलमाचरन्तं.

अहिं=आहन्तारं.

दानुं=दानवं.

शयानं=निजलेला, हातपाय पसरून पडलेला.

मराठी अर्थ--पर्वतांमध्ये (पर्वतेषु) दडून बसलेला (क्षियन्तं) जो शम्बर त्याला ज्याने चाळिसाव्या वर्षी शोधून काढिले (अन्वविन्दत्) [आणि] शौर्याने लढणारा (ओजायमानं) (अहिं) व नंतर ढोंगकरून हात पाय पसरून पडलेला (शयानं) जो [तो] शंबरासुर दानव (दानुं) त्याचा ज्याने वध केला (जघान) तो हे असुरहो ! इन्द्र होय.

ऋचा १२ वीः—

वृषभः=वर्षकः.

तुविष्मान्=वृद्धिमान् बलवान्वा.

अवासृजत्=अवसृष्टवान्.

सप्तवे=सरणाय.

सप्त=(१) सर्पणवान्.

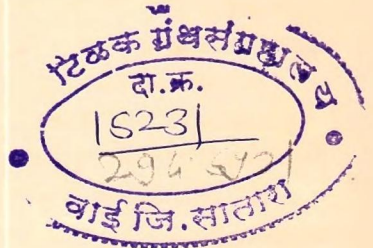
(२) सात.

सिन्धून्=(१) अपः.

=(२) गंगाद्याः सप्त मुख्याः नदीः.

अस्फुरत्=जघान.

वज्रबाहुः=वज्रबाहुः सन्.

मराठी अर्थ—हे असुरहो ! सप्त पर्जन्य हे ज्याचे राशि आहेत (सप्तरश्मिः), जो वृष्टीचे कारण आहे (वृषभः) व ज्याचे सामर्थ्य मोठे आहे (तुविष्मान्) अथवा ज्याचे ऐश्वर्य मोठे आहे (तुविष्मान्) अशा

ज्या इंद्रानें प्रवाही (सप्त) अशा जलाला (सिन्धून), त्याचा प्रवाह चालावा ह्मणून (सर्तवे), मोकळें सोडून दिलें (अवासृजत्), अथवा सप्त महानद्यांना (सप्त सिन्धून), त्यांचा प्रवाह चालावा ह्मणून (सर्तवे), ज्यानें मोकळें सोडून दिलें (अवासृजत्); ज्याचें बाहु वज्रासारखें आहेत [व ह्मणून] ज्यानें स्वर्गामध्ये चढून वर येत असणाऱ्या (द्यामारोहन्तं) रोहिणासुराचा वध केला (अस्फुरत्) तो इन्द्र होय.

ऋचा १३ वीः—

द्यावा.....पृथिवी—हें द्विवचन इतरातरापेक्षेनें घातलेलें आहे.

शुष्मात्=बलात्.

चित्=अपिच.

निचितः=सर्वैः निचितः, यद्वा अन्येभ्योऽपि देवेभ्यो दृढांग.

वज्रबाहुः=वज्रसदृशबाहुः.

मराठी अर्थः—शिवाय, ज्याला द्यावा पृथिवी नम्र होतात; आणखी (चित्) ज्याच्या सामर्थ्याचें (शुष्मात्) पर्वतांना भय वाटतें (भयन्ते); जो सोमाचें पान करितो, ज्याचें अंग [सर्व देवांहूनही] सुदृढ आहे (निचितः) ज्याचे बाहु वज्राप्रमाणें आहेत [व] जो आपल्या हस्तामध्ये वज्र धारण करितो तो हे असुरहो ! इन्द्र होय.

ऋचा १४ वीः—

शंसंतं=स्वरक्षायै शस्त्राणि शंसंतं.

शशमानं=स्तोत्रं कुर्वाणम्.

ऊती=ऊतये, स्वरक्षायै.

ब्रह्म=परिवृढं स्तोत्रं.

वर्धनं=वृद्धिकरं.

राधः=पुरोडाशादि लक्षणं अन्नं.

मराठी अर्थः—हे असुरहो! जो सोमरस पिळतो (सुन्वन्तं), जो [पुरोडाशादि हवींचा] पाक करितो (पचन्तं) ह्य० जो ते शिजवून तयार करितो, जो आपल्या रक्षणाकरितां (ऊती) [शस्त्रांची] स्तुति करितो (शंसन्तं) व जो [इन्द्राचें] स्तोत्र गातो (शशमानं) त्या सर्वांचें जो [इन्द्र] रक्षण करितो; ज्याचें स्तोत्र (ब्रह्म) अभिवृद्धीचें कारण आहे (वर्धनं), ज्याचा ह्य० ज्यास अर्पण केलेला सोम [ही] अभिवृद्धीचें कारण आहे व ज्याचें ह्य० ज्यास अर्पण केलेलें हें [पुरोडाशादिरूप] अन्न [ही] अभिवृद्धीचें कारण आहे तो इन्द्र होय.

ऋचा १५ चीः—

दुध्रः=दुर्धरः सन्.

वाजं=अन्नं बलं वा.

आदर्दरिषि=भृशं प्रापयसि.

सत्यश्चित् असि=यथार्थभूत एव असि, न पुनर्नास्तीति बुद्धियोग्योऽसि-
किलेति प्रसिद्धौ.

पीटर्सनच्या प्रतीति “ चित् ” हें टीकेमध्ये गाळलें आहे.

विश्वह=सर्वेषु अहःसु.

सुवीरासः=कल्याणपुत्रपौत्राः सन्तः.

विदथं=स्तोत्रं.

आवदेम=ब्रूयाम.

आतां ऋषि इन्द्राला पाहून प्रत्यक्ष भाषण करितात.

मराठी अर्थः—हे इन्द्रा! शत्रूंना दुर्धर असा (दुध्रः) जो तूं, सोमाभि-
षव करणाऱ्यांना (सुन्वते) व [पुरोडाशादि हवींचा] पाक करणाऱ्यांना
पुष्कळ बल (वाजं) अथवा अन्न (वाजं) देतोस (आदर्दरिषि) तो तूं

खरोखरच [वर्णन केल्याप्रमाणें] आहेस. [तूं नाहीस असें मानणें हें योग्य नाही]. आझी, तुला प्रिय, व उत्तम पुत्र पौत्रादिकांनीं युक्त असे (सुवीरासः), होत्साते सदोदित (विश्वह) तुझे स्तोत्र (विदथं) गात जाऊं (आवदेम= भूयाम).

ह्या सूक्ताविषयीं निरनिराळ्या कथा येणेंप्रमाणें आहेत.—

(१) बृहद्देवता—आपल्या तपःसामर्थ्यानें गृत्समद ऋषींनीं इन्द्ररूप धारण केलें. तेव्हां धुनि आणि चुमुरि ह्या दैत्यांना ते इन्द्रच आहेत असें वाटून त्या ऋषींचा वध करण्यास ते दैत्य प्रवृत्त झाले. त्यांचा आशय जाणून ऋषींनीं हें इन्द्राचें वर्णन केलें.

(२) इन्द्र वैन्ययज्ञाला गेला होता. गृत्समद ऋषिही तेथें आले होते, व इन्द्रवधाच्या इच्छेनें दैत्यही तेथें जमले होते. दैत्यांना पाहून इन्द्र गृत्समदांचें रूप धारण करून निघून गेला. नंतर वैन्यानें पूजा केल्यावर ऋषिही यज्ञवाटा-वाहेर आले. त्यांना इन्द्र समजून दैत्य त्यांच्यावर चाल करून आले असतां मी इन्द्र नव्हे असें सांगण्याकरितां ऋषींनीं हें सूक्त झटलें. ही कथा कोठील आहे हें सायणाचार्यांनीं लिहिलें नाही.

(३) महाभारत—गृत्समदांच्या यज्ञाकरितां इन्द्र आला होता. तों, तो एकटा आहे असें पाहून, त्याला दैत्यांनीं वेडिलें. परंतु इन्द्र ऋषींचें रूप धारण करून निघून गेला. इतका वेळ इन्द्र काय करतो आहे झणून दैत्य आंत शिरले. आंतमध्ये गृत्समद होते. दैत्यांना वाटलें कीं ऋषि तर पूर्वीच निघून गेले आणि इन्द्रानेच हे ऋषींचे रूप घेतलें आहे. तेव्हां मी इन्द्र नव्हे हें सांगण्याकरितां ऋषींनीं हें सूक्त झटलें.

मंडल ३ सूक्त ५९.

(पीटर० नं० ७)

ऋचा १ लीः—

मित्रः=प्रकर्षेण सर्वैर्मीयते तथा सर्वान्वृष्टिप्रदानेन त्रायते इति वा मित्रः सूर्यः. ह्याची व्युत्पत्ति दोन प्रकारांनीं करितां येते—(१) ज्याचें ज्ञान सर्व लोकांना होतें, किंवा (२) जो वृष्टिद्वारा सर्वांचें त्राण ह्म० रक्षण करितो.

जनान्=कर्षकादिजनान्, शेतकरी वगैरे लोकांना.

यातयति=[कृष्यादिकर्मसु] प्रयत्नं कारयति, [कृष्यादिकर्मांचे ठायीं] प्रवर्तवितो.

ब्रुवाणः=स्तूयमानः, शब्दं कुर्वाणो वा.

दाधार=धारयति, धारण करितो.

उत=अपि च.

मित्रो दाधार पृथिवीं उत द्यां=मित्र एव पृथिवीं अपि च द्यां एतौ उभौ लोकौ वृष्टिद्वारा अन्नं यागांश्च जनयन् धारयति. मित्र हा पर्जन्य वृष्टीस कारणीभूत होतो. पर्जन्य पडला ह्मणजे धान्य उत्पन्न होऊन अन्नाची दधात पडत नाही व ह्यायोगानें पृथिवीचें रक्षण होतें. त्याचप्रमाणें अन्न पुष्कळ असलें ह्मणजे यज्ञयागही सर्व लोक आस्थेनें करितात. यज्ञयाग झाले ह्मणजे स्वर्गातील देवांचें पोषण होतें.

कृष्टीः=कर्मवतः मनुष्यान्.

अनिमिषा=अनिमिषेण, अनुग्रहदृष्ट्या.

अभिचष्टे=सर्वतः पश्यति.

हव्यं=पुरोडाशादि इवि.

घृतवत्—हें “हव्यं” ह्याचें विशेषण.

जुहोत=जुहुत, प्रयच्छत इत्यर्थः.

मराठी अर्थ—लोक ज्याची स्तुति करितात अथवा जो [गमन करीत असतांना] शब्द करितो (ब्रुवाणः) असा सूर्य (मित्रः), [शेतकरी वगैरे] लोकांना, [कृष्यादि कर्मांचे ठायीं] प्रवृत्त करितो (यातयति). मित्र हा [वृष्टिद्वारा अन्न उत्पन्न करून व यागादि कर्में चालू करवून] पृथिवी व बुलोकद्वारें (पृथिवीं उत द्यां) धारण करितो (दाधार). उद्योग करणाऱ्या मनुष्यांना (कृषीः=कर्मवतो मनुष्यान्) मित्र हा सर्वत्र अनुग्रहदृष्टीनें पहातो (अनिमिषा अभिचष्टे). [तर हें सर्व ध्यानांत आणून हे ऋत्विजहो !] घृतयुक्त असा हवि (घृतवत् हव्यं) मित्राला द्या (जुहोत=जुहुत.)

ऋचा २ रीः—

मर्तः=मनुष्यः.

प्रास्तु=प्रभवतु.

प्रयस्वान्=अन्नवान्.

यः=यो मनुष्यः.

ते=तुभ्यं.

शिक्षाति=[हविर्लक्षणमन्नं] ददाति. शिक्षतिर्दानकर्मा. व्यत्ययेन परस्मैपदं.

व्रतेन=यज्ञेन. ह्या शब्दापुढें “ युक्त ” हें अध्याहृत ध्यावें व “ व्रतेन

युक्तः यः ते शिक्षति ” असा अन्वय करावा.

न हन्यते=न बाध्यते.

न जीयते=न अभिभूयते.

त्वोतः=त्वया रक्षितः.

एनं=तुभ्यं हविर्दत्तवन्तं पुरुषम्.

अंहः=पापं.

न अश्नोति=न प्राप्नोति.

अन्तितः=समीपात्.

मराठी अर्थ—हे मित्रा! आदित्या! जो (यः) [मनुष्य] यज्ञ-युक्त होत्साता (व्रतेन युक्तः—ह्यापैकीं “ युक्तः ” हें आध्याहृत आहे) तुला [हवीरूप अन्न] देतो (ते शिक्षति), तो मनुष्य (स मर्तः) अन्नानें युक्त होवो (प्रयस्वान् प्राप्तु) ह्य० त्याला पुष्कळ अन्न प्राप्त होवो. तूं ज्याचें रक्षण केलें आहेस अशा [मनुष्याला] (त्वोतः) कोणाकडून वाधा [ही] होत नाही [व] त्याचा कोणाकडून पराभव [ही] होत नाही (न हन्यते न जीयते). [तुला ज्यानें हवि दिला आहे] त्या [पुरुषाला] जवळून (अंतितः) अथवा लांबूनही (दूरात्) पातक (अंहः) स्पर्श करीत नाही (न अश्रोति=न प्राप्नोति).

ऋचा ३ वीः—

अनमीवासः=रोगवर्जिताः.

इळया=अन्नेन.

मदन्तः=माद्यन्तः.

मितज्ञवः=मितजानुकाः.

आ=यथाकामं [सर्वत्र गच्छन्तः] “ सर्वत्र गच्छन्तः ” हें आध्याहृत

व्यावें.

पृथिव्याः वरिमन्=पृथिव्याः विस्तीर्णे प्रदेशे.

व्रतं=कर्म.

उपक्षियन्तः=समीपे निवसन्तः.

आदित्यस्य व्रतं उपक्षियन्तः=आदित्यसंबन्धिनः कर्मणः समीपे निवसन्तः—

तदीयं कर्म कुर्वाणाः इत्यर्थः. ह्याचा अन्वय “ वयं ” ह्या पदाकडे.

मित्रस्य=आदित्यस्य.

सुमतौ=शोभनायां अनुग्रहबुद्ध्यां.

स्याम=वर्तेमहि.

मराठी अर्थ—रोगवर्जित होणारे (अनमीवासः), अन्न मिळाल्यामुळे भानन्दित होणारे (इळया मदन्तः), [सूर्योपासने करितां त्याच्या पुढे] गुढघे टेंकणारे (मितज्ञवः=मितजानुकाः), पृथिवीच्या (पृथिव्याः) विस्तीर्ण प्रदेशावर (वरिमन्) मर्जाप्रमाणें (आ) [सर्वत्र भ्रमण करणारे,] व आदित्यसंबंधी व्रताच्या समीप राहणारे (आदित्यस्य व्रतं उपक्षियन्तः) ह्य० आदित्यसंबंधी यागादि कर्में करणारे, असे जे आह्मी, ते मित्राच्या ह्य० आदित्याच्या (मित्रस्य) अनुग्रहबुद्धीचे ठायीं (सुमतौ) वास करूं (स्याम=वर्तेमहि).

ऋचा ४ र्थाः—

नमस्यः=सर्वैर्नमस्करणीयः.

सुशेवः=शोभनसुखः, सुखेन सेव्यः इत्यर्थ.

राजा=[सर्वस्य जगतः प्रकाशप्रदानेन] स्वामी.

सुक्षत्रः=शोभनबलोपेतः. क्षत्रशब्देन बलं उच्यते.

अजनिष्ट=प्रादुरभूत, उगवला.

वेधाः=[सर्वस्य जगतो] विधाता.

तस्य=एवंविधगुणोपेतस्य तस्य सूर्यस्य.

वयं=वयं यजमानाः.

सुमतौ=शोभनायां बुध्यां.

यज्ञियस्य=यज्ञार्हस्य.

भद्रे=कल्याणकारिणि,

सौमनसे=सौमनस्ये.

स्याम=भवेम.

मराठी अर्थ—सर्वांनीं नमस्कार करण्यास योग्य (नमस्यः), ज्याच्यापासून उत्तम सुख प्राप्त होतें अथवा ज्याची सेवा सुखकारक आहे (सुशेवः), [सर्व जगाचा] स्वामी (राजा), चांगल्या बलानें युक्त (सुशेवः).

[व सर्व जगाचा] निर्माता जो हा मित्र तो उगवला (अयं मित्रः अजनिष्ट).
 [इतक्या गुणांनीं जो युक्त आहे व] जो यज्ञ करण्यास योग्य आहे त्याच्या
 (तस्य यज्ञियस्य) अनुग्रह बुद्धीचे ठायीं (सुमतौ) आणि कल्याणकारक
 अशा त्याच्या उदार मनाचें ठायींही (भद्रे सौमनसे अपि), [यजमान जे]
 आही, ते [सर्व] वास करूं (स्याम=भवेम).

ऋचा ५ वीः—

नमसा=नमस्कारेण.

उपसद्यः=सर्वैरुपसदनीयः.

यातयज्जनः=[प्रातः प्रातः स्वस्वकर्मणि] प्रवर्तनीयाः जनाः येन सः.

गृणते=स्तोत्रं कुर्वते जनाय.

एतत्—ह्याचा अन्वय “ हविः ” ह्या पदावरोबर.

पन्यतमाय=स्तुत्यतमाय.

जुष्टं=प्रीतिविषयं.

मित्राय=आदित्याय.

आजुहोत=जुहुत.

मराठी अर्थः—जो [आदित्य] फार श्रेष्ठ आहे (महान्), [अगो-
 दर] नमस्कार करूनच (नमसा) ज्याच्या समीप जाणें योग्य आहे (उप-
 सद्यः), जो [प्रतिप्रातःकाळीं सर्व] लोकांना [आपापल्या कर्तव्याच्या ठायीं]
 प्रवृत्त करितो (यातयज्जनः) तो आदित्य [आपलें] स्तवन करणाऱ्या [भक्ताला]
 (गृणते) उत्तम सुखाचा दाता अथवा सुखसेव्य आहे (सुशेवः). अशा त्या
 (तस्मै) अतिशय स्तुत्य अशा (पन्यतमाय) मित्राकरितां ह्य० आदित्या-
 करितां, त्याला प्रिय असा (जुष्टं=प्रीतिविषयं) हा हवि (एतत् हविः) अमी-
 मध्यें (अमौ) द्या (आजुहोत.)

ऋचा ६ वीः—

चर्षणीधृतः=मनुष्याणां [वृष्टिप्रदानेन] धारकस्य.

अवः=अन्नं.

सानसि=सर्वैः संभजनीयं.

द्युम्नं=[तदीयं] धनं.

चित्रश्रवस्तमं=अतिशयेन चायनीयकीर्तियुक्तम्.

मराठी अर्थ—[वृष्टिप्रदाने करून] मनुष्यांचें धारण करणाऱ्या (चर्षणीधृतः) मित्रदेवाचें अन्न (अवः) सर्वांनीं रुचि घेण्याजोगें आहे (सानसि=सर्वैः संभजनीयं) [आणि त्यांचें] धन (द्युम्नं) हें अतिशय, पूज्य अशा, कीर्तीनें भूषित आहे (चित्रश्रवस्तमं).

ऋचा ७ वीः—

महिना=[स्वकीयेन] महिम्ना.

दिवं=अन्तरिक्षं.

अभिवभूव=अभिभवति.

सप्रथाः=प्रथः प्रासिद्धिः कीर्तिः तत्सहितः.

श्रवोभिः=[वृष्टिद्वारा उत्पादितैः] अन्नैः.

श्रवोभिः पृथिवीं अभिभवति=अन्नैः पृथिवीं अभिभवति, पृथिवीं बद्धन्न-युक्तां करोति इत्यर्थः.

मराठी अर्थ—जो मित्र [आपल्या] महिम्नानें अन्तरिक्षाचा पराभव करितो (महिना दिवं अभिवभूव), तो सुकर्तीनें मंडित असलेला (सप्रथः) मित्र, [वृष्टिद्वारा उत्पन्न केलेल्या] अन्नांनीं (श्रवोभिः) पृथिवीचा [हो] पराभव करितो (पृथिवीं अभिभवति) ह्यं० पृथिवीमध्ये चोंहोंकडे अन्नच अन्न करून टाकतो.

ऋचा ८ वीः—

पंच जनाः=निषादपञ्चमाश्रत्वारो वर्णाः, ब्राह्मणादि चार वर्ण व निषा-
दांचा पांचवा वर्ण मिळून एकंदर पांच वर्ण.

येमिरे=हवीषि उद्यच्छन्ति.

अभिष्टिशवसे=[शत्रूणां] अभिगन्तृवल्युक्ताय, [शत्रूंवर] चाल करून
जाण्याजोगें ज्याचें सामर्थ्य आहे अशा. हें मित्राचें विशेषण आहे.

विश्वान्=सर्वान्.

विभर्ति=[स्वस्वरूपतया] धारयति.

मराठी अर्थ—[शत्रूंवर] चाल करून जाण्याजोगें ज्याचे सामर्थ्य
आहे अशा (अभिष्टिशवसे) मित्राला पांचही वर्णांचे लोक (पंच जनाः) हवि
देतात (येमिरे=हवीषि उद्यच्छन्ति). तो [श्रेष्ठ आदित्य] सर्व देवांचें भरण
ह्म० पोषण करितो (विश्वान् देवान् विभर्ति).

ऋचा ९ वीः.—

मित्रः=भगवान् आदित्यः.

देवेषु=द्योतमानादिगुणयुक्तेषु. ह्याचा “ आयुषु ” ह्या पदावरोवर विशे-
षण ह्या नात्यानें अन्वय आहे.

आयुषु= मनुष्येषु [मध्यें], मनुष्यांमध्ये.

वृक्तबर्हिषे=वृक्तं लूनं बर्हिः येन सः वृक्तबर्हिः लवनासादनपूर्वं हविषो
दाता ऋत्विगित्यर्थः, तस्मै वृक्तबर्हिषे. कापले आहेत बर्हि ह्म० कुश ज्यानें तो
वृक्तबर्हि, त्याला. मित्राला नुसता हवीच देऊन उपयोग नाही तर कुश अथवा
दर्भही आपणच कापावेत आणि स्वतः जाऊन आणावेत द्रणजे त्यांत जास्ती
श्रेय आहे असा भावार्थ आहे.

इषः= अन्नानि.

इष्टव्रताः=इष्टानि कल्याणानि व्रतानि कर्माणि याभिः सिध्यन्ति ताः. ह्याच्चा
अन्वय “ इषः ” ह्या पदाबरोबर विशेषण त्या नात्यानें आहे.

अकः=करोति, ददातीत्यर्थः

मराठी अर्थ—[पुण्यकर्मांच्या योगानें] जे तेजस्वी दिसतात अशा
(देवेषु) लोकांमध्ये [ही] (आयुषु) जो कोणी [स्वतः] बर्हि ह्य० कुश
कापतो त्या मनुष्याला (वृक्तबर्हिषे जनाय) मित्र हा, ज्यांच्या योगानें
कल्याणकारण अशीं कर्में सिद्धीस जातात अशीं (इष्टव्रताः), अन्नं (इषः)
देतो (अकः=करोति, ददाति).

मंडल ३ सूक्त ६१.

(पीटर नं. ८)

ऋचा १ लीः—

वाजेन—हा शब्द दोन तऱ्हेनें लावितां येतो.

(१) अन्नेन. ह्या अर्थी “ वाजेन वाजिनि ” असा अन्वय करावा.

वाजेन वाजिनि=अन्नेन अन्नवति.

(२) हविल्लक्षणेन अन्नेन सह, हवीरूप अन्नासह, ह्याच्चा अन्वय “ स्तोमं
जुषस्व ” ह्याबरोबर करावा.

प्रचेताः=प्रकृष्टज्ञानवती.

स्तोमं=स्तोत्रं.

मृणतः=[तव] स्तोत्रं कुर्वतः, स्तोतुः.

मघोनि=धनवति.

पुराणी=पुरातनी.

युवतिः=तरुणी ही उपमा आहे. “ तरुणीप्रमाणें सुन्दर दिसणारी ”

असा ह्या शब्दाचा अर्थ घ्यावा.

पुरुन्धिः=पुरु बहु धीः स्तोत्रलक्षणं कर्म यस्याः सा, शोभमाना वा.

अनु व्रतं चरसि=यज्ञकर्म अभिलक्ष्य चरसि, यष्टव्यतया वर्तसे, यज्ञ कर्माणा अनुलक्षून वर्ततेस ह्य० यज्ञाच्चा मान घेण्यास योग्य आहेस.

विश्ववारे=विश्वैः सर्वैर्वरणीये.

पहिल्या दोन चरणांचे दोन अर्थ होतात.

१ मराठी अर्थ—हे धनवति (मघोनि) [व] अन्नदातृत्वाचे योगानें अन्नवती [असें नांव पावणारे] उषे (वाजेन वाजिनि उषः) अतिशय ज्ञानसंपन्न अशी [जी तूं ती, तुझें] स्तवन करणारा [जो मी त्या माझे] (गृणतः) स्तोत्राचा (स्तोमं), स्वीकार कर (जुषस्व).

२ मराठी अर्थ—हे धनवति (मघोनि) [व] अन्नवति (वाजिनि) उषे ! अतिशय ज्ञानसंपन्न अशी (प्रचेताः) [जी तूं ती, तुझें] स्तवन करणारा [जो मी त्या माझे] (गृणतः) स्तोत्राचा, (स्तोमं [ह्या हवीरूप [अन्नासह (वाजेन), स्वीकार कर (जुषस्व).

अन्तिम दोन चरणांचा मराठी अर्थ—हे सर्वांना प्रिय असे देवि (विश्ववारे देवि) ! पुरातन [असतांनाही] तरुणीप्रमाणें जी सुन्दर दिसतेस (पुराणी युवतिः. [आणि] जिच्या संवंधानें स्तवनरूप कर्म पुष्कळ झालेली आहेत पुरन्धिः) अथवा जिची शोभा प्रेक्षणीय आहे (पुरन्धिः=शोभमाना) अशी [जी तूं ती] यज्ञाच्या मानाला योग्य आहेत (अनुव्रतं चरसि).

ऋचा २ रीः—

अमर्त्या=मरणधर्मरहिता.

चिभाहि=[सूर्यकिरणसम्बधात्] विशेषेण दीप्यस्व.

चन्द्ररथा=सुवर्णमयरथोपता.

सूनृताः=प्रियसत्यरूपाः वाचः, जीं सत्य असून गोड आहेत अशीं भाषणें.

ईरयन्ती=उच्चारयन्ती.

त्वा=त्वां.

सुयमासः=सुष्टु नियन्तुं शक्याः.

पृथुपाजसः=प्रभूतबलयुक्ताः.

मराठी अर्थः—हे उपोदेवि ! जी [तूं] मरणधर्मरहित आहेस (अमर्त्या), जिचा रथ सुवर्णमय आहे (चन्द्ररथा), [आणि] जी [तूं] प्रिय परंतु सत्य अशीं भाषणें करितेस अशी [जी तूं ती, सूर्यकिरणांच्या योगानें,] अधिकच दीप्तिमान हो (विभाहि). ज्यांचें बल फार मोठें आहे (ये पृथुपाजसः) असे अश्व—कीं ज्यांचें नियमन [तुला] सुलभ रीतीनें करितां येतें (सुयमासः) [व ह्यणून जे तुझ्या रथाला जोडले आहेत] ते अश्व—हिरण्यवर्णा जी तूं त्या तुला घेऊन येवोत (आवहन्तु).

ऋचा ३ रीः—

प्रतीची=प्रति आभिमुख्येन अञ्चति प्राप्नोति इति प्रतीची.

भुवनानि=भूतजातानि.

विश्वा=सर्वाणि.

विश्वा भुवनानि प्रतीची=सर्वाणि भूतजातानि आभिमुख्येन प्राप्नोति सा, सर्वभूतसमुदायाला अभिमुख होईल अशा रीतीनें आगमन करणारी.

ऊर्ध्वा तिष्ठसि= [नभसि] उन्नता तिष्ठसि.

अमृतस्य=मरणधर्मरहितस्य सूर्यस्य.

केतुः=प्रज्ञापयित्री, [सूर्याच्या आगमनाचें] ज्ञान करविणारी.

समानं=एकं.

अर्थ=मार्ग. अर्थ्यते गम्यते यस्मिन् इति अर्थो मार्गः.

चरणीयमाना=चरितुमिच्छन्ती.

चक्रमिव= यथा [नभसि चरितुः सूर्यस्य] रथांगं पुनः पुनरावर्तते तद्वत्.

नद्यसि= [पुनः पुनर्जायमानतया] नवतरे. हें उपेचें विशेषण असून

संबोधन आहे.

आववृत्स्व=पुनः पुनः [तस्मिन्मार्गं] आवृत्ता भव.

मराठी अर्थ—हे उपे, सर्व भूतसमुदायाला अभिमुख होईल अशा रीतीने आगमन करणारी (विश्वा भुवनानि प्रतीची) [व] मरणधर्मरहित जो [सूर्य] त्याच्या (अमृतस्य) [आगमनाचें] दर्शक चिन्ह (केतुः) अशी [जी तू ती नभामध्ये] उन्नत प्रदेशांत स्थित होतेस (ऊर्ध्वा तिष्ठसि). [प्रत्यहीं पुन्हां पुन्हां उदय पावल्या कारणानें] जी तू [प्रत्यहीं] नवीन आहेस अशी [लोकांना] भासतेस, असे [हे उपे !] नव्यसि) ! [पुनः पुनः] एकाच मार्गावर संचार करण्याची इच्छा करणारी (समानं अर्थं चरणीयमाना) जी [तू] ती, [नभामध्ये संचार करणाऱ्या सूर्याचें] चक्र ज्याप्रमाणें पुन्हां पुन्हां फेरे करितें त्याप्रमाणें [त्याच त्याच मार्गातून] आवृत्ति कर (आववृत्स्व).

ऋचा ४ थीः—

स्यूम इव=वस्त्रमिव.

धवचिन्वती=अवचयं अपक्षयं प्रापयन्ती, ह्याचें कर्म “ तमः ” अध्या०.

मघोनी=धनवती.

स्वसरस्य=वासरस्य सूर्यस्य वा. सुष्टु अस्यति क्षिपति तमः इति स्वसरः सूर्यो वासरो वा.

स्वः=स्वकीयं तेजः.

जनन्ती=जनयन्ती.

सुभगा=सुधना, सौभाग्ययुक्ता वा.

सुदंसाः=शोभनाग्निहोत्रकर्मोपेता.

आअन्तात्=अन्तापर्यंत, टांकापर्यंत, शेवटापर्यंत.

पप्रथे=पप्रथे, प्रकाशते इत्यर्थः

दिवः=द्युलोकस्य.

मराठी अर्थ—वस्त्राप्रमाणें, [विस्तृत अशा तमाला हळूहळू] कमी कमी करणारी (अवचिन्वती), धनसंपन्न (मघोनी) [व] सूर्याची अथवा दिवसाची (स्वसरस्य) पत्नी जी उषा ती गमन करिते. जी शोभन धनानें युक्त आहे अथवा जी सौभाग्ययुक्त आहे (सुभगा), उत्तम अग्निहो-
त्रादिक कर्मे जिच्याकरितां होतआहेत (सुदंसाः) [व] आपलें तेज जी प्रकट करीत आहे (स्वर्जनन्ती) अशी [जी उषा ती] युलोकाच्या सीमेपर्यंत (दिवः
भा अन्तात्) [आणि] पृथिवीच्या [ही] सीमेपर्यन्त (पृथिव्याः आअन्तात्] प्रकाशमान होते (पप्रथे).

ऋचा ५ वीः—

वः अच्छ=युष्मानभिलक्ष्य.

विभातीं=शोभमानां.

वः अच्छ विभातीं=युष्मानभिलक्ष्य शोभमानां.

प्रभरध्वं=कुरुत.

नमसा=नमस्कारेण सह.

सुवृक्तिं=शोभनां स्तुतिं.

ऊर्ध्वं=ऊर्ध्वाभिमुखं. हे “ पाजा ” चें विशेषण.

मधुधा=ह्याचा अर्थ तीन प्रकारांनीं करितां येतो.

(१) मधुराणि स्तुतिलक्षणानि वाक्यानि दधाति, मधुः स्तोमः तं धार-
यति इति वा सा (उषाः].

(२) यद्वा आदित्यस्य धात्री [उषाः].

(३) यद्वा अवग्रहाभावात् अव्युत्पन्नावयवं अखण्डमिदं पदं उषोनाम.
पदपाठमध्ये “ मधुधा ” हा शब्द “ मधुऽधा ” असा लिहिण्याचा संप्रदाय
आहे. परंतु हा अवग्रह मध्यें नाहीं अशी कल्पना केली तर “ मधुधा ” हा
सर्वच्या सर्वच शब्द उपेचें एक नांव समजावें व मग त्याची व्युत्पत्ति करण्याची
गरज नाहीं.

दिवि=नभसि.

पाजः=तेजः.

अश्रेत्=श्रयति.

रोचना=रोचनशीला.

प्ररुचे=प्रकर्षेण [स्वतेजसा] दीपयति, यद्वा [लोकान्] दीपयति.

रण्वसन्दृक्=रमणीयदर्शना.

मराठी अर्थ—[हे स्तोते हो !] तुझांला (वः) अनुलक्षून (अच्छ) [आपली] शोभा प्रकट करणारी (विभाती) जी उषोदेवी तिची, नमस्कारासह (नमसा) उत्तम स्तुति (सुवृत्ति) करा (प्रभरस्व). मधुधा अशी जी [उषा] ती अंतरिक्षामध्ये (दिवि) ऊर्वाभिमुख अशा तेजाचा (ऊर्ध्व पाजः) आश्रय करिते (अश्रेत्). तेजस्वी (रोचना) [व] रमणीयदर्शन अशी (रण्वसन्दृक्) [उषा आपला] प्रकाश विशेषेकरून प्रकट करिते (प्ररुचे) अथवा [लोकांना] विशेषेकरून प्रकाशित करते (प्ररुचे).

ऋचा ६ वीः—

ऋतावरी=सत्यवती.

दिवः=द्युलोकात्.

अर्कैः=तेजोभिः.

अबोधि=[सर्वैः] ज्ञायते.

रेवती=धनवती.

रोदसी=द्यावापृथिव्यौ.

चित्रं=नानाविधरूपयुक्तं यथा भवति तथा.

अस्थात्=[सर्वतो व्याप्य] तिष्ठति.

आयतीं=[त्वदभिमुखं] आगच्छन्तीं.

विभातीं=भासमानां.

वामं=वनयीयं. द्रविणाचें विशेषण.

द्रविणं=[अग्निहोत्रादिलग्नं] धनं.

एषि=प्राप्तोषि.

भिक्षमाणः=याचमानः.

ह्याचें कर्म “ हवींषि ” हें अध्याहृत आहे.

मराठी अर्थ—सत्यवती अशी [ही उषा, आपल्या] तेजाच्या योगानें (अर्कैः) द्युलोकापासूनही (दिवः) जाणतां येते. [नंतर ही] धनवती [उषा] नानाविध रीतींनीं (चित्रं) द्यावा पृथिवींना (रोदसी) व्यापून टाकिते (अस्था-त्). हे अग्ने ! [तुझ्या अभिमुख] येणारी (आयतीं) [व आपल्या तेजानें] प्रकाशणारी (विभातीं) जी उषा तिची [जर तूं हवींकरितां] याचना करिशील (भिक्षमाणः) [तर, तुला] प्रिय (वामं) अशा [अग्निहोत्रादिरूप] धनाप्रत (द्रविणं), [तूं] प्राप्त होशील (एषि).

ऋचा ७ वीः—अवघड आहे.

ऋतस्य=[अग्निहोत्रादिकर्मकरणे] सत्यभूतस्य ऋतः.

बुध्ने=मूले.

इषण्यन्—हा शब्द दोन तःहेनें लावितां येतो—

(१) प्रेरणं कुर्वन्. ह्या अर्थी ह्याचा अन्वय “ उषसां ” ह्या पदाबरोबर करावा. उषसां इषण्यन्=उषेची प्रेरणा करणारा, उषेला पुढें धाडणारा. हें आदित्याचें (“ वृषाचें ”) विशेषण करावें.

(२) सर्वतो गच्छन्. ह्या अर्थी ह्याचा अन्वय “ रश्मिसमूहः ” ह्या पदाशीं करावा व “ रश्मिसमूहः ” हें पद “ उषसां ” ह्या पदापुढें अध्याहृत घ्यावें. “ इषण्यन् उषसां [रश्मिसमूहः] ” ह्याचा अर्थ “ सर्वतो गच्छन् उषःसम्बन्धी [रश्मिसमूहः] ” असा होईल.

वषा—दोन अर्थ—

(१) वृष्टिद्वारा अपां प्रेरकः आदित्यः. ह्या अर्थी, हा शब्द “ आविवेश ” ह्या क्रियापदाचा कर्ता आहे असे समजावें.

(२) वर्षिता. ह्या अर्थी हें विशेषण आहे. “ उषसां ” ह्या पदापुढें “ रश्मिसमूहः ” हा शब्द अध्याहृत घेऊन “ वृषा ” हें त्याचें विशेषण करावें.

मही=महत्यौ.

रोदसी=द्यावापृथिव्यौ.

आविवेश=सर्वतः प्रविष्टवान्.

मही=महती.

माया=प्रभारूपा सती. ह्याचा अन्वय “ उषाः ” ह्या पदाबरोबर करावा. “ उषाः ” हें अध्याहृत घ्यावें व त्याला “ विदधे ” ह्या क्रियापदाचा कर्ता करावें.

चन्द्रेव=सुवर्णानीव.

भानुं=स्वप्रभां.

विदधे=विदधाति.

पुरुत्रा=बहुषु देशेषु.

पुरुत्रा विदधे=बहुषु देशेषु विदधाति, सर्वत्र प्रसारयति.

पहिल्या दोन चरणांचे दोन अर्थ संभवतात. ते असे.—

१ मराठी अर्थः—दिवसाच्या (ऋतस्य) प्रारंभी (बुध्ने) उपेचें प्रेरण करणारा (उषसां इष्यन्) ह्य० उषेला आपल्यापुढें पाठविणारा जो सूर्य (वृषा) तो [ह्या] प्रचंड विस्ताराच्या (मही) द्यावापृथिवींमध्ये चोहोंकडे प्रवेश करिता झाला (आविवेश).

२ मराठी अर्थ—दिवसाच्या (ऋतस्य) प्रारंभी (बुध्ने) चोहोंकडे पसरणारा (इष्यन्) [व] वृष्टीचें कारण असा (वृषा) जो उपेचा (उषसां) [रश्मिसमूह] तो ह्या प्रचंड अशा विस्ताराच्या (मही) द्यावापृथिवींमध्ये

चौहोकडे प्रवेश करिता झाला. (आविवेश). मित्तावरुणांचा प्रभारूप (माया) जी उषा ती सुवर्णाप्रमाणे (चन्द्रेव) बहुत प्रदेशांमध्ये (पुरुत्रा) [आपली] प्रभा (भानुं) पसरते (विदधे).

मंडल ४ सूक्त ४६.

(पीटर नं. ९).

ऋचा १ लाः—

अग्रं=इन्द्रादिभ्यः पूर्वं, इन्द्रादि देवांच्या पूर्वी.

मधूनां=मधुररसानां सोमानां.

सुतं=अभिपुतं रसं.

दिविष्टिपु=दिवः स्वर्गस्थ प्रापकेषु यज्ञेषु, यद्वा अस्माकं दिवः स्वर्गस्थ एषणेषु निमत्तेषु; स्वर्ग प्राप्ति करून देणारे अथवा आह्मी स्वर्गाला जाण्यास निमित्तभूत असे जे यज्ञ त्यांमध्ये.

त्वं हि=त्वं खलु, हिशब्दः प्रसिद्धियोतनार्थः.

मराठी अर्थ—हे वायो ! मधुर आहे रस जीचा अशी जी [सोमवल्ली] तिचा (मधूनां) पिळून काढलेला जो [रस] (सुतं) तो [तूं, इतर देवांच्या] अगोदर (अग्रं), पी (पिव). [कारण] स्वर्गप्राप्ति करून देणारे अथवा [आह्वाला] स्वर्गप्रत जाण्यास निमित्तभूत असे (दिविष्टिपु) [जे यज्ञ] त्यांमध्ये पूर्वपान करण्याचा अधिकार खरोखर तुझा आहे (त्वं हि पूर्वपा असि).

ऋचा २ रीः— अवघड आहे.

शतेन=अपरिमितैः. ह्याचा अन्वय “अभिष्टिभिः” ह्यावरोवर आहे. शतेन अभिष्टिभिः=अपरिमितैः कामैः निमित्तभूतैः, [आमच्या] ज्या शेंकडो इच्छा (अभिष्टि), त्या पुरविण्याच्या हेतूनें.

नः—ह्याचा अन्वय “सुतस्य” हा सोमवर करावा, “नः सुतस्य”= “अस्मदीयं सोमं.”

अभिष्टिभिः=अभितः एषणीयैः कामैर्निमित्तभूतैः. ह्याच्यापुढे “आगच्छ” हें अध्याहृत ध्यावें.

नियुत्वान्=नियुद्धिः तद्वान्. नियुत् ह्य० अश्व ते ज्याचे जवळ आहेत तो नियुत्वान्.

इन्द्रसारथिः=इन्द्रसहायः सन्.

सुतस्य=सुतं, अभिषुतं सोमं, पिळून काढलेला सोमरस.

तृम्पतम्=पिवतं.

मराठी अर्थ—हे वांयो! ज्याच्या जवळ अश्व आहेत असा जो [तू] तो इन्द्राचा साहाय्यकारी होतसाता (इन्द्रसारथिः=इन्द्रसहायः सन्) [आमच्या] ज्या अनंत कामना त्या [पूर्ण करण्याच्या] निमित्तानें (शतेन अभिष्टिभिः) [आमच्या रुडे ये; व आल्यावर] आझी पिळून काढलेला जो [हा सोमरस] त्याचें (नः सुतस्य) प्राशन कर (तृम्पतम्).

ऋचा ३ रीः--

वां=युवां, तुह्वांला.

सहस्रं हरयः=सहस्रसंख्याकाः अश्वाः. अत्र “हरि” शब्दः अश्वसामान्यवचनः

अभि=[अन्ना] कडे. ह्याच्यापुढे “त्वरयन्तः सन्ति” हें अध्याहृत ध्यावें.

प्रयः=अन्नं.

वहन्तु=आवहन्तु.

मराठी अर्थ--हे इन्द्रवायूहो! सहस्र अश्व (सहस्रं हरयः) तुह्वांला (वां) [हवीरूप] अन्नाकडे (प्रयः अभि) [त्वरें आणीत आहेत]. [तर ते तुह्वांला] सोमपानाकरितां (सोमपीतये) घेऊन येवोत (वहन्तु=आवहन्तु).

ऋचा ४ थी:—

हिरण्यवन्धुरं=हिरण्मयनिवासाधारकाष्ठोपेतं, ज्या [रथाच्या] सारथि वसण्याच्या जागेच्या फळ्या सोन्याच्या आहेत अशा रथाचें विशेषण.

स्वध्वरं=शोभनाध्वरवन्तं. हें रथाचें विशेषण. “ चांगल्या यज्ञा [कडे जाण्या] करितां तयार केलेला ” अथवा “ स्वध्वरं ” हें रथाचें विशेषण न समजतां हें एक स्वतन्त्रच नाम समजावें व ल्याला “ आस्थाथः ” ह्या क्रियापदाचें कर्म करावें.

आस्थाथो हि=आस्थितौ खलु.

दिविस्पृशं=द्युलोकस्पर्शिनं, द्युलोकाला स्पर्श करणारा. हें रथाचें विशेषण. ह्या ऋचेचे दोन अर्थ होतात, ते असे.—

१ मराठी अर्थ—सोन्याची आहे वन्धुरा ज्याची (हिरण्यवन्धुरं), चांगल्या यज्ञांकडे [कडे जाण्या] करितां जो तयार केला आहे (स्वध्वरं) [व] जो द्युलोकाला स्पर्श करील [एवढा मोठा आहे] (दिविस्पृशं) अशा रथामध्ये (रथं) खरोखर (हि) हे इन्द्रवायू ! [तुझी] बसलां आहांत (आस्थाथः=आस्थितौ). [तर तुझी आतां आमच्या यज्ञाप्रत या.]

२ मराठी अर्थ—सोन्नाची ज्याची वन्धुरा आहे (हिरण्यवन्धुरं) [व] जो द्युलोकाला स्पर्श करील [एवढा मोठा आहे] (दिविस्पृशं) अशा रथामध्ये (रथं) खरोखर (हि) हे इन्द्रवायू ! [तुझी] बसलां आहांत (आस्थाथः=आस्थितौ) [आणि तुझी आमच्या] चांगल्या यज्ञाप्रत (स्वध्वरं) आलां आहांत (आस्थाथः=आस्थितौ).

ऋचा ५ वी -

पृथुपाजसा=प्रभूतवलेन, हें रथाचें विशेषण.

दाश्वांसं=दातारं यजमानं.

इह=अस्मिन्यज्ञे.

आगतम्=आगच्छतम्.

मराठी अर्थ--हे इन्द्रवायू हो ! ज्याचें बल मोठें आहे अशा (पृथु-
पाजसा) रथांत बसून (रथेन) [हवि] देणारा जो [यजमान] त्याचे सांनिध्य
(दाश्रांसं) या (उपगच्छतम्) [आणि ह्यणून तुझी] ह्या बजाप्रत [ही]
आगमन करा (आगतम्).

ऋचा ६ वी.-

अग्रं=अयं सोमः.

सुतः=अभिषुतः, पिळला आहे.

तं=तं सोमं.

देवेभिः=देवै.

सजोषसा=समानप्रीतौ सन्तौ, सारख्या रीतीनें संतुष्ट होत्साते.

दाशुषः=हचिर्दातुः, हवि देणाऱ्याच्या [अर्थात् यजमानाच्या].

मराठी अर्थ--हे इन्द्रवायूहो ! हा (अयं) [सोमरस] पिळला आहे
(सुतः). [तुझी दोषे जण] सारख्या रीतीनें संतुष्ट होत्साते (सजोषसा) [इतर]
देवांसहवर्तमान (देवेभिः) हवि अर्पण करणाऱ्या [यजमानाच्या] (दाशुषः)
यागशालेमध्यें (गृहे), तो [सोमरस] (तं) प्या (पिबतम्).

ऋचा ७ वी.-

इह =अस्मिन्यज्ञे.

प्रयाणं=गमनं.

वां=युवयोः, तुमचें.

विमोचनं=अश्वानां विमोचनं, अश्वानें रथापासून विमोचन. एकाच अर्थानें
-“ इह ” हा शब्द या ऋचेंत दोनदा वापरला आहे. त्यांतील उद्देश आदर
दर्शित करणें हा आहे, ह्यणून हा दोष मानूं नये.

“ इह ” शब्दस्य पर्यवसाने एकार्थत्वेपि आदरार्थत्वात् अविरोधः

वां सोमपीतये=तुझांला सोमपान करण्यास अवधि सांपडावा ह्यणून.

मराठी अर्थ—हें इन्द्रवायूहो ! ह्या यज्ञाकडे (इह) तुमचें (वां) गमन (प्रयाण) होऊ द्या, [व] ह्या यज्ञामध्ये (इह) तुझाला सोमरसाचें पान करण्यास अवधि सांपडावा ह्यागून (वां सोमपीतये) [तुमच्या अश्वाचेंही] विमोचन होऊं द्या (विमोचनं अस्तु).

पीटर्सनचा पाठ पुढीलप्रमाणे आहे. पर्यवसानतः एकार्थत्वेपि आदरार्थत्वात् आविरोधः.

मंडल ४ सूत्र ५४.

(पीटर. नं० १०)

ऋचा १ ली.

अभूत्=प्रादुरासीत्, उगवला.

वन्धः--ह्याच्यापुढें “ भवति ” हें क्रियापद अध्याहृत घेतलें पाहिजे. ह्याजें पहिल्या चरणांत एकंदर दोन वाक्यें केलीं पाहिजेत. तीं अशीं-सविता देवः अभूत् [अतः] नु नः वन्धो [भवति].

नु=क्षिप्रमेव.

नः=अस्माकं.

इदानीं=इदानीं यागकाले, आतां यागकालीं.

अहः—ह्याच्यापुढें “ तृतीये सवने ” हें अध्याहृत घ्यावें. अहः तृतीये सवने ह्या० दिवसांतील तिसऱ्या सवनाचे वेळीं. सवन ह्या० यज्ञ.

उपवाच्यः=स्तुत्यः. ह्याच्यापुढें “ भवति ” हें अध्याहृत आहे.

नृभिः=अस्मदीयैः होतृभिः.

रत्नां=रमणीयानि धनानि.

मानवेभ्यः=मनोरपत्येभ्यः यजमानेभ्यः.

श्रेष्ठं=प्रशस्यं.

नः=अस्मभ्यं, आह्वाला.

अत्र=अस्मिन्कर्मणि.

द्रविणं=[गवादिलक्षणं] धनं.

दधत्=दद्यात्.

यथा दधत्—यथा दधत् तथा वन्द्यः उपवाच्यश्च अभूत्, असा अन्वय करावा.

भाषांतर्गतं तिसरा चरण अगोदर ध्यावा.

मराठी अर्थ—जो यजमानांना (मानवेभ्यः) रमणीय अशीं धनें (रत्ना) वांटून टाकितो (विभजति) [तो] सविता देव [ज्या अर्थी उगवला (अभूत्) [आणि] ज्या अर्थी (यथा) आह्मांला (नः) ह्या यज्ञामध्ये (अत्र) प्रशस्य असें (श्रेष्ठं) [गवादिक] धन (द्रविणं) [तो, संतुष्ट झाल्यास कृपा करून,] देईल (दधत्) [त्या अर्थी] आह्मी [त्याला] सत्वर (नु) वन्दन केलें पाहिजे (वन्द्यः [भवति]) [व] ह्या यागकालीं (इदानीं) दिवसाच्या (अहः) तृतीय) सवनाचे वेळीं [आमच्या] होत्यांनीं (नृभिः) [त्याचें] स्तवन [ही] केलें पाहिजे (उपवाच्यः).

ऋचा २ रीः—

हि="हि" शब्दः प्रसिद्धौ.

यज्ञिभ्यः=यज्ञार्हेभ्यः. हें देवांचें विशेषण आहे.

अमृतत्वं=अमृतत्वसाधनं, अमृतत्व प्राप्त करून घेण्याचें साधन. भागाचें विशेषण.

सुवसि=अनुजानासि, घेऊं देतोस.

भागं=सोमाज्यादिलक्षणं भागं.

उत्तमं=उत्कृष्टतमं.

आत् इत्=अनन्तरं एव.

दामानं=हविषां दातारं.

व्यूणीषे=प्रकाशयसि.

अनूचीना=अनुक्रमयुक्तानि; पितृपुत्रपौत्राः इति अनुक्रमः ईदृशानि. हे जीवितांचे विशेषण.

जीविता=जीवितानि.

मानुषेभ्यः=यजमानेभ्यः.

मराठी अर्थ—प्रथम, यज्ञामध्ये बोलाविण्यास योग्य अशा (यज्ञि-
येभ्यः) देवांना (देवेभ्यः) [तूं], अमृतत्व देणारा (अमृतत्व) [व] उत्कृष्ट
असा (उत्तम) [सोमाचा] भाग (भाग) घेऊं देतोस (सुवासि=अनुजानासि)
त्यामागूनच मग (आत् इत्), हे सवित्या ! [तूं] हवि देणाऱ्या [पुरुषाला]
(दामानं) प्रकाश देतोस (व्यूर्णुषे) आणि शेवटीं, यजन करणाऱ्या [यजमानां-
करितां (मानुषेभ्यः)] [पुत्रपौत्र इत्यादि] अनुक्रमानें युक्त अशीं (अनुचीना)
[त्यांची] जीवितें ह्य० आयुष्यें [ही] तूं प्रकाशित करितोस (व्यूर्णुषे) ह्य०
यजन करणाऱ्या यजमानांना, त्यांच्या पुत्रांना, पौत्रांना व सर्वांना तूं दीर्घ
आयुष्य देतोस.

ऋचा ३ राः--

अचित्ती=अप्रज्ञया, बेसावधपणामुळे.

यत्=यत् आगः, जो अपराध. “ आगः ” हें अध्याहृत आहे.

चक्रम=केलें.

दैव्ये जने=देवे त्वयि.

दानैः=दुर्बलैः [पुत्रादिभिः ऋत्विग्भिर्वा].

दक्षैः=प्रवृद्धैः [पुत्रादिभिः ऋत्विग्भिर्वा]. “ पुत्रादिभिः ऋत्विग्भिर्वा ”

हें दोही ठिकाणीं अध्याहृत आहे.

प्रभूती=प्रभूत्या, ऐश्वर्यमदेन.

पुरुषत्वता=पुरुषवत्तया, शरीरसामर्थ्यामुळे धुंद होऊन.

देवेषु=अन्येषु देवेषु, तुझ्यावांचून जे इतर देव आहे त्यांच्या संबंधानेही.

नः=अस्मान्.

अत्र=अस्मिन्कर्मणि, ह्या यज्ञामध्ये.

सुवतात्=अनुजानीहि.

अनागसः=आपापान् .

मराठी अर्थ—हे सवित्या ! तू जो देव, त्या तुझ्यासंबंधाने (दैव्ये जने), [तुझ्या शिवाय इतर] देवांसंबंधाने (देवेषु) आणि मनुष्यांसंबंधाने (मानुषेषु) जो [काहीं अपराध] (यत्), [आह्मी आपल्या] दुर्बल [अथवा] वृद्ध अशा (दीनैर्दक्षैः) [पुत्रां] सहवर्तमान [अथवा ऋत्विजां] सहवर्तमान बेसावधपणाने (अचिन्ती), ऐश्वर्यमदाने [किंवा] शरीरसामर्थ्याच्या गर्वाने (प्रभूती, पुरुषत्वता) केलेला आहे (चक्रेम) [त्या] अपराधापासून मुक्त होण्याची ह्या यज्ञामध्ये आह्मांला मोकळीक दे (अत्र नः अनागसः सुवतात्).

ऋचा ४ थी—

न प्रमिये=न प्रमीयेत, न हिंस्येत, हिंसाहं न भवति इत्यर्थः, नाश पावणार नाही.

दैव्यस्य=देवस्य; यद्वा दैव्यस्य इति अधिकरणे षष्ठी, सा च कर्मार्था, दैव्यं [कर्म] इत्यर्थः.

तत्=तत् कर्म. “कर्म” हे अध्याहृत आहे. “दैव्यस्य” ह्याचा अन्वय “कर्मा” बरोबरच करावा; सग, त्याचा अर्थ “दैव्यस्य” अथवा “दैव्यं” ह्यांपैकी कोणताही मानिला तरी हरकत नाही.

धारयिष्यति=धारयति.

पृथिव्याः वरिमन्=भूम्याः उरुत्वे, [ह्या] विस्तीर्ण पृथिवीमध्ये.

आ=आकारश्चार्थे. “आ” चा अर्थ “च” असा आहे.

स्वंगुरिः=शोभनांगुल्युपलक्षितहस्तः. हें सवित्याचें विशेषण. “सविता” हा शब्द अध्याहृत आहे.

दिवः वर्ष्मन्=द्युलोकस्य उरुत्वे. [ह्या] विस्तीर्णं द्युलोकामध्ये.

सुवति=प्रेरयति.

सत्यं=अबाध्यं.

मराठी अर्थ—ज्या अर्थी (यथा) [सविता हा ह्या] अखिल भुवनाचें (विश्वं भुवने) धारण करितो (धारयिष्यति) [त्या अर्थी] सविता देवाचें तें [कृत्यं] अथवा सवित्याचें तें ईश्वरी [कृत्य] (सवितुर्देव्यस्य तत्) [कधीही] नाश पावणार नाही. म्ह० विश्वधारणरूप जें प्रचंड कृत्य त्याचा नाश कोण करूं शकणार ? स्वंगुलि अता [सविता] पृथिवीच्या [ह्या] मोठ्या विस्तीर्ण प्रदेशांत (पृथिव्याः वरिमन्) आणि द्युलोकाच्या [हीं ह्या] मोठ्या विस्तीर्ण प्रदेशांत (दिवः वर्ष्मन्) ज्या [कृत्याची] प्रेरणा करितो (यत् सुवति) झ० जें कृत्य करितो तें त्याचें [कृत्य] (अस्य तत्) अगदीं अबाध्य (सत्यं) आहे.

ऋचा ५ वीः—

इन्द्रज्येष्ठान्=इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः त्वमेव ज्येष्ठो जायान् पूज्यः येषां ते तादृशास्तान् अस्मान् ; यद्वा इन्द्रः ज्येष्ठः येषां ते तादृशास्तान्. हें मनुष्यांचें विशेषण आहे. “ मनुष्यांचें ” हा, किंवा मनुष्य ह्या अर्थाचा, शब्द येथें अध्या-
हृत घेतला पाहिजे. “ इन्द्र ” ह्या शब्दाचा अर्थ “ सामर्थ्यवान् ” असा आहे. तेव्हां हा शब्द सवित्याला सुद्धां लावितां येईल.

(१) इन्द्र ह्याजें सामर्थ्यवान् असा जो [तूं] त्याला जें श्रेष्ठ झ० पूज्य मानितात ते इन्द्रज्येष्ठ अथवा, (२) इन्द्राला जें पूज्य मानितात ते इन्द्रज्येष्ठ असे दोन्ही अर्थ ह्या शब्दाचे होऊं शकतात.

बृहद्भ्यः=महद्भ्यः

क्षयान्=निवासान् ग्रामनगरादीन्.

एभ्यः=एभ्यः यजमानेभ्यः.

सुवसि=प्रेरयसि.

पस्त्यावतः=गृहवतः. ह्याचा अन्वय “क्षयान्” ह्या शब्दाशीं करावा.

इन्द्रज्येष्ठान् बृहद्भ्यः पर्वतेभ्यः=इन्द्र ज्येष्ठान् महद्भ्यः पर्वतेभ्यः अपि

अधिकान् सुवसि ह्य० प्रेरयसि.

पतयन्तः=गच्छन्तः प्राणिनः.

वियेमिरे=विनियम्यन्ते.

एवैव=एवमेव, नियमनं अनतिक्रम्य, तुझ्या नियमनाचें अतिक्रमण न करितां.

तस्थुः=तिष्ठन्ति.

सवाय=अनुज्ञायै.

मराठी अर्थ—इन्द्र ह्य० सामर्थ्यावान् जो [तूं] त्या तुला अथवा इन्द्राला पूज्य मानणारे जे [आह्मी] त्या [आह्मांस तूं] महान् महान् अशा पर्वतापेक्षांही [मोठे] करितोस (सुवसि). ह्या [यजमानांना] (एभ्यः) [तूं] गृहयुक्त अशीं (पस्त्यावतः) गांवें किंवा नगरें (क्षयान्) देतोस (सुवसि). हे सविल्या ! ज्या ज्या रीतीनें (यथा यथा) [तुझ्याकडून] प्राण्यांचें (पतयन्तः) नियमन केलें जातें (वियेमिरे) त्या त्या रीतीनें (एवैव) [प्रत्येक गोष्टीला] तुझी परवानगी घेण्याकरितां [वाट पाहून] (ते सवाय) [अशा रीतीनें] ते [सर्व प्राणी तुझ्या] नियमनांतच राहतात ह्य० तुझ्या नियमनाचें उल्लंघन ते कधीही करीत नाहींत (एवैव वस्थुः).

ऋचा ६ वीः

ये=ये यजमानाः.

ते=त्वदर्थ.

त्रिरहन्=दिवसांतून तीन वेळां.

सवासः=(१) सवाः सोमाः. द्वितीयार्थे प्रथमा. सोमान्.

=(२) यद्वा सवनानि.

दिवेदिवे=प्रतिदिनं.

सोभगं=सौभाग्यजनकं.

आसुवन्ति=अभिषुण्वन्ति.

नः=अस्मभ्यं.

यंसत्=यच्छतु.

पहिल्या दोन ओळींचें “ सवासः ” ह्या शब्दामुळें दोन अर्थ होतात. ते ये गें प्रमाणें.

१ मराठी अर्थ—हे सवित्या जे यजमान रोजच्यारोज (दिवेदिवे) तीन सवनानां अनुलक्षून (सवासः=सवनानि [प्रति]) दिवसांतून तीन वेळां (त्रिरहन्) सौभाग्यजनक असा सोम रस पिळतात (आसुवन्ति).

२ मराठी अर्थ—हे सवित्या ! जे यजमान रोजच्यारोज (दिवेदिवे) दिवसांतून तीन वेळां (त्रिरहन्) सौभाग्यजनक असा (सौभगं) सोमरस (सवासः) पिळतात.

अंतिम दोन चरणांचा मराठी अर्थ—त्या आह्मांला (नः), इन्द्र, यावापृथिवी, सर्व जल [देवतांसहवर्तमान] सिन्धु आणि सर्व आदित्यांस, हवर्तमान अदिति सौख्य (शर्म), देवो (यंसत्).

सावित्रे सूक्ते इन्द्रादीनां निपातभाक्त्वात् तेषां प्रार्थना न विरुध्यते. जरी हें सूक्त मुख्यतः सवित्याला उद्देशून आहे तरी त्यांत इन्द्रादिकांचा संबंध येत असल्यामुळें त्यांचीही प्रार्थना ह्यांत केली आहे.

मंडल ५ सूक्त २६९

(पीटर. नं. ११)

ऋचा १ वोः—

पावक=शोधक, शुद्ध करणाऱ्या !

रोचिषा=स्वदीप्त्या, आपल्या तेजानें.

मन्द्रया=देवानां मादयित्र्या, देवांना आनंदित करणाऱ्या.

देव=द्योतमान.

आवक्षि=आवह.

यक्षि=यज्ञ.

मराठी अर्थ--हे [सर्व जगाला] शुद्ध करणाऱ्या ! (पावक) !
[आपल्या] तेजाच्या योगानें (रोचिषा) [व देवांना] आनन्दित करून
टाकणाऱ्या (मन्द्रया) जिद्वेच्या योगानें, हें तेजस्विन् अग्ने (देव अग्ने) !
[तूं] देवांना [येथें यज्ञाकरितां] बोलावून घेऊन ये (आवक्षि) आणि
[त्यांना] हवि अर्पण कर (यक्षि).

ऋचा २ री

त्वा=त्वां.

घृतस्नो=घृतस्य प्रेरक यद्वा घृतेन जनित.

ईमहे=याचामहे.

चित्रभानो-चित्राः नानाविधाः भानवः रश्मयः यस्य असौ चित्रभानुः
तस्य संबोधनं.

स्वर्दशं=सर्वदृशरं. ह्याचा अन्वय " त्वा " ह्या पदाचरोवर.

वीतये=[हविषां] भक्षणाय.

मराठी अर्थ--हे घृताच्या प्रेरका ह्य० दायका ! (घृतस्नो) ! अथवा
हे घृतापासून उत्पन्न झालेल्या (घृतस्नो) ! [आणि] हे नानाविध रश्मींनीं
मंडित झालेल्या [अग्ने] (चित्रभानो) ! सर्वदृष्टा जो [तूं] स्वर्दशं) त्या
तुला (तं त्वा) [आह्मी] याचना करितों. (ईमहे) [तर, हवींच्या] भक्ष-
णाकरितां (वीतये) देवांना घेऊन ये (आवह).

वीतिहोत्रं=क्रान्तयज्ञं यद्वा प्रिययज्ञं, ज्याच्या योगानें यज्ञ सिद्धीस जातो
अथवा ज्याला यज्ञ प्रिय आहे अशा.

कवे=क्रान्तदर्शिन्, सर्वज्ञा!

द्युमन्तं=दीप्तिमन्तं.

समिधीमहि=समिद्धिः संदीपयामः.

वृहन्तं=महान्तं.

अध्वरे=यज्ञे.

हे सर्वज्ञ अग्ने ! (कवे अग्ने) ! ज्याच्या योगानें यज्ञ सिद्धीस जातो. अथवा ज्याला यज्ञ प्रिय आहे (वितिहोत्रं), जो दीप्तिमान् आहे (द्युमन्तं) [व] जो श्रेष्ठ आहे (वृहन्तं) असा जो तूं त्या तुला (त्वा) समि- [आह्वी] ह्या यज्ञाचे ठायीं (अध्वरे) समिधाच्या योगानें संदीप्त करितों (समिधीमहि).

ऋचा ४ थीः—

विश्वेभिः=सर्वैः

आगहि=आगच्छ.

देवेभिः=देवैः.

हव्यदातये=हविषां दात्रे यजमानाय, हवि देणाऱ्या यजमानाकरितां.

होतारं=देवानां आह्वतारं, देवांना बोलाविणाऱ्या.

त्वा=त्वां.

वृणीमहे=प्रार्थयामहे.

मराठी अर्थ—[ज्या अर्थी देवांना यज्ञाकरितां] बोलाविणारा जो तूं त्या तुला (होतारं त्वा) [आह्वी] प्रार्थित आहोंत (वृणीमहे=प्रार्थयामहे) [त्या अर्थी] सर्व देवांसहवर्तमान (विश्वेभिः देवेभिः), हे अग्ने ! [तूं ह्या] हवि देणाऱ्या [यजमाना] करितां [ह्या यज्ञाप्रत] ये (आगहि).

ऋचा ५ वी.

सुन्वते=सोमाभिषवं कुर्वते. हें यजमानाचें विशेषण.

सुवीर्यं=शोभनं बलं.

आवह=प्रापय, प्राप्त करून दे.

आसत्सि=आसीद.

बर्हिषि=यज्ञे.

मराठी अर्थ—हे अग्ने! सोमरस पिळणाऱ्या [यजमानाला] (सुन्वते) चांगलें बल (सुवीर्यं) प्राप्त करून दे (आवह=प्रापय) [आणि सर्व] देवांसह (देवैः) [ह्या] यज्ञामध्ये (बर्हिषि) आसन्न ह्य० स्थानापन्न हो (आसत्सि).

ऋचा ६ वी—

समिधानः = [हविर्भिः] समिध्यमानः, [हवींच्या योगानें] प्रदीप्त होणारा.

सहस्राजित्=सहस्रस्य जेतः, सहस्रांना [ही] जिंकणाऱ्या. संबोधन.

धर्माणिः=[नः] कर्माणि, यज्ञादिक्रियाः

पुष्यसि=पोषयसि.

उक्थ्यः=प्रशस्यः, स्तुत्यः.

मराठी अर्थ—सहस्रांनाही जिंकणाऱ्या हे अग्ने (सहस्राजित् अग्ने) ! [हवींच्या योगानें] प्रदीप्त होणारा (समिधानः=समिध्यमानः) [आणि] स्तुति करण्यास योग्य (उक्थ्यः) जो तूं तो देवांचा दूत असून [शिवाय आमच्या यज्ञयागादि] कर्मांचें पोषण करितोस (धर्माणि पुष्यसि).

ऋचा ७ वीः--

जातवेदसं=जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः तं. अग्नीचें विशेषण.

होत्रवाहं=होत्रस्य यज्ञस्य वोढारं, यज्ञ सिद्धीप्रत नेणारा.

यविष्ठयं=पुवतमं, अगदी तरुण.

निदधात=निधत्त, स्थापन करा.

देवं=द्योतमानं.

ऋत्विजं=ऋतौ यष्टारं, योग्य ऋतूचे ठायीं यजन करणारा.

मराठी अर्थ--सर्व भूतमात्रांना जो जाणतो (जातवेदसं), यज्ञ जो सिद्धीप्रत नेतो (होत्रवाहं), जो अगदी तरुण आहे (यविष्ठयं), जो दीप्तिमान् आहे (देवं) [आणि योग्य] ऋतूचे ठायीं जो [देवांना] यज्ञ पोंचवितो (ऋत्विजं) अशा [ह्या] अग्नीला [कुंडामध्ये] स्थापन करा (निदधात).

ऋचा ८ वीः—

यज्ञः=यज्ञसाधनं हविः, यज्ञाला साधनीभूत जो हवि तो.

प्रणतु=[देवान्] गच्छतु, [देवांप्रत] जावो.

आनुषक्=अनुषक्तं यथा भवति तथा, सतत, मध्ये खंड न पडतां.

देवव्यचस्तमः=देवैः प्रकाशमानैः स्तोतृभिः व्याप्ततमः, तेजस्वी जे स्तोते त्यांनीं अर्पण केलेला.

बर्हिः=कुश.

आसदे=[अग्नेः] आसदनार्थ, [अग्नीला] वसण्याकरितां.

मराठी अर्थ—तेजस्वी जे स्तोते त्यांनीं अर्पण केलेला (देवव्यचस्तमः=देवैः प्रकाशमानैः स्तोतृभिर्व्याप्ततमः) [हा] यज्ञाला साधनीभूत असा हवि (यज्ञः) आज (अद्य) अनुषंगानें ह्य० मध्ये खंड न पडतां सतत अशा रीतीनें (आनुषक्) [देवांप्रत] जावो (प्रैतु). [हे ऋत्विजहो !] बर्हि ह्य० कुश हे [अग्नीला] वसण्याकरितां (आसदे) [येथें] पसरा (स्तृणीत).

ऋचा ९ वीः—

इदं=इदं बर्हिः.

मरुतः=मरुद्गणाः.

अश्विना=अश्विनौ.

मित्रः=सूर्यः.

देवासः=एते सर्वे देवाः.

सर्वया विशा=समस्तेन [स्वीयेन] परिजनेन सार्धं.

मराठी अर्थ—मरुद्गण [मरुतः.] अश्विन, मित्र [व] वरुण [हे सर्व] देव (देवासः) [आपल्या] समस्त परिजनासहवर्तमान (सर्वया विशा) ह्या बर्हविर ह्य० कुशावर स्थित होवोत (आसीदन्तु).

मंडल ५ सूक्त ८३.

(पीटर नं० १२).

ऋचा १ ली.

अच्छ=अभिप्राप्य.

वद=प्रार्थय.

तवसं=बलवन्तं.

गीर्भिः=स्तुतिवाग्भिः.

पर्जन्यं--पर्जन्यशब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः—

(१) तृप्तेः आद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता जन्यः. तृप् धातूचा आदि
आणि अन्त फिरविला ह्यणजे हें रूप सिद्ध होतें.

(२) परो जेता वा.

(३) परो जरयिता वा.

(४) प्रार्जयिता वा रसानाम्.

नमसा=हविर्लक्षणेन अन्नेन.

आविवास=सर्वतः परिचर.

कनिकदत्=गर्जनशब्दं कुर्वन्.

वृषभः=अपां वर्षिता.

रेतः=उदकं.

दधाति=स्थापयति.

गर्भं=गर्भस्थानीयं. हें “ रेतः ” ह्याचें विशेषण आहे.

मराठी अर्थ—[हे स्तोत्र्या !] गर्जना करणारा (कनिक्रदत्), [जलाचा] वर्षाव करणारा [व] दान लवकर करणारा (जीरदानुः) असा [जो पर्जन्य] औषधींच्या ठिकाणीं, जसा गर्भ स्थापन करावा त्याप्रमाणें, उदक स्थापन करितो (रेतो दधाति), [अशा त्या] बलवान् (तवसं) पर्जन्याच्या समीप प्राप्त होऊन (अच्छ) [तूं त्याची] प्रार्थना कर (वद), या स्तोत्रांनीं (गीर्भिः) [त्याचें] स्तवन कर, [आणि हवीरूप] अन्नानें (नमसा) त्याची सर्वत्र सेवा कर (आविवास=सर्वतः परिचर).

ऋचा २ रीः—

विश्वं भुवनं=सर्वाणि भूतानि.

विभाय=विभ्यति.

महावधात्=महान् वधः यस्य तस्मात्.

अनागाः=अनपराधः.

ईषते=[भीतः] पलायते.

वृष्ण्यावतः=वर्षकर्मवतः.

दुष्कृतः=पापकृतः.

मराठी अर्थ—हा वृक्षांचा नाश करितो (विहन्ति) व राक्षसांना मारून टाकतो. सर्व भूतें (विश्वभुवनं), ज्याचें शस्त्र फार मोठें आहे अशा (महावधात्) [ह्या पर्जन्या] पासून भय पावतात (विभाय). आणखी शिवाय (उत), जेव्हां (यत्) पर्जन्य हा पापी लोकांचा (दुष्कृतः), गर्जना करित (स्तनयन्), वध करितो, [त्या वेळीं] ज्यानें कधीं अपराध केला

नाही (अनागाः) असा [मनुष्यही], [उदकाचें] वर्षण करणारा जो हा
[पर्जन्य] त्यापासून, पळ काढतो (ईषते).

श्रुचा ३ रीः—

रथीव=रथस्वामीव.

अश्वान्=(१) अश्वाना, घोड्यांना.

=(२) मेघान्.

अभिक्षिपन्=अभिप्रेरयन्.

दूतान्=(१) भटान्.

=(२) दूतवत् वृष्टिप्रेरकान् मेघान्.

आविष्कणुते=आविष्करोति, प्रकटयति.

वर्ष्यान्=वर्षकान्.

अह-अह इति पूरणः, an expletive.

सिंहस्य=[अवर्षणेन] **अभिभवितुः शब्दयितुर्वा** मेघस्य. सहते-

हिंसतेर्वा शब्दकर्मणः सिंहशब्दः.

स्तनथाः=गर्जनशब्दाः.

उदीरते=उद्गच्छन्ति.

यत्=यदा.

कृणुते=करोति.

वर्ष्यं=वर्षोपेतं.

नभः=अंतरिक्षं.

मराठी अर्थ—ज्याप्रमाणें चावकाच्या योगानें (कश्या) अश्वाना लव-
कर चालवून (अभिक्षिपन्=अभिप्रेरयन्) रथस्वामी ह्म० सारथि (रथी) हा
शूरांना (दूतान्) सर्वांच्या दृष्टीसमोर आणितो (आविष्कणुते) त्याचप्रमाणें

चाबकाच्या योगानें (कशया) आपल्या अश्वाना ह्य० मेघानां लवकर चालवून (कशया अश्वान् अभीक्षिपन्) [पर्जन्य] हा, वृष्टि करणारे (वर्ष्यान्) जे मेघ (दूतान्=दूतवत् वृष्टि प्रेरकान् मेघान्) त्यांना, सर्वांच्या दृष्टीसमोर आणितो (आविष्कृणुते). जेव्हां (यत्) पर्जन्य हा अंतरिक्षाला (नभः) वृष्टियुक्त (वर्ष्ये=वर्षोपेतं) करितो (कृणुते) तेव्हां [अवर्षणाच्या योगानें जगताला] त्रस्त करणाऱ्या अथवा गर्जना करणाऱ्या अशा [मेघाच्या] (सिंहस्य) गर्जना (स्तनथाः) फार दूरवरपासून (दूरात्) बाहेर ऐकू येतात (उदीरते=उद्गच्छन्ति).

ऋचा ४ थीः—

पतयन्ति=गच्छन्ति, समन्तात्संचरन्ति.

ओषधीः=ओषधयः.

उज्जिहते=उद्गच्छन्ति, प्रवर्धन्ते.

पिन्वते=क्षरति.

स्वः=अंतरिक्षं.

इरा=भूमिः.

विश्वस्मै=सर्वस्मै.

भुवनाय=सर्वजगद्धिताय.

जायते=समर्था भवति.

यत्=यदा.

रेतसा=उदकेन.

अवति=रक्षति, अभिगच्छति वा; रक्षण करितो अथवा अभिगमन करितो.

मराठी अर्थ—जेव्हां पर्जन्य हा उदकानें. (रेतसा) पृथिवीचे पालन करितो (अवति) [तेव्हां] वायु वाहतात, विजा [चोहोंकडे]

संचार करितात (पतयन्ति), ओषधि वाढीस लागतात (उजिहते), अंतरिक्ष (स्वः) गळू लागते (पिन्वते=क्षरति) [आणि] पृथिवी ही सर्व जगाचे हित करण्यास (विश्वस्मै भुवनाय) समर्थ होते (जायते.)

ऋचा ५ वीः—

व्रते=कर्मणि.

यस्य व्रते=ज्याच्या कृत्यानें, अथवा ज्याचे कृत्य चालले असतांना.

नन्नमीति=अल्यर्थं नमति, सर्वेषां अधो भवति.

शफवत्=पादोपेतं गवादिकं.

जर्मुरीति=भ्रियते, पूर्यते, गच्छतीतिवा.

ओषधीः=ओषध्यः.

विश्वरूपाः=नानारूपाः. ह्याच्यापुढे “ भवन्ति ” हें अध्याहृत आहे.

महि=महत्.

शर्म=सुखं.

मराठी अर्थ—ज्याच्या कृत्यानें (यस्य व्रते) पृथिवी फार दबून जाते (नन्नमीति), ज्याच्या कृत्यानें, ज्यांना खुर आहेत असा [गाईसारखा] प्राणी (शफवत्) पुष्ट होतो अथवा पळू लागतो (जर्मुरीति=भ्रियते गच्छतीतिवा), ह्याच्या कृत्यानें ओषधि नाना रूपें धारण करितात (विश्वरूपाः) असा तू जो श्रेष्ठ पर्जन्य तो तू आह्वाला बहुत सुख (महि शर्म) दे.

ऋचा ६ वीः—

दिवः=अन्तरिक्षसकाशात्.

नः=अस्मदर्थं.

मरुतः=हें संबोधन आहे.

ररीध्वं=दत्त.

प्रपिन्वत=प्रक्षरत.

वृष्णः=वर्षकस्य.

अश्वस्य=व्यापकस्य मेघस्य.

धाराः=उदकधाराः.

अर्वाङ्=अस्मद्भिमुखं.

स्तनयित्नुना=गर्जता [मेघेन].

एहि=आगच्छ.

असुरः=उदकानां निरसिता [अपि सन्].

पिता=पालकः.

मराठी अर्थ—हे मरुतांनो ! आमच्याकरितां (नः=अस्मदर्थ) अंत-
रिक्षा पासून (दिवः) वृष्टि [पाठवून] या (ररीश्वं=दत्त). जलवृष्टि करणाऱ्या
(वृष्णः) व्यापक अशा मेघाच्या (अश्वस्य) [उदक] धारा [तुह्नी]
खाली ओता (प्रपिन्वत=प्रक्षरत). [हे पर्जन्या !] गर्जना करणाऱ्या ह्या [मेघा]
सह उदकसिंचन करीत करीत (अपो निषिञ्चन्), आद्वांकडे ये. [पर्जन्य
हा] उदकवृष्टि करणारा असून [शिवाय] आमचा पालक आहे (असुरः
प्रिता नः).

शब्दाचा ७ वीः—

अभिक्रन्द=भूस्यभिमुखं शब्दय.

स्तनय=गर्ज. “ अभिक्रन्द ” आणि “ स्तनय ” हे एकाच अर्थाचे दोन
शब्द दाढर्थाकरितां घातले आहेत.

गर्भं=गर्भस्थानीयं [उदकं].

आधाः=[ओषधीषु] आधेहि.

उदन्वता=उदकवता.

परिदीय=परितो गच्छ.

दृतिं=दृतिवत् उदकधारकं मेघं.

सुकर्ष=सष्टु कर्ष, [वृष्ट्यर्थ] आकर्ष.

विषितं=(१) विशेषेण सितं बद्धं.

=(२) यद्वा विमुक्तबन्धनं.

न्यंचं=न्यक्, अधोमुखं.

समाः=एकस्थाः, उदकपूर्णाः इत्यर्थः.

उद्वतः=ऊर्ध्ववन्तः, उन्नतप्रदेशाः.

निपादाः=न्यग्भूतपावा, निकृष्टपादाः वा.

मराठी अर्थ— [भूमीला] अभिमुख [होत्साता] शब्द कर (अभि-
कन्द) [व] गर्जना कर. [जसा] गर्भ [टेवावा त्याप्रमाणें] (गर्भ) [ओष-
धीचे ठायीं उदक] ठेव (आधाः). उदकयुक्त अशा रथानें (उदन्वता रथेन)
सभोंवार हिंड (परिदीय=परितो गच्छ). विशेषरीतीनें बद्ध केलेल्या (विषितं) अशा,
पखालीसारख्या दिसणाऱ्या (मेघाला दृतिं), अधोमुख करून (न्यंचं), [वृष्टि
करण्याकरितां] ओढ (सुकर्ष); अथवा विमुक्त केलेलें आहे बन्धन ज्याचें
अशा (विषितं,) पखालीसारख्या दिसणाऱ्या मेघाला (दृतिं), अधोमुख करून
(न्यंचं) [वृष्टि करण्याकरितां ओढ] (सुकर्ष). उंच प्रदेश (उद्वतः)
[आणि] सखल प्रदेश (निपादाः) [उदकपूर्ण होऊन] सारखे होवोत
(समाः भवन्तु).

श्रुचा ८ वीः—

महान्तं=प्रवृद्धं.

कोशं=कोशस्थानीयं मेघं.

उदच=उद्वच्छ, उद्वमय वा.

निषिंच=नीचैः क्षारय.

स्यन्दतां=प्रवहन्तु.

कुल्याः=नद्यः.

विषिताः=विष्यूताः सत्यः.

पुरस्तात्=पूर्वाभिमुखं. प्रायेण नद्यः प्राच्यः स्यन्दन्ते.

घृतेन=उदकेन.

द्यावापृथिवी=दिवं च पृथिवीं च.

व्युन्धि=क्लेदय अत्यधिकं.

सुप्रपाणं=सुष्ठु प्रकर्षेण पातव्यं उदकं.

अध्न्याभ्यः=गोभ्यः.

मराठी अर्थ—कोशासारखा ह्य० भांड्यासारखा दिसणाऱ्या अशा मोठ्या [मेघाप्रत] वरती जा (उदच), अथवा, कोशासारखा ह्य० भांड्यासारखा दिसणाऱ्या अशा मोठ्या [मेघाला] वरती ने (उदच) [आणि मग त्याला] खाली गळावयास लाव (निर्षिच). उसविलेल्या ह्य० मोकळ्या सोडलेल्या (विषिताः) ज्या नद्या (कुल्याः) त्या पूर्वाभिमुख (पुरस्तात्) होत त्यावा वाहोत (स्यन्दतां). उदकाच्या योगाने (घृतेन) द्यावापृथिवींना ओले विंब कर (व्युन्धि). गाईच्या करितां (अध्न्याभ्यः) पुष्कळ चांगले पाणी (सुप्रपाणं) होवो.

ऋचा ९. वीः.—

यत्=यदा.

कनिकदत्=अत्यर्थ शब्दयन.

हंसि=विदारयसि.

दुष्कृतः=पापकृतः मेघान.

विश्वं=जगत्. विश्व ह्यणजे काय हेंच विशेषकरून पुढील चरणांत सांगितले आहे.

पृथिव्यां=भूम्यां.

अधि=अधिष्ठितं.

मराठी अर्थ—हे पर्जन्या ! वारंवार वारंवार शब्द करीत व गर्जना करीत (स्तनयन्) जेव्हां (यत्) तू पाप करणाऱ्या (दुष्कृतः) [मेघांना] विदारितोस [त्या वेळीं] जें कांहीं [चराचरात्मक ह्या] पृथिवीवर आहे (पृथिव्यां अधि) [तद्रूप] हें सर्व जग आनन्दित होतें. (प्रतिमोदते).

वृष्टेः सर्वजगत्प्रीतिकारणत्वं प्रसिद्धं.

शुचा १० वीः—

अवर्षाः=वृष्टवान् असि.

उत् उ सु गृभाय=उत्कृष्टं सुष्ठु गृहाण परिहर इत्यर्थः.

अकः=जलवतः कृतवानसि.

धन्वानि=निरुदकप्रदेशान्.

अत्येतवै=अतिक्रम्य गन्तुं.

अजीजनः=उदपादयः, तू उत्पन्न केल्यास.

भोजनाय=धनाय, भोगाय वा.

कम्-कमिति अयं पादपूरणः (an expletive)

उत=अपि च.

प्रजाभ्यः=प्रजेपासून.

अविदः=प्राप्तवान् असि.

मनीषां=स्तुतिं.

मराठी अर्थ—तू [चांगली] वृष्टि केलीस (अवर्षाः). आतां [आपली वृष्टि (वर्षे) नीट आटोपून घे (उत् सु गृभाय)]. [आपल्याला] पलीकडे जाण्यास [कोणाची] हरकत येऊं नये ह्याणून (अत्येतवै), तू निरुदक

प्रदेशाना (धन्वानि) [जलपरिपूर्ण] केलेंस (अकः), धनाकरितां अथवा
उपभोगाकरितां (भोजनाय) तूं ओषधि उत्पन्न केल्यास, शिवाय, लोकांकडून
(प्रजाभ्यः) तूं स्तुति [ही] मिळविलीस (अविदः).

मंडल ६ सूक्त ५४.

(पांटर० नं० १४)

ऋचा १ लीः—

विदुषा=जानता अनेन जनेन, ह्या जाणत्या मनुष्याजवळ, ह्या ज्ञानी
पुरुषाजवळ.

संनय=[अस्मान्] संगमय, [आह्वांला] ने.

अञ्जसा=ऋजुमार्गेण.

अनुशासति=अनुशास्ति, [नष्टद्रव्यप्राप्त्युपायं] उपदिशति.

एव=एवं.

इदं=इदं नष्टं भवदीयं धनम्.

ब्रवत्=ब्रवीति.

य एव इदं इति ब्रवत्=एवं इदं नष्टं भवदीयं धनं इति ब्रवीति, नष्टं धनं
वर्षायति इत्यर्थः

मराठी अर्थ—जो सरळ मार्गानें (अंजसा) [नष्टद्रव्याच्या प्राप्तीचा
उपाय] सांगेल (अनुशासति) [आणि] जो हें अशा प्रकारें [तुझे धन येंच
पडलेलें आहे] असें ह्मणेल (इति ब्रवत्) अशा ज्ञानी पुरुषाजवळ (विदुषा)
हे पूषा, [तूं मला] ने (संनय).

ऋचा २ री.

पूष्णा=ह्याच्यापुढें “ अनुगृहीताः वयं ” हें अध्याहृत घ्यावें.

संगमेमहि=संगच्छेमहि. ह्याच्यापूर्वी “ तेन जनेन ” हें अध्याहृत घ्यावें.

गृहान्=येषु गृहेषु अस्मदीयाः नष्टाः पशवस्तिष्ठन्ति तान् गृहान्.
अभिशासति=अभिशास्ति, अभिमुख्येन बोधयति.

ब्रवत्=ब्रूयात्.

इम एवेति च ब्रवत्=इमे त्वदीयाः नष्टाः पशवः एवं तिष्ठन्ति इति ब्रूयात्.
एव=एवं.

मराठी अर्थ—पूषाच्या योगानें (पूष्णा) द्व० पूषानें कृपा केली असतां आम्ही अशा [एकाद्या ज्ञानी पुरुषा] जवळ जाऊं कीं जो, [जेथें आमची सांपडत नसलेलीं गुरें ढोरें आहेत तीं] घरें [कोणतीं तें], सांगेल, व हीं [तुझीं हरवलेलीं गुरेंढोरें] अशीं [येथें बसलेलीं आहेत] असें **द्वारेण** (इति ब्रवत्.)

ऋचा ३ रीः—

पूष्णः=पोषकस्य देवस्य.

चक्रं=आयुधं.

न रिष्यति=न विनश्यति.

कोशः=अस्य चक्रस्य कोशः.

न अवपद्यते=न हीयते.

नो=नैव.

व्यथते=कुंठीभवति.

पविः=धारा.

तेन चक्रेण चोरान्दृष्ट्वा अस्मदीय धनं प्रकाशय इति भावः

मराठी अर्थ—[सर्वांचें] पोषण करणारा जो हा पूषा त्यांचें आयुध (चक्रं) [कधीं] भंगत नाही (न रिष्यति), [त्या आयुधाचा] कोश द्व० म्हणून [कधीं] निरुपयोगी होत नाही (न अवपद्यते=न हीयते) [व] त्याची वार (पविः=धारा) कधींही बोंथट होत नाही (नो व्यथते).

ऋचा ४ थीः—

यः=यो यजमानः

अस्मै=अस्मै पूष्णे.

अविधत्=परिचरति.

तं=तं यजमानं.

न अपि मृष्यते=ईषदपि न हिनस्ति. अपिशब्दः ईषदर्थे.

प्रथमः=मुख्यः सन्.

विन्दते=लभते.

वसु=धनं.

मराठी अर्थ—जो [यजमान ह्या [पूषाची] (अस्मै) [पुरोडाशा-
दिक] हवीनें (हविषा) सेवा करितो (अविधत्=परिचरति) त्या [यजमा-
नाला] पूषा किंचित् सुद्धां पीडा करीत नाहीं (नापि मृष्यते). [तो यजमान
सर्वांमध्ये] मुख्य होत्साता (प्रथमः) त्याला धन मिळतें (वसु विन्दते).

ऋचा ५ वीः—

पूषा=पोषको देवः

अन्वेतु=रक्षणार्थं अनुगच्छतु.

अर्वतः=अश्वान्.

वाजं=अन्नं.

नः=अस्मभ्यं.

मराठी अर्थ—[सर्व जगताचें] पोषण करणारा [तो] पूषा आमच्या
धेनूच्या मागोमाग, [त्यांच्या रक्षणार्थं], जावो (अन्वेतु). पूषा आमच्यां
अश्वान् रक्षण करो (अर्वतः रक्षतु). पूषा आह्वाला (नः) अन्न (वाजं) देवो
(सनोतु).

ऋचा ६ वीः—

मराठी अर्थ—हे पूषा ! [सोमरस] पिळणाच्या (सुन्वतः) यजमानाच्या गाई [आदि करून पशूंच्या] मागोमाग, [त्यांच्या रक्षणार्थ], जा (गाः अनुप्रेहि). आणि, [तुझे] स्तवन करणारे जे आद्वी त्यांच्याही गाई, [आदि-करून गुरांच्या] पाठोपाठ, [त्यांच्या रक्षणार्थ], जा.

गाः=पशून्.

अनुप्रेहि=रक्षणार्थ अनुगच्छ.

सुन्वतः=सोमाभिषवं कुर्वतः. हें यजमानाचें विशेषण.

स्तुवतां=[त्वद्विषयं] स्तोत्रं कुर्वतां.

उत=अपि च.

ऋचा ७ वीः—

माकिः नेशत्=मा नश्यतु.

माकां रिषत्=मा [व्याघ्रादिभिः] हिंस्यताम्.

माकां केवटे संशारि=मा कूपे संशीर्णं भूत्, कूपपातेनावि हिंसितं मा भवतु.

अरिष्टाभिः=अहिंशिताभिः [गोभिः] सह. “ गोभिः ” हें अध्याहृत आहे.

आगहि=[सायंकाले] आगच्छ.

माकिर्माकां इत्येतौ प्रतिषेधमात्रे वर्तेते.

मराठी अर्थ—[आमच्या गाई, रानामध्ये असतांना,] नाश न पावोत (माकिर्नेशत्), [व्याघ्रादिकांकडून त्या] मारल्या न जावोत (माकां रिषत्) [व त्या] कूपांत [पडून] (केवटे) [त्यांना] मरण न येवो (माकां संशारि). [अशा रीतीने त्यांच्या रक्षणाची काळजी घेऊन] मग [संध्याकाळां त्यांना] सुरक्षित घेऊन (अरिष्टाभिः) [घरी] ये (आगहि)

ऋचा ८ वीः—

शृण्वन्तं=अस्मत्स्तोत्राणि शृण्वन्तं.

इर्यं=[दारिद्र्यस्य] प्रेरकं, [दारिद्र्याला घालवून देणारा], [दारिद्र्य]
नाहीसिं करणारा.

अनष्टवेदसं=अविनष्टधनम्.

इशानं=[सर्वस्य] ईश्वरं.

रायः=धनानि.

ईमहे=याचामहे.

मराठी अर्थ—जो [आमचें स्तवन] ऐकतो आहे (शृण्वन्तं), जो
[दारिद्र्य] घालवून टाकतो (इर्यं), ज्याचें धन [कधीही] नष्ट होत नाही
(अनष्टवेदसं) [व सर्व जगाचा] जो ईश्वर आहे (ईशानं) अशा [त्या]
पूषाला [आम्ही] धन मागतों (रायः ईमहे).

ऋचा ९ वीः—

पूषन्=पोषक.

व्रते=कर्मणि. ह्याच्यापुढें “ वर्तमानाः ” हें अध्याहृत आहे.

न रिष्येम=हिंसिताः न भवेम.

कदा चन=कदाचिदपि.

ते=तव.

इह=अस्मिन्कर्मणि.

स्मसि=स्मः, भवामः.

मराठी अर्थ—हे [रावांचें] पोषण करणाऱ्या पूषा ! तुझ्या संबंधी
[यागादिक] कमें [आचरणारे] जे आम्ही (तव व्रते [वर्तमानाः] वयं) त्या

आमुचा कधीही (कदा चन) नाश होणार नाही (न रिष्येम). [ते आणी]
ह्या यागसमयी (इह) तुझें स्तवन करितों (ते स्तोतारः स्मसि).

ऋचा १० वीः—

पूषा=पोषको देवः

परस्तात्=परस्मिन्देशे, [सुसंचारात्] अन्यस्मिन् [चोरव्याघ्रादिभिरु-
षिते] देशे, [संचार करण्यास निर्भय असा हा प्रदेश सोडून चोरांचा व व्या-
घ्रादिकांचा जेथें सुळसुळाट आहे अशा] परक्या प्रदेशांत. ह्याच्यापुढें “ गच्छतः
गोधनस्य निवारणाय ” हें अध्याहृत आहे.

परिदधातु=परिधानं निवारकं करोतु.

नष्टं=हें गोधनाचें विशेषण आहे. “ गोधनं ” हें अध्याहृत आहे.

आजतु=आगच्छतु, आगमयतु.

पीटर्सनच्या पुस्तकांत “ आगमयतु ” हें गाळलें आहे.

मराठी अर्थ—[संचार करण्यास निर्भय असा हा सोडून चोरांचा व
व्याघ्रादिकांचा जेथें सुळसुळाट आहे अशा] परक्या प्रदेशांत (परस्तात्)
[जाणाऱ्या गाईंना आणखी पुढें भटकण्यास प्रतिबंध व्हावा ह्मणून, हा सर्व
जगाचें] पोषण करणारा पूषा [आपल्या] उजवा हात [त्यांना] निवारक
करो (परिदधातु=परिधानं निवारकं करोतु). आमच्या चुकलेल्या (नो नष्टं)
[गाई] पुन्हां [घरी] येवोत.

सायणाचार्य ओढून ताणून अर्थ करितात कीं काय हें पहाण्यास ही ऋचा
हें एक उत्तम साधन आहे. ह्या ऋचेंत, मुळांमध्ये फार थोडें असून अध्याहृतच
पुष्कळ घेतलेलें आहे, असें सत्कृद्दर्शिनीं वाटतें. ह्मणून [] अशा कसाच्या
बाहेर जे शब्द आहेत तेवढेच एकदा मुद्दाम वाचून पहावे व त्यांवरून साय-
णाचार्यांनीं केलेल्या अर्थाचा बोध होतो किंवा नाही ह्याची परीक्षा करावी.

मंडल ६ सूक्त ५५.

(पीटर नं. १५)

ऋचा १ लीः—

वां=गन्तारं, स्तोतारं. वा गतिगन्धनयोः. वाति गच्छति स्तुतिं प्राप्नोति इति वा स्तोता. “ वा ” ह्या धातूचा अर्थ गतिपर ह्य० गमनपरही होतो ह्यणून “ वा ” ह्या पदाचा अर्थ “ स्तोता ” असा करण्यास हरकत नाही. “ वा ” ह्याचा अन्वय “ मां ” ह्या पदाबरोबर करावा. “ मां ” हें अध्याहृत ध्यावें व स्याला “ एहि ” ह्या क्रियापदाचें कर्म करावें. “ वांमां ”=स्तोतारं मां [एहि].

अथवा अशी कल्पना करावी कीं “ आवां ” ह्या शब्दांतील “ आ ” चा लोप केलेला आहे व अशा रीतीनें “ वां ” हें रूप साधलें आहे. अशी कल्पना केल्यास “ वां ” हा “ सचावहै ” ह्या क्रियापदाचा कर्ता करावा. “ वां सचावहै ”=“ आवां संगच्छावहै. ”

विमुचो नपात्=विमुंचति सृष्टिकाले स्वसकाशात् सर्वाः प्रजाः विसृजति इति विमुक् प्रजापतिः तस्य पुत्र. “ नपात् ” ह्याचा अर्थ “ पुत्र ” असा करावा. हें “ पूषा ” चें विशेषण. “ पूषन् ” हें संबोधनार्थी पद अध्याहृत ध्यावें.

आघृणे=आगतदीप्ते. हेंही पूषाचेंच विशेषण आहे.

संसचावहै=समयाव, संगच्छाव.

रथीः=रहिता, नेता.

ऋतस्य=यज्ञस्य.

नः=अस्माकं.

ह्या ऋचेचे दोन अर्थ होतात. ते येणें प्रमाणें—

१ मराठी अर्थः—हे प्रजापतीच्या पुत्रा (विमुचो नपात्) [व] दीप्तिमन्ता [पूषा] ! (आघृणे) ! [तुझे] स्तवन करणारा जो [मी] त्या

[मत्र] प्रत (वां) ये (एहि). [आपण दोघे एकमेकांस] भेटूं (संसचा-
वहै=संगच्छावहै). [तूं] आमच्या (नः) यज्ञाचा (ऋतस्य) मुख्य (रथीः=
नेता) हो (भव.)

२ मराठी अर्थः—हे प्रजापतीच्या पुत्रा (विमुचो नपात्) (व)
दीप्तिमन्ता (आघृणे) [पूषा] ! ये (एहि). आपण दोघे (वां=आवां)
[एकमेकांस] भेट (संसचावहै), [तूं] आमच्या इ. इ.

ऋचा २ रीः—

रथीतमं=अतिशयेन रथितम्, यद्वा अतिशयेन रंहितारं नेतारं.

कपर्दिनम्=कपर्दः चूडा तद्वन्तं.

ईशानं=स्वामिनं.

राधसः=राधोति अनेन इति राधो धनं तस्य धनस्य.

महः=महतः.

रायः=धनानि. हें “ ईमहे ” ह्या क्रियापदाचें कर्म.

सखायम्=[अस्माकं] मित्रं.

ईमहे=याचामहे. “ याच् ” ह्या क्रियापदाला दोन कर्में असतात. त्याप्र-
माणें येथें “ ईमहे ” ह्या क्रियापदाला दोन कर्में आहेत. एक “ रायः ” व
दुसरें “ पूषणं ” “ पूषणं ” हें अध्याहृत आहे व, “ रथीतमं ” इत्यादिक
सर्व त्यांचीं विशेषणें आहेत.

मराठी अर्थः—ज्याला रथ उत्तम चालवितां येतो अथवा जो
[आमचा] उत्तम नायक अथवा धुरीण आहे (रथीतमं), जो जटांनीं मंडित
आहे (कपर्दिनं), जो पुष्कळ धनाचा (महः धनस्य) मालक आहे (ईशानं)
[व] जो [आमचा] मित्र आहे (सखायम्) अशा [त्या पूषा] जबळ
[आम्ही] धन मागतों (रायः ईमहे)

ऋचा ३ रीः—

रायः=धनस्य.

धारा असि=प्रवाहो भवसि.

आघृणे=आगतदीप्ते. हें पूषाचें विशेषण. “पूषन्” हें संबोधनार्थी पद अग्याहृत घेतलें पाहिजे.

रायो धारा असि=धनस्य प्रवाहो भवसि, [स्तोतृभ्यः बहु] धनं नैरन्त-
र्येण प्रयच्छसि इत्यर्थः.

वसोः=वसुनः, धनस्य.

राशिः=संघः.

वसोः राशिरसि=धनस्य संघो भवसि, धनसंघः त्वय्येव निवसति इत्यर्थः.

अजाश्व=अजाः छागाः एव अश्वाः अश्वकार्यापन्नाः यस्य तादृश [हे
पूषन्.]

धीवतो धीवतः=सर्वस्य स्तोत्रवतः पुरुषस्य, प्रत्येक धीवानाचा ह्य०
स्तुति करणाऱ्या पुरुषाचा.

सखा=मित्रभूतः.

मराठी अर्थ—ज्याची दीप्ति फार मोठी आहे (आघृणे) [व] अश्वप्रमाणें
अज ह्य० एडके हें ज्याचे वाहक आहेत अशा (अजाश्व) [हे पूषा !] तूं
धनाचा प्रवाह आहेस (रायो धारासि), संपत्तीची रास आहेस (वसोः राशि-
रसि) [आणि, शिवाय, तुझें] स्तवन करणाऱ्या प्रत्येक पुरुषाचा (धीवतो-
धीवतः) मित्र आहेस (सखा).

ऋचा ४ रीः—

नु=अद्य.

अजाश्वं=छागवाहनं.

उपस्तोषाम=उपस्तवाम.

वाजिनं=अन्नवन्तं, बलवन्तं वा.

स्वसुः=उषसः.

यः=यः पूषा.

जारः=उपपतिः.

मराठी अर्थ—ज्याला उषेचा (स्वसुः) जार असें ह्मणतात, अज ह्म० एडके हे ज्याचे वाहक आहेत [व] जो अन्नवान् अथवा बलवान् आहे (वाजिनं) अशा पूषाचें [आपण] स्तवन करूं या (उपस्तोषाम).

ऋचा ५ वी.—

मातुः=निर्मात्याः रात्रेः ; माता ह्या शब्दाचा अर्थ यथे निर्मात्रीः ह्म० रात्र असा आहे.

दिधिषुं=पति.

अब्रवं=स्तौमि.

मातुर्दिधिषुं=रात्रेः पतिं. पतीला लाजून ज्याप्रमाणें स्त्री एकीकडे जावी त्याचप्रमाणें जणू कांहीं सूर्याला लाजून रात्र त्याच्या दृष्टीसमोरून दूर जाते.

स्वसुः=उषसः.

नः=अस्माकं. ह्या शब्दापुढें “स्तोत्राणि” हें अध्याहृत घेऊन तें “शृणोतु” ह्या क्रियापदाचें कर्म करावें.

इन्द्रस्य भ्राता मम सखा—ह्याच्यापुढें “अस्तु” हें क्रियापद अध्याहृत घ्यावें.

मराठी अर्थ—रात्रीचा पति (मातुर्दिधिषुं) जो [पूषा] त्याची [मी] स्तुति करितों (अब्रवम्). उषेचा जार (स्वसुर्जारः) जो [हा पूषा] तो आमचीं (नः) [स्तवनें] ऐको (शृणोतु). इन्द्राचा भ्राता [जो पूषा तो] माझा मित्र [होवो].

ऋचा ६ वीः—

अजासः=अजाः, छागाः

रथे—ह्याचा अन्वय “विभ्रतः” ह्या पदाबरोबर करावा. “रथे विभ्रतः”= “रथे धारयन्तः”

निशृम्भाः=निश्रथ्य संबध्य हर्तारः, [रथाला] जोडल्यावर [पूषाला] वाहून नेणारे.

ते=ते पूषणो वाहनतया प्रसिद्धाः, पूषाचे वाहक द्वणून प्रसिद्ध असलेले.
जनश्रियम्=जनं स्तोतृसंघं श्रयति गच्छतीति जनश्रीः तं.

आवहन्तु=आनयन्तु.

मराठी अर्थः—[रथाला] जोडल्यावर चालणारे (निशृम्भाः) [व] रथामध्ये (रथे) [आरूढ झाल्यावर आपल्या भक्त] जनांप्रत [त्यांना भेट देण्याकरितां] जाणारा (जनश्रियं) जो [पूषा त्या] (पूषा देवाला) (पूषणं देवं) वाहून नेणारे (विभ्रतः) जे ते [पूषाचे वाहक द्वणून] प्रसिद्ध असलेले अज झ० एडके ते [त्याला येथे] घेऊन येवोत (आवहन्तु).

मंडल ६ सूक्त ५६९.

(पीटर. नं. १६).

ऋचा १ लीः—

एनं—ह्याचा अन्वय पूषाबरोबर करावा.

आदिदेशति=अभिष्टौति, स्तवन करितो.

करम्भात्=करंभानां घृतमिश्रितानां यवसक्तूनां अत्ता, घृतमिश्रित सक्तु
झ० सातू भक्षण करणारा.

पूषणं=पोषकं.

देवः=अन्यो देवः.

आदिशे=आदेष्टव्यः स्तोतव्यः भवति.

न तेन देव आदिशे=तेन पुरुषेण अन्यः देवः स्तोतव्यो न भवति. पूषणः
एव सर्वस्य अभिमतस्य धनस्य लाभात् देवतान्तरं न स्तौति इत्यर्थः.

मराठी अर्थ—करम्भ द्व० घृतमिश्रित यव आणि सक्तु भक्षण करणारा (करम्भात्) ह्या नांवांन (इति) जो ह्या पूषाची स्तुति करितो (एनं पूषणं आदिदेशति) त्याला [अन्य] देवाची स्तुति करावयास नको (न तेन देव आदिशे). [कारण ह्या पूषाप्राप्तूनच सर्व इच्छित गोष्टी मिळण्याजोग्या आहेत.]

ऋचा २ रीः—

उत घ=अपि च.

सः=यः शत्रूणां हन्तृत्वेन प्रसिद्धः तादृशः.

रथीतमः=अतिशयेन रथी, महारथः, मोठा वीर.

सख्या युजा=मित्रभूतेन पूषणा सहायभूतेन युक्तः सन्.

वृत्राणि=शत्रून्.

जिघ्रते=हन्ति.

सख्या युजा इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते=मित्रभूतेन पूषणा सहायभूतेन युक्तः सन् इन्द्रः शत्रून्हन्ति, इन्द्रस्यापि अयमेव साहाय्यकारी इत्यर्थः

सत्पतिः=सतां पालयिता.

मराठी अर्थ—[शत्रुविध्वंसक झणून] प्रसिद्ध असलेला, अतिशय शूर (रथीतमः) [व] सदाचरणी लोकांचें पालन करणारा (सत्पतिः) असा जो इन्द्र तो, त्याचा मित्र जो [हा पूषा] तो [इन्द्राच्या साहाय्यार्थ येऊन इन्द्राला] येऊन मिळाला तर [च], शत्रूंचा वध करितो (वृत्राणि जिघ्रते). [नाही तर इन्द्राला ते काम दुर्घट झालें असतें.]

ऋचा ३ रीः—लक्ष्यपूर्वक वाचावी .

उत=अपि च.

अदः=तद्रथस्य [चक्रं] द्व० हें पूषाच्या रथाचें [चाक.]

सूरः=प्रेरकः हें पूषाचें विशेषण. त्याचप्रमाणें “ रथीतमः ” हेंही पूषाचेंच विशेषण आहे. “ पूषा ” हें अध्याहृत ध्यावें.

परुषे=पर्ववति भास्वति वा, जो पर्वीनीं अथवा प्रकाशानें युक्त आहे अशा-
ह्याचा अन्वय “ गवि ” बरोबर.

गवि=गच्छतीति गौः आदित्यः तस्मिन्.

हिरण्ययं=हिरण्मयं, सुवर्णनिर्मितं.

न्यैरयत्=नितरां प्रेरयति स्म.

रथीतमः=अतिशयेन रथां नेतृतमो वा.

मराठी अर्थ--शिवाय [सर्वांना स्वकर्माचे ठायीं] प्रेरणा करणारा
(सूरः) [आणि] अतिशय शूर, अथवा रथ उत्तम चालविणारा अथवा
[लोकांचा] उत्तम नायक ह्य० धुरीण किंवा मार्गदर्शक (रथीतमः) असा जो
[पूषा] तो, पर्ववान् ह्य० पर्वीनीं युक्त अथवा प्रकाशमान असा जो आदित्य
(पुरुषे गवि) त्याचेवर, [आपलें] हें सोनेरी चाक (अदः हिरण्ययं चक्रं)
चालवितो (न्यैरयत्). पर्व ह्याचा अर्थ सांधा असा आहे.

ऋचा ४ थीः—

यत्=यदुद्दिश्य.

पुरुष्टुत=बहुभिर्यजमानैः स्तुत.

ब्रवाम=स्तवाम.

दस्र=दर्शनीय.

मन्तुमः=ज्ञानवन्. हें संबोधन असून पूषाचें विशेषण आहे. “ पूषन् ”
हें अध्याहृत आहे.

तत्=तत् धनं, तें धन.

सु=सुष्टु.

नः=अस्माकं.

मन्म=मननीयं. हें धनाचें विशेषण. “ धनं ” हें अध्याहृत आहे.

साधय=उत्पादय.

मराठी अर्थ—बहुत लोक ज्या [तुझी] स्तुति करितात (पुरुष्टुत), जो [तूं] दर्शनीय ह्य० सुन्दर आहेस [व] जो [तूं फार ज्ञानवान् आहेस (मन्तुमः) अशा [हे पूषा !] जें [धन प्राप्त व्हावें अशी इच्छा मनांत धरून आक्षी] तुझी स्तुति करूं (त्वा ब्रवाम=त्वां स्तवाम) तें आमचें इच्छित (तत् नः मन्म) [धन] पुष्कळसें (सु=सुष्टु. अव्यय) उत्पन्न कर (साधय=उत्पादय).

ऋचा ५ वी.

इमं=ह्याचा अन्वय “ गणं ” ह्याबरोबर करावा.

नः=अस्माकं.

गवेषणं=गवां एषयितारं.

सातये=लाभाय.

साधयः=साधय.

आरात्=दूरदेशे [अपि].

श्रुतः=विश्रुतः, प्रख्यातः.

मराठी अर्थ—[हे पूषा !] आमच्या लाभाकरितां ह्य० आमचें कल्याण व्हावें ह्याणून (नः सातये) ह्या [मनुष्य] समाजाला (इमं गणं) गाईची इच्छा करणारा असा (गवेषणं) कर (साधयः=साधय). हे पूषा! दूर देशां-मध्ये [ही] तुझी प्रख्याति झाली आहे (श्रुतः असि).

ऋचा ६ वी—

ते स्वस्ति=त्वया देयां कल्याणीं रक्षां, तुझे कल्याणकारक रक्षण.

आईमहे=अतियाचामहे.

आरेअघां=आरे दूरे अघं पापं यस्याः तादृशीं.

उपावसुं=उपगधनां.

“ आरेअघां ” व “ उपावसुं ” हीं दोन्ही स्वस्तीचीं विशेषणें आहेत.

सर्वतातये=सर्वैः ऋत्विग्भिः तायते इति सर्वतातिर्यज्ञः तदर्थं, यद्वा सर्वेषां भोगानां विस्ताराय.

मराठी अर्थ--ज्यामध्ये पाप दूर राहते द्व० ज्यामध्ये पातकाचा विटाळही होत नाही (आरेअघां) [व] ज्यामध्ये धनाची प्राप्ति होते (उपावसुं) अशा तुझ्या संरक्षणाची (ते स्वस्तिं), [आह्मी आपल्या] यज्ञाच्या [सिद्धी] करितां, अथवा [आमच्या] सर्व [उपभोग्य] पदार्थांची [आणखी जास्त] वृद्धि व्हावी झणून, आज आणि उद्या द्व० सर्वकाल इच्छा करितों (आईमहे).

मंडल ६ सूक्त ५७.

(पीटर नं. १७).

ऋचा १ लीः—

इन्द्रा...पूषणा-इतरेतरयोगादिन्द्रपूषन्शब्दयोः उभयत्र द्विवचनं. एकमेकांच्या अपेक्षेनें “इन्द्र” आणि “पूषन्” ह्या दोन शब्दांपैकीं प्रत्येकाचें द्विवचन घातलें आहे.

नु=अद्य.

सख्याय=साखित्वाय, [तुमचा] स्नेह संपादितां यावा झणून.

स्वस्तये=शोभनाय. हें सख्याचें विशेषण आहे.

हुवेम=आह्वयाम, स्तवाम वा.

वाजसातये=वाजस्य अन्नस्य बलस्य वा सातये संभजनाः.

मराठी अर्थ—हे इन्द्रपूषणहो ! [तुमचा] कल्याणकारक (स्वस्तये) असा स्नेह संपादितां यावा (सख्याय) [व] [आह्वांला] अन्नाचा अथवा बलाचा उपभोग घेण्यास सांपडावा (वाजसातये) झणून आह्मी [तुह्वांला] हांक मारितों (हुवेम) अथवा, [तुमचें] स्तवन करितों (हुवेम).

ऋचा २ रीः—

अन्यः=अनयोः [इन्द्रापूष्णोः] एकतरः इन्द्रः.

उपासदत्=उपसीदति, उपगच्छति.

पातवे=पातुं.

चम्बोः=अधिषवणफलकयोः, सोमरस पिळून काढण्याचे जे दोन काष्ठ-
फलक असतात त्यांमध्ये [घालून].

सुतम्=अभिषुतम्.

करंभं=घृतसिकतसक्त्वात्मकं हविः, घृतमिश्रित सातूंचा केलेला हवि.

अन्यः=अनयोः [इन्द्रापूष्णोः] एकतरः पूषा.

इच्छति=भक्षयितुं इच्छति.

मराठी अर्थ—[ह्या इन्द्रपूष्णापैकी] एक [जो इन्द्र तो], दोन काष्ठ-
फलकांमध्ये (चम्बोः) घालून पिळून काढलेल्या (सुतं) सोमः [रसाचें]
पान करण्याकरितां (पातवे) [आमच्या यज्ञासमीप येतो] (उपासदत्).
[त्यापैकी] दुसरा [जो पूषा तो] हवीचें (करंभं) भक्षण करण्याची इच्छा
दर्शित करितो (इच्छति).

ऋचा ३ रीः—

अजाः=छागाः.

अन्यस्य=अनयोः इन्द्रापूष्णोः एकस्य पूष्णः.

वह्यः=वाहकाः, अश्वः.

हरी=एतत्संज्ञो अश्वौ.

संभृता=संभृतौ, सम्यक् पुष्टौ.

वृत्राणि=शत्रून्.

जिघ्रते=हन्ति.

मराठी अर्थ—[ह्या इन्द्रपूष्णापैकी] छाग द्व० बोकड हे (अजाः)
एकाचे द्व० पूषाचे (अन्यस्य) वाहक (वह्यः) आहेत, [व] दुसऱ्याचे
(अन्यस्य) पुष्ट असे हरिसंज्ञक दोन अश्व हे वाहक आहेत. त्या [अशवांच्या]
योगानें (ताभ्यां) [इन्द्र हा] शत्रूंचा संहार करितो (वृत्राणि जिघ्रते.)

ऋचा ४ थीः—

यत्=यदा.

अनयत्=[इमं लोकं] प्रापयति. [ह्या भूलोकाप्रत] आणितो.

रितः=गन्त्रीः, परितो गन्त्रीः.

महीः=महतीः.

अपः=वृष्ट्युदकानि.

वृषन्तमः=अतिशयेन वर्षिता इन्द्रः.

तत्र=तदानीं.

पूषा=पूषकः देवः.

सचा=[अस्य इन्द्रस्य] सहायः.

अभवत्=भवति.

मराठी अर्थ—जेव्हां (यत्) अतिशय पर्जन्य वृष्टि करणारा (वृष-
न्तमः) इन्द्र [पृथ्वीवर चोहोंकडे] पसरणारें (रितः) पुष्कळ (महतीः))
जल (अपः) [पर्जन्यवृष्टि रूपानें अंतरिक्षपासून ह्या लोकाप्रत] आणितो
(अनयत्=प्रापयति) तेव्हां (तत्र) सर्वांचें पोषण करणारा जो पूष
[तो त्याला] साहाय्यकारी होतो (सचा भवत्).

ऋचा ५ थीः—

तां=तां प्रसिद्धां.

पूष्णः=पोषकस्य देवस्य.

सुमतिं=कल्याणीं मतिं, अनुग्रहवुद्धिं.

प्रवयां=प्रकृष्टां दृढां शाखां इव.

आरभामहे=अवलंबामहे, आश्रयामः इत्यर्थः.

मराठी अर्थ—वृक्षाच्या दृढ अशा शाखेप्रमाणें (प्रवयामिव) आह्मी
वयं) पूषाच्या व इंद्राच्या त्या प्रसिद्ध अनुग्रहवुद्धीचा (तां सुमतिं) आश्रय
करितों (आरभामहे=अवलंबामहे, आश्रयामः इत्यर्थः).

ऋचा ६ वीः—

पूषणं=पोषकं देवं.

उद्युवामहे=उद्योजयामः. उद्योजनं आकर्षणं.

अभीशून्=आश्वबन्धनार्थान् रश्मीन्, लगाम.

सारथिः=सूतः.

मह्यै=महत्सु.

स्वस्तये=रक्षार्थं.

मराठी अर्थ—ज्याप्रमाणें सारथि हा [घोड्यांचा] लगाम (अभीशून्) उद्युक्त करितो ह्या ओढतो त्याप्रमाणें, [आमचें] रक्षण चांगल्याप्रकारें करण्याकरितां (मह्यै स्वस्तये) [आह्मी] पूषाला व इन्द्राला उद्युक्त करितों (उद्युवामहे=उद्योजयामः).

मंडल ७ सूक्त २८.

(पीटर. नं० १८).

ऋचा १ लीः—

ब्रह्म=स्तोत्रं.

नः=अस्माकं.

विद्वान्=जानन्, ज्याला सर्व गोष्टी समजत आहेत असा [जो तूं].

अर्वाञ्चः=अस्मदभिमुखाः.

ते=तव.

हरयः=अश्वाः.

विश्वे=सर्वे. ह्याचा अन्वय “ मर्ताः ” ह्या पदावरोवर.

चित् हि=यद्यपि.

त्वा=त्वां.

विहवन्त=पृथक् हवन्ते.

मर्ताः=मनुष्याः.

अस्माकमित्=अस्माकमेव ह्यापुढे “ हव ” हे अध्याहत आहे.

शृणुहि=शृणु.

विश्वमिन्व=विश्वप्रीणयितः, हे विश्वाला संतुष्ट करणाऱ्या!

मराठी अर्थ—हे इन्द्रा ! जो [सर्व गोष्टी] जाणत आहेस असा [जो तूं] तो आमच्या स्तुतीकडे ये (नः ब्रह्म उपयाहि). तुझे अश्व (ते हरयः), आझांला ते अभिमुख होतील (अर्वाचः) अशा रीतीने, जोडलेले असोत (युक्ताः सन्तु). हे सर्व विश्वाला संतुष्ट करणाऱ्या [इन्द्रा]! (विश्वमिन्व)! जरी (चिद्धि) सर्व मनुष्ये (विश्वे मर्ताः) तुला पृथक् पृथक् बोलवितात (चिह्वन्त=पृथक् ह्वन्ते) तरी [तूं] आमचीच फक्त (अस्माकं इत्) [हांक] ऐक (शृणुहि)

ऋचा २ रीः—

हव=हवः स्तोता तं.

व्यानट्=व्याप्रोतु.

ब्रह्म=स्तोत्रं.

यत्=यदा.

पासि=रक्षसि.

ब्रह्म यत्पासि=यदा स्तोत्रं रक्षसि. स्तोत्रस्य रक्षणं नाम फलप्रदानं.

शत्रसिन्=बलवन्.

यत्=यदा.

आदधिषे=धारयसि.

उग्र=ओजस्विन्.

क्त्वा=[शत्रुवधादिना] कर्मणा. ह्याचा अन्वय “ घोरः सन् ” ह्या पदां-

बरोबर.

जनिष्ठाः=अजनिष्ठाः, अभवः.

अषाढुः=[शत्रुभिः] अनभिभूतः.

मराठी अर्थ—हे बलवन्ता (शवसिन्) इन्द्रा ! जेव्हां (यत्) [तूं] ऋषींच्या स्तोत्रांचे रक्षण करिशील (ब्रह्म पासि) द्व० स्तोत्रांचे फल देशील [तेव्हां] तुझा महिमा तुझे स्तवन करणाऱ्या पुरुषाला (ह्वं) व्यापून टाको. जेव्हां (यत्) हे उग्रा (उग्र) ! [तूं] हस्तामध्ये [आपलें] वज्र धारण करितोस (आदधिषे) [तेव्हां] शत्रुवधासारख्या आपल्या] कर्माच्या योगानें (क्त्वा) [तूं] घोर दिसावयास लागून (घोरः सन्) [शत्रूंनीं] जिंकण्यास अशक्य झालास (अजनिष्ठाः=अभवः).

ऋचा ३ री -

प्रणीती=प्रणीत्या, प्रणयनेन.

जोहुवानान्=भृशं स्तुवतः.

यत्=यः त्वं.

नृन्=नरांना.

न—मोक्ष मूलरनें “ न ” अजीबाद गाळला आहे. पीटर्सनच्या प्रतीत तो दिला आहे परंतु त्याचा अर्थ दिलेला नाही. तुकाराम तात्यांच्या प्रतीत “ नृन्=स्तोतृन् इव ” असें द्वाटलें आहे. हें “ न ” चें कोडें मोठें दुर्बोध आहे. त्याचा अर्थ काय करावा हें समजत नाही.

रोदसी=द्यावापृथिव्यौ.

संनिनेथ=संगमयसि.

जोहुवानान् नृन् रोदसी निनेथ=स्तोतृन् द्यावापृथिव्यौ संगमयसि, दिवि पृथिव्यां च स्तोतृन् प्रतिष्ठापयसीत्यर्थः.

महे=महते.

क्षत्राय=धनाय, रयिः क्षत्रं इति धननामसु पाठात्.

शवसे=बलाय.

जज्ञे=जज्ञिषे.

हि-हीति हेत्वर्थे । यतः एवं, अतः कारणात्.

अतूतुजि=अदातारं, अयजमानं.

चित्-चिदिति “ एव ” कारार्थे.

तूतुजि:=दाता, यजमानः.

आशिश्नत=हिनास्ति.

मराठी अर्थ—ज्या अर्थी (हि), हे इन्द्रा! जो (यत्) [तूं] पुष्कळ स्तुति करणाऱ्या (जोडुवानान्) लोकांना (नृन्) स्वर्गामध्ये व पृथिवीमध्ये (रोदसी) आपल्या कृपेने स्थापित करितोस (संनिनेथ) [तोच तूं] यजमानांना] बहुत धन [व] बल देता (महे क्षत्राय शवसे) झालास (जज्ञे) [त्या अर्थी], न दान करणाऱ्यावर (अतूतुजि) दान करणारा पुरुष (तुतूजिः) खचितच श्रेष्ठपणा मिळवितो (आशिश्नत् चित्).

महे क्षत्राय शवसे=महद्वनं बलंच दातुं इत्यर्थः.

ऋचा ४ थीः—

एभिः अहभिः=एभिःसात्त्विकैः अहोभिः.

नः=अस्मभ्यं.

दशस्य=देहि.

दुर्मित्रासः=दुष्टमित्रभूताः, बाधकाः.

हि-हिः पूरणः. हें पीटर्सनच्या प्रतीत गाळलें आहे.

क्षितयः=जनाः.

पवन्ते=अभिगच्छन्ति.

प्रतिचष्टे= अभिपश्यति.

अनेनाः=एनसां निहन्ता. हें वरुणाचें विशेषण.

द्विता=द्विधा.

मायी=प्रजावान्.

नः=अस्मासु. ह्याचा अन्वय “अनृतं” ह्या बरोबर करावा.

अवसात्=अवस्यतु, विमोचयतु.

मराठी अर्थ—[आमचे] द्वेषे (दुर्मित्रासः) लोक (क्षितयः) येत आहेत (पवन्ते). [त्यांच्यापासून त्यांचे धन हिरावून ते] आह्मांला (नः) ह्या दिवसांत (एभिः अहभिः) हे इन्द्रा ! देऊन टाक (दशस्य). पातकांचा नाशक (अनेनाः) [व] प्रजावान् (मायी) असा जो वरुण तो, जें कांहीं अनृत आमचे ठायीं पाहिल (प्रतिचष्टे) ह्य० जें कांहीं अनृत आमचे ठिकाणीं वरुणाच्या दृष्टीस पडेल त्याचें [तो वरुण, हे इन्द्रा, तुझ्या कृपेच्या योगानें] दोन तुकडे करून (द्विता) [तें] माफ करो (अवसात्=अवस्यतु, विमोचयतु.)

ऋचा ५ वीः—

वोचेम इत्=स्तुवेम एव.

मघवानं=धनवन्त.

महः=महतः.

राधसः=संराधकस्य.

रायः=धनस्य. द्वितीयार्थे षष्ठी. हें “ददत्” ह्या क्रियापदाचें कर्म.

यत्=यः इन्द्रः.

ददत्=प्रायच्छत्.

नः=अस्मभ्यं.

अर्चतः=स्तुवतः

ब्रह्मकृतिं=क्रियमाणं ब्रह्म स्तोत्रं.

अविष्टः=अतिशयेन रक्षिता, गन्ता. ह्यापुढें “भवति” हें अध्याहृत

आहे.

मराठी अर्थ—

दुसरा व तिसरा चरण प्रथम घ्यावा.

ज्याने (यत्) [मनाला] संतुष्ट करणारे असे (राधसः=संराधकस्य) पुष्कळ (महः) धन (रायः) आह्वांला (नः) दिले (ददत्), स्तवन करणारा पुरुष (अर्चतः) करित असलेल्या स्तोत्राचे (ब्रह्मकृति) जो (यः) अतिशय काळजीने रक्षण करितो (अविष्टः) ह्य० स्तोत्राचा अतिशय आवडीने जो स्वीकार करितो [अशा त्या] धनसंपन्न (मघवानं) इन्द्रांचे [आह्मी] स्तवन करूंच (वोचेम इत्), [विसरणार नाही.] तुम्ही [आमचे] रक्षण करून आमचे सर्वदा पालन करा.

मंडल ७ सूक्त ४९.

(पीटर. नं. १९.)

ऋचा १ लीः—

समुद्रज्येष्ठाः=समुद्रः अर्णवः ज्येष्ठः प्रशस्यतमः यासां अपः ताः, समुद्र आहे ज्येष्ठ ज्यांमध्ये असे [जल]. हे “ आपः ” ह्याचे विशेषण आहे. “ आपः ” हा शब्द पहिल्या दोन चरणांत अध्याहृत घ्यावा.

सलिलस्य=अंतरिक्षस्य. अंतरिक्षनाम एतत्.

सलिलस्य मध्यात्=अंतरिक्षस्य माध्यमिकात् स्थानात्. अंतरिक्षाच्चा

मध्यापासून.

पुनानाः=[विश्वं] शोधयन्त्यः.

यान्ति=गच्छन्ति.

अनिविशमानाः= सर्वदा गच्छन्त्यः.

याः=या निरुद्धाः अपः.

वज्री=वज्रभृत्.

वृषभः=[कामनां] वर्षिता.

रराद=लिखति, फोडतो, वाट करून देतो.

देवी:=देव्यः.

इह=अस्मिन्प्रदेशे. ह्याच्यापुढे “ स्थितं ” हें अध्याहृत घेऊन त्याचा अन्वय “ मां ” बरोबर करावा.

अवन्तु=रक्षन्तु, अभिगच्छन्तु वा.

मराठी अर्थ—समुद्र आहे श्रेष्ठ ज्यांमध्ये (समुद्रज्येष्ठाः), [विश्वाला] जें पवित्र करितें (पुनानाः) [आणि जें कधीही विश्रान्ति घेत नाहीं (अनि विशमानाः) असें [जल] अंतरिक्षाच्या मध्यापासून (सलिलस्य मध्यात्) खाली पडतें (यन्ति=गच्छन्ति). ब्रजधारी (वज्री) [आणि आपल्या स्तोत्रांच्या कामना] पुरविणारा (वृषभः) असा इन्द्र ज्या [जलाला तें निरुद्ध असतां] वाट करून देतो (रराद=लिखति) त्या जलात्मक देवता (आपो देवीः) ह्या देशामध्ये (इह) [असणारा जो मी त्या] मला रक्षोत अथवा मजप्रत प्राप्त होवोत (अवन्तु).

ऋचा २ रीः---

दिव्याः=अंतरिक्षभवाः, अंतरिक्षामध्ये उत्पन्न होणारे.

उत वा=अपि च.

स्रवन्ति=[नद्यादिगताः सत्यः] गच्छन्ति, [नद्यादि स्वरूपांत] वाहते.

खनित्रिमाः=खननेन निर्वृत्ताः, खणून उत्पन्न केलेले आहे.

स्वयंजाः=स्वयमेव प्रादुर्भवन्त्यः.

समुद्रार्थाः=समुद्रः एव अर्थः गन्तव्यः यासां ताः.

शुचयः=दोषियुक्ताः.

पावकाः=शोधयिष्यः.

मराठी अर्थ—जें जल [पर्जन्यरूपानें] अन्तरिक्षामध्ये उत्पन्न होतें, (दिव्याः), शिवाय (उतवा) जें [नदी इत्यादि रूपानें] वाहतें (स्रवन्ति); [जें जल] खणल्याच्या योगानें उत्पन्न झालेलें आहे (खनित्रिमाः) व शिवाय जें आपोआपही उत्पन्न झालें आहे (स्वयंजाः)—असें [सर्व प्रकारचें जल] कीं, ज्या [सर्वाचें] शेवटचें जाण्याचें स्थान समुद्र हा आहे, जें [सर्व] दीप्तिमान् आहे [व] जें सर्व, [सगळ्या विश्वाला], पवित्र करितें त्या जलात्मक देवता इ. इ.

ऋचा ३ रीः—

यासां=यासां अपां.

राजा=स्वामी.

याति=गच्छति.

मध्ये=मध्यम लोके.

अवपश्यन्=जानन्.

जनानां=प्रजानां.

मधुश्रुतः=रसं क्षरन्त्यः.

शुचयः=दीप्तियुक्ताः.

पावकाः=शोधयिष्यः.

मराठी अर्थ—लोकांचीं (जनानां) खरेपणाचीं व खोटेपणाचीं जीं कृत्यें (सत्यानृते) त्यांचें ज्ञान करून घेत घेत (अवपश्यन्) ज्या [जलाचा] राजा वरुण मध्यलोकामध्ये (मध्ये) गमन करितो (याति), जें माधुर्यानें युक्त आहे (मधुश्रुतः), जें दीप्तिमान् आहे [व] जें [सगळ्या विश्वाला] पवित्र करितें (पावकाः) त्या जलात्मक देवता इ. इ.

ऋचा ४ रीः—

ऊर्जा=अन्न.

मराठी अर्थः—ज्या [जला] मध्ये [त्या जलाचा स्वामी] वरुण वास करितो, ज्यामध्ये सोम वास करितो, ज्यामध्ये [राहून] सर्व देव (विश्वे देवाः) [हवीरूप] अन्नाचें आनंदानें सेवन करितात, [व] ज्यामध्ये वैश्वानर जो अग्नि तो प्रविष्ट झाला आहे त्या जलात्मक देवता (आपो देवीः) ह्या प्रदेशामध्ये (इह) [असणारा जो मी त्या] मला रक्षेत अथवा मजप्रत प्राप्त होवोत (मां अवन्तु.)

मंडल ७ सूक्त ५४.

(पीटर नं. २०)

ऋचा १ लीः—

वास्तोष्पते=गृहस्य पालयितदेव, गृहाचें पालन करणाऱ्या देवा.

प्रतिजानीहि=प्रबुध्यस्व, [आमची] ओळख ठेव, [आमच्याकडे] नजर असू दे.

अस्मान्=अस्मान् त्वदीयान् स्तोतृन्.

स्वावेशः=शोभननिवेशः, आमचें निवासस्थान शोभन ह्म० सुखकारक करणारा.

अनमीवः=अरोगकृत्, रोग उत्पन्न न करणारा.

नः=अस्माकं.

यत्=हें धनाचें संबंधि सर्वनाम आहे. “धनं” हें पद अध्याहृत आहे.

त्वा=त्वां, तुला.

ईमहे=याचामहे.

तत्=तत् धनं.

नः=अस्मभ्यं, आह्मांला.

प्रतिजुषस्व=प्रयच्छ, दे

शं=सुखकरः.

नः=अस्माकं. ह्याच्चा अन्वय “ द्विपदे ” आणि “ चतुष्पदे ” ह्यांकडे आहे.

द्विपदे=पुत्रपौत्रादिजनाय.

चतुष्पदे=गवाश्वादिपशवे.

मराठी अर्थ—हे गृहांचें पालन करणाऱ्या (वास्तोष्पते) [तुझे स्तोत्रे जे आह्मी त्या] आह्मांकडे (अस्मान्) [तुझी कृपायुक्त] नजर ठेव (प्रतिजानीहि=प्रवृध्यस्व). आमच्याकरितां (नः) निवेश ह्य० निवासस्थान सुखकर करणारा (स्वावेशः) [व] रोग उत्पन्न न करणारा (अनमीवः) असा [तूं] हो (भव). जें [धन] आह्मी तुला ह्य० तुजजवळ मागतों (यत् त्व ईमहे) तें [धन] (तत्) आह्मांला (नः) दे (प्रतिजुषस्व=प्रयच्छ). आमच्या (नः) पुत्रपौत्रादिकांना (द्विपदे) [व] धेनु अश्व इत्यादि पशूंना (चतुष्पदे) [तूं] सुखकर (शं) हो (भव).

ऋचा २ री.

वास्तोष्पते=गृहस्य पालयितर्देव.

प्रतरणः=प्रवर्धकः, वर्धन करणारा.

नः=अस्माकं, आमचें.

एधि=भव.

गंयस्फानः=गयस्य अस्मदीयस्य धनस्य स्फाययिता प्रवर्धकः.

अश्वेभिः=अश्वैः.

इन्दो=सोमवत् आह्लादक.

अजरासः=जरारहिताः, विनाशरहिताः इत्यर्थः.

ते सख्ये=द्वया सह सख्ये सति.

पितेव पुत्रान्=यथा पिता पुत्रान् रक्षकत्वेन सेवते तथा.

प्रतिजुषस्व=सेवस्व.

मराठी अर्थ—हे गृहाचें पालन करणाऱ्या देवा (वास्तोष्पते !) [तूं] आमचें वर्धन करणारा [व] आमच्या धनाचें वर्धन करणारा (गयस्फानः) हो (एधि). हे चन्द्राप्रमाणें आह्लाद देणाऱ्या (इन्दो) ! [आमचें] तुझ्याबरोबर सख्य राहून (ते सख्ये) [आह्मी आपल्या] गाईसहवर्तमान [व] अश्र्वांसहवर्तमान (गोभिः अश्र्वाभिः) जरेपासून मुक्त ह्य० विनाशरहित होऊं (अजरासः स्याम). ज्याप्रमाणें पिता हा पुत्राची [रक्षणरूप] सेवा करितो त्याप्रमाणें [तूंही] आमची [रक्षणरूप] सेवा कर (नः प्रतिजुषस्व).

ऋचा ३ रीः—

शग्मया=सुखकर्या.

ते संसदा=त्वया देयया संसदा.

संसदा=स्थानेन.

सक्षीमहि=[वयं] संगच्छेमहि.

रण्वया=रमणीयया.

गातुमत्या=धनवत्या.

क्षेमे=प्राप्तस्य रक्षणे.

योगे=अप्राप्तस्य प्रापणे.

वरं=वरणीयं [धनं] “ धनं ” अथ्याहृत.

यूर्यं=त्वं.

पात=पाहि.

स्वस्तिभिः=कल्याणैः.

मराठी अर्थ—हे गृहाचें पालन करणाऱ्या देवा! सुखकर (शग्मया) रमणीय (रण्वया) आणि धनयुक्त (गातुमत्या) असें जें स्थान (संसदा) तूं आह्मांला देशील (ते) तेथें आह्मी जाऊन राहूं (सक्षीमहि=संगच्छेमहि).

इच्छिण्यास योग्य (वरं) असे जे आमचें [धन], तें प्राप्त झालें असतां रक्षण करण्याचें कामीं (क्षेमे) आणि प्राप्त झालें नाहीं तोंपर्यंत मिळविण्याचें कामीं (योगे) त्याची तूं काळजी घे (पाहि). आमचें कल्याण करून (स्वस्तिभिः) तूं (यूयं) आमचें सर्वदा पालन कर (नः सदा पात).

मंडल ७ सूक्त ६८.

(पीटर० नं० २१)

ऋचा १ लीः —

शुभ्रा=दीप्तौ. हें अश्विनांचें विशेषण. हें संबोधनाचें द्विवचन आहे.

आयातम्=आगच्छतम्.

अश्विना=अश्विनौ.

स्वश्वा=शोभनाश्वौ.

गिरः=स्तुतीः.

दत्त्रा=[शत्रूणां] उपक्षपयितारौ.

जुजुषाणा=सेवमानौ. ह्याच्यापुढें “ भवतम् ” हें क्रियापद अध्वाहत आहे.

युवाकोः=युवां कामयमानस्य [मम].

हव्यानि=हवींषि.

प्रतिभृता=संभृतानि.

वीतं=भक्षयतम्.

मराठी अर्थ—दीप्तिमन्त (शुभ्रा) [व] सुंदर अश्विनीं युक्त असे (स्वश्वा) हें अश्विनहो ! [आमच्या यज्ञांत] या (आयातम्). हे [शत्रूंचे] नाशक हो ! तुमच्या [आगमनाची] कामना धरणारा जो [मी] त्यांच्या (युवाकोः) स्तोत्रांचे (गिरः, द्वितीया विभक्ति) [तुम्ही] स्वीकार करणारे (जुजुषाणा) [व्हा] आणि आम्ही अर्पण केलेले (प्रतिभृता) हवि (हव्यानि) [तुम्ही] भक्षण करा (वीतं.)

ऋचा २ रीः—

वां=युवाभ्यां, तुह्यांकडून. तृतीया विभक्ति.

अन्धांसि=[सोमलक्षणनि] अन्नानि.

मद्यानि=मदजनकानि.

प्रास्थुः=प्रास्थिषत, गृहीतानि आसन् इत्यर्थः.

अरं=अत्यर्थं शीघ्रं.

गन्तम्=आगच्छतम्.

वीतये=पानाय.

तिरः=तिरस्कृत्य.

अर्थः=अरेः, अस्मद्विरोधिनः.

हवनानि=आहुनानि.

श्रुतं=शृणुतं, ऐका.

मराठी अर्थ—[हे अश्विनहो !] तुमच्याकडून (वां=युवाभ्यां) [पूर्वी] मदजनक (मद्यानि) अशा [सोमरूप] अन्नांचा (अन्धांसि) स्वीकार झालेला होता (प्रास्थुः=गृहीतानि आसन्). [ह्यणून्] माझ्या हवींचें (हविषः) पान करण्याकरितां (वीतये) [तुह्यां] अतिशीघ्र (अरं) या (गंतं=आगच्छतम्). [आमच्या] शत्रूच्या (अर्थः) आमन्त्रणांचा (हवनानि) तिरस्कार करून (तिरः) आमचीं आमन्त्रणें ह्य० हांकां (हवनानि) ऐका (श्रुतं).

ऋचा ३ रीः—

वां=युवयोः.

मनोजवाः=मनोवेगः.

प्रइयर्ति=आगच्छति [अस्मद्यज्ञं], अथवा [वां] प्रेरयति [गमनाय].

तिरः=तिरस्कृत्य, अतिक्रम्य, ओलांडून.

रजांसि=लोकान्.

शतोतिः=अपरिमितास्मद्विषयरक्षणः (शतऊतिः), जो आमचें शंकडों-पट ह्य० शंकडो रीतींनीं रक्षण करितो.

अस्मभ्यं=अस्मदर्थं.

सूर्यावसू=सूर्यायाः सहरथे वसन्तौ.

इयानः=याच्यमानः

मराठी अर्थ—सूर्यवरोवर जे एका रथांत बसतात ते हे अश्विनहो ! (सूर्यावसू अश्विना) ! आम्ही आपल्या स्वतःकरितां ज्याची [आमच्याकडे येण्यावद्दल] प्रार्थना करितों आहोंत (अस्मभ्यं इयानः), ज्याच्या योगानें आमचें शंकडो तऱ्हेनें रक्षण होतें (शतोतिः) [व] ज्याची गति मना-इतकी शीघ्र आहे (मनोजवाः) असा तुमचा रथ (वां रथः) [अखिल] लोकांना ओलांडून (तिरः=तिरस्कृत्य, अतिक्रम्य) [आमच्या यज्ञार्थ] येत आहे (प्रइयति=आगच्छति).

ऋचा ४ थीः—

अयं—ह्याचा अन्वय “ अद्रिः ” ह्या पदावरोवर आहे.

ह—ह इति पूरणः.

यत्=यदा.

वां=युवां प्रति.

देवयाः=देवौ युवां कामयमानः, तुम्ही जे देव त्या तुमच्या आगमनाची इच्छा करणारा.

उ= उ इति पूरणः.

अद्रिः=अभिषवग्रावा.

ऊर्ध्वः=उन्नतः सन्.

विवक्ति=उच्चैः शब्दयति.

सोमसुत्=सोमं अभिषुण्वन्.

युवभ्यां=युवाभ्यां अर्थाय. चतुर्थी विभक्ति.

वल्गू=सुन्दरौ.

विप्रः=मेधावी यजमानः.

आववृतीत=आवर्तयति.

हृद्यैः=हविर्भिः.

मराठी अर्थ—यत् ह्य० जेव्हां तुह्मी जे देव त्यांच्या आगमनाची इच्छा करणारा (वां देवयाः) [आणि तुमच्या करितां सोमरस काढणारा (युवभ्यां-सोमसुत्) असा हा सोमरस काढण्याचा धोंडा (अद्रिः) उंच होऊन (ऊर्ध्वः) मोठ्याने शब्द करितो (विवक्ति) , [त्यावेळीं] हा मेधावी (विप्रः) [यजमान] हवींच्या योगाने (हृद्यैः), सुन्दर जे [तुह्मी] त्यांस येथें परत आणितो (आववृतीत=आवर्तयति).

ऋचा ५ वीः—

चित्रं=चायनीयं.

ह=खलु.

वां=युवयोः

भोजनं=धनं.

नु-नु इति पूरणः.

अत्रये=एतन्नामकात् ऋषेः. पंचम्यर्थे चतुर्थी.

महिष्वन्तं=ऋष्यावासं, ऋवीसं (abyss).

नियुयोतं=पृथक्कृतम्, निराळें करा.

वां=युवाभ्यां [एव कृतं], तुह्मीच [केलेले].

ओमानं=रक्षणसुखं.

दधते=धारयति.

मराठी अर्थ—जो [अत्रि] तुझांला प्रिय असून (प्रियः सन्) तुम-
च्याच रक्षणाखाली आहे (वां ओमानं दधते) त्या अत्रीपासून (अत्रये=
एतन्नामकात् ऋषेः) त्याचें [खडकावरील] निवासस्थान (महिष्वन्तं)
निरालं करा (नियुयोतं=पृथक्कुरुतम्) ह्य० त्याला त्या बंदिवासांतून सोडवा.

ऋचा ६ वीः—ही ऋचा अवघड आहे.

उत=अपि च.

त्यत्=तत्. हे “प्रतीत्यं” ह्याचें बरोबर घ्यावें लागतें.

वां=युवयोः [कर्म कुर्वते], तुमच्या [प्रीत्यर्थं यागादि कर्मं करणाऱ्या].

जुरते=जूर्णाय, वृद्ध अशा. हें च्यवानाचें विशेषण.

अश्विना=अश्विनौ.

भूत्=अभूत्.

च्यवानाय=एतन्नामकाय महर्षये.

च्यवानाय त्यत्प्रतीत्यं भूत्=च्यवानाय महर्षये [तस्य रूपस्य प्रत्याप्त्यै]
तत्प्रतिगमनं अभूत्, [त्याच्या रूपाचा त्याला परत लाभ व्हावा ह्मणून] च्यवान
महर्षीप्रत तें प्रतिगमन घडलें [कीं जें इ. इ.]

यत्=ह्याचा पहिल्या चरणांतील “त्यत्” शी संबंध आहे.

वर्षः=रूपं.

इतिऊति=इतो गमनाख्यं, मृत्योः सकाशात् इतः प्राप्तिरूपं, मृत्यूपासून
आर्लाकडे येणें हें ज्याचें स्वरूप होतें असें. हे वर्षाचे विशेषण.

अधिधत्थः=अध्यधत्तम्.

“युवं च्यवानं अश्विना जरन्तं पुनर्युवानं चक्रथुः शचीभिः” इत्यादिषु
च्यवानस्य युवयोः नवीकरणं प्रसिद्धम्. वृद्ध झालेल्या च्यवानाला अश्विनांनीं पुन्हां
तरुण केलें होतें.

मराठी अर्थ—शिवाय, [मृत्यूपासून] आलीकडे येणें हा ज्याचा स्वभाव होता (इतऊति=मृत्योः सकाशात् इतःप्राप्तिरूपं) असें स्वरूप (वर्षः) ज्यानें ह्य० ज्या प्रतिगमनानें धारण केलें (अधिधत्थः=अध्यधत्तम्) असलें प्रतिगमन ह्य० परत येणें (त्यत् प्रतीत्यं), तुमच्या [प्रीत्यर्थं यागादि कर्म करणारा] (वां), वृद्ध झालेला (जुरते), [आणि तुझाला] हवि देणारा जो च्यवान [नांवाचा महर्षि] त्याला (हविर्दे च्यवानाय) घडलें (भूत्=अभूत्) च्यवानाला “ प्रतिगमन ” ह्य० “ परत येणें घडलें ” त्या “ परत येण्या ” चें स्वरूप तरी काय होतें?—त्या “ परत येणें ” ह्या शब्दांचा अर्थ तरी काय होता?—तें “ परत येणें ” ह्यणजे होतें तरी काय? तर, “ मृत्यू-पासून परत किंवा आलीकडे येणें ” असल्या प्रकारचें तें ‘ परत येणें ’ होतें—“ मृत्यूपासून आलीकडे येणें ” हा त्या “ परत येणें ” ह्या शब्दांचा अर्थ होता.

ऋचा ७ वीः—

उत=अपि च.

त्यं=तं.

भुज्युं=एतन्नामानं ऋषिं.

सखायः=भुज्युसखिभूताः, [प्रथमतः भुज्युचे] मित्र असणारे.

समुद्रे मध्ये=समुद्रोदकस्य मध्ये.

जहुः=त्यक्तवन्तः.

दुरेवासः=दुष्टगमनाः.

ईम्=एनं.

निःपर्षत्=निरपारयतम्, तुङ्गी वाहेर काडलेंत, तुङ्गी [समुद्राच्या] पार केलेंत.

अरावा=अरणवान् अभिगन्ता च.

यः=यो भुज्युः.

युवाकुः=युवां कामयिता.

मराठी अर्थ—शिवाय (उत), जो [भुज्यु ऋषि] तुमच्या [प्रा-
प्तीची] इच्छा करणारा होता (युवाकुः) [व] जो [तुमच्याकडे] येत होता,
(अरावा) त्या (ई) [भुज्यूला] तुम्ही [समुद्र] पार केलेत (निःपर्षत्).
त्या भुज्यूला (त्यं भुज्यं), हे अश्विनहो! मित्रत्व दाखविणाऱ्या (सखायः)
दुष्ट लोकांनी (दुरेवासः) समुद्रामध्ये (समुद्रे मध्ये) टाकून दिले होते
(जहुः=त्यक्तवन्तः).

ऋचा ८ वीः—

वृकाय=एतन्नामकाय ऋषये. ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति निरनिराळ्या
रीतींनी करितां येते ती अशी—

(१) धनादात्रे, अभिलषते इत्यर्थः, अभिलाष करणाऱ्या, लोभ
धरणाऱ्या.

(२) परेभ्यो धनानि प्रयच्छते तस्मै.

(३) वृकवत् हिंसकाय.

चित्—चिदिति पूरणः.

जसमानाय=[कर्मभिः] उपक्षीयमाणाय.

शक्तम्=[अभिमतं धनं] अदत्तम्. शकेर्दानार्थस्य लुङि एतद्रूपं.
अडभावः छान्दसः. हे “ शक् ” धातूचें लुङाचें द्व० aorist चें रूप आहे.

“ अ ” चा अभाव वेदामध्ये चालतो.

उत=अपि च.

श्रुतं=अशृणुतम्.

शयवे=एतन्नामकाय ऋषये.

हूयमाना=हूयमानौ.

यौ=यौ युवां.

अङ्ग्यां=गां.

अपिन्वतं=[क्षीरेण] अपूरयतम्.

अपो न=अद्भिरिव [नदीं]. [नदीं] यथा उदकेन [पूरयतः] तद्वत्.

स्तर्यंचित्=स्तरीमपि, निवृत्तप्रसवां वृद्धां अपि.

शक्ती=शक्त्या, सामर्थ्येन दोहनलक्षणेन “युक्तां कृत्वा” हे यापुढे
अध्याहृत आहे. “दोहनरूप सामर्थ्याने [तिला] युक्त करून”.

अश्विना=अश्विनौ.

शचीभिः=[युष्मदीयैः] कर्मभिः.

मराठा अर्थ—[यज्ञयागादि कर्माने] थकून टेंकीस येत असलल्या
(जसमानाय) वृक [ऋषीला] तुद्धी [अभिमत असें धन] दिलेंत आणि
शयूकरितां, त्यानें तुह्यांला हांक मारली असतां (हूयमाना), [त्याची हांक]
ऐकलीत (श्रुतं). हे अश्विनहो ! आपल्या कृत्यांनीं (शचीभिः) निवृत्तप्रसव
अशा [ह्यातान्या] आईलाही (स्तर्यं चित् अघ्न्या) [दोहनरूप], सामर्थ्यानें
(शक्ती) [युक्त करून] ज्याप्रमाणें [एकाद्या नदीला] पाण्यानें भरून टाकावी
तद्वत् (अपो न) [दुधानें] तिला भरून टाकिलेंत (अपिन्वतम्=अपूरयतं).

ऋचा ९ वीः.—

एषः स्यः=[तुमचा स्तोता] जो प्रसिद्ध [वसिष्ठ] तो.

कारुः=स्तोता.

जरते=स्तौति.

सूक्तैः=स्तोत्रांनीं.

बुधानः=बुध्यमानः, उठणारा.

सुमन्मा=शोभनमतिः, सुष्टुतिर्वा; ज्याची मति चांगली आहे अथवा
जो चांगली स्तुति करितो.

इषा=अग्नेन.

वर्धत्=वर्धयतम्. वचनव्यत्ययः.

अध्या=अहन्तव्या गौः. वसिष्ठः एवं आत्मानं परोक्षेण निर्दिदेश. ह्या सूक्तामध्ये वसिष्ठ स्वतःसंबंधानेच तृतीय पुहर्षी बोलले आहेत.

मराठी अर्थ—ज्याची मति चांगली आहे, अथवा, जो चांगली स्तुति करतो (सुमन्म!) असा जो [तुझा] स्तोता [वसिष्ठ] तो, पहाटेच्या प्रारंभी उठून (उपजां अग्रे बुधानः), उत्तम स्तोत्रांनी (सूक्तैः) [तुझी] स्तुति करतो (जरते). त्याचें (तं) [तुझी] अन्नानें (इषा) वर्धन करा (वर्धत्=वर्धयतम्. वचनव्यत्ययः) [आणि त्याची] धेनु [ही] त्याचें वर्धन करो (तं वर्धत्); अथवा, त्याचें (तं), [त्याची] धेनु (अध्या) [घृतादिरूप] अन्नानें (इषा) [व] दुग्धानें (पयोभिः) वर्धन करो (वर्धत्). तुझी (यूयं) [कल्याणकारक] आशीर्वादांनी (स्वस्तिभिः) आमचें सदोदित रक्षण करा (सदा नः पात.)

मंडल ७ सूक्त ७२.

(पोट्टर नं० २२).

ऋचाः १ ली.

व्यावः=व्यौच्छत्, विभातं कृतवतीत्यर्थः.

दिविजाः=दिवि अन्तरिक्षे प्रादुर्भूता सर्ती.

ऋतेन=तेजसा.

महिमानं=स्वमहत्त्वं.

आगात्=आगतवती.

दुहः=अस्मद्भोगधृन्.

अपआवः=अपवृणोति.

अजष्टं=[सर्वेषां] अप्रियं.

अंगिरस्तमा-अंगेरगत्यर्थात् अंगिराः. गन्वृतमाः इत्यर्थः

पथ्याः=पदवीः.

अजीगः—उद्विरति, [प्राणिनां व्यवहाराय] प्रकाशयतीत्यर्थः

मराठी अर्थः—अंतरिक्षामध्ये प्रादुर्भूत होत्साती जी (दिविजाः) उषा तिनें प्रभात केली (व्यावः=विभातं कृतवती) तेजाच्या योगानें (ऋतेन) [आपलें] महत्त्व (महिमानं) प्रकट करणारी (आविष्कृण्वाना) [ही उषा] आली (आअगात्). [आमचा] द्रोह करणाऱ्यांचें (द्रुहः) [व सर्वांना] अप्रिय अशा (अजुष्टं) तमाचें (तमः) ती निवारण करिते (अपावः=अप-वृणोति). सर्वांमध्ये मोठी जबरदस्त चालणारी (अंगिरस्तमा=गन्तृतमा) [जी ही उषा ती सर्व] मार्ग (पथ्याः) प्रकाशित करिते (अजीगः=प्रकाशयति).

ऋचा २ री.

महे=महते.

नः=अस्माकं.

सुविताय=सुखप्राप्तये, सुखगमनाय वा.

बोधि= भव.

महे=महते.

सौभगाय=सौभाग्याय.

प्रयान्धि=[अस्मान्] प्रयच्छ.

चित्रं=चायनीयं.

रथिं=धनं.

यशसं=यशोयुक्तं. हें “ रथि ” ह्याचें विशेषण आहे.

धेहि=धारय, ठेव.

अस्मे=अस्मासु.

मर्तेषु=मर्त्येषु अस्मासु.

मानुषि=मनुष्यहिते.

श्रवस्युं=अन्नवन्तं पुत्रं. ह्याच्या पुढेंही पुन्हां “ धेहि ” हें क्रियापद घ्यावें.

मराठी अर्थ—आज (अद्य) तूं आह्मांला (नः) मोठी (महे) सुख-प्राप्ति (सुविताय) अथवा फार (महे) सुखकर असें गमन (महे सुविताय) घडदिणारी हो (बोधि=भव). हे उषे ! [आह्मांला] मोठ्या सौभाग्याच्या ह्य० सौख्याच्या (महे सौभगाय) हवाला कर (प्रयन्धि) आमचे ठायीं (अस्मे) ज्याला लोक मानतील असें (चित्रं=चायनीयं) असें यशोयुक्त (यशसं) धन (रथिं) ठेव (धेहि) [आणि] हे मनुष्यांचें हित करणारे देवि (मानुषि) हित करणारे देवि (मानुषि देवि) ! [आह्मां] मानवांचे ठायीं (मर्तेषु) ज्याचे घरांत वहुत अन्न असेल असा पुत्र (श्रवस्युं) ठेव (धेहि).

ऋचा ३ रीः—

एते=एते पुरो दृश्यमानाः.

त्ये=ते प्रसिद्धाः.

भानवः=रश्मयः.

दर्शितायाः=दर्शनीयायाः, प्रकाशयुक्तायाः.

चित्राः=पूज्याः आश्चर्यभूताः वा.

अमृतासः=अमरणाः, अनश्वराः.

आअगुः=आगच्छन्ति.

जनयन्तः=उत्पादयन्तः.

दैव्यानि=देवानां सम्बन्धीनि.

व्रतानि=कर्माणि.

दैव्यानि व्रतानि जनयन्तः=देवानां सम्बन्धीनि कर्माणि उत्पादयन्तः;

तदनुकूलप्रकाशप्रदानात् तदुत्पादकत्वं एषां.

आपृणन्तः=आपूरयन्तः, व्यापून टाकीत.

अन्तरिक्षा=अन्तरिक्षाणि. एकस्यैव अन्तरिक्षस्य वायुभेषपक्षिणां आलम्बनोपाधिना त्रिविधत्वं. अन्तरिक्ष वास्तविकपणें एकच परंतु कधी वायु, तर

कधीं मेघ, तर कधीं पक्षी, त्याचा आश्रय करीत असल्यामुळे ह्या उपाधींनीं अंतरिक्षास त्रिविधत्व आलेलें आहे व ह्मणून अनेक वचनाचा प्रयोग निष्कारण ह्मणतां यावयाचा नाही.

व्यस्थुः=विविधं तिष्ठन्ति, प्रसरन्ति.

मराठी अर्थ—आश्चर्यकारक अथवा पूज्य (चित्राः) [आणि] अनश्वर (अमृतासः) असें जे हे [पुढें दिसणारे] (एते), दर्शनीय उपेधे (दर्शितायाः उपसः), प्रसिद्ध (त्ये) रश्मि (भानवः) ते येत आहेत (आअगु = आगच्छन्ति). [हे रश्मि], देवासंबंधीची [यागादिक] कर्मे (दैव्यानि व्रतानि) सुरू करवीत करवीत (जनयन्तः) [आणि] अंतरिक्षांना (अन्तरिक्षा) व्यापीत व्यापीत (आपृणन्तः=आपूरयन्तः) [चोंहोंकडे] नानाविध रूपांनीं पसरतात (वि अस्थुः).

ऋचा ४ थीः—

स्य =सा.

युजाना=उद्योगं कुर्वाणा [प्रकाशाय].

पराकात्=दूर देशात् ह्य० दूरे स्थितापि.

पंच क्षितीः=निषादपंचमाश्वत्थरो वर्णाः तान्.

परिजिगाति=परिगच्छति.

अभिपश्यन्ती=साक्षित्वेन अवलोकयन्ती.

वयुना=प्रज्ञानानि.

जनानां=प्राणिनां.

भुवनस्य=भूतजातस्यं.

पत्नी=पालयित्री.

मराठी अर्थ—युलोकाची दुहिता (दिवो दुहिता) [आणि] भूतमात्रांचें (भुवनस्य) पालन करणारी (पत्नी) [व] दूरच्या प्रदेशांपासूनही

(पराकात्) [जग प्रकाशित करण्याचा] उद्योग करणारी (युजाना) ही ती प्रसिद्ध (एषा स्या) उपा, लोकांच्या (जनानां) सुज्ञपणाचीं कृत्यें (वयुना=प्रज्ञानानि) [अथवा अज्ञपणाचीं कृत्यें] साक्षित्वानें अवलोकन करीत (अभि-पश्यन्ती) एकदम (सद्यः) पांचही वर्णांच्या लोकांना (पंच क्षितीः) वेष्टून-टाकिते (परिजिगाति=परिगच्छति).

ऋचा ५ वीः—

वाजिनीवती=बह्वना. जरी हें उषेचेंच एक नांव आहे, तथापि चित्रामघा ह्या आणखी एका दुसऱ्या उषेच्या नांवाचा ह्याच वाक्यांत उपयोग केला असल्यामुळे ह्यांपैकी कोणा तरी एकाचा यौगिक अर्थ घ्यावा व एकाचा रूढ अर्थ घ्यावा.

योषा=योषित्.

चित्रामघा=विचित्रधना, विचित्ररश्म्याख्यधना वा.

रायः=धनस्य [अविशिष्टस्य तस्य]. येथें कोणतेही विशिष्ट धन घ्यावयाचें नाही.

ईशे=ईष्टे.

वसनां=[देवमनुष्यादिसर्वाश्रयाणां] धनानां, देवमनुष्यादि सर्वाजवळ जें जें धन असेल त्या सर्वांची [उषा ही स्वामिनी आहे]; अथवा वसवः वासकाः रश्मयः तेषां.

ऋषिष्टुता=ऋषिभिः स्तुता.

जरयन्ती=[प्राणिजातानि] जरयन्ती, प्राणिमात्रांना जरा आणणारी.

उषाः खलु पुनः पुनरावर्तमाना प्राणिनां आयुः क्षपयति.

मघोनी=धनवती.

उच्छति=विभातं करोति.

वह्निभिः=कर्मवोढुभिः यजमानैः.

गृणाना=स्तूयमाना.

मराठी अर्थ—बहुत अन्न देणारी (वाजिनीवती), विचित्र धनांनी युक्त (चित्रामघा) [आणि] सूर्याची पत्नी (योषा) [जी उषा] तिचें स्वामित्व धनावर (रायः) [व देवमनुष्य आदिकरून सर्वांच्या] संपत्तीवर (वसूनां) अथवा, ज्यांच्या योगानें [लोकांचा आपापल्या घरचा] वास सुखकर होतो असे जे रश्मि त्यांच्यावर (वसूनां) [सुद्धां] आहे (ईशे=ईष्टे). [जरी “ वाजिनीवती ” अथवा “ चित्रामघा ” ह्या दोन शब्दांपैकी कोणत्या तरी एका शब्दाचें, त्याचा यौगिक अर्थ न घेतां, नुसतें “ उषा ” ह्या शब्दानें भाषान्तर करणें वाईट नव्हतें, तरी येथें दोन्ही शब्दांचें यौगिक अर्थांतच भाषान्तर केलें आहे]. ऋषींनीं स्तवन केलेली (ऋषिष्टुता), [प्राणिमात्रांना] जरा आणणारी [व] धनानें संपन्न अशी (मघोनी) उषा, [यागादि कर्में] सांगतेस पंचविणारे जे [यजमान] (वद्विभिः) त्यांनीं स्तुत होत्साती (गृणाना=स्तूयमाना) प्रभात करिते (उच्छ-ति=विभातं करोति).

ऋचा ६ वीः—

द्युतानां=द्योतमानां. हें उपेचें विशेषण आहे.

अरुपासः=आरोचमानाः, दीप्तिमन्त. हें अश्र्वांचें विशेषण.

चित्राः=चायनीयाः.

अदृश्रन्=प्रतिदृश्यन्ते.

वहन्तः=धारयन्तः.

याति=सर्वत्र गच्छति.

शुभ्रा=दीप्यमाना.

विश्वपिशा=बहुरूपेण, नाना रूपे धारण करणाऱ्या.

दधाति=ददाति.

रत्नं=रमणीयं धनं.

विधते=परिचरते.

मराठी अर्थः—द्योतमान अशा (द्युतानां) उपेला (उपसं) वाहून नेणारे (वहन्तः), दीप्तिमान (अरुपासः) [व] पूज्य (चित्राः=चायनीयाः) असे अश्व दिसत आहेत (अदृश्रन्=प्रतिदृश्यन्ते). [ही] दीप्यमान (शुभ्रा) अशी [उपा] नानारूपांनी मंडित अशा रथांत बसून (विश्वपिशा रथेन) [सर्वत्र] जाते (याति) [आणि आपली] परिचर्या करणाऱ्या (विधते) लोकांना (जनाय) रमणीय धन (रत्नं) देते (दधाति).

ऋचा ७ वी.

सत्या=अन्यैरवाध्या. हें उपेचें विशेषण आहे. उपा अध्याहृत आहे.

सत्येभिः=सत्यैः. “ किरणैः ” अथवा “ देवैः ” हा शब्द अध्याहृत ध्यावा व सर्व तृतीयान्त विशेषणांचा अन्वय त्याचेवरोवर करावा.

महती=पूजनीया, प्रवृद्धा वा गुणैः .

देवा=द्योतमाना.

देवेभिः=देवैः .

यजता=यजनीया, यज्ञ करण्यास योग्य.

यजत्रैः=यजनीयैः .

रुजत्=भिनत्ति.

दृळ्शानि=अत्यन्त स्थिराणि तमांसि.

ददत्=ददाति.

उस्त्रियाणां=गोनाम एतत् उस्त्राविणः आसां भोगाः इति तद्व्युत्पत्तिः तासां, ज्यांच्या शरीरापासून [दुधाचा] स्राव होतो त्या गाईंच्या.

गावः—उपलक्षणमेतत्. सर्वेपि तमोऽवरुद्धाः प्राणिनः इत्यर्थः. विशेषेण गवां प्रभाते संचारार्थं उपसः अपेक्षितत्वात् तासां प्राधान्येन उक्तिः.

प्रतिवावशन्त=उशन्ति, कामयन्ते.

मराठी अर्थ—[लोकांनी] अवाध्य (सत्या=[अन्वैः] अवाध्या), पूजनीय अथवा गुणांनी श्रेष्ठ (महती), दीप्तिमान् (देवी) [आणि] यज्ञ करण्यास योग्य (यजता) अशी [उषा], अवाध्य (सत्येभिः), पूजनीय (महद्भिः) अथवा गुणांनी श्रेष्ठ (महद्भिः), दीप्तिमान् (देवेभिः) [आणि] यज्ञ करण्यास योग्य (यज्ञैः) अशा [किरणांसहवर्तमान अथवा देवां] सहवर्तमान होत्साती, अत्यन्त स्थिर अशा (दृढहानि) [तमाचा] भेद करिते (रजत्=भिनत्ति) आणि गाईच्या [संचाराला अडचण पडू नये द्वापून] (उस्त्रियाणां) [त्यांना प्रकाश] देते (ददत्) अथवा [आपल्या स्तोत्रांना] गाई (“ उस्त्रियाणां ” हें पद उस्त्रियाः=गाः ह्या अर्थी ध्यावें) देते (ददत्). गाई [आदिकरून सर्व प्राणी] उषेला इच्छितात (उषसं प्रतिवावशन्त) ह्य० उषेच्या आगमनाची इच्छा करितात.

“ उस्त्रियाणां ” ह्या पदाचा जर षष्ठीप्रमाणेच अर्थ केला तर “ संचाराय ” हें किंवा ह्या अर्थावें एकादें पद अध्याहृत ध्यावें लागून शिवाय “ ददत् ” ह्या क्रियापदाला एकादें कर्मही अध्याहृत ध्यावें लागतें. वरें, जर कांहीं अध्याहृत घेऊं नये असें हाटलें तर “ उस्त्रियाणां ” ह्या षष्ठ्यन्त पदाचा द्वितीयान्त पदाप्रमाणें अर्थ करणें प्राप्त होतें.

ऋचा ८ वी—

सु=क्षिप्रं.

नः=अस्मभ्यं.

गोमत्=बहुभिर्गोभिर्युक्तं.

वीरवत्=वीरैः पुत्रैः उपेतं.

धेहि=देहि.

रत्नं=रमणीयं धनं.

अश्ववत्=बहुभिः अश्वैः उपेतं.

पुरुभोजः=वह्ननं.

अस्मे=अस्मासु. पादभेदात् अस्मे इति पुनरभिधानं. पहिल्या चरणांत "नः" हें पद घातलेलें असल्यामुळें 'दुसऱ्या चरणांत "अस्मे" हें पद घालण्याची कांहीं जरूरी नव्हती. तरी हे दोन निरनिराळे चरण असल्यामुळें त्या पदाचा पुन्हां उपयोग केला आहे.

नः=अस्माकं.

बर्हिः=यज्ञं.

पुरुषता=पुरुषतायां, पुरुषसमूहेषु, अस्मत्सदृशेषु इत्यर्थः.

निदे=निन्दायै.

मा कः=मा कार्षाः, [यथा ते निन्दन्ति तथा] मा कुरु इत्यर्थः.

मराठी अर्थ—हे उपे (उपः), आह्वाला (नः), बहुत धेनूंनीं युक्त (गोमत्), बहुत वीरपुत्रांनीं युक्त (वीरवत्) [व] बहुत अश्वानीं युक्त (अश्ववत्) असें रमणीय धन (रत्नं) [व] पुष्कळ अन्न [हीं] आमचे ठिकाणीं (अस्मे) दे (धेहि=देहि). [आमच्या सारख्या] मनुष्यांच्या समाजामध्ये (पुरुषता) आमचा (नः) यज्ञ (बर्हिः) निन्देला (निदे) योग्य होऊं नकोस (माकः). तुझी कल्याणकारक आशीर्वादांनीं (स्वस्तिभिः) आमचें (नः; द्वितीया) सदोदित (सदा) पालन करा (पात).

मंडल ७ सूक्त ८३.

(पीटर. नं० २३).

ऋचा १ लीः—

युवां=युवयोः. षष्ठ्यर्थे द्वितीया.

नरा=नेतारौ. हें संबोधन आहे.

पश्यमानासः=पश्यन्तः.

आप्यं=बन्धुभावं.

युवां आप्यं पश्यमानासः=युवयोः बन्धुभावं पश्यन्तः, युष्माद्वाङ्मन्धवलाभा-
र्थिनः.

प्राचा=प्राचीनं.

गव्यन्तः=गाः आत्मने इच्छन्तः यजमानाः.

पृथुपर्शवः=पृथुर्विस्तीर्णः पर्शुः पार्श्वस्थि येषां ते तथोक्ताः, विस्तीर्णाश्व-
पर्शुहस्ताः सन्तः. पर्शुर्वा हि बर्हिंराच्छिद्यते. पर्शु हे बर्हिं ह्यणजे कुश कापण्याक-
रितां लगतात.

ययुः=[बर्हिंराहरणार्थं] गच्छन्ति.

दासा=दासानि, उपक्षिपयितृणि.

वृत्रा=वृत्राणि, आवरकाणि शत्रुजातानि.

हतं=र्हिंस्तम्, मारून टाका.

आर्याणि=कर्मानुष्ठान पराणि शत्रुजातानि.

सुदासं=[अस्मद्याज्यं] एतत्संज्ञं राजानं.

अवसा=रक्षणेन सार्धं.

अवतम्=आगच्छतम्.

मराठी अर्थ—हे [लोक] नायक (नरा) मित्रा वरुणहो ! तुमचा
बन्धुभाव ह्य० स्नेहाची कांक्षा करणारे (युवां आप्यं पश्यमानासः)
[आणि] आपल्याजवळ गाई असाव्यात अशी कामना धरणारे (गव्यन्तः)
[यजमान] हे, मोठे मोठे पर्शु [हातांत] धारण करीत होत्याते
(पृथुपर्शवः) [बर्हिं ह्य० कुश आणण्याकरितां] पूर्वेकडे [प्राचा] जातात
(ययुः=गच्छन्ति). [आमचा] नाश करणारे (दासा) [व आद्वाला]
प्रतिबन्ध करणारे. (वृत्रा=वृत्राणि, आवरकाणि) जे [शत्रुसमुदाय] व यागा-
दिकर्मानुष्ठानपर असे [ही] जे (आर्याणि) [शत्रुसमुदाय] आहेत त्यांना
तुझी मारून टाका (हतं). रक्षणा [च्या इच्छेसह] तुझी सुदासाप्रत या (अव-
तम्=आगच्छतम्).

ऋचा २ रीः—

नरः=मनुष्याः.

समयन्ते=[युद्धार्थ] संगच्छन्ते.

कृतध्वजः=उच्छ्रितध्वजाः, आपापलीं निशाणें उभाहून्.

आजा=आजौ.

किं चन--चनेति निपातद्वयसमुदायो विभज्य योजनयिः. “चन” पैकीं “च” हें “किं” वरोवर ध्यावें व “न” हें “भवति” वरोवर ध्यावें.
किं च=किमपि.

प्रियं=अनुकूलं.

किं च न प्रियं भवति=किमपि अनुकूलं न भवति, अपि तु सर्वं दुष्करं भवति.

भयन्ते=विभ्यति.

भुवना=भुवनानि, भूतजातानि.

स्वर्दशः=[शरीरपातादूर्ध्व] स्वर्गस्य द्रष्टारो वीराः.

तुकाराम तात्यांचा पाठ “वीताः” असा आहे. त्याचा अर्थ “मृत झालेले लोक” असा आहे.

तत्र=तादृशे संग्रामे.

नः अधिवोचतम्=अस्मत्पक्षपातवचनौ भवतम्, आमच्या वाजूनें बोल-
पारे व्हा.

मराठी अर्थ—ज्या [युद्धा] मध्ये (यत्र) [आपापलीं] निशाणें उभाहून् (कृतध्वजः) मनुष्यें (नरः) [लढण्याकरितां] एकमेकांना येऊन मिळतात (समयन्ते) अथवा एकमेकांना येऊन मिळतात (समयन्ते), ज्या युद्धामध्ये (यस्मिन् आजा) कांहींही अनुकूल [गोष्ट] घडत नाही (किं च प्रियं न भवति), ज्या [युद्धा] मध्ये [सर्व] प्राणिमात्र [व]

[मरणानन्तर] ज्यांच्या दृष्टीस स्वर्ग पडतो असे (स्वर्दशः) [वीरही] भय पावतात (भयन्ते) अशा [युद्धा] यथ्ये, हे इन्द्रावरुणहो ! आमच्या पक्षपाताची वचने बोला (नः अधिवोचतम्).

ऋचा ३ रीः—

अन्ताः=पर्यन्ताः.

ध्वसिराः=[सैनिकै] ध्वस्ताः.

समदक्षत=संदृश्यन्ते.

दिवि=दुलोके.

घोषः=[सैनिकानां] शत्रुः.

आरुहत्=आरुढोऽभवत्.

उपास्थुः=उपास्थिताः .

जनानां=[अस्मदीयानां] भटानां.

अरातयः=शत्रवः .

अर्वाक्=[अस्म] दभिमुखं.

अवसा=रक्षणसह.

हवनश्रुता=आह्वानश्रवणशीला [इन्द्रावरुणौ].

आगतं=आगच्छतम्.

मराठी अर्थ—हे इन्द्रावरुणहो ! भूमीचे पर्यन्त [सैनिकांनी] उध्वस्त केलेले (ध्वसिराः) दिसत आहेत (समदक्षत=संदृश्यन्ते) [आणि त्यांचा] घोष दुलोकामध्येही आरुढ झाला (दिवि घोषः आरुहत्). [आमच्या पक्षाच्या] वीरांचे (जनानां) शत्रु (अरातयः) मला येऊन भिडले (मां उपास्थुः). हे आह्वानश्रवणशील ह्य० हांकेसरसे धांव घेणारे (हवनश्रुता) [इन्द्रावरुणहो !] रक्षणाच्या [इच्छे] सह तुम्हीं [आमच्या] कडे या (अवसा आगतं)

ऋचा ४ रीः—

वधनाभिः=वधकरैः आयुधैः.

अप्रति=अप्रतिगतं, अप्राप्तं.

भेदं=एतत्संज्ञं सुदासः शत्रुं, भेदं नामं सुदास् राजाच्या शत्रूला.

वन्वन्ता=हिसन्तौ.

सुदासं=शोभनं ददातीति सुदाः एतत्संज्ञं मम याज्यं राजानं.

प्रावतं=प्रकर्षण अरक्षतम्.

ब्रह्माणि=स्तोत्राणि.

एषां=एषां तृसूनां.

शृणुतं=अशृणुतम्.

हवीमनि=आहूयन्ते अस्मिन्युद्धार्थं परस्परमिति हवीमा संग्रामः तस्मिन्.

सत्या=सत्य आलें फल जीचें अशी, सत्यफला.

तृसूनां=एतत्संज्ञानां मम याज्यानां.

पुरोहितः=पुरोधानं, पौरोहित्यं.

मराठी अर्थ—हे इन्द्रावरुणहो! वध करण्याला समर्थ अशा (वध-नाभिः) [शस्त्रांनीही न आटोपलेला ह्य० आटोक्यांत न आलेला (अप्रति=अप्रतिगतं, अप्राप्तं) जो भेद [नांवाचा सुदास् राजाचा शत्रु] त्याला मारून (वन्वन्ता) तुम्ही सुदासाचें फार रक्षण केलें होतें (सुदासं प्रावतं). ह्या [तृसूंची] स्तोत्रे (ब्रह्माणि) तुम्हीं युद्धाचे वेळीं (हवीमनि=संग्रामे) ऐकिलीं होतीं (अशृणुतं). [आणि ह्यगून मी करीत असलेलें] तृसूंचें पौरोहित्य सफल झालें (पुरोहितः सत्या अभवत्).

ऋचा ५ रीः—

अभ्यातपन्ति=अभितो वाधन्ते.

मा=मां.

अघानि=आहन्तूणि आयुधानि.

अर्यः=अरेः, शत्रोः [संबंधीनि].

वनुषां=हिंसकानां [मध्ये].

अरातयः=अभिगमनशीलाः शत्रवः .

युवं हि=युवां खलु.

वस्वः=वसुनः, धनस्य.

उभयस्य=पार्थिवस्य दिव्यस्य च.

राजथः=ईशाथे.

अध स्म=अतःकारणात्.

नः=अस्मान्.

अवतं=रक्षतं.

पार्ये दिवि=तरणीये दिवसे, युद्धदिने.

मराठी अर्थ—हे इन्द्रावरुणहो ! मला (मा) शत्रूंचीं (अर्यः) वध करण्यास समर्थ अशीं आयुधें (अघानि) [व] हिंसकांमध्ये (वनुषां) [मुख्य] जे शत्रु ते चोहोंकडून वाधा करीत आहेत (अभ्यातपन्ति) [पार्थिव आणि दिव्य अशा] दोन्ही प्रकारच्या धनावर (उभयस्य वस्वः) तुमची खरोखर सत्ता आहे (युवं हि राजथः) . ह्या कारणास्तव (अध स्म) युद्धदिनीं (पार्ये दिवि) तुम्ही आमचें रक्षण करा (नः अवतम्) .

ऋचा ६ वीः—

हवन्ते=आह्वयन्ते.

उभयासः=उभयविधाः, सुदाःसंज्ञो राजा तत्सहायभूताः तृत्सवश्च एवं द्विप्रकाराः जनाः .

आजिषु=संग्रामेषु.

वस्वः=धनस्य.

सातये=संभजनार्थं, लाभाकरितां, उपभोगाकरितां.

यत्र=येषु [आजिषु].

राजाभिः=[शत्रुभूतैः] नृपैः.

निबाधितं=नितरां हिंसितं.

प्रावतं=युवां प्रकर्षेण अरक्षतम्.

मराठी अर्थ—ज्या [युद्धां]मध्ये [सुदासाचे शत्रू] जे दहा राजे त्यांनीं भयंकर रीतीनें जखमी केलेल्या (निबाधितं=नितरां हिंसितं) सुदास राजाचे तृत्सूंसह चांगले रक्षण केले (प्रावतं) [त्या] युद्धांचे ठायीं (आजिषु) [सुदास राजा व त्यांचे साहाय्य करणारे तृत्सु असे] उभयतां, तुह्यां इन्द्रावरुणांना, धनाच्या प्राप्तीकरितां (वस्वः सातये) हांक मारीत आहेत (हवन्ते=आह्वयन्ते.)

ऋचा ७ वी—

समिताः=संगताः, परस्परसमवेताः.

अयज्यवः=अयजमानाः.

सुदासं=एतत्संज्ञं एकमपि राजानं.

न युयुधुः=न संप्रजह्वः, [युवाभ्यां अनुगृहीतं सुदासं] प्रहर्तुं न शक्नुः.

सत्या=सफला. ह्याच्यापुढे “ अभूत् ” हें क्रियापद अध्याहृत आहे.

नृणां=[यज्ञस्य] नेतृणां.

अन्नसदां=अन्नानि अन्ने हविषि सीदतीति अन्नसदः ऋत्विजः तेषां हवि-

भिर्युक्तानां ऋत्विजां.

उपस्तुतिः=स्तोत्रं.

देवाः अभवन्=[युष्मदनुग्रहात्.] देवाः प्रादुर्भवन्ति.

देवहृतिषु=देवाः ह्वयन्ते येषु इति देवहृतयः यज्ञाः तेषु.

मराठी अर्थ—[एकमेकांस तदत करण्याकरितां] एकत्र झालेल्या (समिताः) [परंतु तुझ्याकरितां] यज्ञ न करणाऱ्या (अयज्यवः) दहा राजांना, हे इन्द्रावरुणहो!, सुदास् [राजा वर प्रहार करितां आला नाही (न युयुधुः)] [यज्ञाचे] नेते ह्य० यज्ञाचे काम धुरीणत्वानें करणारे (वृणां) जे ऋत्विज यांची स्तुति [त्या वेळीं] सफल [झाली] आणि ज्यांमध्ये देवांना हांका मारली जाते अशा ह्यांच्या यज्ञांमध्ये (एषां देवहूतिषु [तुमच्या कृपे-मुळे] देव आविर्भूत होतात (देवाः अभवन्=देवाः प्रादुर्भवन्ति.)

ऋचा ८ वी.—

दशराज्ञे=दशभिः राजभिः दशशब्दस्य छान्दसः दीर्घः. विभक्तिव्यत्ययः.

परियत्ताय=परिवेष्टिताय.

विश्वतः=सर्वतः.

अशिक्षतम्=बलं प्रायच्छतम्.

श्वित्यंचः=श्वितं श्वैत्यं नैर्मल्यं अञ्चतः गच्छन्तः.

यत्र=यस्मिन्देशे.

नमसा=हविलक्षणेन अन्नेन.

कपर्दिनः=जटिलाः.

धिया=स्तुत्या.

धीवन्तः=कर्मभिर्युक्ताः.

असपन्तः=पर्यचरन्.

तृत्सवः=वसिष्ठशिष्याः एतत्संज्ञाः ऋत्विजः.

मराठी अर्थ—निर्मलपणानें वागणारे (श्वित्यंचः=श्वैत्यं नैर्मल्यं अञ्चतः गच्छन्तः), जटा धारण करणारे (कपर्दिनः), यागादि कर्में आचरणारे (धीवन्तः) असे जे तृत्सु [ह्या नांवाचे वसिष्ठशिष्य ऋत्विज] त्यांनी ज्या प्रदेशांमध्ये (यत्र) [हवीरूप] अन्नानें [व] स्तुतीनें तुमची सेवा केली

(धिया असपन्त), [त्या प्रदेशामध्ये] हे इन्द्रावरुणहो! दहा राजांनी
(दाशराज्ञे=दशभिः राजभिः) वेढलेल्या (परियत्ताय) सुदासाला (सुदासे)
तुझी बल दिलेंत (अशिक्षतं=बलं प्रायच्छतम्).

वृत्राणि=शत्रून् .

अन्यः=युवयोः [इन्द्रावरुणयोरित्यर्थः] एकः इन्द्रः .

समित्थेषु=संग्रामेषु.

जिघ्रते=हन्ति.

व्रतानि=कर्माणि.

अन्यः=एकः वरुणः .

अभिरक्षते=अभितः सर्वतः रक्षति.

सदा=सर्वदा.

हवामहे=आह्वयामहे.

वां=युवां.

वृषणा=कामानां वर्षितारौ.

सुवृक्तिभिः=सुप्रवृत्ताभिः स्तुतिभिः.

अस्मे=अस्मभ्यं.

शर्म=सुखं.

यच्छतं=दत्तम्.

मराठी अर्थ--हे इन्द्रावरुणहो! [तुमच्यापैकी] एक (अन्यः)
जो इन्द्र तो [संग्रामांमध्ये (समित्थेषु) शत्रूंना (वृत्राणि) मारतो (जिघ्रते)
[आणि] दुसरा (अन्यः) [जो वरुण तो] सर्वदा [यागादि] कर्मांचें सर्वत्र
रक्षण करितो (अभिरक्षते). [आपल्या भक्तांच्या] कामनांच्या [फलांचा]
वर्षाव करणारे (वृषणा) [अहो इन्द्रावरुणहो !] तुझाला (वां) आह्मी, चां-

गल्या स्तुतीच्या योगानें (सुवृत्तिभिः), बोलावितों (हवामहे). तुम्ही आ-
ह्वांला (अस्मे=अस्मभ्यं) सुख (शर्म) या (यच्छतम्).

ऋचा १० वीः—

अस्मे=अस्मभ्यं.

द्युम्नं=द्योतमानं धनं.

महि=महत्.

शर्म=गृहं.

सप्रथः=सर्वतो विस्तीर्णं.

ज्योतिः=तेजः.

अदितेः=देवमातुः अदितेः.

अवध्रं=अहिंसकं. ह्यापुढें “ अस्ति ” अध्याहृत आहे.

ऋतवृधः=यज्ञस्य वर्धयित्र्याः, अदीनायाः.

श्लोकं=स्तोत्रं, यद्वा यशः.

सवितुः=प्रेरकस्य.

मनामहे=कुर्महे, जानीमः यद्वा याचामहे.

मराठी अर्थ—इन्द्र, वरुण, मित्र [आणि] अर्यमा [हे] आह्वांला
(अस्मे) द्योतमान अर्यं धन (द्युम्नं) [आणि] मोठें, विस्तीर्ण (महि,
सप्रथः) गृह (शर्म) देवोत (यच्छन्तु). यज्ञाचें वर्धन करणाऱ्या (ऋतवृधः)
[देवमाता] अदितीचें तेज (ज्योतिः) [आह्वांला] अहिंसक (अवध्रं)
[असो]. दानादिगुणयुक्त असा (देवस्य) जो सर्व प्रेरक सविता त्याचें आह्मी
स्तोत्र (श्लोक) करितो (मनामहे) अथवा दानादिगुणयुक्त असा (देवस्य)
जो सर्व प्रेरक सविता त्यांचे ह्य० त्यापासून जें आह्वांस [यश] मिळेल तें यश
आह्मी याचितां (श्लोकं मनामहे).

मंडल ७ सूक्त ८६.

(पीटर. नं. २४).

ऋचा १ लीः—

धीरा=धीराणि ह्याचा अन्वय “ जन्पि ” ह्या पदाकडे आहे.

तु=क्षिप्रं.

अस्य=अस्य वरुणस्य.

महिना=महिम्ना.

जन्पि=जन्मानि.

यः=यः वरुणः.

वितस्तम्भ=विविधं स्तम्भे स्वकीये स्थाने स्थिते अकरोत्.

रोदसी चित्=द्यावा पृथिवी अपि.

उर्वी=विस्तीर्ण.

नाकं=आदित्यं.

ऋष्वं=दर्शनीयं.

प्रनुनुदे (प्रणुनुदे)=प्रेरयति स्म.

द्विता=द्वैधं, दोन प्रकारांनी, दोन तःहेनें.

नाकं नक्षत्रं [च] द्विताः प्रणुनुदे=आदित्यं नक्षत्रं [च] द्वैधं प्रेरयति.

अहनि सूर्यं प्रेरयति रात्री नक्षत्रं तथा इति द्विप्रकारः.

भूम=भूमि.

पप्रथत्=अप्रथयत्, विस्तारितवान्.

मराठी अर्थ—ज्यानें [ह्या] विस्तीर्ण (उर्वी) द्यावापृथिवी-
नाही [आपापल्या स्थानीं] स्थिर केले (रोदसी चित् वितस्तम्भ)
[दिवसां ह्या] दर्शनीय (ऋष्वं) व महान् अशा सूर्याला (वृहन्तं नाकं)

[व रात्रीं] नक्षत्राला (ह्य० नक्षत्रसमुदायाला, अशा रीतीने) दोन तऱ्हेने (द्विता) जो [त्यांस] चालवितो अथवा वर्तवितो (प्रनुनुदे=प्रेरयति); आणि [ह्या] भूमीला ज्याने विस्तृत केले (भूम च पप्रथत्) ह्य० भूमीचा विस्तार ज्याने वाढविला अशा [वरुणाचे] (अस्य) जन्म (जनूषि), त्याच्या महिम्याच्या योगाने (महिना=महिम्ना), लवकर (तु) धैर्यवान् झालेले दिसतात (धीरा भवन्ति. “ भवन्ति ” हें अध्याहृत आहे.) ह्य० वरुण क्षितिजावर दिसूं लागण्याबरोबर, स्वमहिम्याच्या योगाने, तो आपलें सामर्थ्य प्रकट करितो.

ऋचा २ रीः—

उत—उतेति विचिकित्सायाम्. उत [किं] स्वया तन्वा संवदे [आहोस्वित्] तेन [वरुणेन सह संवदे] ? मी काय आपल्या शरीराबरोबरच बोलूं कां मला त्या वरुणाबरोबर बोलावयास सापडेल ! “ उत ” शब्द ह्या वाक्यांत संशय दर्शवितो. “ संवदे ” ह्या शब्दाच्यापुढें मुळांत जो “ तत् ” शब्द आहे तो “ तेन ” [वरुणेन] ह्या अर्थी समजावा.

स्वया तन्वा=स्वीयेन आत्मीयेन शरीरेण.

संवदे=सहवदनं करोमि.

तत्=तेन [वरुणेन] सह.

कदा नु=कदा खलु.

वरुणे अंतः=वरुणे देवे अंतर्भूतः.

भुवानि=भवानि.

वरुणे अंतर्भुवानि=वरुणे देवे अंतर्भूतो भवानि, वरुणस्य चित्ते संलग्नो भवानि इत्यर्थः.

किं=केन हेतुना.

मे हव्यं=मदीयं स्तोत्रं हविर्वा.

अहणानः=अक्रुष्यन्.

जुषेत=सेवेत.

सुमनाः=शोभनमनस्कः सन् [अहं].

मृळीकं=सुखयितारं.

अभिख्यम्=अभिपश्येयम्.

मराठी अर्थ—[मी] काय (उत) आतां आपल्या शरीराशीच बोलवें कीं [मला] त्या [वरुणाबरोबर संभाषण करावयास सांपडेल ?] [त्या] वरुणाचे ठायीं (वरुणे) [मी] खरोखर केव्हां (कदा नु) अंतर्भूत होईन बरें ? काय केलें असतां (किं=केन हेतुना) [तो वरुण] क्रुद्ध न होतां (अहणानः) माझे स्तोत्र अथवा माझा हवि (मे हव्यं) ग्रहण करील (जुषेत) ? मनांत प्रमुदित होत्साता (सुमनाः), [आपल्या स्तोत्रांस] सुखामध्ये ठेवणाऱ्या (मृळीकं) [त्या वरुणास, मी] केव्हां बरें (कदा) पाहीन (अभिख्यम्) ?

ऋचा ३ रीः—

पृच्छे=[त्वां] पृच्छामि.

एनः=पापं.

दिदक्षु=द्रष्टुं इच्छन् [अहं]. छान्दसः सुलोपः. वास्तविक रीत्या येथें दिदक्षुः असें रूप पाहिजे होतें.

जें पातक केल्यामुळें तुझ्या पाशांनीं मी बद्ध झालों आहे तें पातक कोणतें हें मी तुला विचारतां. तर तें कोणतें हें सांग.

उपो एमि=उपागाम्.

चिकितुषः=विदुषो जनान्.

विपृच्छम्=विविधं प्रष्टुं, निरनिराळे प्रश्न घालून विचारण्याकरितां.

समानं इत्=ममानमेव, एकरूपमेव.

मे=मह्यं, मजप्रत.

कवयः चित्=क्रान्तदर्शिनः जनाश्च, सर्वज्ञ लोक.

आहुः=अकथयन्.

अयं ह=अयम् एव.

हणीते=कुध्यति.

मराठी अर्थ—[तुला] पहावे अशी इच्छा करणारा (दिदक्षु) जो [मी] तो, हे वरुणा !, [जें पातक केल्यामुळें तुझ्या पाशांनीं मी बद्ध झालों आहे] तें पातक (तत् एनः) [कोणतें हें मी तुला] विचारतां (पृच्छे). **निरनिराळे प्रश्न घट्टून** [ही गोष्ट] विचारण्याकरितां (विपृच्छम्=विविधं प्रष्टुं) विद्वान् लोकांकडे (चिकितुषः) [मी] गेलों होतो (उपा एमि=उपागाम्), व [ते] सुजाण लोक (कवयः) अगदी एक मतानें (समानमित्) मला (मह्यं) झणाले (आहुः) “ हा वरुणच (अयं ह वरुणः) तुझ्यावर (तुभ्यं) कुद्ध झाला आहे (हणीते). ” [तर हे वरुणा ! आतां क्रोध टाकून मला पाशांपासून मुक्त कर].

श्रुचा ४ थीः—

आगः=अपराधः “ आगः ” हे नपुंसकलिङ्गी आहे.

भासन्=बभूव.

ज्येष्ठं=अधिकं.

यत्=येन [आगसा].

जिघांसासि=हन्तुं इच्छसि.

सखायं=मित्रभूतं सन्तं, तुझा मित्र असतांना.

प्रवोचः=प्रब्रूहि.

मे=मह्यं.

दूळभ=दुर्दभ, अन्यैर्बाधितुं अशक्य. हें संबोधन असून वरुणाचें विशेषण आहे.

स्वधावः=तेजस्विन्.

त्वा=त्वां.

अनेनाः=[प्रायश्चित्तं कृत्वा] अपापः सन्, [त्या पातकावद्दल प्रायश्चित्त
घेऊन] पापनिर्मुक्त होत्साता.

नमसा=नमस्कारेण, हविषा वा.

तुरः=त्वरमणः, शीघ्रः.

अवेयाम्=अवगच्छेयम्.

मराठी अर्थ—ज्या [अपराधाच्या] योगानें (यत्=येन), [मी जो
तुझा] स्तोता, त्याला (स्तोतारं), तो [तुझा] मित्र असतांना (सखायं),
मारण्याची इच्छा करितोस (जिघांसासि) असा, हे वरुणा ! [मी तुझा] कोणता
महान् अपराध (ज्येष्ठं आगः) [केला] होता बरें ? हे [शत्रूंनीं] बाधा करण्यास
अशक्य [व] तेजस्वी अशा [वरुणा] ! (दूळभ, स्वधावः [वरुण]) ! तो
[अपराध कोणता हें] मला कथन कर (तत् मे प्रवोचः); [मग त्याबद्दल प्राय-
श्चित घेऊन] पापनिर्मुक्त होत्साता [मी], त्वरा करून (तुरः हें “ अहं ” चें
विशेषण आहे. “ अहं ” अध्याहृत आहे) [तुला] नमन करीत (नमसा)
अथवा, तुला हवि अर्पण केल्यावर (नमसा) तुजप्रत (त्वां) प्राप्त होईन
(अवेयाम्).

ऋचा ५ वीः—

द्रुग्धानि=द्रोहान् [बन्धहेतुभूतान्], [माझ्या बंधाला कारणीभूत झालेले]
द्रोह.

पित्र्या= पितृतः प्राप्तानि, वडिलापासून चालत आलेले [द्रोह].

अवसृज=विमुंच, [अस्मत्तो] विश्लेषय.

नः=अस्मदीयानि. ह्याचा अन्वय “ द्रुग्धानि ” त्या पदाबरोबर.

या=यानि [द्रोहजातानि], जीं [द्रोहजातें] ह्य० जे [द्रोह].

चक्रम=कृतवन्तः.

तनूभिः=शरीरैः.

अव—ह्या “ अव ” च्यापुढें चवथ्या चरणांतील “ सज ” हें क्रियापद ज्यावें. परंतु दुसऱ्या चरणांतील “अव” वरून “अवसज” हें क्रियापद समजावें.

राजन्=राजमान वरुण.

पशुतृपं न तायुं=[स्तैन्यप्रायश्चित्तं कृत्वा अवसाने घासादिभिः] पशूनां तर्पयितारं स्तेनमिव, [चोरी केल्याबद्दल प्रायश्चित्त केल्यावर शेवटीं गवत इत्यादि चारून] पशूंचा आत्मा संतुष्ट करणाऱ्या चोराप्रमाणें (तायुं न).

जर गाईनें तें गवत खाळें तर त्या मनुष्याचें प्रायश्चित्त देवानें मान्य केलें असें त्यानें समजावें. परंतु जर गाईनें गवत खाळें नाहीं तर मात्र त्या मनुष्याचें प्रायश्चित्त फुकट गेलें. कारण मग तें देवाला अमान्य झालें असें समजतात—
पीटर.

दान्नः=रज्जोः, दाव्यापासून.

मराठी अर्थ—वाडवडिलांनीं केलेल्या ज्या गुन्ह्यांबद्दल आझी जबाबदार आहोंत ते (पिऱ्या नो द्रुग्धानि) आमचे गुन्हे माफ कर (अवसज=विमुञ्च) [आणि] जे [गुन्हे] आझी स्वतः केलेले आहेत (या वयं तनूभिः चक्रम) त्यांची [ही] क्षमा कर (अवसज). हे श्रेष्ठ [वरुणा !] वासराला जसें दाव्यापासून सोडावें (वत्सं न दान्नः) [अथवा, चोरीबद्दल प्रायश्चित्त केल्यावर शेवटीं गवत इत्यादि चारून] पशूंचा आत्मा संतुष्ट करणाऱ्या चोराला ज्याप्रमाणें [चोरीच्या दोषापासून] (पशुतृपं न तायुं) मोकळें करावें त्याप्रमाणें [मज] वसिष्ठाला [पातकापासून] मुक्त कर.

ऋचा ६ वी.—अवघड आहे.

न सः स्वः दक्षः=पुरुषस्य स्वरूपवद्दलं पापप्रवृत्तौ कारणं न भवति; तो स्वतः (स स्वः) ह्म० मनुष्याचें स्वाभाविक बल—मनुष्याची स्वाभाविक बुद्धि—

[पातक करण्यास समर्थ नाही, [पातक करण्यास] उद्युक्त होत नाही (न दक्षः), [पातकाचे प्रवृत्तीस कारणीभूत होत नाही.]

धृतिः=स्थिरा उत्पत्तिसमये एव निर्मिता दैवगतिः. सा च धृतिः वक्ष्य-
माणरूपा.

न स स्वो दक्षः, धृतिः सा=पुरुषस्य स्वरूपवद्बलं पापप्रवृत्तौ करणं न भवति.
किं तर्हि ? दैवगतिः कारणं.

धृति इ० दैवगति कोणकोणत्या स्वरूपांत प्रकट होते त्याचें ह्यापुढें वर्णन
करितात.

मन्युः=क्रोधः गुर्वादिविषयः क्रोधः अनर्थहेतुः.

विर्भादकः=द्यूतसाधनः अक्षः, द्यूताला साधनीभूत असा फांसा. स च
द्यूतेषु पुरुषं प्रेरयन् अनर्थहेतुर्भवति.

अचित्तिः=अज्ञानं. अज्ञानं अविवेककारणं.

कनीयसः=अल्पस्य हीनस्य पुरुषस्य. ह्याच्यापुढें “ पापप्रवृत्तौ ” हें
अध्याहत ध्यावें. कनीयसः पापप्रवृत्तौ=दुर्बल असा जो मनुष्य त्याची प्रवृत्ति पात-
काकडे होण्यास.

उपाये=उपागते, समीपे. ह्याच्यापुढें “ नियन्तृत्वेन स्थितः ” हें अध्या-
हत ध्यावें. “ दुर्बल अशा पुरुषाची प्रवृत्ति पातकाकडे होण्यास, त्याच्या समीप
त्याचा नियन्ता ह्मणून वास करणारा, ईश्वरही कारणीभूत आहे. ”

ज्यायान्=अधिकः ईश्वरः. ईश्वरच पुरुषाला पातकाकडे प्रवृत्त करितो
ह्यास प्रमाण पुढील श्रुति आहे—एष हि एव असाधु कर्म कारयति तं, यं अधो
निनीषते; ज्या मनुष्याला अधोगतीस पांचविण्याचें ईश्वराचे मनांत असतें त्याच्या
कडून ईश्वरच वाईट कर्म करवितो.

स्वप्रथन=स्वप्नोपि.

इत्-इदिति पूरकः, an expletive.

अनृतस्य=पापस्य.

प्रयोता=प्रकर्षेण मिश्रयिता.

स्वप्नैः कृतैरपि कर्मभिः बहूनि पापानि जायन्ते, किमु वक्तव्यं जाप्रतिकृतैः कर्मभिः पापानि उत्पद्यन्ते इति. अतो ममापराधो दैवागत इति हे वरुणा त्वया क्षन्तव्यः इति भावः.

मराठी अर्थ—हे वरुणा ! मनुष्य स्वतः (सः स्वः; स्वः हें नाम ध्यावें.) [पातक करण्यास] उद्युक्त होत नाही (न दक्षः). [तर] ती, सुरा ह्य० दारू, [अस्थानी] क्रोध, [द्यूताला साधनीभूत असा] फांसा [आणि] अज्ञान (अचित्तिः) [एतत्स्वरूप ह्य० ह्यांच्या स्वरूपांत प्रकट होणारी जी] दैवगति [ती] (धृतिः) [त्यास पापाकडे प्रवृत्त करणारी] होय. दुर्बल असा जो [मनुष्य प्राणी] त्याच्या (कनीयसः) [मनास पातकाकडे प्रवृत्त करण्यास, त्याच्या] समीप (उपारे) [त्याचा नियन्ता झणून वास करणारा] जो श्रेष्ठ [ईश्वर] (ज्यायान्) तो [देखील खुद्द, कारणीभूत] आहे. निद्रासुद्धां (स्वप्नश्चन) [मनुष्याकडून] पातक घडविणारी होते (अनृतस्य प्रयोता).

ईश्वरच स्वतः मनुष्याला पातकाकडे प्रवृत्त करितो.—

जर ईश्वराचे ठायीं पक्षपात बुद्धि नाही तर मग तो एका मनुष्याला श्रीमंत व एकाला भिकारी कां करितो ? ह्या प्रश्नाचें उत्तर असें आहे कीं, ईश्वर पक्षपाती आहे झणून तो असें करितो असें नव्हे, तर मनुष्याचें जसें पूर्वजन्मार्जित कर्म असेल त्याप्रमाणें ईश्वराला त्यास उच्च किंवा नीच स्थितींत जन्मास घालणें भाग पडतें. ह्यावर अशी एक शंका निघते कीं, सध्या तुझी ह्यणतां तशी स्थिति असेल खरी, परंतु ईश्वरानें ही सृष्टि जेव्हां अगदी प्रथमतः उत्पन्न केली असेल तेव्हां सर्व प्राणी त्यानें अगदी सारखे उत्पन्न केले होते कीं नाही ? आणि जर केले असतील तर मग पुढें त्यांच्यांत भेद कसा उत्पन्न झाला ? ही

शांका अगदी साहजिक आहे, परंतु प्रस्तुत स्थळां तिचें समाधान करण्याची कांहीं जरूरी नाही. तर आपण हें गृहांत धरून चालूं कीं, ईश्वराचो आद्य सृष्टि कशीही असो परंतु आतां मात्र ही गोष्ट निःसंशय आहे कीं मनुष्याचें पूर्वजन्मांतील ज्या प्रकारचें कर्म असेल त्या प्रकारचा त्याला उत्तरजन्म मिळतो. ह्या जन्मांत चांगली वासना धरून जर आपण दुष्कृत्यांत पडलोंच नाही तर आपल्याला पुढील जन्म असा येईल कीं तेंचें आपल्याला साहजिकपणेंच सत्कर्माची स्फूर्ति व्हावी. ह्या उलट, जर आपण ह्या जन्मां दुष्कृत्येंच करीत राहिलों तर आपल्याला पुढील जन्मां साहजिकपणेंच दुष्कर्माची आवड उत्पन्न होईल. अन्य कारणांचा मनुष्याचे स्वभावावर जो परिणाम घडतो तो बाजूस ठेविला तर ही गोष्ट कोणासही नाकबूल करितां यावयाची नाही कीं मनुष्याची स्वाभाभिक प्रवृत्ति ह्मणून कांहीं असतेच. आपण अगदी लहान मुलांचें उदाहरण घेऊं. ह्मणजे त्यावरून आपणांला असें आढळून येईल कीं कांहीं मुलांचा जन्मतः अंकुरच चांगला असतो व कांहींचा तो जन्मतःच वाईट असतो. आणि, मागील जन्मांतील कृत्यांचा जर आपल्या मनावर कांहीं एक परिणाम नसता आणि प्रत्येक गोष्ट जर इहजन्मांतील कृत्यांवरच अवलंबून असती तर चांगलेपणानें ह्या जगांत वागणें फार सोपें झालें असतें. परंतु आपण पहातां कीं आपण एकादी चांगली गोष्ट करण्याचें मनांत आणावें परंतु आपलें मन एक सारखें उलट बाजूस ओढ घेत असतें. ह्याकरितांच तर सदाचरणानें वागण्याचा इतका उपदेश व इंद्रियदमनाची इतकी अवश्यकता. मनुष्य उत्तम गतीला अथवा अधोगतीला एकदम अचानक असा कधींच जात नाही, तर प्रत्येक जन्मांत थोडाथोडा जात असतो. ईश्वराच्या घरच्या न्यायाला उतावीळपणा नाही. आज एका मनुष्याला मृत्यु आला आणि त्यानें जर दुष्कर्में केलेलीं असलीं तर ईश्वराचे मनांत त्यास अधोगतीस पांचविण्याचे येऊन तो त्यास असा जन्म देईल कीं, त्यांत त्याची स्वाभाविक आवड पातकाकडे असावी.

त्या जन्मांत तर पातकाची पूर्वीपेक्षां जास्त आवड उत्पन्न होईल व अशा रीतीनें अधःपतन होत होत तो रसातळास पोचेल. ह्मणूनच “ ईश्वरच मनुष्याला पातकाकडे प्रवृत्त करितो ” असें श्रुतीनें झटलें आहे व ह्या श्रुतिपर सायणाचार्यांनीं अर्थ लाविला अहे ह्या श्रुतीचा अर्थ नीट समजणार नाहीं ह्मणून एवढा विस्तार येथें केला आहे. ह्या संबधानेंच भगवान् गीतेंत ह्मणतात.—

नहि कल्याणकृत्कश्चिदुर्गतिं तात गच्छति । प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकानुषित्वा
शाश्वतीः समाः । शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते । अथवा योगिना-
मेव कुले भवति धीमताम् । तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिऋम् । यतते च
ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥

अध्यायः ६.

ह्या तत्त्वाचा अस्पष्ट उल्लेख वायव्यामध्येही सांपडतो. उदा० जुन्या करारामधील “ एक्सोडस ” ह्या प्रकरणांताल फॅरो आणि मोझेसची गोष्ट पहा.

ऋचा ७ वाः—

अरं=अलं, पर्याप्तं.

दासः=भृत्यः.

न=इव.

मीळहुषे=सेक्त्रे, कामानां वार्षिके.

करागि=[परिचरणं] करवाणि.

दे गाय=दानादिगुणयुक्ताय [वरुणाय].

भूर्णये=जगतो भर्त्रे.

अनागाः=अपापः सन्.

अचेतयत्=चेतयतु, प्रज्ञापयतु.

अचितः=अजानतः [अस्मान्], अजाण जे [आह्मो] त्यांना.

अर्यः=स्वामी.

गृत्सं=स्तोतारं.

राये=धनाय, धनप्राप्त्यर्थ.

कवितरः=प्राज्ञतरः देवः.

जुनाति=जुनातु, प्रेरयतु.

मराठी अर्थ—ज्याप्रमाणें सेवक आपल्या धन्याची] नीट रीतीने सेवा करितो त्याप्रमाणें, [सर्व कामनांच्या फलाचा] वर्षाव करणारा (मीळहुषे) दाना दिगुणयुक्त, [व जगताचें] भरण करणारा जो [वरुण] त्याची, मी, [त्याच्या प्रसादानें] निष्पाप होत्साता (अनागाः), तो अगदी संतुष्ट होईपर्यंत (अरं=अलं, पर्याप्तं,) [सेवा] करीन (कराणि). अज्ञानी जे [आद्वी] त्यांना, (आंचतः) [आमचा] स्वामी (अर्यः) [तो] [वरुण], देव ज्ञान देवो (अचेतयत्=चेतयतु). प्रज्ञावान् पुरुषांमध्ये श्रेष्ठ असा (कवितरः) जो [वरुण] तो [आपल्या] स्तोत्रांची (गृत्सं), धनप्राप्तीकरितां (राये) प्रेरणा करो (जुनाति=जुनातु, प्रेरयतु) ॥ आपल्या स्तोत्राला वरुण पुष्कळ धन देवो.

श्रुचा ८ वीः —

अयं—ह्याचा अन्वय “ स्तोमा ” बरोबर.

तुभ्यं=त्वदर्थं. ह्यापुढें “ क्रियमाणः ” हें अध्याहृत घ्यावें. “ तुभ्याक-रितां केला जाणारा [स्तोम] ”

स्वधावः=अन्नवन्. हें संबोधन आहे.

हृदि=[त्वदीये] हृदये.

स्तोमः=स्तात्रं.

उपश्रितः=उपगतः, समवेतः.

चित्—चिर्दात पूरकः.

शं=[उपद्रवाणां] शमनं.

क्षेमे=प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः तस्मिन्.

शमु=[उपद्रवाणां] शमनं एव.

योगे=अप्राप्तस्य प्रापणं योगः तस्मिन्.

स्वस्तिभिः=अविनाशैः.

मराठी अर्थ—हे [आपल्या स्तोत्रांना] अन्नाची समृद्धि करणाऱ्या (स्वभावः) वरुणा ! ह्या स्तुतीला (अयं स्तोमः) [तुझ्या] हृदयामध्ये (हृदि) जागा मिळो (उपश्रितः अस्तु). जां [इच्छित गोष्ट] आम्हांला प्राप्त झाली आहे तिच्या रक्षणासंबंधाने (नः क्षेमे) [सर्व उपद्रवांचे] शमन असो (शं अस्तु) [व] जी [इच्छित गोष्ट] आम्हांला [अजून] प्राप्त झाली नाही ती प्राप्त करून देण्यासंबंधाने [ही सर्व उपद्रवांचे] शमनच (शं उ) असो (अस्तु). [हे वरुणादि देवहो !] आमच विनाश न होऊं देतां (स्वस्तिभिः) तुम्ही (यूयं) आमचें (नः) सदोदित (सदा) पालन करा (पात).

मंडल ७ सूक्त ८.

(पांटर० नं० २५)

ऋचा १ लीः —

ऋषि वसिष्ठ आपल्याशीचि भाषण करितात—

शु=ध्युव=शोधयित्रीं, यद्वा स्वतः एवं शुद्धां. हे मर्तांचे विशेषण.

प्रेष्टां=प्रियतमां.

मर्ति=मननीयां स्तुतिं.

मीळ्हुषे=सेकत्रे, कामानां वर्षित्रे.

प्रभरस्व=प्रहर, प्रापय

ईम्=एनम्. ह्याचा अन्वय “ सूर्य ” ह्या पदाबरोबर. “ सूर्य ” हे अध्या-

हृत आहे.

अर्वाचं=अस्मद्भिमुखं.

करते=[अंतरिक्षे] करोति.

यजत्रं=यज्ञव्यं.

हैं सूर्याचें विशेषण आहे व त्याचप्रमाणें चवथ्या चरणांतील सर्व विशेषण सूर्याचीं आहेत.

सहस्रामघं=बहुधनं.

वृषणं=कामानां वर्षकं.

बृहन्तं=महान्तं.

मराठी अर्थ—यजत्र द्व० यजन करण्यास योग्य, सहस्रामघ द्व० बहुत धन देणारा, वृषण द्व० [सर्व कामना] पुरविणारा [आणि] महान् असा जो हा (ईम्) [सूर्य] त्याला जो आपल्या द्व० सर्व जगाच्या] अभिमुख (अर्वाच) [अंतरिक्षांत] करतो द्व० आणितो (करते) [अशा, व कामनांच्या फलाचें] वर्षण करणाऱ्या (मीळहृषे=सेक्ते), वरुणाला हे वसिष्ठा ! स्वतः अतिपवित्र अथवा [लोकांना] पवित्र करणारी (शुंध्युवं) [आणि त्याला] अतिशय प्रिय होईल अशी (प्रेष्टां) मति द्व० स्तुति अर्पण कर (प्रभरस्व).

ऋचा २ रोः---

अध=अधुना.

नु=क्षिप्रं.

अस्य=ह्याचा अन्वय “ वरुणस्य ” ह्या पदाबरोबर आहे.

सन्दर्शं=सन्दर्शनं.

जगन्वान्=गतवान्.

अग्नेःअनीकं=ज्वालासंघं. वरुणाच्या, अग्नीचें अनीक, द्व० तेजःपटल.

मंसि=स्तवानि.

स्वः=सुखकरं. हें अन्धाचें ह्य० अन्नाचें विशेषण.

यत्=यदा.

अश्मन्=अश्मनि, [अभिषवार्थे] पाषाणे. ह्यापुढें “ अवस्थितं ” हें अध्याहृत आहे. अवस्थितं=अभिषुतं ह्य० पिळून काढलेला.

अधिपाः=अधिकं पाता.

उ-उ इति पूरकः, an expletive.

अन्धः=[सोमलक्षणं] अन्नं, [सोमरूप] अन्न.

मा=मां.

वपुः=शरीरं [स्वकीयं]; वपुरिति रूपनाम, प्रशस्तं रूपं वा.

दृशये अभिनिनीयात्=दर्शनार्थं अभिप्रापयेत्, दृष्टीस पाडील, दाखवील.

मराठी अर्थ—आतांच ज्या मला ह्या वरुणाचें फार लवकर (नु)

दर्शन घडलें तो (दर्शनं जगन्वान्=दर्शन घडलेला) [मी] वरुणाच्या (वरुणस्य) ज्यालासंघाची (अग्नेरनीकं) स्तुति करीन (मंसि=स्तवानि). यत् ह्य० जेव्हां अश्मन् ह्यणजे पाषाणावर [पिळून काढलेलें आणि] स्वः ह्य० सुखकर असें अंधः ह्य० [सोमरसरूपी] अन्न [वरुण] तृप्ति होईपर्यंत पिईल (अधिपाः) [तेव्हां तो आपलें] शरीर (वपुः) माझ्या दृष्टीस पाडील (दृशये मा अभिनिनीयात्).

ऋचा ३ रीः—

यत्=यदा.

आरुहाव=आरूढौ बभूविव.

समुद्रं मध्यं=समुद्रस्य मध्यं.

प्रेरयाव=प्रकर्षेण गमयाव.

अधि—ह्याचा अन्वय “ अपां ” ह्या पदाबरोबर. अपां अधि=उदकानां उपरि [चराव].

स्तुभिः=गन्त्रीभिः [अन्याभिरपि] नौभिः.

चराव=वर्तावहै.

प्रेखे=नौरूपायां दोलायां एव.

प्रेखयावहै=[निम्नोन्नतैस्तरंगैः इतश्च इतश्च] प्रविचलन्तौ संक्रीडावहै.

शुभे=शोभार्थं.

कं-कं इति पूरकः, यद्वा क्रियाविशेषणं. कं सुखं यथा भवति तथा इत्यर्थः.

मराठी अर्थ—[वरुण प्रसन्न असतांना] यत् ह्य० जेव्हां [मी] आणि वरुण असे [दोघेजण] नावेत (नावं; द्वितीया) बसत असूं (आरुहाव) [आणि] जेव्हां समुद्रं मध्यं ह्य० समुद्राच्या मध्या पर्यंत [आह्मी आपली नाव] नेत असूं (प्रेरयाव); [आणि] जेव्हां [आणखीही दुसऱ्या] नावांमध्ये बसून (स्तुभिः) [आह्मी] उदकाच्या वरती हिंडत असूं (अपां अधि चराव) [त्या वेळीं] शोभेकरितां (शुभे) [आह्मी नौकारूप] झोंपाळ्यावर (प्रेखे) झोंके घेत, सुख होईल अशा रीतीनें (कं), क्रीडा करूं.

ऋचा ४ थीः—कठिण आहे.

येथपर्यंत वसिष्ठ ऋषींचे स्वतःला उद्देशून भाषण झालें. आतां, त्यांच्या-करितां वरुणानें काय केलें त्यांचें ऋषि वर्णन करितात.

वसिष्ठं ह=वसिष्ठं खलु.

नावि=स्वकीयायां नावि.

आ अधात्=आरोहयत्.

ऋषिं=तं ऋषिं.

स्वपां=स्वपसं शोभनकर्माणं.

अवोभिः=रक्षणैः. मुळामध्ये “ स्वपा महोभिः ” असें आहे. मोक्षमूलरनें झटलें आहे त्याप्रमाणें सायणाचार्यांचा पाठ “ स्वपां अवोभिः ” असा दिसतो.

विप्रः=मेधावी. हें वरुणाचें विशेषण आहे.

अहां सुदिनत्वे—ह्याच्यापुढें “अस्थापयत्” हें क्रियापद अध्याहृत आहे. “अहां सुदिनत्वे अस्थापयत्”=दिवसानां मध्ये यत्फलत्वेन शोभनदिनत्वं तन्न [स्तोतारं] अस्थापयत्, सर्व दिवसांमध्ये एकाद्या दिवसाला सुदिनत्व येण्याला ज्याच्या फलाच्या अस्तित्वाची अवश्यकता आहे त्या ठिकाणी ह्या स्तोत्राला ठेविलें. उदाहरणार्थ, सर्व दिवसांमध्ये रामनवमीला सुदिनत्व आहे. आतां रामनवमीला सुदिनत्व येण्याला रामजन्माच्या फलाच्या ह्य० रावणवधाच्या अस्तित्वाची गरज होती. रावणवध झाला नसता तर रामजन्माला महत्त्व आलें नसतें. ह्याच न्यायानें वरुणानें वसिष्ठाला सुदिनत्वाचेठायीं स्थापन केलें ह्यणजे वसिष्ठाचा दिवस तो चांगला दिवस असें वरुणानें करून टाकिलें.

यात् द्यावः=गच्छतो दिवसान्.

यात् उषासः=यातीः उषसोपलक्षिताः रात्रीः.

नु=क्षिप्रं.

ततनन्=[सूर्यात्मना] विस्तारयन्.

मराठी अर्थः—खरोखर (ह) वरुणानें वसिष्ठाला [आपल्या स्वतःच्या] नौकेंत (नावि) घेतलें (आअधात्) [आणि त्याला] आपल्या रक्षणाच्या [छाये] खालीं घेऊन (अवोभिः) [त्या] ऋषीला [त्यानें] चांगलीं कृत्यें करण्याची शक्ति [व इच्छा] दिली (स्वपां चकार). [त्या] मेधावी (विप्रः)] वरुणानें [स्तवन करणाऱ्या वसिष्ठाला], जाणारे दिवस (यात् द्यावः) [व] जाणाऱ्या रात्री (यात् उषासः) लवकर (नु) उत्पन्न करीत (ततनन्), सर्व दिवसांमध्ये उत्तम दिवसत्वाचे ठायीं (अहां सुदिनत्वे) [स्थापन केलें].

श्रुचा ५ वीः—

त्यानि=तानि पुरातनानि.

नौ=भावयोः.

सख्या=सख्यानि, सखित्वानि.

सचावहे=सेवावहे.

यत्=यत्सख्यं. “ सख्यं ” हें संदर्भावरून घ्यावें.

अवृकं=अहिंस्यं, आत्यन्तिकं.

पुरा=पूर्वस्मिन् काले.

चित्—चिदिति पूरकः.

बृहन्तं=महान्तं.

मानं=मान्ति अस्मिन्सर्वाणि भूतानि इति मानं सर्वस्य भूतजातस्य परिच्छेदकं इत्यर्थः.

स्वधावः=अन्नवन्. हें संबोधन आहे.

सहस्रद्वारं=बहुद्वारं.

जगम=गच्छानि. लोट्थे लिट् लोट्करितां ह्य० Imperative Mood करितां लिट् ह्य० Perfect Tense घातलेला आहे.

मराठी अर्थ—तें आपलें (नौ) [पूर्वीचे] सख्य काय झालें ? पूर्वी (पुरा) जें (यत्) [आपणांमध्ये] आत्यन्तिक असें (अवृकं) [सख्य] होतें तें आपण पुन्हां प्रचरांत आणूं (सचावहे). हे अन्नदात्या वरुणा मोठें विस्तीर्ण (बृहन्तं), सर्व भूतसमुदाय ज्यांत मावतो असें (मानं) [आणि] ज्याला हजारो दरवाजे आहेत आहेत असें (सहस्रद्वारं) जें तुझें घर आहे तेथें मला जाऊं दे (जगम=गच्छानि).

ऋचा ६ वीः—

आपिः=बन्धुः, औरसः पुत्रः.

नित्यः=ध्रुवः.

आगांसि=अपराधान्.

कृणवत्=अकरोत्.

सखा=समानख्यानः, प्रियः. ह्याच्या पुढें “ अस्तु ” हें अध्याहृत ध्यावें.

एनस्वन्तः=एनसा पापेन युक्ताः.

यक्षिन्=यजनार्ह. संबोधन.

मा भुजेम=मा भुञ्जमहि.

यन्धि=प्रयच्छ.

स्म-स्मेति पूरकः.

विप्रः=मेधावी.

स्तुवते=स्तोत्रं कुर्वते.

वरुथं=अनिष्टनिवारकं वरणीयं वा गृहं.

मराठी अर्थः—हे वरुणा ! जो तुझा निश्चयें करून (नित्यः) औरस पुत्र (आपिः) आहे, जो तुला पूर्वी प्रिय असून [लडिवाळपणानें] तुझे अपराध [ही करीत असे (आगांसि कृणवत्) [तो] तुला [पुन्हां] प्रिय होवो (सखा [अस्तु]). हे यजनीया ! (यक्षिन्) ! तुझे ह्य० तुझीं मुलें (ते) जे [आद्गी [ते] आद्गी] पातकें करीत असतांना (एनस्वन्तः) [सुखाचा] उपभोग न घेवो (मा भुजेम) [तर तुझ्या प्रसादानें पापनिर्मुक्त होऊन मग आद्गांला सुखोपभोग मिळोत]. मेधावी जो (विप्रः) तूं तो [तुझे] स्तवन करणाऱ्या [मला] ह्य० [वसिष्ठाला] एक उत्तम अथवा अनिष्टनिवारक असें घर (वरुथं) दे (यन्धि=प्रयच्छ).

श्रुचा ७ वी.

ध्रुवासु=नित्यासु.

आसु= आसु दृश्यमानासु.

क्षितिषु=भूमिषु.

क्षियन्तः=निवसन्तः.

अस्मत्=अस्मत्तः

पाशं=बन्धकं पापं.

विमुमोचत्=मोचयेत्.

अवः=रक्षणं.

वन्वानाः=संभजमानाः, उपभोगिणारे.

अदितेः=अखण्डनीयायाः पृथिव्याः.

उपस्थात्=उपस्थानात्.

मराठी अर्थ-ध्रुव द्व० शाश्वत अशा ह्या (आसु) भूमिविर (क्षितिषुः) वास करणारे जे [आह्नी] (क्षियन्तः) ते आह्नी तुझे स्तवन करितो]. वरुणाने आमच्या पासून (अस्मत्) [आह्नांला बंधक असें आमचें] पातक (पाशं) नाहींसें करावें (विमुमोचत्=मोचयेत्). [ह्या] पृथिवीवरील (अदितेः) [आमच्या] उपस्थानापासून द्व० निवासस्थानापासून, [वरुणाच्या] रक्षणाचा, आह्नी उपभोग घेणारे होऊं (अवो वन्वानाः) [स्याम]. तुह्मी [आमचा विनाश न होऊं देतां (स्वस्तिभिः) सदोदित आमचें पालन करा (सदानः पात)

मंडल ७ सूक्त ८९.

(पीटर. नं० २६).

ऋचा १ लीः—

मो=माउ=मैव.

सु=सुशोभनं सुवर्णमयं. ह्याच्यापुढें “त्वदीयं गृहं प्राप्तवान् अस्मि” हें अध्याहृत आहे. “सुशोभन, सुवर्णमय अशाच तुझ्या गृहाला मी गेलों होतां.

मृन्मयं=मृदादिनिर्मितं, मृत्तिकेचें केलेलें.

राजन्=ईश्वर.

अहं गमम्=अहं गतोस्मि.

मृळ=सुखय.

सुक्षत्र=शोभनधन.

मृळय=उपदयां च कुरु.

मराठी अर्थ—हे राजा [वरुणा !] मृत्तिकेच्या केलेल्या (मृन्मयं) [तुझ्या] गृहाला (गृहं) मी कधीच गेलों नाहीं (मैव गमं) [तर नेहमीं] सुशोभन, अथवा सुवर्णमय (सु) [अशाच तुझ्या गृहाप्रत मी गेलों होतो]. तो तूं हे शोभनयुक्ता ! [मला.] सुख दे (मृळ) [व] क्षुल्लक गोष्टींतही [माझ्यावर] कृपा कर (मृळय).

ऋचा २ रीः—

यत्=यदा.

एमि=गच्छामि.

प्रस्फुरन्निव=शैत्येन प्रविचलन्निव त्वद्भयात्कंपमानः, थंडीनें कुडकुडल्या-प्रमाणें तुझ्या भयाने कांपणारा.

दतिर्न=दतिरिव, भाल्याप्रमाणें.

ध्मातः=वायुना पूर्णः.

अद्रिवः=आयुधवन्. हें संबोधन आहे.

मराठी अर्थ—हे आयुधवन्ता (अद्रिवः) [वरुणा !] वायूनें भरलेल्या (ध्मातः) भाल्याप्रमाणें (दतिर्न) जेव्हां (यत्) मी जणूं कांहीं [थंडीनें कुडकुडल्याप्रमाणें तुझ्या भयानें] कांपत कांपत जातो (प्रस्फुरन्निव यामि) [त्यावेळीं] हे शोभनधनयुक्ता ! इ. इ.

ऋचा ३ रीः—

ऋत्वः=कर्मणः, कर्तव्यत्वेन विहितस्य श्रौतस्मार्तादिलक्षणस्य; श्रुतिस्मृतीनें कर्तव्य द्वणून सांगितलेल्या कर्माच्या.

समह=सधन.

दीनता=दीनतया, अशक्ततया.

प्रतीपं=प्रतिकूलं, अननुष्ठानं, अनुष्ठानाचा लोप. हे नाम आहे.

जगम=प्राप्तवानस्मि.

शुचे=स्वभावतो निर्मल.

मराठी अर्थ—हे धनयुक्ता ! [व] हे [स्वभावतां] निर्मला (शुचे) [बरुणा] ! दुवळेपणानें (दीनता) [श्रुतिस्मृतिविहित] कर्माच्या (कत्वः) अनुष्ठानाच्या लोपाप्रत (प्रतीपं) [मी] गेलों आहे (जगम) ह्य० श्रुतिस्मृतिविहित कर्म मी मूर्खपणामुळे केलीं नाहींत. [व ह्यणून तुझ्याकडून बद्ध केलों गेलों आहे; तर अशा मला] हे शोभधनयुक्ता ! इ. इ.

ऋचा ४ थीः—

अपां मध्ये=समुद्रोदकानां मध्ये, [समुद्राच्या] उदकामध्ये.

तस्थिवांसं=स्थितवन्तं.

अविदत्=प्राप्तवती.

जरितारं=[तव] स्तोतारं [मां]

तृष्णा अविदत्=तहान लागली. लवणोत्कटस्य समुद्रजलस्य पानानर्हत्वात्.

मराठी अर्थ—[समुद्राच्या] उदकामध्ये (अपां मध्ये) असणारा (तस्थिवांसं [जो मी तुझा] स्तोता (जरितारं) ल्याला तहान (तृष्णा) लागली (अविदत्). [अशा मला] हे शोभनधनयुक्ता ! इ. इ.

ऋचा ५ वीः—

दैव्ये जने=देवसमूहरूपे जने.

अभिद्रोहं=अपकारजातम्.

मनुष्याः=[वयं] मनुष्याः, [आत्मी] मनुष्ये.

चरामसि=चरामः, निर्वर्तयामः, आचरितौ.

अचिती=अचित्या, अज्ञानेन.

धर्म=धारकं कर्म, [आमर्चे] ज्याच्या योगानें धारण ह्य० रक्षण होतें
असें [तुझ्या संबन्धि] कर्म.

युयोपिम=वयं विमोहितवन्तः, करण्यास विसरलों आहोंत.

एनसः=पापात्.

मा रीरिषः=मा हिंसी:

मराठी अर्थः—हे वरुणा ! देवसमुदायरूपी जनांना ह्य० देवांना अनु-
लक्षण (दैव्ये जने) जे कांहीं अपकार (अभिद्रोह) आह्मी मनुष्ये (मनुष्याः)
आचरितौ ह्य० करितौ (चरामसि=चरामः=निर्वर्तयामः) [आणि त्याप्रमाणें]
तुझ्यासंबन्धी (तव) जें (यत्) कर्म (धर्म) [करण्यास] आह्मी विसरलों
आहोंत (युयोपिम=विमोहितवन्तः) त्या पातकामुळें (तस्मात् एनसः), हे
देवा ! आह्वाला मारूं नकोस (मा रीरिषः= मा हिंसीः).

मंडल ७ सूक्त १०२.

(पीटर. नं. २७.)

ऋचा १ लीः—

पर्जन्याय=पर्जन्याय देवाय.

प्रगायत=प्रकर्षेण स्तोत्रं उच्चारयत.

दिवस्पुत्राय=अंतरिक्षस्य पुत्राय. तत्र हि पर्जन्यः प्रादुर्भवति.

मीळहुषे=सेक्त्रे, वृष्टि करणाऱ्या.

सः=तादृशः पर्जन्यः.

नः=अस्मभ्यं, आह्वाला.

यवसं=ओषध्यादिलक्षणं अन्नं, ओषधि वगैरे अन्न.

इच्छतु=दातुं इच्छतु.

मराठी अर्थ—अंतरिक्षाचा पुत्र (दिवस्पुत्राय) [व] जलवृष्टि करणारा (मीळ्हुषे) जो [पर्जन्य] त्या पर्जन्याकरितां पुष्कळ स्तवन करा (प्रगायत). तो [पर्जन्य] आह्वाला (नः) [ओषधि इत्यादि प्रकारचें] अन्न (यवसं) देण्याची इच्छा करो (इच्छतु).

ऋचा २ रीः—

गर्भं=प्रसूतिहेतु बीजं उदकरूपं.

कृणोति=करोति.

अर्वतां=अर्वतीनां, वडवानां.

पुरुषीणां=नारीणां.

मराठी अर्थ—ओषधि, गाई, घोड्या [व] स्त्रिया ह्यांचा गर्भ [उदक हें ह्या सर्वांच्या प्रसूतीचें कारण आहे.] जो पर्जन्य उत्पन्न करितो [त्या पर्जन्याकरितां पुष्कळ स्तवन करा].

ऋचा ३ रीः—

तस्मै इत्=तस्मै एव पर्जन्याय.

आस्ये=देवानां आस्यभूते अम्रौ.

जुहोत=जुहुत.

मधुमत्तमं=रसवत्तमं, अतिशय मधुर.

इळां=अन्नं.

नः=अस्मभ्यं.

संयतं=सम्यक् नियतं यथा भवति तथा, अगदी नियत रीतीनें.

करत्=करोतु, ददातु.

मराठी अर्थ—त्या पर्जन्यालाच [हवि पौत्रात्रा ह्या हेतूनें] (तस्मै इत्) [सर्व देवाच्या] मुखस्थानीय जो अग्नि त्यामध्ये (आस्ये) अतिशय मधुर असा

(मधुमत्तमं) इवि [हे ऋत्विजहो ! तुद्गी] या (जुहोत=जुहुत). [आणि] तो [पर्जन्य] भगदी नियमित रीतीनें (संयतं=सम्यक् नियतं यथा भवति तथा) अन्न (इळां) देवो (करत्=करोतु, ददातु).

मंडल ८ सूक्त ३०.

(पीटर. नं. २८).

ऋचा १ लीः—

वः=युष्माकं मर्त्ये, तुमच्यामध्ये.

अर्भकः=शिशुः.

देवासः=हे देवाः.

न हि वो अस्ति अर्भकः देवासो न कुमारकः—किन्तु सर्वे यूयं सवयसः
नित्यतरुणाः भवथ.

विश्वे=सर्वे.

सतोमहान्त=सर्वस्मात् विद्यमानात् पृथिव्यामपि ये महान्तः ते सतो-
महान्तः इत्युच्यन्ते, सर्वं विद्यमान वस्तूपेक्षाही मोठे.

मराठी अर्थ—हे देवहो (देवासः) ! तुमच्यामध्ये (वः) खरोखर
(हि) कोणी अर्भकही नाही [व] कोणी कुमारही नाही [तर तुद्गी सर्वच
समान वयाचे व तरुण आहांत]. [तुद्गी] सर्व (विश्वे) खचित (इत्) सर्व
विद्यमान वस्तूपेक्षाही मोठे (सतोमहान्तः) आहांत.

ऋचा २ लीः—

इति=इत्थं, अनेन प्रकारेण.

स्तुतासः=स्तुताः.

असथ=भवथ, यद्वा अथवा [हवींषि] कामयध्वम्.

रिशादसः=रिशातां हिंसतां असितारः, हिंसक [प्राण्यांचा] पराभव अथवा
नाश करणारे.

त्रयश्च त्रिंशश्च=तेहेतीस.

मनोःयज्ञियासः=मनुनामकस्य [मम] यज्ञार्हाः, [मी] जो मनु त्या मनुचा यज्ञ घेण्यास योग्य.

मराठी अर्थ—हे हिंसक [प्राण्यांचे] विनाशक हो (रिशासः) ! [व मी] जो मनु त्या मनूनें यज्ञ करण्यास योग्य असे (मनोर्यज्ञियासः) हे देवहो ! जे (ये) [तुझी संख्येनें] तेहेतीस (त्रयश्च त्रिंशच्च) आहांत (स्थ) [ते तुझी] अशा प्रकारें (इति) [माझ्याकडून] स्तुत आहांत (स्तुतासः असथ); अथवा, [ते] अशा प्रकारें (इति) [माझ्याकडून] स्तुति केले गेलेले [तुझी] (स्तुतासः), [माझा हवि घेण्याची], इच्छा करा.

ऋचा ३ रीः—

ते=ते यूयं.

नः=अस्मान्.

त्राध्वं=[बाधकेभ्यः रक्षोभ्यः] त्रायध्वं, [बाधक जे राक्षस त्यांच्यापासून] रक्षण करा.

अवत=[धनादिप्रदानैः अस्मान्] रक्षत.

नः अधिवोचत=अस्मान् अधिकं भवन्तः कर्मकारिणः धनादिमन्तश्च भवन्तु इति यूयं ब्रूत. तुझी अधिक यज्ञयागादि कर्में करा व अशा रीतीनें अधिक धनवान् व्हा असें बोला.

प्रथम दोन चरणांचा **मराठी अर्थ**—ते [तुझी बाधक अशा राक्षसांपासून] आमचें (नः) रक्षण करा (त्राध्वं); ते [तुझी धन वगैरे देऊन] आमचें रक्षण करा (अवत); ते [तुझी आह्वांला “ तुझी यज्ञयागादि कर्में] अधिक [करा व अशा रीतीनें तुझी] अधिक [धनवान् व्हा ” असें] आह्वांला बोला ह्य० असा आह्वांला आशीर्वाद या.

तिसरा व चवथा चरण अवघड आहे.

नः=अस्मान्.

पथः=मार्गात्.

मानवात् पित्र्यात्=मनुः सर्वेषां पिता ततः आगतात्, सर्वांश्च पिता जो मनु त्यापासून चालत आलेला जो [मार्ग] त्यापासून.

अवि=अधिकं, यः एतद्युतिरिक्तः (ह्य० मानवात् पित्र्यात् पथः व्यतिरिक्तः) विप्रकृष्टमार्गः अस्ति तस्मात् अधिकं इत्यर्थः.

परावतः=दूरात्.

तिसःच्या व चवथ्या चरणांचा अन्वय येषं प्रमाणं करावा-मानवात् पित्र्यात् परावतः पथ नः मा नैष्ट । [किन्तु] दूरं आधि [नैष्ट].

मानवात् पित्र्यात् परावतः पथः नः मा नैष्ट=सर्वेषां मनुः पिता ततः आगतात् दूरात् मार्गात् अस्मान् मा अपनयत, सर्वदा ब्रह्मचर्याग्निहोत्रादि कर्माणि येन मार्गेण भवन्ति तमेव अस्मान्नयत.

मानवात् पित्र्यात् परावतः पथः=पिता मनुर्दूरं मार्गं चक्रे तस्मात् मार्गात्, मनुनें, ज्याची लांबी फार मोठी आहे असा, मार्ग तयार करून ठेविला आहे त्यापासून.

अंतिम दोन चरणांचा मराठी अर्थ—[सर्वांचा] पिता जो मनु त्या पासूनजो चालत आला आहे (मानवात् पित्र्यात्) [व] ज्याची लांबी मोठी आहे (परावतः) असा जो मार्ग त्यापासून (पथः) आह्यांला (नः) ढळूं देऊं नका (मा नैष्ट), [तर ह्यावांचून दुसरा] फार दूर ह्य० फार लांब पळयावर [जो एक मार्ग आहे त्यापासून मात्र] दुसरीकडे (अधिकं) [आह्यांस ने].

ऋचा ४ थीः—

देवास=देवाः.

इह=अस्मिन् अस्मदीये यज्ञे.

स्थन=[हवींषि भादातुं] भवथ, [हविर्ग्रहण करण्या करितां येथें]
आलां आहां.

विश्वे सर्वे:

वैश्वानराः=विश्वे सर्वे नरः कर्मनेतारः अध्वर्वाद्यः यस्य स विश्वानरः
यज्ञः तस्मिन्सोमादिहवींषि स्वीकर्तुं भवाः प्रादुर्भूताः ; यद्वा वैश्वानरः अग्निः देवानां
तन्मुखत्वात् तस्य संबन्धिनः. हें देवाचें विशेषण आहे. ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति दोन
तःहेने करितां येते—(१) विश्व ह्य० सर्व, जे नर ह्य० यज्ञाचे नेते अध्वर्यु
वगैरे ते ज्यामध्ये असतात तो विश्वानर ह्य० यज्ञ त्या यज्ञामध्ये हवि घेण्या-
करितां जे येतात त्यांना वैश्वानर ह्य० अथवा, (२) विश्वानर ह्य० अग्नि.
अग्नि हा देवांचें मुख आहे. ह्य० त्यावरून देवांना वैश्वानर हें नांव
पडलेलें असावें.

उत=अपि च

शर्म= सुखं, सर्वं शृणाति हिनस्ति दुःखमिति शर्म सुखं.

सप्रथः=सर्वतः प्रसिद्धं, सर्वत्र पृथुतमं वा

गवे=[अस्मदीयेभ्यः यज्ञसाधनभूतभ्यः] गोभ्यः.

मराठी अर्थ—विश्वानर ह्य० यज्ञ त्यामध्ये हवि घेण्याकरितां जे
[तुह्मी] प्रादुर्भूत होतां अथवा विश्वानर ह्य० अग्नि हा ज्या तुमचें मुख आहे
असे (वैश्वानराः) आणि जे [तुह्मी] देदीप्यमान आहांत (देवाः) असे हे
सर्व (विश्व) [देवहो !] जे [तुह्मी] (ये) ह्या [आमच्या] यज्ञामध्ये (इह)
[हवि घेण्याकरितां] आलां आहांत (स्थन) [ते तुह्मी] आह्वाला (अस्मभ्यं)
सर्वत्र प्रसिद्ध अथवा पुष्कळ असें (सप्रथः) सुख (शर्म) या (यच्छत)
[व त्याचप्रमाणें आमच्या यज्ञाला साधनीभूत अशा], गाईंना [व आमच्या]
अश्वानाही सुख या (शर्म यच्छत).

मंडल ६ सूक्त ५७.

(पीठर नं. २९).

ऋचा १ लीः—

पहिल्या तीन चरणांत यमाचें वर्णन केलेलें आहे.

अनुपरेयिवांसं=अनुक्रमेण प्रापितवन्तं.

प्रवतः=प्रकृष्टकर्मवतः, भूलोकवर्तिभोगसाधनं पुण्यं अनुष्ठितवतः, पुण्यवानांना.

महीः=तत्तद्भोगोचितभूप्रदेशविशेषान्, त्यांना त्यांना उचित अशा निरनिराळ्या प्रदेशांप्रत.

पन्थां=स्वर्गस्य उचितं मार्गं, स्वर्गाचा मार्ग.

बहुभ्यः=बहुभ्यः स्वर्गार्थिभ्यः, पुण्यकृभ्यः, पुण्यवान् लोकांना.

अनुपस्पशानं=अबाधमानं, न आडविणारा.

पापी लोकांचा मात्र स्वर्गाचा मार्ग यम बंद करितो व त्यांना नरकास धाडितो.

वैवस्वतं=विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रं, सूर्याचा पुत्र.

संगमनं=गन्तव्यस्थानरूपं, जाण्याचें स्थान.

जनानां =पापिनां.

राजानं=पितृणां स्वामिनं.

दुवस्य=परिचर, सेवा कर.

मराठी अर्थ—[हे माझे मना ! अथवा हे यजमाना !] पुण्यवान् लोकांना (प्रवतः) [मरणानन्तर] अनुक्रमानें त्यांना त्यांना उचित अशा लोकांप्रत (महीः) पौंचविणारा (अनुपरेयिवांसं), स्वर्गार्थी लोकांना (बहुभ्यः=बहुभ्यः स्वर्गार्थिभ्यः) [स्वर्गाचा] मार्ग (पन्थां) बंदन करणारा

(अनुपस्पशानं), विवस्वानाचा ह्य० सूर्याचा पुत्र (वैवस्वस्तं), [पापी] लोकांचें जाण्याचें स्थान (जनानां संगमनं [व पितरांचा] स्वामी (राजानं) असा जो यम त्याची हवीनें सेवा कर (दुवस्य).

ऋचा २ रीः—

नः=अस्माकं प्रजानां, आपणां सर्वांचें.

गातुं=शुभाशुभनिमित्तं, पुण्याचें आणि पापाचें कारण.

प्रथमः=सर्वेषां मुख्यः. हे यमाचें विशेषण.

विवेद=जानाति.

एषा=ही [यमाची गव्यूति].

गव्यूतिः=मार्गः

न अपभर्तवै=न केनचित् अपहर्तुं अपनेतुं शक्यते.

यत्र=यस्मिन्मार्गे, ज्या मार्गाने.

परैर्युः=गेले.

एना=अनेन [मार्गेण गच्छन्तः]. “ मार्गेण गच्छन्तः ” हे अध्याहृत

आहे.

जज्ञानाः=जाताः सर्वे, सर्व प्राणिमात्र.

पथ्याः=स्वकर्ममार्गभूताः गतीः, आपापल्या विशिष्ट गतींस.

अनु=अनुगच्छन्ति, अनुसरतात.

स्वाः=स्वभूताः, आपापल्या.

मराठी अर्थ—सर्वांमध्ये मुख्य (प्रथमः) जो यम तो आपणा सर्वांचें पुण्याचें आणि पापाचें कारण (गातुं) जाणतो (विवेद=जानाति). [आपलें अमुक एक कर्म हें पुण्यप्रद कां आणि अमुक एक पापप्रद कां हें त्याला विदित आहे]. ही जो [यमाची] पद्धति (गव्यूतिः) आहे ती कोणालाही मोडतां येणें शक्य नाहीं (न अपभर्तवै). ज्या मार्गाने (यत्र) आपले, पूर्वज, पितर

[आपल्यापूर्वी] गेले (परेयुः) त्या मार्गांनीं (एना) [जाणारे] सर्व प्राणि-
मात्र (जज्ञानाः) आपापल्या (स्वाः) [विशिष्ट] गतींप्रत (पथ्याः) अनु-
सरतात (अनु). ह्य० एक मुख्य मार्ग आहे त्यांतून आपणां सर्वास गेलेच
पाहिजे. परंतु त्यांतून जात असतांना आपापल्या विशिष्ट मार्गांप्रत प्राणिमात्र
जात असतात; तो मुख्य मार्ग जो आहे तो आपापल्या विशिष्ट मार्गांस जाण्याचें
साधन आहे ह्याटलें तरी चालेल.

ॐ हा पूरणशब्द आहे.

ऋचा ३ रीः—

मातली=मातलिः इन्द्रस्य सारथिः तद्वान् इन्द्रो मातली.

कव्यैः=कव्यभागिभः पितृभिः.

ऋक्त्राभिः=पितृविशेषैः.

वावृधानः=वर्धमानो भवति, वर्धमान होतो, वृद्धि पावतो.

यान्=ज्या [पितरांना .]

ववृधुः=वर्धयन्ति.

ये=जे [पितर].

अन्ये=इन्द्रादयः, इन्द्रादि देव.

स्वाहा=स्वाहाकारेण.

मदान्ति=हृष्यन्ति.

देवांना उद्देशून “स्वाहा” ह्याणावें लागतें व पितरांना उद्देशून “स्वधा”
ह्याणावें लागतें. उदा०—“ इन्द्राय स्वाहा, ” “ पितृभ्यः स्वधा ” इ. इ.

मराठी भाषांतर—इन्द्र (मातली) हा कव्यांसहवर्तमान, यम हा
अंगिरांसहवर्तमान, [व] वृहस्पति हा ऋक्त्रांसहवर्तमान वृद्धि पावतो. ज्या
[पितरांचें] वर्धन देव करितात (ववृधुः=वर्धयन्ति) व जे [पितर] देवांचें
वर्धन करितात [त्या पितर व देवांपैकीं] एक ह्य० देव, “स्वाहा” ह्याट-

स्थाने, तुष्ट होतात [आणि] दुसरे द्व० पितर “ स्वधा ” झटल्याने तुष्ट होतात
(मर्दान्त=हृष्यन्ति.)

ऋचा ४ थी:—

इमं-हें दर्शक सर्वनाम प्रस्तराचें आहे.

प्रस्तरं=विस्तीर्णं यज्ञविशेष.

आसीद=आगत्य उपविश.

अंगिरोभिः=अंगिरा नावाच्या [पितरांबरोबर.]

संविदानः=ऐकमत्यं गतः.

हि=यस्मात् एवं तस्मात्, ज्या अर्थी तूं यावेस अशी आमची ऋचा
आहे त्या अर्थी.

कविशस्ताः=विद्वद्भिः ऋत्विभिः प्रयुक्ताः, विद्वान् ऋत्विजांनीं झटलेले.
हें मंत्राचें विशेषण.

एना=एतेन.

हविषा=हवीनें. “ तुष्ट होऊन ” हें ह्यापुढें अध्याहृत ध्यावें.

मादयस्व=यजमानं हर्षय.

मराठी भाषान्तर -- अंगिरानामक पितरांबरोबर (अंगिरोभिः पितृभिः)
अतिशय स्नेह बाळगिणारा (संविदानः=ऐकमत्यं गतः) जो तूं तो हे यमा!
[आमच्या] ह्या यज्ञाप्रत (इमं प्रस्तरं) येऊन स्वस्थानापन्न हो (आसीद=
आगत्य उपविश). [आणि] ज्या अर्थी असें [आमचे मनांत] आहे त्या अर्थी
विद्वान् ऋत्विजांनीं झटलेले (कविशस्ताः) मन्त्र तुला [आमच्या यज्ञाकरितां
येथें] आणोत (आवहन्तु) : ह्या हवीनें [संतुष्ट होस्सिता] तूं [यजमानाला]
हर्ष दे (मादयस्व).

ऋचा ५ वीः—

यज्ञियेभिः=यज्ञयोग्यैः.

वैरूपैः=विविधरूपयुक्तैः. वैरूपसामप्रियैर्वा; विविध रूपांनी युक्त अथवा
वैरूप साम ज्यांना प्रिय आहे त्या.

इह=अस्मिन्यज्ञे.

मादयस्व=[यजमानं] हर्षय.

हुवे=आह्वयामि.

आनिषद्य=उपविश्य. ह्याच्यापुढे “ यजमानं हर्षयतु ” हे अध्याहत ध्यावें.

मराठी अर्थ—हे यमा ! यज्ञाचा मान देण्यास योग्य (यज्ञियेभिः= यज्ञयोग्यैः) [आणि] विविधरूपांनी युक्त अथवा वैरूप साम ज्यांना प्रिय आहे (वैरूपैः) असे जे अंगिरा [नांवाचे पितर] त्यांसहवर्तमान ये (आगहि) [आणि आल्यावर] ह्या यज्ञाचे ठायीं (इह) [यजमानाला हर्ष दे]. जो [विवस्वान्] तुझा पिता आहे त्या विवस्वानाला (विवस्वन्तं) ह्या यज्ञामध्ये (अस्मिन् यज्ञे) मी बोलावितों (हुवे). [ह्या] बर्हावर बसून (बर्हिषि आनिषद्य) तो [यजमानाला हर्ष देवो].

ऋचा ६ वीः—

अंगिरसः=अंगिरोनामकाः [पितरः].

नवग्वाः=अभिनवगमनयुक्ताः, नूतनवत्प्रीतिजनकाः इत्यर्थः, नुक्तेच गेठे
आहेत अशा तऱ्हेने प्रीति करणारे.

अथर्वाणः=अथर्वनामकाः [पितरः].

भृगवः=भृगुनामकाः [पितरः].

सोम्यासः=सोमं अर्हन्तीति सोम्याः.

सुमतौ=अनुग्रहयुक्तायां बुद्धौ.

यज्ञियानां=यज्ञार्हाणां तेषां.

भद्रे=कल्याणे फले.

सौमनसे=सौमनसस्य कारणे. हें “ भद्राचें ” विशेषण. मनाची संतुष्टता हेण्यास कारणीभूत जें यागादि कर्मांचें कल्याणकारक फळ त्याचे ठायीं.

स्याम=[सर्वदा] तिष्ठेम.

मराठी अर्थ—अंगिरा नांवाचे, अथर्व नांवाचे व भृगु नांवाचे जे आमचे पितर आहेत ते नवीनच गेल्याप्रमाणें आमच्यावर प्रीति करितात (नवग्वाः) [व] सोमरसाच्या मानाला ते अगदीं योग्य आहेत (सोम्यासः). यज्ञ करण्यास योग्य असे (यज्ञियानां) जे [आमचे पितर] त्याच्या (तेषां) अनुग्रह बुद्धीचे ठायीं (सुमतौ) व त्याचप्रमाणे (अपि) मनाला संतुष्टता देणारें (सौमनसे) जें [आमच्या यागादिकर्मांचें] कल्याणकारक असे फल (भद्रे) त्या फलाचे ठायीं आझी [सर्वदा] वास करूं (स्याम) ह्यं त्यांच्या अनुग्रहबुद्धीचा व आमच्या यागादि कर्मांच्या फलाचा आझी सर्वदा उपभोग घेत राहूं.

ऋचा ७ वीः—

प्रेहि=प्रगच्छ, शीघ्रं गच्छ.

पथिभिः=मार्गैः

पूर्व्यभिः=पूर्वस्मिन्काले भवैः, अनादिकालप्रवृत्तैः इत्यर्थः, अनादिकाला-
पासून चालत आलेले.

यत्र=यस्मिन् स्थाने.

पूर्वे=पुरातनाः .

परैर्युः=गेले.

उभा=उभौ.

राजानां=राजानौ.

स्वधया=अमृतात्नेन.

मदन्ता= मदन्तौ, तृप्यन्तौ.

पश्यासि=पश्य.

देवं=द्योतमानं.

मराठी अर्थ—[हे मृत पितरा !] ज्या स्थानाप्रत (यत्र) आमचे पूर्वज (पूर्वे) पितर गेले (परेयुः) (त्या स्थानाप्रत) तूं अनादिकालापासून चालत आलेल्या (पूर्व्येभिः) मार्गांनीं (पथिभिः), लवकर लवकर जा (प्रेहि प्रेहि). [तेथें गेल्यावर], अमृतान्नानं (स्वधया) तृप्त होणारे (मदन्ता) असे आपले उभयतां स्वामी (उभा राजाना) जे यम व देदीप्यमान (देव) वरुण त्यांना तूं पहा (पश्यासि).

ऋचा ८ वीः—

इष्ट्यापूर्तेन=श्रौतस्मार्तदानफलेन.

परमे=उत्कृष्टे.

व्योमन्=व्योमनि, स्वर्गाख्ये स्थाने.

हित्वाय=हित्वा, परित्यज्य.

अवयं=पापं.

अस्तं=त्रियमानाख्यं गृहं.

एहि=आगच्छ.

तन्वा=स्वशरीरेण.

सुवर्चा=सुवर्चसा. तृतीयार्थे प्रथमा.

मराठी अर्थ—[नंतर] उत्कृष्ट अशा (परमे) स्वर्गामध्ये (व्योमन्) तूं पितरांप्रत (पितृभिः), यमाप्रत (यमेन) [व] तूं जीं काहीं [यागादिक व वापीकूपादिक] धर्मकृत्यें केलीं असशील त्यांच्या फलाप्रत (इष्ट्यापूर्तेन) प्राप्त हो (संगच्छस्व), इ० पितरांना भेट, यमाला भेट व तुझ्या सत्कर्मांचें फळ तुला मिळो. तदनंतर (पुनः) सर्व पातकांपासून मुक्त होऊन (हित्वाय अवयं)

[त्रियमान नांवाच्या] गृहाप्रत (अस्तं) तूं ये (एहि) [व] तेजस्वी अशा शरीरानें (सुवर्चाः तन्वा) तूं युक्त हो (संगच्छस्व).

ऋचा ९ वीः—

विसर्पत=इदं स्थानं परित्यज्य नानाभावेन दूरतरं देशं गच्छत इत्यर्थः, नानारूपे धारण करून दूर अशा देशांना पळून जा.

अस्मै=मृतयजमानस्य अर्थाय, ह्या मृतयजमानाकरितां.

लोकं=इदं दहनस्थानं.

अक्रन्=[यमस्य आज्ञया] आन्वकुर्वन्, [यमाच्या आज्ञेने] तयार केलें आहे.

अद्भिः=अभ्युक्षणोदकैः.

व्यक्तं=संगतं, [शुद्धिनिमित्तैः कालोदकादिभिः] शोधितं इत्यर्थः, [दिवसांनीं, रात्रींनीं, व अभ्युक्षणोदकानें] युक्त ह्यणजे [शुद्धीला कारणाभूत असा जो रात्रीचा व दिवसाचा काल, व अद्भुक्षणोदक त्यानें] शुद्ध झालेलें.

अक्तुभिः=रात्रिभिः.

अवसानं=दहनस्थानं.

अस्मै=मृतयजमानस्य अर्थाय.

ददाति=दत्तवान्.

मराठी अर्थ—[मृतयजमानाच्या ह्या दहनस्थानापासून [अतः] [हे पिशाचादिक हो!] तुम्ही निवून जा (अपेत), दूर व्हा (वीत) व दूरवर देशाला पळून जा (विसर्पत च). ह्या मृताकरितां (अस्मै) हें दहनस्थान (एतं लोकं) [यमाच्या आज्ञेवरून] पितरांनीं तयार केलें आहे (अक्रन्). दिवसाचा व रात्रीचा जो काल त्या कालाच्या योगानें (अहोभिः अक्तुभिः व अभ्युक्षणोदकाच्या योगानें (अद्भिः) शुद्ध झालेल (व्यक्तं) हें दहनस्थान (अवसानं) यमानें ह्या मृत पितराला (अस्मै) दिक आहे (ददाति).

ऋचा १० वीः—

अतिद्रव=अतिक्रम्य गच्छ, अतिक्रमून जा, ओलांडून जा.

सारमेयौ=सरमानाम काचित्प्रसिद्धा देवशुनी तस्याः पुत्रौ.

चतुरक्षौ=उपरिभागे पुनरपि अक्षिद्रव्यं ययोस्तादृशौ.

साधुना पथा=समीचीनेन मार्गेण.

यमाचे जे दोन श्वान आहेत ते प्रेताला बाधा करितात. ह्याणून त्यांना चुकवून चांगल्या मार्गानें प्रेताला घेऊन जा अशी अग्नीची प्रार्थना केली आहे.

अथ=शोभनमार्गेण गमनानन्तरं.

सुविदत्रान्=सुष्टुभिज्ञान्, जे तुला लवकर ओळख देतील अशा.

उपेहि=उपगच्छ.

सधमादं=सहर्षं.

मराठी अर्थ—[हे अग्ने !] चार डोळ्यांचे [व चित्रविचित्र वर्णांचे (शबलौ) जे सरमानामक देवशुनीपासून उत्पन्न झालेले (सारमेयौ) [यमाचे] दोन श्वान आहेत त्यांना चुकवून चांगल्यामार्गानें [साधुना पथा] जा (अतिद्रव). नंतर (अथ) जे [पितर] यमासहवर्तमान (यमेन) हर्षाचा अनुभव घेत (सधमादं) आनंदांत असतात (मदन्ति) [आणि] जे तुला लवकर ओळख देतील (सुविदत्रान्) अशा पितरांसनिध जा (उपेहि).

ऋचा ११ वीः—

रक्षितारौ=यमगृहस्य रक्षकौ.

पथिरक्षी=मार्गस्य रक्षकौ.

नृचक्षसौ=मनुष्यैः ख्याप्यमानौ; मनुष्यांकडून वर्णन केले जाणारे.

ताभ्यां= ताभ्यां श्वभ्यां, त्या श्वानांना.

अस्मै=प्रेताय.

स्वस्ति=क्षेमम्.

अनमीवं=रोगाभावं, निरोगीपणा.

धेहि=संपादय, दे.

मराठी अर्थ—हे यमा! जे तुझे श्वान [तुझ्या गृहाचें] संरक्षण करितात (रक्षितारौ), जे मार्गाची राखण करितात (पतिरक्षी) [व] ज्यांचें वर्णन [श्रुतिस्मृतिपुराणाभिज्ञ] मनुष्यांनीं केलेले आहे (नृचक्षसौ) अशा तुझ्या श्वानांच्या स्वाधीन, हे यमराजा, ह्या प्रेताला (एनं) [त्याचें रक्षण होण्यासाठी], कर (परिदेहि), आणि ह्याचें कुशल (स्वस्ति) कर (धेहि) व ह्याला निरोगीपणाही (अनमीवं) दे (धेहि).

ऋचा १२ वीः—

उरुणसौ=दीर्घनासिकायुक्तौ, मोठमोठ्या नाकपुड्यांनीं युक्त.

असुतृपौ=परकीयान्प्राणांस्वीकृत्य तैस्तृप्यन्तौ, लोकांचे प्राण हरण करून त्यांवर तृप्त होणारे.

उदुम्बलौ=उरुबलौ, महासामर्थ्यवान्.

जानान् अनुचरतः=प्राणिनः लक्ष्मीकृत्य सर्वत्र चरतः, प्राणिमात्रांना अनुलक्षून परिभ्रमण करितात.

दृशये=दर्शनार्थं.

सूर्याय=सूर्यस्य.

दाताम्=अदत्ताम्.

अद्य=आज.

इह=ह्या कर्माचे ठायीं.

भद्रं=समीचीनं. हें असूचें विशेषण.

मराठी अर्थ—ज्यांच्या नाकपुड्या फार मोठ्या आहेत (उरुणसौ), लोकांचे प्राण हरण करून त्यांदर जे तृप्त होतात (असुतृपौ), ज्यांचे बल फार मोठे आहे (उदुम्बलौ), [व] जे यमाचे दूत आहेत, असे [ते श्वान] प्राणि-

मात्रांवर लक्ष ठेवून [सर्वत्र] परिभ्रमण करीत असतात (जानान् अनुचरतः). त्यांनीं (तौ) ह्या कर्मांचे योगानें (इह) आज (अद्य) ह्या मृताला (अस्मभ्यं), त्यास सूर्याला पहातां यावे ह्मणून (सूर्याय दृशये), पुन्हां कल्याणकारक (भद्रं) असा प्राण (असुं) दिला (दाताम्=अदत्ताम्).

वरील ऋचेंतील श्र्वानांचें वर्णन डिटेक्टिव्हांना कसें बरोबर लागू पडतें हें पहाण्याजोगें आहे. डिटेक्टिव्हांच्या नाकपुड्याही नेहमीं फुगविलेल्याच असतात

ऋचा १३ वीः—

यमं ह=यममेव.

श्रुतिस्मृति पुराणाभिज्ञाः पुरुषाः तौ प्रख्यापयन्ति.

अग्निदूतः—हें यज्ञाचें विशेषण आहे. अग्निदूर्तः यस्मिन्यज्ञे सोऽयमग्निदूतः. अग्नेदूर्ततत्वमन्यत्राम्नातम्. ज्या यज्ञामध्ये अग्नि हा देवांचा दूत होत असतो तो यज्ञ. अग्नि हा देवांचा दूत आहे असें वर्णन आहे.

अरंकृतः=बहुभिद्रव्यैरलंकाररूपैर्युक्तः.

मराठी अर्थ—[हें ऋत्विजहो !] यमाकारितां सोमरस पिळा. यमाला हवि द्या. ज्यांमध्ये अग्नि हा देवांचा दूत होत असतो (अग्निदूतः) [व] जो नानाप्रकारच्या द्रव्यांनीं अलंकृत केलेला आहे (अरंकृतः) असा [जो हा आमचा] यज्ञ तो यमाप्रतच्च (यमं ह) जाईल (गच्छति).

ऋचा १४ वीः—

जुहोत= जुहुत.

प्रतिष्ठत=उपतिष्ठध्वं. “ यमं ” हें येथे अध्याहृत घ्यावें. यमाची उपासना करा हा अर्थ.

देवेषु=देवेषु मध्ये, सर्व देवांमध्ये.

आयमत्=प्रयच्छतु.

प्रजीवसे=प्रकृष्टजीवनार्थं, आत्मीं पुष्कळ जगावें ह्मणून.

मराठी अर्थ—घृतयुक्त असा हवि यमाला द्या (जुहोत=जुहुत) व यमाची पूजा करा (प्रतिष्ठत). आह्मी पुष्कळ जगावें ह्मणून (प्रजीवसे), सर्व देवांमध्ये (देवेषु) यम [च] आह्वांला दीर्घ आयुष्य देवो (आयमत्).

ऋचा १५ वीः—

मधुमत्तमं=अतिशयेन मधुरं.

हव्यं=पुरोडाशादिकं हविः.

जुहोतन=जुहुत.

इदं=प्रत्यक्षं यथा भवति तथा.

पूर्वजेभ्यः=सृष्ट्यादौ उत्पन्नेभ्यः, सृष्टीच्या आरंभीं उत्पन्न झालेल्या.

पूर्वेभ्यः=अस्मभ्यः पूर्वभाविभ्यः. जे सृष्टीच्या आरंभीं उत्पन्न झाले ते अर्थात्च आमच्या पूर्वी उत्पन्न झालेले आहेत हें उघड आहे.

पथिकृद्भ्यः=शोभनमार्गकारिभ्यः, चांगला मार्ग घालून देणाऱ्या.

मराठी अर्थ—अतिशय मधुर अशा हवीचें (मधुमत्तमं हव्यं) यमराजाला हवन करा (जुहोतन). सृष्टीच्या आरंभीं जें उत्पन्न झाले (पूर्वजेभ्यः) [व ह्मणून अर्थात्] आमच्यापूर्वी जे जन्मास आले (पूर्वेभ्यः) [आणि] ज्यांनीं सर्व लोकांस चांगला मार्ग घालून दिला (पथिकृद्भ्यः) अशा ऋषींना हा माझा प्रत्यक्ष नमस्कार असो.

ऋचा १६ वीः—लक्षपूर्वक वाचावी.

त्रिकद्रुकेभिः=त्रिकद्रुकान्, ज्योतिर्गौरायुरिति त्रयो यागविशेषाः उच्यन्ते तान्. द्वितीयार्थे तृतीया एषा. ज्योति, गौ आणि आयु ह्या नांवाचे तीन याग आहेत, त्यांना त्रिकद्रुक असें ह्मणतात.

पतति=प्राप्नोति.

षट् उर्वाः=षट्संख्याकाः उर्वाः भूमीः.

एकमित् बृहत्=एकमेव महत् [जगत्].

तुकाराम तात्यांचा आणि मोक्ष मूलरचा ह्या पदावरील भाष्याचा पाठ एकच आहे. तो पीटर्सनचे प्रतीत पहावा.

मराठी अर्थ—[ज्योति, गौ आणि आयु असे] जे तीन यागविशेष आहेत त्यांप्रत (त्रिकद्रुकेभिः=त्रिकद्रुकान्) [त्यांचे रक्षणाकरितां] यम येतो (पतति). सहा ज्या भूमि [आणि] सर्वांत अतिशय मोठे असे जे [हें जग] त्यांप्रत [ही] यम येतो. त्रिष्टुभ्, गायत्री इत्यादि जे छंद आहेत ह्य० जीं वृत्ते आहेत ते सर्व छंद ह्य० तीं सर्व वृत्ते यमाचे ठायीं [ऋत्विजांनीं स्तोत्ररूपानें] ठेविलीं आहेत.

मंडल १० सूक्त ९०.

(पीटर० नं० ३०)

ऋचा १ लीः—

विश्वतः=सर्वतः.

वृत्वा=परिवेष्टय.

अत्यतिष्ठत्=अतिक्रम्य व्यवस्थितः.

दशांगुलं=दशांगुलपरिमितं देशं. दशांगुलमित्युपलक्षणं. ब्रह्माण्डाद्ब्रह्मिणोऽपि सर्वतो व्याप्य अवस्थितः इत्यर्थः. दशांगुलं ह्य० मौजून दहाच अंगुलें ध्यावयाचीं नाहींत. तर ब्रह्माण्ड सर्व व्यापूनही हा आणखी बाहेर उरलाच आहे असा अर्थ ध्यावयाचा.

मराठी अर्थ—[विराट् नांवाचा] जो पुरुष आहे त्याला अनन्त मस्तकें, अनंत नेत्र व अनन्त चरण आहेत. ह्या भूमीला सर्व वाजूंनीं व्यापून हा आणखी जास्त उरलाच आहे.

ऋचा २ लीः—

चवथ्या चरणासंबंधानें वाद आहे. ह्यपून सायणाचार्यांचा अर्थ नीट लक्षांत आणावा.

इदं=इदं वर्तमानं जगत्.

उत=अपि च.

अमृतत्वस्य=देवत्वस्य.

यत्=यस्मात् कारणात्.

अन्नेन=प्राणिनां भोग्येन अन्नेन निमित्तभूतेन.

येथें पाठासंबंधानें, तुकाराम तात्यांच्या व पीटर्सनच्या प्रतीत फरक आहे. परंतु तो मुळींच लक्षांत घेण्याजोगा नाही.

अतिरोहति=स्वकीयां कारणावस्थां अतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति. त्याच्यापुढें पुढील वाक्य अध्याहत घ्यावें—

तस्मात्प्राणिनां कर्मफलभोगाच्च जगदवस्थास्वीकारात् नेदं तस्य वस्तुत्वं.

मराठी अर्थ—वर्तमानकाळीं जें हें जग दिसत आहे तें सर्व (इदं सर्वं) [तसंच] जें भूतकाळीं होतें (यद्भूतं) आणि जें भविष्यकाळीं होणार आहे, (यच्च भव्यं) तें सर्व हा पुरुषच आहे. आणखी शिवाय हा अमृतत्वाचा ह्य० देवत्वाचा स्वामी आहे, ह्य० देवत्वही ह्यापासूनच प्राप्त होतें. [प्राण्यांच्या उत्पत्तीला कारणीभूत असें जें] अन्न त्यानें (अन्नेन), ज्या अर्थी (यत्) हा [पुरुष] आपली कारणावस्था सोडून देऊन ह्या दृश्यमान जगद्रूपानें नटतो (अतिरोहति) [त्या अर्थी हें जग कांहीं त्याचें खरें स्वरूप नव्हे].

कारण आणि कार्य हीं एकच आहेत हा वेदान्त्यांचा एक प्रमुख सिद्धान्त आहे. मृत्तिका हें कारण आणि घट हें कार्य. परंतु ज्याला आपण घट ह्मणतो तो वास्तविक पाहूं गेल्यास काय आहे? मृत्तिकेलाच दिलेला एक विशिष्ट आकार आहे. घट ही कांहीं मृत्तिकेपासून भिन्न वस्तु नाही. तर ह्यावरून हें उघड आहे कीं घट हा मृत्तिकेचा, कांहीं नियमित वेळेपुरता बनलेला, आकार आहे व घटाचा शाश्वत आकार ह्मणजे मृत्तिकाच होय. हाच नियम ईश्वरास

लावावयाचा आहे. ईश्वर हें कारण आहे व जग हें कार्य आहे झणजे जग हें ईश्वराचें कांहीं वेळे पुरतें बनलेलें स्वरूप आहे. जग हें कांहीं त्याचें खरें स्वरूप नव्हे, व हें स्वरूप बनण्यास मुख्य कारण अन्न हें होय.

ऋचा ३ रीः—

महिमा=स्वकीयसामर्थ्यविशेषः.

अतः=ह्या महिम्याहूनही.

अमृतं=विनाशरहितं सत्, विनाशरहित होत्सातें.

दिवि=द्योतनात्मके स्वप्रकाशस्वरूपे.

मराठी अर्थ—[हें जें वर्तमान, भूत व भावी जग आहे] हा एवढा [सर्व] त्या पुरुषाचा महिमा आहे. परंतु वास्तविक रीतीनें तो ह्या महिम्या-हूनही झ० ह्या विश्वाहूनही फार अधिक (अतो ज्यायाँश्च) आहे. [तो कसा ह्याचेंच स्पष्टीकरण पुढील दोन चरणांत केलें आहे.] हा सर्व जो भूतसमुदाय आहे तो [विश्वा भूतानि] ह्या पुरुषाचा एक पाद झणजे $\frac{1}{4}$ भाग आहे. ह्याचे [अवशिष्ट] तीन पाद झ० तीन अंश अविनाशी असून (अमृतं) द्योतनात्मक जें त्याचें ब्रह्मस्वरूप त्यामध्ये (दिवि) वर्ततात.

“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” असें तर ब्रह्माचें वर्णन आहे. आणि येथें त्याला विभाग कल्पून त्यांची वांटणीही करून टाकिली आहे. मग ब्रह्माचें अनन्तत्व खरें नाहीं कीं काय? ह्या शंकेचें समाधान असें आहे कीं जरी खरोखर विचार केला असतां ब्रह्माची इयत्ता करितां यावयाची नाहीं, तथापि, त्याच्या ब्रह्मस्वरूपापेक्षां हें जग फारच अल्प आहे असें दर्शविण्याकरितां ह्या ऋचेमध्ये जगत् हें त्याचा चौथा भाग आहे व त्याचें ब्रह्म स्वरूप जगापेक्षां तिप्पट मोठें आहे असें सांगितलें आहे. भगवद्गीतेंतही एके ठिकाणीं ब्रह्माला असेच अंश कल्पिले आहेत—“ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नं एकांशेन स्थितो जगत्.”

ऋचा ४ थी:—

त्रिपात् पुरुषः= योयं त्रिपात्पुरुषः संसारस्पर्शरहितः ब्रह्मस्वरूपः .

ऊर्ध्वः उदैत्=अस्मात् अज्ञानकार्यात् संसारात् बहिर्भूतः अत्यत्रैर्गुण-
दोषैरस्पृष्टः उत्कर्षेण स्थितवान्. हा पुरुंष आपल्या तीन अंशासंबंधाने, ह्या
संसारापासून अगदी अलिप्त असा असून संसारापेक्षां वरिष्ठ प्रतीचें जें ब्रह्म-
स्वरूप त्यामध्ये राहिला आहे.

इह=मायायां, ह्या संसारामध्ये.

अभवत्= आगच्छति.

पुनः=पुनः पुनः, पुन्हां पुन्हां.

ततः=मायायां आगत्य अनंतरं, ह्या संसाररूपानें नटल्यानंतर मग.

विष्वङ्=देवतिर्यगादिरूपेण विविधः सन्, देव मनुष्यपश्यादि विविध रूपें

घेऊन.

व्यक्रामत्=व्याप्तवान् .

साशनानशने—साशनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातं लक्ष्यते,
अनशनं तद्रहितं अचेतनं गिरिनद्यादिकं.

अभि=अभिलक्ष्य.

मराठी अर्थः—हा पुरुष आपल्या तीन अंशांनीं (त्रिपात्) [ह्या
भासमान विश्वापेक्षां] वरिष्ठ प्रतीचें जें ब्रह्मस्वरूप त्यांत (ऊर्ध्वः) राहिलेला
आहे (उदैत्=स्थितवान्). त्याचा एक अंश (मात्र) इह ह्य० या मायेमध्ये—
या संसारामध्ये—पुनः पुनः येतो (पुनः अभवत्) ह्या संसारामध्ये आल्यावर
(ततः) सचेतन आणि अचेतन जी सृष्टि तिला अनुलक्षून (साशनानशन
अभि) नानाप्रकारची रूपें घेऊन (विष्वङ्) हा [ह विश्व] व्यापून राहतो
(व्यक्रामत्=व्याप्तवान्); ह्य० अचेतन, पर्वतादि पदार्थ, व सचेतन, मान-
वादि प्राणि ह्यांचीं स्वरूपें धारण करून हा विश्वास व्यापून टाकितो.

ऋचा ५ वाः--

विष्वङ् व्यक्रामत् इति यदुक्तं तदेव अत्र प्रपंच्यते. हा सचेतन-अचेतनांची स्वरूपे कशीं धारण करितो व ह्या संसारांत कसा पडतो ह्यांचें क्रमवार स्पर्ष्टाकरण ह्यापुढें केले आहे.

तस्मात्=तस्मात् आदिपुरुषात्.

विराट्=ब्रह्माण्डहेहः. विविधानि राजन्ते वस्तूनि अत्र इति विराट्.

विराजः अधि=विराड्देहस्योपरि, तमेव देहमधिकरणं कृत्वा, त्या विराट् देहामध्यें.

पुरुषः=तद्देहाभिमानी कश्चित्पुमान्, त्या विराट् देहाचा अभिमानी असा पुरुष (soul).

सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स एव स्वकीयया मायया विराड्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीव रूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत्.

स जातः-- अशा रीतीनें आदिपुरुषानें विराड्देहामध्यें जन्म घेतल्यानंतर त्यानें.

अत्यरिच्यत=अतिरिक्तोऽभूत्, विराड्व्यतिरिक्तः देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत्, विराट् देहाव्यतिरिक्त अशीं देवतिर्यङ्मनुष्यादिकांचीं स्वरूपे धारण केलीं.

पश्चात्=देवादिजीवभावादूर्ध्वं, देवतिर्यङ्मनुष्यादिकांचे जीव उत्पन्न कल्यानंतर.

भूर्भि—ह्यापुढें “ ससर्ज ” हें क्रियापद अध्याहृत आहे.

अथो=भूमेः सृष्टेः अनंतरं.

पुरः=पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिः इति पुरः शरीराणि. ह्यापुढेंही “ ससर्ज ” हें क्रियापद अध्याहृत आहे.

मराठी अर्थ—त्या आदिपुरुषापासून विराट् देह (विराट्) उत्पन्न झाला [आणि] त्या विराट् देहामध्ये (विराजः अधि) [त्या विराट् देहाचा अभिमानी ह्य० त्या विराट् देहामध्ये वास करणारा असा] पुरुष उत्पन्न झाला. अशा रीतीने आदि पुरुषाने विराट् देहामध्ये, जन्म घेतल्यानंतर (स जातः) त्या [विराट् पुरुषाने] [त्या विराट् देहा] व्यतिरिक्त अशी [देवतिर्यङ्-मनुष्यादिकांची] रूपे भेतलीं (अत्यरिच्यत); ह्य० देवतिर्यङ्मनुष्यादिकांचे जीव उत्पन्न केल्या] नंतर (पश्चात्) भूमि व भूमीनन्तर शरीरं (पुरः) त्याने निर्माण केलीं.

ऋचा ६ वीः—

यत्=यदा

पुरुषेण हविषा=वायुद्रव्यस्य अनुत्पन्नत्वेन हविरन्तरासंभवात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्टेन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा.

इध्मः=इन्धन.

मराठी अर्थ—जेव्हां (यत्) पुरुषाला हवि कल्पून (पुरुषेण हविषा) देवांनी [मानस] यज्ञ केला तेव्हां वसंत ऋतु हा त्या यज्ञामध्ये (अस्य) आज्य झाला, ग्रीष्म ऋतु हा इन्धन झाला व शरत् ऋतु हा हवि झाला.

पुरुषाला देवांनी हवि कल्पिले असें अगोदर झटले आहे व त्यापुढे वसन्त हा आज्य झाला व शरत् हा हवि झाला असें पुन्हा सांगितले आहे. ह्यावरून पुरुषाला देवांनी सामान्यत्वेकरून हवि कल्पिले व विशिष्ट हवींकरितां वसताची व शरदतूची त्यांनी योजना केली असें दिसते.

ऋचा ७ वीः—

तं यज्ञं=यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्धं, ज्याला पशु कल्पून यूपाचे ठिकाणी बद्ध करून टाकिले होते अशा त्या यज्ञाला साधनीभूत अशा पुरुषाला.

बर्हिषि=[मानसे] यज्ञे.

प्रौक्षन्=त्याचे अंगावर उदक प्रोक्षण केलें.

साध्याः=सृष्टिसाधनयोग्याः हें देवांचें विशेषण.

ऋषयः=मन्त्रद्रष्टारः.

मराठी अर्थः—सर्व विश्वाच्या अगोदर ज्याची उत्पत्ति झाली व जो यज्ञाला साधनीभूत होता अशा त्या पुरुषाला, सृष्टि उत्पन्न करण्याला जे योग्य होते अशा देवांनीं (साध्याः देवाः) व [त्यांना अनुकूल असे] जे ऋषि होते त्यांनीं त्या [मानस] यज्ञामध्ये (बर्हिषि) [पशु कल्पून] प्रोक्षण केलें (प्रौक्षन्) [व] त्याच्या योगानें त्यांनीं आपला यज्ञ सिद्धीस नेला (तेन अयजन्त).

ऋचा ८ वीः—

सर्वहुतः=हें यज्ञाचें विशेषण आहे. सर्वहुतः सर्वात्मकः पुरुषः यस्मिन्यज्ञे ह्यते सोयं सर्वहुत्, तादृशात् [यज्ञात्].

संभृतं=संपादितं, उत्पन्न झालें.

पृषदाज्यं=दधिमिश्रितं आज्यं. ह्या योगानें सर्व भोग्य पदार्थ समजावे.

तान्=लोकप्रसिद्धान्.

वायव्यान्=वायुदेवताकान्, पशूंची देवता वायु आहे असें यजुर्वाङ्मणांत सांगितलें आहे.

आरण्यान्=वन्य [पशु].

ग्राम्याः=माणसाळणारीं, घरगुती (domestic).

मराठी अर्थः—ज्यामध्ये सर्वहुत अशा पुरुषाला हवि दिला होता अशा (सर्वहुतः) त्या (तस्मात्) यज्ञापासून दहीं व तूप (पृषदाज्यं=दधि-मिश्रितं आज्यं) [व असे सर्व भोग्य पदार्थ] उत्पन्न झालें. [त्या यज्ञानें]

वायु आहे देवता ज्यांची (वायव्यान्) असे जे सर्व प्रसिद्ध वन्य पशु त्यांना-
(तान् आरण्यान् पशून्) उत्पन्न केलें (चक्रे) व त्याचप्रमाणें ग्राम्य पशूंनाही
उत्पन्न केलें.

ऋचा ९ वीः--

सामानि=सामवेद.

मराठी अर्थ—ज्यामध्ये सर्वात्मक अशा पुरुषाला हवि दिला होता
अशा (सर्वहृतः) त्या यज्ञापासून ऋग्वेद व सामवेद उत्पन्न झाले. [गायत्री
आदिकरून] वृत्ते [ही] त्यापासून [च] उत्पन्न झाली व यजुर्वेद [-ही]
त्यापासून [च] उत्पन्न झाला.

ऋचा १० वीः—

उभयादतः=खाली आणि वरती (ऊर्ध्वभागी आणि अधोभागी) ज्यांना
दांत असतात असे.

अजावयः=शेळीबकरीं.

मराठी अर्थ—त्या [यज्ञापासून] अश्व उत्पन्न झाले, आणि [अश्वी-
खेरीज आणखीही] ज्या [प्राण्यांना] खाली आणि वरती दांत असतात
असे [गर्दभादिक] जे कोणी [प्राणी] आहेत (ये के च उभयादतः) तेही
उत्पन्न झाले. [त्याचप्रमाणें] त्या [यज्ञापासून] गार्ई उत्पन्न झाल्या [व]
त्या [यज्ञापासून] शेळीबकरींही उत्पन्न झालीं (अजावयः).

ऋचा ११ वीः—

यत्=यदा.

व्यदधुः=संकल्पेन उत्पादितवन्तः.

कतिधा=कतिभिः प्रकारैः, किति प्रकारांनीं.

व्यकल्पयन्=कल्पना केली, विविधं कल्पितवन्तः.

कौ पादौ उच्येते=कोणत्या वस्तूनां त्याचे पाय ह्मणतात.

मराठी अर्थ—जेव्हां (यत्) [प्रजापतीच्या प्राणरूप देवांनीं] विराट् पुरुषाला (पुरुषं) संकल्पानें निर्माण केलें (व्यदधुः) तेव्हां किती प्रकारानें (कतिधा) त्यांनीं कल्पना केली (व्यकल्पन्) ? कोणती वस्तु त्याचें मुख होतें ? कोणत्या वस्तु त्याचे बाहु होते ? कोणत्या वस्तूना त्याच्या मांड्या ह्मणतात ? [व] कोणाला त्याचे पाय ह्मणतात ?

प्रश्नोत्तररूपानें सृष्टीच्या उत्पत्तीचें वर्णन करण्यासाठीं वरील ऋचेंत प्रश्न विचारले आहेत व आतां ह्यापुढें ह्या प्रश्नांची उत्तरे आहेत.

ऋचा १२ वीः—

अस्य मुखं आसीत्=अस्य मुखात् उत्पन्नः इत्यर्थः.

राजन्यः=क्षत्रियवर्णाचा पुरुष.

बाहूकृतः=बाहुत्वेन निष्पादितः, बाहुभ्यां उत्पादितः इत्यर्थः.

तत्=तदानीं.

यत्=यौ. ह्याचा “ ऊरु ” ह्या पदाबरोबर अन्वय.

मराठी अर्थ—ब्राह्मण हा त्याचें मुख होता. क्षत्रियाला त्याचे बाहु केलें होतें. ज्या मांड्या (यत् ऊरु=यौ ऊरु) त्या, त्या वेळीं (तत्=तदानीं), वैश्य होता, ह्म० वैश्य त्याचे ऊरु बनला होता [व] पायांपासून शूद्र उत्पन्न झाला.

मुखादि अवयवांपासून ब्राह्मणादि वर्गांची उत्पत्ति यजुःसंहितेच्या सप्तम कांडांत स्पष्ट रीतीनें वर्णन केली आहे. तेव्हां ह्या ऋचांतील प्रश्नोत्तरांचा अर्थ त्या वर्णनाशीं जुळेल अशाच रीतीनें लावणें हें योग्य आहे.

ऋचा १३ वीः—

मराठी अर्थ—चन्द्रमा हा मनापासून उत्पन्न झाला. सूर्य हा चक्षूंपासून उत्पन्न झाला. इन्द्र व अग्नि हे मुखापासून उत्पन्न झाले. प्राणापासून वायु उत्पन्न झाला.

ऋचा १४ वीः—

तथा लोकान् अकल्पयन्=यथा चन्द्रादीन् प्रजापतेर्मनःप्रभृतिभ्यः अकल्पयन् तथा अन्तरिक्षादीन् लोकान् प्रजापतेर्नाभ्यादिभ्यः देवाः अकल्पयन् उत्पादितवन्तः.

भाषान्तर करितांना चवथा चरण अगोदर घ्यावा.

मराठी अर्थ—[प्रजापतीच्या प्राणरूप देवांनी ज्याप्रमाणे चन्द्रादिकांना विराट् पुरुषाच्या मन इत्यादि अवयवांपासून निर्माण केले] त्याचप्रमाणे (तथा) [त्यांनी] अंतरिक्षादि लोकांना (लोकान्) [विराट् पुरुषाच्या नाभि इत्यादि अवयवांपासून] उत्पन्न केले (अकल्पयन्). [ते कसे त्याचाच विस्तार पहिल्या तीन चरणांत केला आहे.] नाभीपासून अंतरिक्ष झाले, मस्तकापासून द्युलोक झाला, पायांपासून भूमि उत्पन्न झाली [आणि] श्रवणेन्द्रियांपासून दिशा उत्पन्न झाल्या.

ऋचा १५ वीः—

सप्त=गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि.

त्रिः सप्त समिधः कृताः—त्या यज्ञाकरितां एकवीस समिधा केल्या होत्या. त्या २१ समिधा पुढील पदार्थांच्या होत्या—१२ महिने; ५ ऋतु; स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ असे ३ लोक; असे हे २० पदार्थ झाले, व एकविसावा आदित्य.

यत्=यः पुरुषः वैराजः अस्ति [तं पुरुषं], जो विराट् पुरुष आहे [त्या पुरुषाला].

देवाः=प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः देवाः.

मराठी अर्थ—[गायत्री आदिकरून जी] सात [वृत्तं आहेत तीं] त्या [मानसयज्ञाचे] परिधि झाले. एकवीस समिधा केल्या होत्या. जो (यत्=यः) [विराट् पुरुष आहे] त्या पुरुषाला (तं पुरुषं), [मानस] यज्ञ करीत असलेल्या (यज्ञं तन्वानाः) [प्रजापतीच्या प्राणरूप] देवांनी, पशु कल्पून बांधून टाकिलें (पशुं अबध्नन्).

ऋचा १६ वीः—

यज्ञं=यथोक्तं यज्ञस्वरूपं प्रजापतिं.

अयजन्त=पूजितवन्तः.

तानि धर्माणि=ते प्रसिद्ध विधि.

ते महिमानः=ते तदुपासकाः महात्मानः.

नाकं=विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं.

सचन्त=समवयन्ति, प्राप्नुवन्ति.

यत्र=यस्मिन्विराट्प्राप्तिरूपे नाके.

पूर्वं=पुरातनाः.

साध्याः=विराडुपास्तिसाधकाः, विराट् पुरुषाची उपासना साधणारे ह्य० करणारे.

सन्ति=तिष्ठन्ति.

मराठी अर्थ—[प्रजापतीच्या प्राणरूप] देवांनी [आपल्या मानस] यज्ञाच्या योगानें त्या यज्ञरूप प्रजापतीची (यज्ञं) पूजा केली (अयजन्त). [त्या यज्ञांतील] ते प्रसिद्ध विधि (तानि धर्माणि) [हेच] पहिले [विधि] होत. जेथें (यत्र) विराट् पुरुषाची सेवा करणारे (साध्याः) पुरातन (पूर्वं) देव (देवाः) वास करीत आहेत (सन्ति) त्या [विराट्प्राप्तिरूपी] स्वर्गाला (नाकं) ते [विराट् पुरुषाची उपासना करणारे] महात्मे (महिमानः) जाऊन पोहोंचतात (सचन्त=समवयन्ति, प्राप्नुवन्ति.)

पूर्वी विस्तारानें वर्णन केलेला सर्व अर्थ ह्या ऋचेच्या पहिल्या दोन चरणांत संक्षिप्त रीतीने सांगून अंतिम दोन चरणांत फलश्रुति सांगितली आहे.

मंडल १० सूक्त ११९.

(पीटर. नं. ३१).

ऋचा १ ली:—

इति वै इति=इति खलु एवंप्रकारेण.

मे=मदीयं.

मनः—ह्याच्यापुढें “ वर्तते ” हें क्रियापद अध्याहत आहे.

सनुयां=[स्तोतृभ्यः] प्रयच्छामि.

कुवित्=बहुवारं.

सोमस्य=सोमं.

अपां=पीतवान् अस्मि.

इति—इतिशब्दो हेतौ. “ इति ” हा शब्द हेतु दाखवितो.

मराठी अर्थ—खरोखर, माझ्या मनांत असें आहे कीं (इति वै इति मे मनः) [ह्या स्तोत्र्यांना] मी गाय आणि अश्व देईन (सनुयाम्), कारण मी पुष्कळ वेळां (कुवित्) सोमपान केलेलें आहे (सोमस्य अपां.)

ऋचा २ री—

दोधतः=भृशं कम्पयमानाः. हें वातांचें विशेषण.

मा=मां.

पीताः=पीताः सोमाः.

प्रउदयंसत=प्रकर्षेण उद्यच्छन्ते, फार उद्युक्त करितात.

मराठी भाषांतर—ज्याप्रमाणें [सर्व वस्तूंना] पुष्कळ हलवून सोडणारे (दोधतः) वारे (वाताः) [हे वृक्षादिकांना] कम्पित करितात त्याप्र-

माणें मी प्यालेले [सोमरस] मला फार अगत्यानें प्रवृत्त करितात (उदयंसत= उद्यच्छन्ते); कारण मी पुष्कळ इ. इ.

ऋचा ३ रीः—

मा=मां.

पीताः=पीताः सोमाः.

उदयंसत=उद्यच्छन्ते, उद्युक्त करितात.

आशवः=क्षिप्रगामिनः, गमनेन व्याप्ताः वा.

मराठी अर्थ—ज्याप्रमाणें वेगानें चालणारे (आशवः) अश्व हें रथाला चालवितात त्याप्रमाणें मी प्यालेले [सोमरस] (पीताः) मला उद्युक्त करितात (उदयंसत) कारण मी पुष्कळ इ. इ.

ऋचा ४ थीः—

मा=मां.

मतिः=[स्तोतृभिः क्रियमाणा] स्तुतिः.

उपास्थित=संयोजयति. संगतिकरण ह्या अर्थी “ उप ” हा उपसर्ग लाविला ह्मणजे “ स्था ” ला आत्मनेपद घालतात.

वाश्रा=शब्दायमाना धेनुः.

मराठी अर्थ—ज्याप्रमाणें हंवरणारी गाय (वाश्रा) [लवकर लवकर] आपल्या प्रिय वत्साप्रत (पुत्र) जाऊन पोचते त्याप्रमाणें [स्तोत्यांनीं केलेली] स्तुति (मतिः) मला [भक्ताप्रत] भेटविते (उपास्थित=संयोजयति) ह्य० आपल्या स्तोत्याला भेटण्यास मला प्रवृत्त करिते; कारण मी पुष्कळ वेळां इ. इ.

ऋचा ५ वी.

तष्टा=तक्षा, सुतार.

वन्धुरं=सारथिनिवासस्थानं, रथं वा.

पर्यचामि=साधुकरणाय परिगच्छामि.

हृदा=आत्मीयेन मनसा.

मतिं=स्तुतिं.

मराठी अर्थ—सारथि वसण्याची जागा अथवा रथ (वन्धुरं) ज्याप्रमाणे सुतार [तासून वगैरे] नीट करितो, त्याप्रमाणे [स्तोत्रांनीं केलेली] स्तुति [नीटनेटकी करण्याकरितां] मी तिच्या भोंवती आपल्या मनाच्या योगाने (हृदा) जातो (पर्यचामि=साधुकरणाय परिगच्छामि). कारण मी पुष्कळ इ. इ.

ऋचा ६ वीः—

अक्षिपत्=चक्षुःपतनं, दृष्टिसंचारं, दृष्टिचा पात, नजर.

चन=चनेति निपातसमुदायः अप्यर्थे. “ चन ” चा अर्थ “ अपि ” असा आहे. “ दृष्टिपतन सुद्धां. ”

अच्छांतसुः=अपवृण्वन्ति, टाळू शकतात.

पंच कृष्टयः=निषादपंचमाश्रत्वारो वर्णाः, यद्वा देवमनुष्यादयः.

मराठी अर्थ—निषादांसह ब्राह्मणादि पांच वर्ण अथवा देवमनुष्यादि पांच प्राणिवर्ग (पंच कृष्टयः) ह्यांना नुसती माझी नजरसुद्धां (अक्षिपत् चन) खचित चुकवितां येत नाहीं (नहि अच्छांतसुः); कारण मी पुष्कळ इ. इ.

ऋचा ७ वीः—

उभे रोदसी=द्यावापृथिव्यौ.

पक्षं चन=पक्षमपि.

प्रति=समाने.

मराठी अर्थ—उभयतां वावा पृथिवी माझ्या एका (अन्यं) पक्षा-
च्याही [ह्य० भागाच्याही, अर्धाच्याही] (पक्षं चन) समान नाहींत (प्रति
नहि); कारण मी पुष्कळ इ. इ.

ऋचा ८ वीः—

द्यां=दुलोकं.

महिना=[आत्मीयेन] महिम्ना.

अभिभुवं=अभिभवामि.

महीं=महतीं.

मराठी अर्थ—आपल्या महिम्नाच्या योगाने (महिना) मी दुलो-
कावर (दिवं) [व] ह्या मोठ्या विस्तीर्ण (मही) पृथिवीवर सत्ता चाल-
वितों (अभिभुवं); कारण मी पुष्कळ इ. इ.

ऋचा ९ वीः—

हन्त=हन्तेति संभावनायां अनुज्ञायां वा. “ संभावयामि एतदनु जा-
नामि वा. ”

इह वा इह वा—इह अन्तरिक्षे इह वा दुलोके इति हस्तेन निर्दिशति.

मराठी अर्थ—अगदी असें मला संभवनीय वाटतें अथवा अगदी
असें मला करावेसें वाटतें (हन्त) कीं ही पृथिवी मी येथें [अंतरिक्षांत]
(इह) ठेवीन (निदधानि) अथवा येथें [दुलोकांत] ठेवीन (निदधानि).

ऋचा १० वीः—

ओषं=[स्वतेजसा] तापकं आदित्यं.

इत्--इदिति पूरणः (an expletive).

पृथिवीं=पृथिवीं अभिलक्ष्य, पृथिवीला अनुलक्षून, पृथिवीच्या संबधानें,
पृथिवीचा सूर्याशी सध्याचा संबंध लक्ष्यांत घेतला तर.

जंघनानि=भृशं यापयानि.

इह वा इह वा=इह वा अंतरिक्षे इह वा युलोके.

मराठी अर्थ—पृथिवीला [अनुलक्षून] (पृथिवीं) मी सूर्याला (ओषं) येथे [अंतरिक्षांत] पाठवूं (जंघनानि) अथवा येथे [युलोकांत] पाठवूं. कारण मी पुष्कळ इ. इ.

ऋचा ११ वीः—

दिवि=युलोके

अधः=अधस्तात्

अचीकृषम्=अकर्षम्. कृष विलेखने. विलेखनं नाम उत्पादनम्. उदपादयं आस्थापयम् इत्यर्थः

मराठी अर्थ—माझा एक पक्ष युलोकामध्ये आहे व दुसरा पक्ष खाली पृथिवीमध्ये] नेऊन ठेविला आहे (अचीकृषम्=उदपादयं=आस्थापयं). कारण, मी पुष्कळ इ. इ.

ऋचा १२ वीः—

महामहः=महतामपि महान्, यद्वा महत् प्रभूतं महः तेजः यस्य इति प्रभूततेजस्कः.

अभिनभ्यं=नाभौ मध्यस्थाने भवं नभ्यं अंतरिक्षं, अंतरिक्षं अभि इत्यर्थः, अंतरिक्षामध्यें.

उदीपितः=उद्गतः [सूर्यात्मा अहं], [अंतरिक्षामध्यें सूर्यरूपाने] उदय पावलेला.

मराठी अर्थ—अंतरिक्षामध्यें (अभिनभ्यं) [सूर्यरूपाने] उदय पावलेला (उदीपितः) मी सर्व मोठ्या वस्तूंमध्येही मोठा (महामहः) आहे. अथवा, अंतरिक्षामध्यें (अभिनभ्यं) [सूर्यरूपाने] उदय पावलेला (उदीपितः) जो मी त्या माझे तेज फार मोठे आहे (महामहः) कारण मी पुष्कळ इ. इ.

ऋचा १३ वीः—

गृहः=हविषां ग्रहीता.

यामि=[हवींषि] प्रापयामि. या प्रापणे.

अरंकृतः=[यजमानैः] अलंकृतः.

हव्यवाहनः=हविषां वोढा प्रापयिता [अग्न्यात्मा सन्], [अग्निरूपाने
इन्द्रादि देवांना] हवि पोंचविणारा.

मराठी अर्थ—जो मी हवींचें ग्रहण करणारा आहे (गृहः), ज्या मला
[यजमानांनीं] अलंकृत केलें आहे [व अग्निरूप होत्साता] जो मी [देवांना]
त्यांचे त्यांचे हवि पोंचवून देतो तो मी [आतां त्यांना हवि] नेऊन देतो (या-
मि=प्रापयामि); कारण मी पुष्कळ वेळां (कुवित्) सोमपान केलेलें आहे
सोमस्य अपां).

मंडल १० सूक्त १२१.

(पीटर नं. ३२.)

ऋचा १ लीः—

हिरण्ययर्भः=हिरण्यस्य अंडस्य गर्भभूतः प्रजापतिः यद्वा हिरण्यमयः
अंडः गर्भवत् यस्य उदरे वर्तते सः प्रजापतिः; हिरण्यमय अशा अंडाच्या मध्ये
गर्भाप्रमाणें असणारा अथवा हिरण्यमय अण्ड गर्भाप्रमाणें आहे उदरीं ज्याच्या
असा प्रजापति.

समवर्तत=मायाध्यक्षात् सिद्धोः परमात्मनः समजायत. यद्यपि परमात्मैव
हिरण्यगर्भः, तथापि तदुपाधिभूतां वियदादीनां सूक्ष्मभूतानां ब्राह्मणः उत्पत्तेः
तदुपाहितः अपि उत्पन्नः इति उच्यते.

जरी परमात्मा स्वतःच हिरण्यगर्भ आहे ह्यणजे जरी हिरण्यगर्भ हा पर-
मात्म्याहून निराळा नाही, तथापि वियदादिक ज्या हिरण्यगर्भाच्या उपाधि त्यांची

उत्पत्ति ब्रह्मापासून ह्य० परात्म्यापासून झालेली असल्यामुळे त्या उपाधीमध्ये वास-
करणारा जो हिरण्यगर्भ त्यालाही परमात्म्यापासून उत्पन्न झालेला असें द्वादशें
आहे.

अग्ने= प्रपंचोत्पत्तेः प्राक्, जगाच्या उत्पत्तीच्या पूर्वी.

जातः=जात मात्र एव.

एकः=आद्वितीयः सन्.

दाधार=धारयति.

पृथिवीं=(१) विस्तीर्णां. ह्या अर्थी ह्याचा अन्वय “ द्यां ” ह्या पदाबरोबर
विशेषणाच्या नात्यानें करावयाचा.

= (२) यद्वा पृथिवी इति अंतरिक्षनाम.

द्यां=दिवं.

उत=अपि च.

इमां=अस्माभिर्दृश्यमानां पुरोवर्तिनीं इमां भूमिं.

कस्मै=अत्र किंशब्दः प्रजापतौ वर्तते. कस्मै ह्य० प्रजापतीला. “ प्रजा-
पति ” ह्या अर्थी “ किं ” शब्दाची व्युत्पत्ति चार प्रकारानें करितां येते. ती
अशी—

१ प्रजापतीचे ठिकाणीं अनिर्ज्ञातस्वरूपत्व आहे व अनिर्ज्ञातस्वरूपत्व दा-
खविण्याचे कामांच “ किं ” शब्दाची योजना होत असते.

२ यद्वा कं सुखं, तद्रूपत्वात् प्रजापतिः कः इति उच्यते.

३ यद्वा सृष्ट्यर्थं कामयते इति कः प्रजापतिः

४ अथवा इन्द्रेण पृष्टः प्रजापतिः मदीयं महत्त्वं तुभ्यं प्रदाय अहं कः की-
दृशः स्याम् इति उक्तवान्. स इन्द्रः प्रत्युचे यदीदं ब्रवीषि अहं कः स्यामिति
तदेव त्वं भव इति अतः कारणात् क इति प्रजापतिराख्यायते. मी आपलें
महत्त्व तुला दिल्यावर मग मी कोण, अहं कः, असें प्रजापति इन्द्राला ह्मणाले.

इन्द्र ह्यगाला कीं, ज्या अर्थी 'अहं कः स्याम्' असें आपण बोलतां त्या अर्थी 'कः' हेंच नांव आपणांस असो. ह्यासंबंधानें "कंदर्प" व "उमा" ह्या शब्दांची व्युत्पत्ति पहावी, ह्यगजे अशा रीतीनें व्युत्पत्ति केलेले प्रकृत स्थळ एवढेंच काय- तें नाहीं असें लक्षांत येईल—“कं दर्पयामीति मदात् जातमात्रो जगद च । तेन कंदर्पनामानं तं चकार चतुर्मुखः ॥.” “ उ मेति मात्रा तपसो निषिद्धा, पश्चा- दुमाख्यां सुमुखी जगाम. ”

कस्मै देवाय= दानादिगुणयुक्तं प्रजापतिं.

विधेम=परिचरेम.

मराठी अर्थ—जगाच्या उत्पत्तीच्या पूर्वी (अग्ने,) हिरण्मय अंडामध्ये गर्भाप्रमाणें असणारा अथवा हिरण्मय अंड ज्याच्या उदरीं गर्भाप्रमाणें आहे असा प्रजापति (हिरण्यगर्भः) [परमात्म्यापासून उत्पन्न झाला (समवर्तत=समजाय- त). उत्पन्न झाल्याबरोबर (जातः)^१ तो सर्व विश्वाचा (भूतस्य) एकछत्री (एकः) स्वामी (पतिः) झाला (आसीत्).

तिसऱ्या चरणाचे दोन अर्थ होतात—

१ मराठी अर्थ—पृथिवी ह्य० विस्तीर्ण अशा बुलोकाचें व हिचें (उत इमां) ह्य० आपल्या डोळ्यांपुढें असणाऱ्या ह्या भूमीचें तो धारण करितो (स दाधार.)

२ मराठी अर्थ—पृथिवीचें ह्य. अन्तरिक्षाचें, बुलोकाचें व हिचें ह्य. आपल्या डोळ्यांपुढें असणाऱ्या ह्या भूमीचें तो धारण करितो (स दाधार.)

चवथ्या चरणाचा **मराठी अर्थ**—हवि देऊन (हविषा) दानादिगुण- युक्त अशा प्रजापतीची (देवाय कस्मै=देवं कं) आह्मी परिचर्या करूं (विधेम.)

ऋचा २ रीः—

आत्मदाः=आत्मनां दाता. आत्मनो हि सर्वे तस्मात्परमात्मनः उत्पद्यन्ते

यथा अग्नेः सकाशात् विस्फुलिंगाः जायन्ते तद्वत्. आत्मदाः ह्यणजे आपले जीवा-
त्मे आपणांस देणारा, आपले ठायीं जीवात्म्यांस प्रविष्ट करविणारा.

=यद्वा आत्मनां शोधयिता, आत्म्यांची शुद्धि करणारा.

बलदाः= बल देणारा अथवा शुद्ध करणारा, बलस्य दाता शोधयिता वा.
विश्वे=सर्वे [प्राणिनः].

उपासते=प्रार्थयन्ते, सेवन्ते वा.

प्रशिषं=प्रकृष्टं शासनं, आज्ञां.

अमृतं=(१) अमृतत्वं, मोक्ष.

=(२) यद्वा मरणं नास्ति अस्मिन्निति अमृतं सुधा.

मृत्युः=प्राणापहारी यमः.

मराठी अर्थ—जो जीवात्म्यांना उत्पन्न करणारा अथवा शुद्धि देणारा आहे
(आत्मदाः) [व त्याप्रमाणें जो] बल देणारा अथवा बलशुद्धि करणारा (बलदाः)
आहे; सर्व [प्राणिमात्र] (विश्वे) ज्याची आज्ञा [प्रशिषं] मान्य करितात
(उपासते) [इतकेंच नव्हे तर] देव [ही] ज्याची आज्ञा मान्य करितात;
सुधा अथवा मोक्ष ज्याच्यापाशीं छायेप्रमाणें [कनिष्ठत्वाच्या नात्यानें] वागतो
(यस्य छाया अमृतं) [व] यमही ज्याच्या छायेप्रमाणें वागतो [अशा]
दानादिगुणयुक्त प्रजापतीची आपण हवीनें परिचर्या करूं.

ऋचा ३ रीः—

प्राणतः=प्रश्वसतः, श्वासोच्छ्वास करणाऱ्या.

निमिषतः=अक्षिपक्षमचलनं कुर्वतः.

महित्वा=महित्वेन, माहात्म्येन.

एक इत्=अद्वितीय एव सन्.

राजा=ईश्वरः

वभूव=भवति.

द्विपदः=पादद्वययुक्तस्य मनुष्यादेः.

ईशे=ईष्टे.

मराठी अर्थ—श्वसोच्छ्वास करणाऱ्या (प्राणतः) [व] पापण्या हलवि-
णाऱ्या (निमिषतः) अशा जंगम (जगतः) [प्राणिसमुदायाचा], जो, आपल्या
सामर्थ्याने (महित्वा), आपण एकटाच (एक इत्) स्वामी (राजा) बनतो
(बभूव); ज्याची ह्या [मनुष्यादि] द्विपादांवर [व गवाश्वदि] चतुष्पादांवर
सत्ता चालते [अशा] दानादिगुणयुक्त इ. इ.

ऋचा ४ थीः—

हिमवन्तः=हिमाः अस्मिन्सन्तीति हिमवान् तेन बहुवचनेन सर्वे पर्वताः
लक्ष्यन्ते.

महित्वा=महत्त्वं, महात्म्यं ऐश्वर्यं.

समुद्रं=सर्वान् समुद्रान्, जातौ एकवचनं.

रसया=रसो जलं तद्वती रसा नदी, जातौ एकवचनमिति रसया रसाभिः
नदीभिः.

आहुः=[सृष्टयभिज्ञाः] कथयन्ति.

प्रदिशः=प्राच्यारंभाः आग्नेय्याद्याः कोणदिशः ईशान्यन्ताः.

पीटर्सनचा पाठ “ प्रारम्भाः आग्नेय्याद्याः कोणदिशः ” असा आहे.

वाहू=वचनव्यत्ययः. वाहवः, भुजाः, भुजवत्प्राधान्ययुक्ताः दिशश्च.

“ भुजवत्प्राधान्ययुक्ताः प्रदिशश्च ” असा खरोखरी पहातां मूळ भाष्यांत
पाठ आहे. परंतु डा. भांडारकरांच्या मतें हा पाठ चुकीचा आहे व त्यांचें हें
ह्मणणें सयुक्तिक दिसतें.

मराठी अर्थ—हिमालयादि पर्वत (हिमवन्तः) हे ज्याचें ऐश्वर्य
(महित्वा) आहे असें [शास्त्रवेत्ते] ह्मणतात व [सर्व] नद्यांसह (रसया सह)
[सर्व] समुद्रांनाही [शास्त्रवेत्ते पांडित] ज्याचें ऐश्वर्य (महित्वा) ह्मणतात; ह्या

(इमाः) [आग्नेय्यादि] कोणदिशा (प्रदिशः) ज्याच्या [सत्तेखाली] आहेत [व] ज्याच्या [सत्तेखाली] भुजांप्रमाणे प्राधान्ययुक्त अशा (बाहू=बाहवः, भुजाः) [मुख्य दिशाही] आहेत, [अशा] दानादिगुणयुक्त इ. इ.

ऋचा ५ वाः—

द्यौः=अन्तरिक्षं.

उग्रा=उद्गूर्णविशेषा गहनरूपा वा, विशेषरीतीने वर उचललेली अथवा गहन,

पृथिवी=भूमिः.

दृब्हा=स्थिरीकृता.

स्वः=स्वर्गः.

स्तभितं=स्तब्धं कृतं, यथा अधो न पतति तथा उपरि अवस्थापित-मित्यर्थः.

नाकः=आदित्यः.

रजसः=उदकस्य.

विमानः=निर्माता.

मराठी अर्थ—ज्याने, अंतरिक्ष (द्यौः) व वर उचललेली अथवा गहन (उग्रा) अशी पृथिवी, ह्यांना स्थिर केले (दृब्हा); ज्याने स्वर्गलोकाची [तो खाली न ढांसळून पडेल अशा रीतीने] स्थापना केली, (स्तभितं=स्तब्धं कृतं) [व] ज्याने [अंतरिक्षामध्ये] आदित्याची [ही] स्थापना केली (नाकः स्तभितः); जो अन्तरिक्षामध्ये जलाचा (रजसः) निर्माण करणारा (विमानः) आहे [अशा] दानादिगुणयुक्त इ. इ.

ऋचा ६ वाः—

क्रन्दसी=क्रन्दितवान् रोदितवान् अनयोः प्रजापतिरिति क्रन्दसी द्यावा-पृथिव्यो.

अवसा=रक्षणेन हेतुना, लोकस्य रक्षणार्थं, लोकांचें रक्षण घडावें झणून.

तस्तभाने=[प्रजापतिना] मृष्टे, लब्धस्थर्थे सत्यां.

अभ्यैक्षेताम्=[आवयोर्महत्त्वमनेन इति] अभ्यपश्येताम्.

मनसा=बुद्ध्या.

रेजमाने=दीप्यमाने.

यत्र अधि=यास्मिन् आधारभूते प्रजापतौ, ज्या प्रजापतीचा आधार मिळाला असतां.

सूरः=सूर्यः.

उदितः=उदयं प्राप्तः सन्.

विभाति=प्रकाशते.

मराठी अर्थ—लोकांच्या रक्षणाकरितां (अवसा) [प्रजापतीकडून] लब्धस्थर्थे होत्सात्या (तस्तभाने) दीप्यमान अशा द्यावापृथिवींनीं (क्रन्दसी) ज्या [प्रजापतीला, हा आह्मांला महत्त्व देणारा अशा बुद्धीनें], आपल्या मनामध्ये (मनसा) पाहिलें; जो आधारभूत झाला असतांना (यत्राधि) सूर्य, उदय पावून, प्रकाशतो [अशा] दानादिगुणयुक्त इ. इ.

ऋचा ७ वाः—

ह्या ऋचेचे तीन अर्थ आहेत. परंतु ही ऋचा सोपी आहे.

आपो ह=आप एव.

यत्=(१) यस्मात्.

=(२) यं गर्भभूतं प्रजापतिं.

=(३)याः आपः.

तिसऱ्या अर्थाच्या वेळीं “ यत् ” चें लिंग आणि वचन हीं दोन्ही फिरवावीं लागतात. दुसऱ्या वेळीं फक्त लिंग फिरवावें लागतें.

वृहतीः=वृहत्यः, महत्यः.

विश्वं=सर्वं जगत्.

आयन्=व्याप्नुवन्.

गर्भं=(१) गर्भभूतं प्रजापतिं.

= (२) “ ”

= (३) “ ”

दधानाः=धारयन्त्यः.

जनयन्तीः=जनयन्त्यः.

अग्निं=उपलक्षणं एतत् अग्न्युपलक्षितं सर्वं वियदादिभूतजातं, अग्न्युपलक्षितं असें सर्वं जगत्.

ततः=(१) तद्वेतोः, त्या कारणास्तव.

= (२) गर्भभूतात्प्रजापतेः.

= (३) ताभ्यः अन्त्यः सकाशात्.

समवर्तत=समजायत, निश्चक्राम.

असुः=(१) प्राणभूतः एकः प्रजापतिः.

= (२) प्राणात्मको वायुः.

= (३) प्राणभूतः एकः प्रजापतिः—(१) त्या प्रमाणेच.

मराठी अर्थः—अग्न्युपलक्षितं सर्वं जग (अग्निं) उत्पन्न करणाऱ्या महान् (वृहतीः) अपानीं (आपः द्व० जलानं), ज्या कारणास्तव (यत्), [प्रजापतिरूप] गर्भं धारण करून (गर्भं दधानाः) विश्वाला व्यापून टाकिले (विश्वं आयन्), त्या कारणास्तव (ततः) देवादि सर्व प्राण्यांचा (देवानां= देवादीनां सर्वेषां प्राणिनां) प्राणभूत असा (असुः) जो एक [प्रजापति] तो उत्पन्न झाला (समवर्तत). [अशा] दानादिगुणयुक्त इ. इ.

२ मराठी अर्थ—अग्न्युपलक्षित सर्व जग (अग्नि) उत्पन्न करणाऱ्या महान् (बृहतीः) अपांनी (आपः ह्य० जलानं) जो (यत्) [प्रजापतिरूप] गर्भ धारण करून (गर्भं दधानाः) विश्वाला व्यापून टाकिलें (विश्वं आयन्) त्या [गर्भभूत प्रजापती] पासून (ततः) देवादि सर्व प्राण्यांचा (देवानां=देवादिनां सर्वेषां प्राणिनां) एक प्राणवायु (असुः) उत्पन्न झाला (समवर्तत) [अशा] दानादिगुणयुक्त इ. इ.

३ मराठी अर्थ—अग्न्युपलक्षित सर्व जग (अग्नि) उत्पन्न करणाऱ्या महान् (बृहतीः) ज्या (यत्) अपांनी (आपः ह्य० जलानं) [प्रजापतिरूप] गर्भ धारण करून (गर्भं दधानाः) विश्वाला व्यापून टाकिलें (विश्वं आयन्), त्या [अपां] पासून (ततः) देवादि सर्व प्राण्यांच्या (देवानां=देवादीनां सर्वेषां प्राणिनां) प्राणभूत असा (असुः) जो एक [प्रजापति] तो उत्पन्न झाला (समवर्तत) [अशा] दानादिगुणयुक्त इ. इ.

ऋचा ८ वाः—

आपः=अपः. व्यत्ययेन प्रथमा, जरी “ आपः ” ही प्रथमा विभक्ति आहे तरी ती द्वितीयार्थ समजावी. हें “ पर्यपश्यत् ” ह्या क्रियापदाचें कर्म आहे.

महिना=महिम्ना, स्वमाहात्म्येन. छान्दसो मलोपः.

पर्यपश्यत्=परितो दृष्टवान्.

दक्षं=प्रपंचात्मना वर्धिष्णुं प्रजापतिं.

दधानाः=धारयित्रीः. हें अपांचें विशेषण.

यज्ञं=यज्ञोपलक्षितं विकारजातं.

देवेषु अधि=देवेषु मध्ये.

देवः=ईश्वरः.

एकः=अद्वितीयः.

आसीत्=भवति.

मराठी अर्थ—यज्ञोपलक्षित सर्व जगाला (यज्ञं) उत्पन्न करणाऱ्या (जनयन्तीः) [व ह्यणून्] प्रजापतीला (दक्षं) [आपले ठायीं] धारण करणाऱ्या (दधानाः) अपाला, ज्या [प्रजापतीने], आपल्या सामर्थ्याने, (महिना) पाहिलें (पर्यपश्यत्) [आणि] सर्व देवांमध्ये (देवेषु अधि), जो [त्यांचा] शास्ता (देवः) असून जो एकच ह्य० अद्वितीय आहे [अशा] दानादिगुणयुक्त इ. इ.

ऋचा ९ वीः—

मा हिंसीत्=मा वाधतां.

नः=अस्मान्.

जनिता=जनयिता, स्रष्टा.

पृथिव्याः=भूमेः.

यो वा=यश्च.

दिवं=अंतरिक्षोपलक्षितान् सर्वान् लोकान्. “दिवं” ह्या शब्दानें फक्त अंतरिक्षच ध्यावयाचें नाहीं तर सर्व लोक ध्यावयाचे.

सत्यधर्मा=सत्यं अवितथं धर्मं जगतो धारणं यस्य.

जजान=जनयमास

चन्द्राः=आह्लादिनीः. हें अपांचें विशेषण.

वृहतीः=महतीः.

मराठी अर्थ—जो [प्रजापति] पृथिवीचा उत्पन्न करणारा आहे; आणि जगाचें खरोखर रीतीने धारण करणाऱ्या (सत्यधर्मा) ज्यानें अंतरिक्ष आदिकरून सर्व लोक (दिवं=अंतरिक्षोपलक्षितान् सर्वान् लोकान्) उत्पन्न केले (जजान), तसेंच, ज्यानें आह्लादकारक (चन्द्राः), अशा महान् (वृहतीः) अपांना [ह्य० उदकाला] निर्माण केले तो आह्लांला

(नः) बाधा न करो (मा हिंसीत्= मा बाधतां). [अशा त्या] दानादिगुण-
युक्त (देवाय) प्रजापतीची (कस्मै) आद्वी हवीनें (हविषा) परिचर्या करूं
(विधेम).

ऋचा १० वीः—

त्वत्=त्वत्तः. ह्याचा “अन्यः” ह्या पदाशीं अन्वय. “तुझ्यावांचून दुसरा”.

एतानि=इदानीं वर्तमानानि.

विश्वा=विश्वानि, सर्वाणि.

जातानि=प्रथमाविकारभांजि द्व० उत्पन्न झालेलीं. ह्यापुढें “ भूतजातानि ”

हें अध्याहृत आहे.

ता=तानि.

न परिबभूव=न परिगृण्हाति, न व्याप्नोति. त्वमेव एतानि परिगृह्य स्रष्टुं
शक्नोषि इति भावः.

यत्कामाः= यत् फलं कामयमानाः.

ते=तुभ्यं, तुला.

जुहुमः=हवींषि प्रयच्छामः.

तत्=तत् फलं.

पतयः=ईश्वराः, धनी, मालक.

रयीणां=धनानां.

मराठी अर्थ—हे प्रजापते ! तुझ्यावांचून अन्य कोणी [ही], (त्वत्
अन्यः) हीं (एतानि) जीं सर्व (विश्वा) उत्पन्न झालेलीं (जातानि) [भूत-
जातें आहेत] त्यांना (ता) व्यापून टाकण्यास समर्थ नाहीं (न परिबभूव).
ज्या [फलाची] इच्छा [मनांत] धरून (यत्कामाः) [आद्वी] तुला हवन
करित आहोंत (जुहुमः) तें आह्वांला प्राप्त होवो (तन्नः अस्तु). [तुझ्या
कृपेनें] आद्वी धनाचें (रयीणां) मालक (पतयः) बनूं (स्याम=भवेम.)

मंडल १० सूक्त १२५.

(पीटर. नं. ३३.)

ऋचा १ लीः—

रुद्रेभिः=रुद्रैः एकादशभिः. इत्थंभावे तृतीया. तदात्मना इत्यर्थः, रुद्रांच्या स्वरूपांत, रुद्ररूपानें, रुद्रात्मक होऊन.

वसुभिः= अष्टवसूंच्या स्वरूपांत, वसुरूपानें.

आदित्यः=द्वादश आदित्यांच्या स्वरूपांत, आदित्यरूपानें, आदित्यात्मक होऊन.

विश्वदेवैः=विश्वदेवांच्या स्वरूपांत.

शुक्तीच्या ह्यणजे शिपेच्या ठिकाणीं रजताचा ह्य० रुप्याचा भास व्हावा त्याप्रमाणें ब्रह्माच्या ठिकाणीं ह्य० ब्रह्मस्वरूप जी वाक् तिच्या ठिकाणीं जगाचा नुसता भास मात्र होतो. वास्तविक रीतानें, मायाच जगद्रूपानें नटत असते. तथापि मायेला ब्रह्माचा आधार असल्यामुळे ब्रह्मालाही, तें असंग आहे तरी, जगत्कर्तृत्व आहे अशा कल्पनेनें ब्रह्मरूप होणारी जी वाक् ती, हें सर्व मी उत्पन्न करितें असें ह्यणत आहे. वास्तविक पहातां ती कांहींच करीत नाही.

मराठी अर्थ—[एकादश] रुद्रांच्या स्वरूपांत मी संचार करितें.

[त्याचप्रमाणें, द्वादश] आदित्यांच्या व विश्वदेवांच्या स्वरूपांत [ही] मी संचार करितें. मित्र आणि वरुण ह्या उभयतांचें मी भरण करितें, इंद्राग्नीचें [ही] मी भरण करितें [व] उभयतां अश्विनाचें [ही] मी भरण करितें.

ऋचा २ रीः—

आहनसं=आहन्तव्यं, अभिषोतव्यं यद्वा शत्रूणं आहन्तारं [दिवि वर्तमानं देवतात्मानं सोमं.] हें सोमाचें विशेषण आहे. सोम ह्य० सोमवल्ली ध्यावी अथवा सोम नांवाचा देव ध्यावा.

स्वष्टारं=विश्वकर्मांशला.

उत=अपि च.

दधामि=धारयामि, देतों.

द्रविणं=धनं यागफलरूपं.

हविष्मते=हविभिर्युक्ताय.

सुप्राव्ये=शोभनं हविः देवानां प्रापयित्रे, तर्पयित्रे.

सुवन्ते=सोमाभिषवं कुर्वते.

मराठी अर्थ—पिळून रस काढण्यास योग्य (आहनसं) अशी जी सोमवह्नी तिचें अथवा शत्रूंना मारणारा (आहनसं) सोम नांवाचा देव त्याचें भरण (पोषण) मी करितें; त्वष्ट्याचें व पूषाचें [आणि] भगाचें [ही] भरण मी करितें. हवींनीं युक्त (हविष्मते), शोभन हवि देवांना देणारा (सुप्राव्ये) [आणि] सोमरस काढणारा जो यजमान त्याला मी [यागफलरूप] धन [द्रविणं] देतों (दधामि=धारयामि).

ऋचा ३ रीः—

राष्ट्री=ईश्वरनाम एतत्. सर्वस्य जगतः ईश्वरी.

संगमनी=संगमयित्री, [उपासकानां] प्रापयित्री, [उपासकानां धन] प्राप्त करून देणारी.

चिकितुषी=[यत्साक्षात्कर्तव्यं परं ब्रह्म तत्] ज्ञातवती, [स्वात्मतया] साक्षात्कृतवती, [ज्ञेय जें परब्रह्म तें, स्वतः ब्रह्मस्वरूप असल्यामुळे,] जाणणारी.

प्रथमा=मुख्या.

यज्ञियानां=यज्ञार्हाणां.

व्यदधुः=दिदधति, कुर्वन्ति.

पुरुत्रा=बहुषु देशेषु.

मां देवाः पुरुत्रा व्यदधुः=मां देवाः बहुषु देशेषु कुर्वन्ति विश्वरूपेण अवस्थानात्, यद्यत्कुर्वन्ति तत्सर्वं मामेव कुर्वन्ति इत्यर्थः, सर्व विश्व द्व० विश्वांतील प्रत्येक वस्तु हा एक माझाच आकार असल्यामुळे—प्रत्येक वस्तु ही माझेच एक विशिष्ट स्वरूप असल्यामुळे—कोणत्याही स्थली देव हे कांहीं कां करीनात तें मलाच करतात असें द्वाणण्यास कांहीं हरकत नाही. त्यांच्या प्रत्येक कृत्यांत मी आहे व त्यांनीं निर्माण केलेली प्रत्येक वस्तु मत्स्वरूपच आहे.

भूरिस्थात्रां=बहुभावेन प्रपंचात्मना अवतिष्ठमानां, नानाविध जें हें जग त्या जगद्रूपानें नटणारी.

भूरि आवेशयन्तीं=भूरिणि बहूनि [भूतजातानि जीवभावेन आत्मानं] प्रवेशयन्तीं, ह्या अनेक [भूतजातांच्या ठायीं जीवभावानें स्वतःचा] प्रवेश करविणारी.

मराठी अर्थः—मी [सर्व जगाची] स्वामिनी (राष्ट्री); [उपासकांना] धनाची (वस्तूनां) प्राप्ति करून देणारी (संगमनी); ज्ञेय जें परब्रह्म तें, मी स्वतःच ब्रह्मस्वरूप असल्यामुळे] जाणणारी, [व] यज्ञ करण्यास योग्य अशा [देवांमध्ये] (यज्ञियानां) मुख्य अशी (प्रथमा) आहे. **नानाविध जें हें जग त्या जगद्रूपानें नटणारी (भूरिस्थात्रां)** [आणि] ह्या अनेक [भूतांच्या ठायीं जीवाभ्याच्या नात्यानें स्वतःचा] प्रवेश करविणारी (भूरि आवेशयन्तीं) अशी जी मी त्या मला (तां मा) देव अनेक स्थळीं करितात (पुरुत्रा व्यदधुः=बहुषु देशेषु कुर्वन्ति) द्व० देव जें जें द्वाणून करितात त्या त्यांच्या प्रत्येक कृत्यांत मी आहे व त्यांनीं निर्माण केलेली प्रत्येक वस्तु मत्स्वरूपच आहे.

ऋचा ४ वीः—

प्राणिति=श्वासोच्छ्वासादिव्यापारं करोति.

अमन्तवः=[मां] अमन्यमानाः, अजानन्तः, मद्भिषयज्ञातरहिताः इत्यर्थः.

उपक्षियन्ति=उपक्षीणाः संसारेण हीनाः भवन्ति, नाश पावतात, इहलो-
कांतील सुखाला आंचवितात.

श्रुधि=[मया वक्ष्यमाणं] शृणु.

श्रुत=हे श्रुत, विश्रुत सखे.

श्रद्धिवं=श्रद्धिः श्रद्धा तथा युक्तं, श्रद्धायत्नेन लभ्यं इत्यर्थः.

वदामि=उपदिशामि.

मराठी अर्थ—[जो अन्न खातो] तो माझ्या [कृपे] मुळेंच अन्न
खातो, जो पहातो [तो माझ्या कृपेमुळेंच पहातो], जो श्वासोच्छ्वास करितो
(प्राणिति) [तो माझ्या कृपेमुळेंच श्वासोच्छ्वास करितो] आणि जो बोललेली
गोष्ट ऐकतो [तो माझ्या कृपेमुळेंच ऐकतो.] माझे ज्ञान ज्यांना नाही ते
(मां अमन्तवः) संसाराला मुकतात (उपक्षियन्ति=उपक्षीणाः संसारेण हीनाः
भवन्ति). हे माझ्या विश्रुत ह्य० कीर्तिमान् [मित्रा ! मी सांगतें ती गोष्ट]
ऐक (श्रुधि). केवळ श्रद्धेनेच जी समजावयाची (श्रद्धिवं) [ती ब्रह्मरूप वस्तु]
मी तुला सांगतां.

श्रुचा ५ वाः—

अहमेव स्वयं=अहं स्वयमेव.

इदं=इदं ब्रह्मात्मकं वस्तु.

वदामि=उपदिशामि.

जुष्टं=सेवितं.

मानुषेभिः=मनुष्यैः.

यं कामये=यं पुरुषं रक्षितुं अहं इच्छामि.

उग्रं=सर्वेभ्यः अधिकं.

कृणोमि=करोमि.

ब्रह्माणं=स्रष्टारं.

ऋषिं=अतीन्द्रियार्थदर्शिनं.

सुमेधां=शोभनप्रज्ञं.

मराठी अर्थ—[इन्द्रादिक] देवांनी [सुद्धां] व मनुष्यांनी [ही] सेवित (जुष्टं) अशा ह्या [ब्रह्मात्मक] वस्तूचा (इदं) उपदेश मी स्वतःच करितें (अहं स्वयमेव वदामि). ज्या पुरुषाचें [रक्षण करण्याची] मी इच्छा करितें (यं कामये) त्याला त्याला मी सर्वापेक्षां श्रेष्ठ (उग्र) करितें (कृणोमि), त्याला मी ब्रह्मा करितें ह्य० सृष्टि उत्पन्न करण्याची शक्ति देतें, त्याला अतीन्द्रिय अर्थाचें ज्ञान होण्याचें सामर्थ्य देतें (तं ऋषिं कृणोमि) [आणि] त्याला उत्तम प्रज्ञावान् करितें (तं सुमेधां कृणोमि).

ऋचा ६ वीः—

रुद्राय=रुद्रस्य. षष्ठ्यर्थे चतुर्थी.

अहं रुद्राय धनुरातनोमि=पुरा त्रिपुरविजयसमये महादेवस्य चापं अहं ज्यया आततं करोमि.

ब्रह्मद्विषे=ब्राह्मणांनां द्वेषारं.

शरवे=शरं, हिंसकं [त्रिपुरनिवासिनं असुरं].

हन्तवै=हन्तुं, हिंसितुं.

ऊं—उशब्दः पूरकः.

जनाय=स्तोतृजनार्थं.

समदं=समानं माद्यन्ति अस्मिन्निति समत्संग्रामः तं संग्रामं.

आविवेश=प्रविष्टवती.

मराठी अर्थ—ब्राह्मणांचा द्वेष करणारा (ब्रह्मद्विषे) [आणि] शरु ह्य० हिंसक असा जो [त्रिपुरनिवासी असुर] त्याला मारण्याकरितां (हन्तवै) [त्रिपुरविजयाच्या वेळीं] महादेवाचें (रुद्राय=रुद्रस्य) धनुष्य (धनुः) ओढणारी मी होय (आतनोमि). [आपल्या स्तोतृ] जनाकरितां (जनाय) दुष्ट

लौकांशां] मी [च] संग्राम (समदं) करितें (कृणोमि). मी [च] यावा-
पृथिवीमध्ये प्रविष्ट होऊन राहिलें आहे (आविवेश=प्रविष्टवती).

ऋचा ७ वी:—

ही ऋचा अवघड आहे.

सुषे=प्रसवे, जनयामि.

पितरं=दिवं.

अहं पितरं सुवे=अहं दिवं [आकाशमित्यर्थः] जनयामि, मी आकाश
उत्पन्न करितें. ह्यास आधार “ आत्मनः आकाशः संभूतः ” ह्या श्रुतीचा आहे.

अस्य=अस्य परमात्मनः, यद्वा अस्य भूलोकस्य.

मूर्धन=मूर्धानि, उपरि. परमात्म्यावर मी आकाश उत्पन्न करितें, असें
वाक् ह्मणतें. त्याचा अर्थ असा आहे—आकाशादि हें सर्व कार्य आहे व पर-
मात्मा हें कारण आहे. तेव्हां ज्याप्रमाणें, तन्तु हें कारण व पट हें कार्य अस-
ल्यामुळे तन्तुवर पट उत्पन्न झाला असें ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाही, कारण,
वास्तविक पहातां, तें खरेंच आहे; त्याचप्रमाणें परमात्मा ह्या कारणावर आका-
शादि कार्य उत्पन्न होतें असें ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाही

मम योनिः=(१) मम कारणं [मम कारणभूतं चैतन्यं]

=(२) मम कारणं [मम कारणभूतः अम्भृणाख्यः ऋषिः.]

=(३) मम कारणं [मम कारणभूतं चैतन्यं.] हा व पहिला

अर्थ एकच आहेत.

अप्सु=(१) व्यापनशीलासु धीवृत्तिषु.

=(२) उदकेषु.

=(३) अम्मयेषु देवशरीरेषु, पाण्याचीं बनलेलीं जीं देवशरीरें

त्यांच्यामध्ये.

अन्तः=मध्ये.

समुद्रे=(१) समुद्भवन्ति अस्मात् भूतजातानि इति समुद्रः परमात्मा तस्मिन्.

=(२) जलधौ, समुद्रांत.

=(३) अन्तरिक्षे.

ततः=[यतः ईदृग्भूता अहं] ततो हेतोः.

वितिष्ठे=विविधं व्याप्य तिष्ठामि. समवप्रविभ्यः स्थः इति आत्मने पदं, वि ह्या उपसर्गामुळे आत्मनेपद घातलें आहे.

भुवनानि=भूतजातानि, ह्याच्यापुढें. “ अनुप्रविश्य ” हें अध्याहृत ध्यावें.

विश्वा=सर्वाणि.

उत=अपि च.

अमूं= विप्रकृष्टदेशे अवस्थितं.

द्यां=स्वर्गलोकं. उपलक्षणमेतत्. एतदुपलक्षितं कृत्स्नं विकारजातं इत्यर्थः.

वर्ष्मणा=[कारणभूतेन मायात्मकेन मदीयेन] देहेन.

पहिल्या चरणाचे दोन अर्थ होतात, ते असे—

१ मराठी अर्थ—ह्या [परमात्म्याचे] वरती (अस्य मूर्धन्) [ज्याप्रमाणें कारणरूपी जे तन्तु त्यांजवरती कार्यरूपी जो पट तो उत्पन्न करावा त्याप्रमाणें] मी आकाश (पितरं) उत्पन्न करितें (सुवे).

२ मराठी अर्थ—ह्या [भूलोकाचे] वरती (अस्य मूर्धन्) मी आकाश (पितरं) उत्पन्न करितें (सुवे).

दुसऱ्या चरणाचे तीन अर्थ होतात, ते असे—

१ मराठी अर्थ—ज्याच्या पासून सर्व प्राणिमात्र उत्पन्न होतात असा जो [परमात्मा] त्याचे ठायीं (समुद्रे) व्यापून असणाऱ्या ज्या [धोवृत्ति इ० बुद्धि] त्यांच्यामध्ये (अप्सु अन्तः) [असणारें जे चैतन्य तें] माझें कारण आहे (मम योनिः).

२ मराठी अर्थ—समुद्राचे ठायीं (समुद्रे) असणारें जें उदक त्या मध्ये (अप्सु अन्तः) माझें कारण [द्व० माझा पिता जो अम्मृण तो आहे (मम योनिः)]

३ मराठी अर्थ—अंतरिक्षाचे ठायीं (समुद्रे) असणारी जीं अम्मय अशीं [देवशरीरें] त्यांच्यामध्ये (अप्सु अन्तः) [असणारें जें चैतन्य तें] माझें कारण आहे (मम योनिः) .

अन्तिम दोन चरणांचा **मराठी अर्थ**—[अशा प्रकारची मी आहे] झणून (अतः) सर्व भूतजातांना (भुवनानि विश्वा) [त्यांच्या ठायीं प्रवेश करीत होत्साती विविध रूपांनीं मी व्यापून राहते (वितिष्ठे विविधं व्याप्य तिष्ठामि,) आणि त्याचप्रमाणें, हा [फार दूर अंतरावर असलेला जो] स्वर्ग लोक (अमूं थां) [त्यानें उपलक्षित जो सर्व कार्य समुदाय] त्याला मी [आपल्या मायात्मक] शरीरानें (वर्ध्मणा) स्पर्श करितें (उपस्पृशामि) द्व० व्यापून टाकितें.

ऋचा ८ त्राः—

अहमेव=[परेण अनधिष्ठिता] अहं स्वयमेव, दुसऱ्या केणाचीही मदत नसून मी स्वतःच.

वात इव= यथा वातः [परेण अप्रेरितः सन् स्वेच्छयैव] प्रवाति तद्वत्.
प्रवामि= प्रवर्ते.

आरभमाणा=[कारणरूपेण] उत्पादयन्ती.

भुवनानि=भूतजातानि.

दिवा परः=दिवः आकाशस्य परस्तात्, आकाशाच्या पलीकडे. “ परः ” इति सकारान्तं “ परस्तात् ” इत्यर्थे वर्तते यथा “ अधः ” इति “ अधस्तादर्थे, ” तद्योगे च तृतीया सर्वत्र दृश्यते. “ परः ” हें “ परस्तात् ” ह्या अर्थी आहे व जेव्हां जेव्हां “ परः ” “ (परस्) ” ह्याचा “ परस्तात् ” असा अर्थ असतो

तेव्हां तेव्हां तृतीया विभाक्ती घालतात. “ दिवा ” व “ पृथिव्या ” ही तृतीया आहे. “ दिवा परः ” व “ पृथिव्या परः ” ह्यांच्यापुढें “ वर्तमाना ” हें अध्याहृत आहे.

एना पृथिव्या परः=अस्याः पृथिव्याः परस्तात्, ह्या पृथिवीच्या पलीकडे. यावापृथिव्योरुपादानं उपलक्षणं. एतदुपलक्षितात् सर्वस्मात् विकारजातात् परस्तात् इत्यर्थः.

एतावती संबभूव=सर्वजगदात्मना अहं संभूतास्मि. एतच्छब्देन उक्तं सर्वं परामृश्यते. एतत्परिणामं अस्याः एतावती.

मराठी अर्थ—सर्व भूत जातांना (विश्वा भुवनानि) उत्पन्न करणारी (आरभमाणा) जी मी ती वायूप्रमाणें [अन्य कोणाचाही मदत नसून] स्वतःच (अहमेव) [कोणत्याही कार्याला] प्रवृत्त होतें (प्रवामि). आकाशाच्या पलीकडे (दिवा परः) [व] ह्या पृथिवीच्याही पलीकडे (एना पृथिव्या परः) [ह्य० ह्यांना उपलक्षित अशा सर्व कार्यसमुदायाच्याही पलीकडे असणारी, असंग, उदासीन व कूटस्थ अशा ब्रह्मात्मक जी] मी ती आपल्या महिम्याने ही अशी झालें आहे (एतावती संबभूव) ह्य० ह्या विश्वरूपानें नटलें आहे.

मंडल १० सूक्त १६८.

(पीटिर० नं० ३३)

ऋचा १ लाः—

वातस्य=वायोः.

नु=क्षिप्रं.

महिमानं=माहात्म्यं. ह्यापुढें “ प्रववामि ” हें क्रियापद अध्याहृत आहे.

रथस्य=रंहणशीलस्य, वेगवान् अशा. “रथस्य वातस्य महिमानं नु
[प्रब्रवीमि]” हा प्रथम चरणाचा अन्वय झाला.

रुजन्=[सर्वे स्थावरजंगमजातं] भंजन्, [सर्वे स्थावरजंगमांना]
भग्नं करात.

एति=गच्छति.

स्तनयन्=[गिरिगह्वरादिषु विविधं] शब्दं उत्पादयन्, गिरिगुहा इत्या-
दिकांच्या ठायीं विविध] शब्द उत्पन्न करीत.

अस्य=अस्य वायोः.

घोषः=शब्दः.

दिविस्पृक्=दिवं आकाशं स्पृशन् व्याप्नुवन् हे वायूचें विशेषण आहे.
“ वायुः ” हा शब्द तिसऱ्या व चवथ्या चरणांत अध्याहृत घ्यावा.

याति=प्राप्नोति.

अरुणानि=अरुणवर्णानि, विकृतरूपाणि.

कृण्वन्=कुर्वन्. त्याचें कर्म “ दिगन्तराणि ” हे अध्याहृत आहे. “ अरु-
णानि ” ह्या विशेषणाचा अन्वय “ दिगन्तराणि ” ह्याकडेच लाविला पाहिजे.
“ दिविस्पृक् [अयं वायुः] दिगन्तराणि विवर्णानि कृण्वन् याति ” असा अन्वय
करावा.

उतो=अपि च.

एति=गच्छति.

पृथिव्याः=भूमेः.

रेणुं=पांसुं.

अस्यन्=[गृहीत्वा सर्वत्र] विक्षिपन्.

अतः एव अरुणानि कृण्वन्निति उक्तम्.

मराठी अर्थः--वेगवान् जो (रथस्य) वायु त्याचें माहात्म्य (महिमानं) [मी] आतां इतक्यांतच (नु) [वर्णन करितों]. ह्या [वायूचा] शब्द (अस्य घोषः), [स्थावरजंगम पदार्थांना | भग्न करीत करीत (रुजन्) [व गिरिगुहादिकांचे ठायीं नाना प्रकारचा] आवाज उत्पन्न करीत करीत (स्तनयन्), पसरतो (एति). आकाशाला व्याप्त करून टाकणारा (दिविस्पृक्) [हा वायु, दिगन्तरांना] विवर्ण करीत करीत, वाहतो (याति) आणि (उतो) [हा] पृथिवीवरची धूळ (रेणुं) [सर्वत्र] उडवीत उडवीत (अस्यन्), जातो (एति). [झणून तर दिगंतरे विवर्ण होतात.]

ऋचा २ री. एकंदरीमध्ये कठिण आहे.

अनुसंप्रेरते=संप्रगच्छन्ति, यदभिमुखो वायुर्वर्तते तदभिमुखाः प्रकम्पन्ते इत्यर्थः, जिकडच्या बाजूला वारा वहात असतो तिकडच्या बाजूने कम्पायमान होतात.

वातस्य अनु=वायोः अनुगुणं. “अनु” हें उपपद “संप्रेरते” ह्या क्रियापदाशीं घेऊन “अनुसंप्रेरते” एवढें क्रियापद घ्यावें.

विष्ठाः=विशेषण अवस्थिताः पर्वताद्याः, पर्वतादि स्थावर पदार्थ.

एनं=एनं वायुं.

समनं न=संप्रामं इव, यद्वा धृष्टं पुरुषमिव, कामी पुरुषाकडे [स्त्रियांनीं] जावें तद्वत्.

योषाः=अश्वयोषितः, यद्वा कामिन्यः, कामिनी स्त्रिया.

“योषाः” ह्या पदाचा अर्थ “कामिन्यः” असा केला तर “गच्छन्ति” ह्या क्रियापदाला मुख्य कर्ता “तरुगुल्मादिरूपाः स्त्रियः” अशा अर्थाचा अध्याहृत घेतला पाहिजे आणि “आगच्छन्ति” ह्याचा अर्थ “अभिगच्छन्ति” असा केला पाहिजे. “अभिगमन करितात.” “गुल्म” ह्या शब्दाचा अर्थ “दाट झाडी” असा आहे.

ताभिः=ताभिर्वडवाभिः यद्वा ताभिः [तरुगुल्मादिरूपाभिः] स्त्रिभिः,
स्या अश्वयोषितांनीं अथवा तरुगुल्मादिरूप स्त्रियांनीं.

सयुक्=स्वयमेव युज्यमानः.

सरथं=समानं एकं रथं [आरुह्य]. “ आरुह्य ” हें अध्याहृत आहे.

देवः =दीप्यमानः वायुः .

ईयते=गच्छति.

विश्वस्य=सर्वस्य.

भुवनस्य=भूतजातस्य.

राजा=स्वामी. ह्यापुढें “ भवति ” हें क्रियापद अध्याहृत ध्यावें.

प्रथम चरणाचा मराठी अर्थ—[पर्वतादि] स्थावर पदार्थ (विष्ठाः)
हे, वायूच्या अनुरोधानें (वातस्य अनु) ह्य० जिकडच्या बाजूला वायु वाहतो
तिकडच्या बाजूला कंपायमान होतात.

दुसऱ्या व तिसऱ्या चरणाचे दोन अर्थ होऊं शकतात. ते असे—

१ मराठी अर्थ—एकाद्या संग्रामाला जावें त्याप्रमाणें (समनं न) ह्या
[वायू] कडे (एनं अश्वयोषिता ह्य० घोड्या (योषाः=अश्वयोषितः) येतात
(आगच्छन्ति). त्यांनीं स्वतःच आपल्याला ज्याच्या रथाला जोडून घेतलें
आहे असा (ताभिः सयुक्) [हा] देदीप्यमान वायु (देवः) एकाच रथावर
[आरूढ होऊन] (सरथं) गमन करितो (ईयते).

२ मराठी अर्थ—ज्याप्रमाणें कामिनी स्त्रियांनीं [एकाद्या] कामी पुरुषां-
कडे अभिगमन करावें (योषाः समनं न) त्याप्रमाणें [तरुगुल्मादि रूप
स्त्रिया] ह्या [वायूकडे] अभिगमन करितात (आगच्छन्ति). त्या [तरुगुल्मादि-
रूप स्त्रियांनीं] युक्त होत्साता (ताभिः सयुक्) [हा] देदीप्यमान वायु (देवः).
एकाच रथावर (सरथं) [आरूढ होऊन] गमन करितो (ईयते).

चवथ्या चरणाचा मराठी अर्थ—[हा वायु] ह्या सर्व भूतसमुदायाचा
(विश्वस्य भुवनस्य) स्वामी [होतो] (राजा).

ऋचा ३ रीः—

अन्तरिक्षे=नभसि. त्याच्यापुढें “विद्यमानैः” हें अध्याहृत ध्यावें. “अन्तरिक्षे विद्यमानैः” हें पथांचें विशेषण करावें.

पथिभिः=मार्गैः.

ईयमानः गच्छन्.

न निविशते=न उपविशति, [किंतु सर्वदैव गच्छति].

कतमश्चन अहः=एकमपि दिनं.

अपां सखा—“वायुर्वै वृष्ट्या ईशते” ही श्रुति ह्यास आधार आहे.

प्रथमजाः=सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः पूर्वोत्पन्नः.

ऋतावा=सत्यवान्

क्वित् जातः=कुत्र खलु देशे उत्पन्नः.

कुतः आबभूव=कस्मात् देशात् [निष्क्रम्य] इहं सर्वं जगदव्याप्नोत्.

क्वित्जातः कुत आबभूव=कुत्र खलु देशे उत्पन्नः, कस्माच्च देशात् [निष्क्रम्य] इदं सर्वं जगदव्याप्नोत् । सर्वदा सर्वत्र वर्तमानत्वात् अस्य उत्पत्तिर्व्याप्तिप्रकारश्च न केनापि ज्ञातुं शक्यते इत्यर्थः.

मराठी अर्थ—अंतरिक्षांतील (अंतरिक्षे) मार्गांनी (पथिभिः) वाहणारा (ईयन्) [हा वायु] एकही दिवस (कतमश्चन अहः) [कोठें] थांबत नाही (न निविशते). उदकाचा मित्र (अपां सखा) सर्व प्राण्यांच्या अगोदर उत्पन्न झालेला (प्रथमजाः) [आणि] सत्यवान् (ऋतावा) असा हा वायु खरोखर कोणत्या देशांत (क्वित्) उत्पन्न झाला असेल बरें (जातः)? [आणि त्यानें] कोणत्या देशांतून [येऊन] (कुतः) [हें सर्व जग] व्यापिलें असेल बरें (आबभूव)?

ऋचा ४ थी:--

आत्मा देवानां—जीवरूपेण तेषु अवस्थानात्. देवांचे ठायीं हा जीवरूपानें वास करित असतो. ह्यगून त्याला देवांचा आत्मा असें ह्मटलें आहे.

भूवनस्य=भूतजातस्य.

गर्भः=गर्भवत् प्राणरूपेण अंतर्वर्तमानः. गर्भाप्रमाणे सर्व भूतांच्या उदरांत असणारा. कारण वायु हा सर्व भूतमात्रांचा प्राण आहे.

यथावशं=यथाकामं, यथेच्छं.

चरति=वर्तते.

यथावशं चरति=यथाकामं वर्तते, अनिवारितगतिः सन् क्वचित् शीघ्रं गच्छति, क्वचित् शनैर्गच्छति, कुतश्चित् शरीरात् निष्क्रामति, अन्यच्च शरीरं प्रविशति इति एवं यथेच्छं वर्तते इत्यर्थः.

घोषाः इत्=शब्दाः एव.

शृण्विरे=श्रूयन्ते.

न रूपं—येथे “दृश्यते ” हें अध्याहृत आहे.

हा वायु नेत्राचा विषय नाही. ह्याचें अनुमान शब्दावरूनच करावें लागतें.

हविषा=हवींनं.

विधेम=परिचरेम, सेवा करूं.

मराठी अर्थ—[हा वायु] देवांचा आत्मा आहे [व] गर्भाप्रमाणें हा सर्व भूतमत्तांच्या उदरांत [प्राणरूपानें] वास करितो. [असा हा] देव [आपल्या] इच्छेप्रमाणें (यथाकामं) परिभ्रमण करित असतो (चरति). ह्याचे शब्दमात्र (घोषाः इत्) ऐकूं येतात (शृण्विरे=श्रूयन्ते), [परंतु] रूप [कांहीं दिसत नाही.] हवींच्या योगानें (हविषा) [आह्मी] त्या [वायूची] सेवा करूं (विधेम).

मंडल ६ सूक्त ५३.

(पीटर. नं० १३).

ऋचा १ लीः—

ऊं-ऊमिति पूरकः.

त्वा=त्वां.

पथस्पते=मार्गस्य पालयितः. हे पूषाचे विशेषण आहे.

रथं न=[युद्धे] रथमिव.

वाजसातये=अन्नस्य लाभाय.

धिये=कर्मार्थ.

अयुज्महि=युंज्महि, अस्मदभिमुखं कुर्मः.

मराठी अर्थ—हे मार्गाचे रक्षका पूषा (पथस्पते पूषन्)! [आमच्या] कर्माच्या [सिद्धी] करितां व [आद्वांला] अन्नलाभ व्हावा ह्मणून (वाजसातये), ज्याप्रमाणें [युद्धसमयां] रथ जोडून तयार करितात त्याप्रमाणें (रथ न) आद्वा (वयं) तुला (त्वा) [आद्वांप्रत] अभिमुख करितों (अयुज्महि=युंज्महि, अस्मदभिमुखं कुर्मः).

अभि=अभिप्राप्तुं.

नः=अस्मान्.

नर्यं=नृभ्यो हितं.

वसु=धनं. हे अभि ह्म० अभिप्राप्तुं ह्या पदाशीं अन्वित आहे.

वीरं=[दारिद्र्यस्य] विशेषेण ईरयितारं गमयितारं, [दारिद्र्य] अगदौ घालवून देणारा.

प्रयतदक्षिणं=[पूर्वे अन्येभ्योऽपि] दत्तधनं यद्वा प्रयतं शुद्धं दक्षिणं भनं यस्य.

वामं=वननीयं.

गृहपतिं= गृहस्थं.

मराठी अर्थ—[हे पूषा!] जें जवळ असण्यांत मनुष्यांचें हित आहे (नय) असें जें धन (वसु) तें [आह्मांस] प्राप्त व्हावें ह्मणून (अभि= अभिप्राप्तुं), जो [दारिद्र्याला] अगदी पार घालवून देण्याजोगा आहे (वीरं), [पूर्वी] ज्यानें [आणखी पुष्कळांना] धन दिलेलें आहे (प्रयतदक्षिणं) अथवा ज्याचें दक्षिण ह्य० धन फार प्रयत ह्य० पवित्र आहे ह्य० पवित्र मार्गांनीं भिळविलेंलें आहे [आणि] जो [लोकांना] आवडता आहे (वामं) अशा [एकाद्या] गृहस्थाप्रत (गृहपतिं) [तूं आह्मांला] ने (नय).

ऋचा ३ रीः—

अदित्संतं चित्=दातुं अनिच्छन्तमपि [पुरुषं].

आघृणे=आगतदीप्ते. हें संबोधन असून पूषाचें विशेषण आहे.

दानाय चोदय=अस्मद्दानार्थं प्रेरय.

पणेश्चित्=वणिजः अपि, वार्धुषिकस्यापि, लुब्धस्यापि. वार्धुषिक ह्य० व्याजबद्धा करणारा.

विघ्नद=[दानार्थं] मृदूकुरु.

मराठी अर्थ—हे तेजःपुंज पूषा (आघृणे पूषन्) ! [लोकांना द्रव्य] देण्याची ज्याला इच्छा नाही अशा [मनुष्याला] ही (अदित्सन्तं चित्) दान करण्याकरितां (दानाय) प्रेरणा कर (चोदय). वणिजाच्याही (पणेश्चित्) [कठोर] मनाला (मनः) मृदुत्व आण (विघ्नद).

ऋचा ४ रीः—

पथः=मार्गान्.

वाजसातये=अन्नलाभाय.

विचिनुहि=शोधितान् कुरु.

वाजसातये पथः विचिनुहि=अन्नलाभाय मार्गान् शोधितान् कुरु, यैः पथि-
भिर्गताः धनं लभेमहि तादृशान्पथः पृथक् कुरु इत्यर्थः.

मृधः=बाधकान् [तस्करादीन्].

विजहि=बाधस्व.

साधन्तां=सिध्यन्तु, सफलानि भवन्तु.

उग्र=उदूर्णवल.

नः=अस्माकं.

धियः=कर्माणि [अन्नलाभार्थं क्रियमाणानि].

मराठी अर्थ—[आह्वाला] अन्नलाभ व्हावा ह्मणून (वाजसातये),
[ज्या मार्गांनी गेले असतां अन्नलाभ होण्याचा संभव आहे, ते] मार्ग नीट
पाहून ठेव (विचिनुहि). [मार्गावर] बाधा करणारे जे [तस्करादिक]
आहेत त्यांना (मृधः) मारून टाक (विजहि). हे महासामर्थ्यवन्ता (उग्र)
[अन्नल.भार्थ] जी आह्मी [यागादि] कर्मे (नो धियः) करीत आहोंत
तीं सरुल होवोत (साधन्तां=सिध्यन्तु, सफलानि भवन्तु).

ऋचा ५ वीः—

परितृन्धि=परिविध्य, हृद्गतं काठिन्यं अपनय इत्यर्थः.

पणीनां=वणिजां, लुब्धानां.

आरया=सूक्ष्मलोहाग्रे दंडः प्रतोदः इति आरा इति च आख्यायते तथा.

हृदया=[कठिनानि] हृदयानि.

कवे=प्राज्ञ. हें पूषाचें विशेषण आहे. “ पूषन् ” हें पद अध्याहृत आहे.

अथ=अनन्तरं.

ईम्=एनान् पणीन्.

रन्धय=वशीकुरु.

मराठी अर्थ—आरा नावाचें जें एक शस्त्र आहे त्यानें (आरया), हे प्रज्ञावान् (कवे) [वरुणा]! वणिजांच्या [कठोर अशा] हृदयांना टोंच (हृदया परितृन्धि) [आणि त्यांतील काठिन्य नाहीसें कर]. नंतर (अथ) त्या [वणिजांस] (ईम्) आझांला (अस्मभ्यं) अनुकूल कर (रन्धय).

ऋचा ६ वीः—

वितुद=विविध्य, टोंच. ह्या क्रियापदाला “वणिजः हृदयं” हें कर्म अध्या-
हत घ्यावें.

हृदि=हृदये.

प्रियं=[अस्मभ्यं] अनुकूल धनं.

इच्छ=दातव्यं इति इच्छां जनय.

अथ=अनन्तरं.

ईम्=एनान्.

रन्धय=वशीकुरु.

मराठी अर्थ—हे पूषा! वणिजांच्या कठोर अशा [हृदयांना] आरा नांवाच्या शस्त्रानें (आरया) टोंच (वितुद) [आणि] वणिजांच्या हृदयांत (पणेः हृदि) [आझांला] प्रिय असें [धन] देण्याची इच्छा उत्पन्न कर (इच्छ). नंतर (अथ) त्या इ. इ.

ऋचा ७ वीः—

आरिख=आलिख.

किकिरा कृणु=कीर्णानि प्रशिथिलानि कुरु, मृदूनि कुरु इत्यर्थः.

मराठी अर्थ—वणिजांच्या (पणिनां) [कठोर अशा] हृदयांना (हृदया), हे प्रज्ञावान् [पूषा]! (कवे), टोंचणी लाव (आरिख) [आणि] त्यांना मवाळपणा आण (किकिरा कृणु). नंतर (अथ) त्या इ. इ.

ऋचा ८ वीः—

ब्रह्मचोदनीं=ब्रह्मणः अन्नस्य प्रेरयित्रीं.

बिभर्षि=[हस्ते] धारयसि.

आघृणे=आगतदीप्ते. हे पृषाचें विशेषण.

समस्य=सर्वस्य लुब्धजनस्य.

आरिख=आलिख.

किकिरा कृणु=किकिराणि कीर्णानि प्रशिक्षितानि कुरु.

मराठी अर्थ—[स्तोत्र्यांना] जी ब्रह्माचो ह्य० अन्नाचो प्राप्ति करून देते अशी जी (ब्रह्मचोदनीं) आरा (आरां), हे तेजःपुंजा (आघृणे) पृषा (पृषन्)! [तूं आपले हस्ताचे ठायीं] धारण करितोस (बिभर्षि), त्या [आरेच्या] योगानें (तथा) सर्व [कंजुष] लोकांच्या हृदयाला (समस्य हृदयं) टोंचणी लाव (आरिख) [आणि] त्याला मवाळपणा आण (किकिरा कृणु).

ऋचा ९ चीः—

अष्ट्र= आरा.

गोओपशा=उपशेरते इति ओपशाः गावः ओपशाः यस्यास्तादृशी.

आघृणे=आगतदीप्ते. हे पृषाचें विशेषण. “पृषन्” हे पद अध्याहृत घेतलें पाहिजे.

पशुसाधनी=पशूनां साधयित्री.

ते तस्याः=तुझ्या त्या [अष्ट्रें] .

सुम्नं=सुखं.

मराठी अर्थ—हे तेजस्वी (आघृणे) [पृषा !] गाई ज्याच्या आश्रयानें राहतात (गोओपशा), [व] ज्याच्या [सामर्थ्या] मुळे पशूंचा लाभ होतो (पशुसाधनी) असें जें तुझें आरा नांवाचें शस्त्र आहे (या ते अष्ट्रा) त्याच्यापासून मिळणाऱ्या सौख्याची (सुम्नं) [आम्ही] याचना करितों (ईमहे.)

ऋचा १० वीः—

नः=अस्माकं.

गोषर्णि=गवां सनित्रीं, गाई देणारी. “ धी ” चें विशेषण.

अश्र्वासां=अश्र्वानां. ह्यापुढें “ सनित्रीं ” हें पद अध्याहृत घ्यावें व हें सर्व “ धी ” चें विशेषण करावें.

वाजसां=वाजानां, अन्नानां, ह्यापुढेही “ सनित्रीं ” हें पद अध्याहृत घ्यावें व हेही “ धी ” चें विशेषण करावें.

उत=अपि च.

नृवत्=नृवतीं, नृणां वनित्रीं दात्रीं. हें “ धी ” चें विशेषण.

वीतये=खादनाय उपभोगार्थं.

मराठो अर्थ—आणि [हे पूषा !] आमच्या उपभोगार्थ (वीतये), [तूं आपली] बुद्धि (धियं) अथवा [आमचें यागादि] कर्म (धियं), [आह्मांला पुष्कळ] गाई देईल, अश्र्व [देईल], अन्न [देईल, व पुष्कळ चाकर] माणसें देईल असें कर (ऋणुहि).

ह्या सूक्तांतील वणिजांचें वर्णन सध्याच्या मारवाड्यांनाही शोभण्यासारखें आहे. एकंदरीत, “ मारवाडी कावा ” हा कांहीं आजकालचा नाही. तो वेद-कालापासून अव्याहृत चालत आलेला आहे.

मंडल १ सूक्त १५४.

(पीटर. नं. ५).

ऋचा १ लीः —

विष्णोः=व्यापनशीलस्य देवस्य.

नु कं=अतिशीघ्रीं. अत्र यद्यपि “ नु कं ” इति पदद्वयं तथापि यास्केन नवोत्तराणि पदानि इति उक्तत्वात् शाखान्तरे एकत्वेन पाठाच्च “ नु ” इत्येतस्मि-

त्रेवार्थे “ नुकं ” इति पदद्वयम्. पदपाठाकडे लक्ष दिलें तर “ नु ” आणि “ कं ” हीं दोन निरनिराळीं पदें आहेत असें आपणांस दिसेल. परंतु पहिल्या दोन चरणांत नऊच पदें आहेत असें यास्काचार्य ह्याणतात व “ नु ” आणि “ कं ” हीं पदें निरनिराळीं धरल्यास एकंदर पदें दहा होऊं लागतात ह्याणून “ नुकं ” एवढें एकच पद समजावें. ह्यास अन्य शाखांतील पाठाचेंही पुष्टीकरण आहे.

वीर्याणि=वीरकर्माणि.

प्रवोचम्=प्रवर्वाभि.

पार्थिवानि=पृथिवीसम्बन्धानि, यद्वा पृथिवीनिमित्तकानि.

विममे=विर्विधं निर्मितवान्, विशेषेण निर्ममे.

रजांसि-तीन अर्थ संभवतात. ते असे-

=१ **रंजनात्मकानि** क्षित्यादिलोकत्रयाभिमानानि अग्निवाय्वादित्यरूपाणि रजांसि, भूमि आदिकरून जे तीन लोक आहेत त्यांच्या अभिमानी देवता ज्या अग्नि, वायु आणि आदित्य त्या. त्यांनाच येथें “ रजांसि ” असें ह्मटलेलें आहे, कारण रंजन करणें हा त्यांचा धर्म आहे. “ पार्थिवानि रजांसि ” ह्या “ लोकत्रयाभिमानानि ज्या तीन देवता त्या ” असा अर्थ येथें आपण केला आहे. “ पार्थिवानि ” ह्या शब्दांतील “ पृथिवी ” वरून तिन्ही लोक आपण समजले पाहिजेत, नुसती “ पृथिवीच ” समजू नये.

अत्र त्रयो लोकाः अपि पृथिवीशब्दवाच्याः. “ पृथिवीचा ” लोकत्रय असा अर्थ केला आहे तो पदरचा केला नाहीं. त्याला दुसऱ्या एका मन्त्राचा व तैत्तिरीय संहितेचा आधार आहे. ऋ. सं. अष्टक १, अध्याय ७, वर्ग २७ पहा. त्याचप्रमाणें ते. सं. अष्ट. १ अध्या० २ वर्ग १२ पहा

=२ लोकान् रजःशब्दः लोकवाची लोकाः रजांसि उच्यन्ते इति यास्केन उक्तत्वात्. “ पार्थिवानि रजांसि ” = “ पृथिव्याः अधस्तनसप्तलोकान् ”

=३ लोकान्. हा आणि वरील अर्थ एकच आहे. परंतु, “पार्थिवानि रजांसि” = “पृथिवीनिमित्तकान् लोकान्, भूरादिलोकत्रयं इत्यर्थः”.

भूम्यां उपार्जितकर्मभोगार्थत्वात् इतरलोकानां तत्कारणत्वं. ह्या पृथिवीवर आपण जें पापपुण्य करूं त्याचीं फळें इतर लोकांत आपणांस भोगावीं लागतात ह्याणून पृथिवीला त्यांचें कारण ह्याणण्यास हरकत नाही.

अस्कभायत्=१ आधारत्वेन स्कम्भितवान्, निर्मितवान् इत्यर्थः.

=२ स्कंभितवान्, सृष्टवान् इत्यर्थः. हा आणि वरील अर्थ एकच आहे.

=३ स्कंभितवान्, ध्रुवं स्थापितवान् इत्यर्थः.

उत्तरं=१ उद्गततरं विस्तारं.

=२ उद्गततरं, उत्तरभाविनं.

=३ उत्कृष्टतरं, सर्वेषां लोकांना उपरिभूतं.

सधस्थं=१ सहस्थानं, लोकत्रयाश्रयभूतं अन्तरिक्षं.

=२ सहस्थानं, पुण्यकृतां सहनिवासयोग्यं भूरादिलोकसप्तकं.

=३ उपगमकानां सहस्थानं, सत्यलोकं.

उत्तरं सधस्थं=१ अतिविस्तारं अंतरिक्षं.

=२ उत्तरभाविनं भूरादिलोकसप्तकं.

=३ उत्कृष्टतरं सत्यलोकं. अपुनरावृत्तेः तस्य उत्कृष्टत्वं. सत्यलोकाला एकदा प्राणी गेला ह्याणजे त्याला पुन्हां जन्ममरण प्राप्त होत नाही.

साधारणतः, स्वर्ग, मृत्यु आणि पाताल असे तीनच लोक मानण्याची वहिवाट आहे. परंतु चौदा लोकांचेही वर्णन केलेले आढळते. त्यांपैकी सात पृथिवीच्या खाली आहेत आणि सात वरती आहेत. वरील सात लोक येणें-प्रमाणें—भूलोक, भुवलोक, स्वर्लोक, महर्लोक, जनर्लोक, तपर्लोक आणि सत्य अथवा ब्रह्मलोक. खालील सात लोक येणें-प्रमाणें—अतल, वितल, सुतल, रसातल, तलातल, महातल आणि पाताल.

विचक्रमाणः=[स्वसृष्टान् लोकान्] विविधं क्रममाणः.

त्रेधा=विप्रकारं.

त्रेधा विचक्रमाणः—विष्णोस्त्रेधा क्रमणं “ इदं विष्णुर्विचक्रमे ” इत्यादि श्रुतिषु प्रसिद्धं. ऋ. सं. अष्ट. १ अध्या. २ वर्ग ७ पहा.

उरुगायः=उरुभिर्महद्भिर्गीयमानः, अतिप्रभूतं गीयमानो वा.

चवथ्या चरणाचा **मराठी अर्थ**—[आपण उत्पन्न केलेल्या लोकांचें] जो तीन प्रकारांनीं (त्रेधा) आक्रमण करितो (विचक्रमाणः) [आणि] श्रेष्ठ लोक [ही] ज्याचें स्तवन करितात, अथवा, ज्याचें स्तवन [लोकांमध्ये] फार होत असतें (उरुगायः) [शिवाय],

दुसऱ्या व तिसऱ्या चरणाचे तीन तीन अर्थ होतात. ते येणेंप्रमाणें--

१ **मराठी अर्थ**—ज्यानें, पृथिवी आदिकरून लोकत्रयाच्या (पार्थिवानि) ज्या [अग्नि, वायु आणि आदित्य ह्या तीन] अभिमानांनी देवता (रजांसि) ल्या निर्माण केल्या (विममे) [व] ज्यानें अतिविस्तीर्ण असें (उत्तरं) अंतरिक्ष उत्पन्न केलें (अस्कभायत्),

२ **मराठी अर्थ**—ज्यानें पृथिवीच्या खाली असणारे (पार्थिवानि) [सप्त] लोक (रजांसि) निर्माण केले (विममे) [व] ज्यानें वरती असणारे (उत्तरं) लोक [सप्तकही] (सधस्थं) उत्पन्न केलें (अस्कभायत्),

३ **मराठी अर्थ**—जे प्राप्त होण्यास पृथिवी [मधील पापपुण्य] कारणीभूत होतें (पार्थिवानि) ते [तीन] लोक (रजांसि) ज्यानें निर्माण केले (विममे) [व] ज्यानें अतिशय उत्कृष्ट असा (उत्तरं) सत्य लोक [हा] (सधस्थं) उत्पन्न केला (अस्कभायत्),

पहिल्या चरणाचा **मराठी अर्थ**—[अशा ल्या विष्णूच्या वीरकर्मांचें (वीर्याणि) [मी] अगदी शीघ्र (नुकं) वर्णन करितों (प्रबोचं=प्रब्रवीमि]

ऋचा २ रीः—

तत्-ह्याचें स्पष्टीकरण सायणाचार्यांच्या टीकेंत केलेलें दिसत नाहीं.

स्तवते=मृत्यूते [सर्वैः], [सर्वांचेकडून] स्तविला जातो.

वीर्येण=वीरकर्मणा आपल्या वीरकर्मांच्या योगानें विष्णु सर्वांकडून स्तविला जातो ह्याच्या पुष्यर्थ सिंहाचा दृष्टांत दिला आहे.

मृगो न=सिंहादिः इव, सिंह इत्यादिक बलिष्ठ प्राण्याप्रमाणें. मृगः=स्व-विरोधिनःमृगयिता [सिंहः].

भीमः=भितिजनकः. विभ्यति अस्मादिति भीमः. “ भीष्म ” हा शब्दही ह्याच धातूपासून निघाला आहे. हें मृगाचें विशेषण.

कुचरः=कुत्सितहिंसारिकर्ता दुर्गमप्रदेशगन्ता वा. कुत्सितं चरति, कायं न चरतीति वा कुत्सितः.

गिरिष्ठाः=पर्वताद्युन्नतप्रदेशस्थायी, गिरिस्थायी.

मृगो [न] भीमः कुचरो गिरिष्ठाः—हें सर्व वर्णन विष्णूलाही पुनः लागू पडतें. ह्याचें स्पष्टीकरण सायणांच्या टीकेंत आहे तें असें—अयमपि मृगः अन्येष्वा शत्रूणां । भीमः भयानकः । किं च कुचरः शत्रुवधादिकुत्सितकर्मकर्ता, कुषु सर्वासु भूमिषु लोकत्रये संचारी वा । तथा गिरिष्ठाः गिरिवदुच्छ्रित-लोकस्थायी, यद्वा गिरि मन्त्रादि रूपायां वाचि सर्वदा वर्तमानः.

उरुषु=विस्तीर्णेषु.

विक्रमणेषु=पादप्रक्षेपेषु.

अधिक्षियन्ति=आश्रित्य निवसन्ति.

भुवनानि विश्वा=सर्वाणि भूतजातानि.

मराठी अर्थः—ज्याच्या विस्तीर्ण अशा तीन पादप्रक्षेपांमध्ये ह्य० तीन पावलांमध्ये (त्रिषु विक्रमणेषु) सर्व प्राणिसमुदाय (विश्वा भुवनानि) वास करितात (अधिक्षियन्ति) अशा [त्वा] विष्णूचें, गिरीमध्ये वास कर-

णारा [द्व० पर्वतादिकांचे ठायीं राहणारा] (गिरिष्ठाः) [आणि] कुचर.
 [द्व० हिंसेसारखीं कुत्सित कर्म करणारा अथवा दुर्गम प्रदेशामध्ये संचार
 करणारा] अशा [एकाद्या] भयंकर सिंहाप्रमाणें (मृगो न), [लोक] स्तुति
 करितात (स्तवते=स्तूयते). [कारण हा विष्णूही मृग द्व० शत्रूचा मार्ग
 लावणारा, भीम द्व० भय उत्पन्न करणारा, कुचर द्व० शत्रुवधादिक कुत्सित
 कर्म करणारा अथवा त्रैलोक्यामध्ये संचार करणारा व गिरिस्थायी द्व० पर्व-
 ताप्रमाणें उच्च स्थानां अथवा मंत्रादिकांचे ठायीं वास करणारा आहे.]

ऋचा ३ रीः —

विष्णवे=सर्वव्यापकाय, सर्वव्यापी अशा विष्णूप्रत.

शूषं=[अस्मद्भृत्यादिजन्यं] महद्बलत्वं.

मन्म=मननं, स्तोत्रं, मननीयं वा. “मन्म” हें दोन तऱ्हेनें घेतां येतें.
 “मनन” द्व० “स्तोत्र” ह्या अर्थी जर तें घेतलें तर “शूष द्व० बल
 आणि मन्म द्व० स्तोत्र हीं विष्णूप्रत प्राप्त होवोत” असा अर्थ केला पाहिजे.
 परंतु “मन्म” ह्याचा अर्थ “मननीय” असा घेऊन जर तें विशेषण केलें
 तर “मननीय असें शूष द्व० बल विष्णूप्रत प्राप्त होवो” असा अर्थ करावा
 लागेल.

गिरिक्षिते=वाचि, गिरिवदुन्नतप्रदेशे वा तिष्ठते, [मंत्ररूप] गिरेमध्ये
 द्व० वाणीमध्ये अथवा गिरीसारख्या द्व० पर्वतासारख्या उन्नत प्रदेशीं वास
 करणाऱ्या. हें विष्णूचें विशेषण.

उरुगायय=बहुभिर्गीयमानाय.

वृष्णे=वर्षित्रे कामानाम्.

इदं=इदं प्रसिद्धं दृश्यमानं.

दीर्घे=अतिविस्तृतं.

प्रयतं=नियतं, नियमबद्ध, अनियमित नव्हे. हें “सधस्थाचें” विशेषण.

सधस्थं=सहस्थानं लोकत्रयम्. ह्या लोकत्रयाला “ प्रयत ” इ० “नियमबद्ध ” असें द्वाटलें आहे. कारण ह्या प्रचंड विश्वाचा व्यापार ईश्वराच्या नियमांना अनुसरूनच चाललेला आहे.

एकः इत्= एक एव, अद्वितीयः सन्.

विममे=विशेषण निर्मितवान्.

पदेभिः=पादैः.

मराठो अर्थ - अतिविस्तारण (दीर्घ) [परंतु] स्वनियमांनीं बद्ध (प्रयतं) असें हें लोकत्रय (इदं सधस्थं) ज्याने तीन पावलांत, कोणाचीही मदत न घेतां (एक इत्) निर्माण केलें (विममे), जो [मन्त्ररूप] शब्दांमध्ये अथवा पर्वतासारख्या उच्चय प्रदेशां वास करितो (गिरिक्षिते), ज्याचें पुष्कळ लोक स्तवन करितात (उरुगायय) [व] जो सर्व कामना पूर्ण करितो (वृष्णे) अशा त्या विष्णूप्रत महद्बल (शूषं) [आणि आमचे] स्तोत्र (मन्म) प्राप्त होवो, अथवा, अशा त्यां विष्णूप्रत मननीय (मन्म) असें महद्बल (शूषं) प्राप्त होवो (प्रेतु).

ऋचा ४ थीः—

यस्य=यस्य विष्णोः.

त्री=त्रीणि.

पूर्णा=पूर्णानि.

मधुना=मधुरेण दिव्येन अमृतेन. ह्याचा अन्वय “ पूर्णा ” ह्या पदाबरोबर.

पदानि=पादप्रक्षेपणानि, पादप्रक्षेप इ० पावलें.

अक्षायिमाणा=अक्षीयमाणानि.

स्वधया=अग्नेन.

मदन्ति=मादयन्ति [तदाश्रितजनान्.]

य उ=य एव.

त्रिधातु=त्रयाणां धातूनां समाहारः त्रिधातु पृथिव्यप्तेजोरूपधातुत्रयविशिष्टं यथा भवति तथा [दाधार], यद्वा कालत्रयं गुणत्रयं वा [दाधार]. “ त्रिधातु ” हे दोन तऱ्हेनें घेतां येते तें क्रियाविशेषण केलें तर “ [पृथिवी, आप आणि तेज ह्या] धातुत्रयानें युक्त होईल अशा रीतीनें” असा अर्थ केला पाहिजे. परंतु तें क्रियाविशेषण न करतां नामच केलें तर “ कालत्रय अथवा गुणत्रय ” असा त्याचा अर्थ करावा लागून त्याला “ दाधार ” ह्या क्रियापदाचें कर्म केलें पाहिजे.

पृथिवीं=प्रख्यातां भूमिं.

द्यां=द्योतनात्मकं अंतरिक्षं.

दाधार=धृतवान्, उत्पादितवानित्यर्थः.

भुवनानि विश्वा=सर्वाणि भूतजातानि, चतुर्दश लोकान्.

यद्वा पृथिवीशब्देन अधोवर्तान्यतलवितलादिसप्तभुवनानि उपात्तानि द्युशब्देन तद्वान्तररूपाणि भूरादिसप्तभुवनानि. एवं चतुर्दश लोकान्. विश्वा भुवनान् सर्वाण्यपि तत्रत्यनि भूतजातानि.

पृथिवीं, द्यां, विश्वा भुवनानि-हीं दोन तऱ्हेनें लावितां येतात. त्यांचा अर्थ भूमि (पृथिवी), अंतरिक्ष (द्यां) आणि सर्व भूतसमुदाय ह्या चतुर्दश लोक असाही करतां येतो अथवा “ पृथिवी ” ह्या पदावरून अतलवितलादि सात लोक समजून व “ द्यु ” शब्दावरून बाकांचे भूरादि सात लोक घेऊन “ विश्वा भुवनानि ” ह्या पदावरून चतुर्दश भुवनांमध्ये वास करणारे सर्व प्राणीही घेतां येतात.

मराठी अर्थ--मधुर अशा दिव्य अमृतानें परिपूर्ण अशीं ज्याचीं तीन पाउलें, विनाशरहित होत्सार्ती, [आपल्या आश्रयास येणाऱ्या लोकांना अन्नानें संतुष्ट करितात [व] ज्या एकट्यानें भूमि व अंतरिक्ष (पृथिवीं उत-द्यां) [आणि] चतुर्दश भुवनें ह्यांना (विश्वा) भुवनानि), अथवा अतल-

धितलादि सप्त लोक (पृथिवीं) भूरादि सप्त लोक (द्यां) आणि ह्या चतुर्दश लोकांतील सर्व प्राणिमात्र (भुवनानि विश्वा) ह्यांना, ह्या) धातुत्रयानें युक्त करून (त्रिधातु), अथवा, चतुर्दश लोकांतील सर्व प्राणिमात्र ह्यांना [व] त्त्रिन काल अथवा तीन गुण ह्यांनाही (त्रिधातु) उत्पन्न केलें (दाधार=धृत-वान्, उत्पादितवान् इत्यर्थः).

ऋचा ५ वी.

तत्=सर्वैः सेव्यत्वेन प्रसिद्धं.

अस्य=अस्य विष्णोः.

पाथः=अन्तरिक्षनाम एतत्, अविनश्वरं ब्रह्मलोकं इत्यर्थः.

अभिअश्यां=व्याप्नुयाम्.

देवयवः=देवं द्योतनस्वभावं विष्णुं आत्मने इच्छन्तः, यज्ञदानादिभिः प्राप्तुमिच्छन्तः.

मदन्ति=तृप्तिमनुभवन्ति.

उरुकमस्य=अत्यधिकं सर्वं जगदाक्रममाणस्य.

परमे=उत्कृष्टे, निरतिशये, केवलसुखात्मके.

पदे=स्थाने.

मध्वः=मधुरस्य.

उत्सः=निध्वन्दः.

शेषवच्यः दोन चरणांचा अन्वय असा आहे -- उरुकमस्य विष्णोः परमे पदे मध्वः उत्सः, इत्था स हि बन्धुः.

सः हि बन्धुरित्था- इत्थं उक्तप्रकारेण सखलु सर्वेषां मुक्तितनां बन्धुभूतः द्वितकरो वा. तस्य पदं प्राप्नवतां न पुनरावृत्तिः इति तस्य बन्धुत्वं; हिशब्दः सर्वश्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धिद्योतनार्थः

मराठी अर्थ—जेथे प्रकाशस्वरूपी जो [विष्णु] त्याची [यज्ञयागा-ध्या योगानें] प्राप्ति करून घेणाल्ही इच्छा करणारे लोक (देवयवः नरः)

तृप्तीचा अनुभव घेतात (मदनति) [व] ज्याची ह्या [विष्णूला] आवड आहे (अस्य प्रियं) अशा त्या सर्वप्रसिद्ध सत्यलोकाप्रत (पाथः) [मा] जाईन (अभिअशां) सर्व जगताचें आक्रमण करणारा (उरुकमस्य) जो सर्वव्यापक असा विष्णु (विष्णोः) त्याच्या उत्कृष्ट अशा पदाचे ठायीं (परमे पदे) मधुर अशा अमृताचा (मध्वः) निष्पन्द द्व० प्रवाह चाललेला आहे (उत्सः), [आणि] अशा प्रकारे (इत्था) तो [सर्व पुण्यशील लोकांचा] उपकारकर्ता आहे ही गोष्ट श्रुतिपुराणादिकांनाही मान्य आहे.

ऋचा ६ वीः—

वां=युष्मदर्थे. हें पत्नीयजमानांना उद्देशून झटलें आहे.

वास्तूनि=सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि.

उश्मसि=कामय महे.

गमध्वै=[युवयोः] गमनाय.

गमध्वै उश्मसि=[युवयोः] गमनाय कामयामहे, तदर्थं विष्णुं प्रार्थयामः इत्यर्थः.

यत्र=येषु वास्तुषु.

गावः=रश्मयः. अयं मंत्रः यास्केन गोशब्दः रश्मिवाचकः इति व्याचक्षणाणेन व्याख्यातः. “ गो ” ह्या शब्दाचा अर्थ “ रश्मि ” असाही होतो हें दाखविण्याकरितां ह्या मंत्राचा यास्काचार्यांनीं उल्लेख करून येथें त्याचें स्पष्टीकरणही केलें आहे.

भूरिशृंगाः=अत्यन्तोन्नत्युपेताः, बहुभिग्राश्रयणीयाः वा.

शृंग ह्याची व्युत्पत्ति निरुक्तांत यास्कांनीं येणेंप्रमाणें दिली आहे--शृंग श्रयतेर्वा, शृणोतेर्वा, शम्नातेर्वा, शरणायोद्गतमिति वा, शिरसो निर्गन्तमिति वा.

अयासः=अयनाः, गन्तारः, अतिविस्तृताः, यद्वा यासः गन्तारः अतादशाः, अत्यन्तप्रकाशयुक्ताः इत्यर्थः, न मालवगारे.

अत्र अह=अत्र खलु वास्वाधारभूते द्युलोके, त्या वास्तूना आधारभूत जो द्युलोक तेथे.

उरुगायस्य=बहुभिर्महात्माभिर्गातव्यस्य स्तुत्यस्य.

वृष्णः=कामानां वर्धितुः [विष्णोः].

परमं=निरतिशयं.

पदं=स्थानं.

अवभाति=स्वमहिम्ना स्फुरति.

भूरि=अतिप्रभूतं.

मराठी अर्थ—हें पत्नीयजमानहो ! जेथें (यत्र) अत्यंत उन्नत अथवा सर्व लोकांनीं आश्रय करण्यास योग्य (भूरिशृंगाः) [आणि] सर्वत्र प्रसृत झालेले अथवा अत्यन्त प्रकाशयुक्त (अयासः) असे रश्मि (गावः) आहेत अशीं [सुखकर] स्थानें (वास्तूनि) तुझाला मिळार्वांत द्यावून (वां) [आझी] इच्छा करितों (उश्मसि). [अशीं स्थानें ज्या द्युलोकामध्ये आहेत] त्याच [द्युलोका] मध्ये खरोखर (अत्र अह), श्रेष्ठ पुरुषांकडून स्तुति केला जाणारा (उरुगायस्य) [व] सर्व इच्छा परिपूर्ण करणारा जो [विष्णु] त्याचें (वृष्णः) उत्कृष्ट असें पद (परमं पदं) उत्तम रीतीनें विराजमान झालेले आहे (अवभाति भूरि).

मंडल १० सूक्त १२१.

(पीटर. नं. ४.)

ऋचा १ लीः—

तव्यसीं=तवीयसीं, अतिशयेन वर्धयित्रीं.

नव्यसीं=नवतरां, अपूर्वां.

धींतिं=यागलक्षणं कर्म.

वाचो मतिं=स्तुतिरूपं कर्म.

सहसः=बलस्य.

प्रभरे=प्रकर्षेण करोमि.

अपां नपात्=अपां नप्ता ह्य० नात्. पाण्यापासून ओषधि व ओषधीपासून अग्नि उत्पन्न होतो. अथवा नपात् ह्याचा अर्थ “ न पातयिता ” असाही करावा. “ अपां न पातयिता ” ह्य० पाण्याचा वर्षाव न करणारा [तर विजेच्या रूपाने अग्नीचा वर्षाव करणारा].

वसुभिः सह=निवासयोग्यैः गवादिन्नैः सहितः, घरीं बाळगण्यास योग्य अशा गाई इ. धनासहित.

प्रियः=यजमानस्य प्रीणयिता, प्रियतमो वा.

होता=होमनिष्पादकः.

पृथिव्यां=वेदिलक्षणायां पृथिव्यां, वेदिरूप पृथिवीवर.

न्यसीदत्=नितरां सीदति.

ऋत्वियः=प्राप्तकालः, प्राप्तप्रदानसमयः.

मराठी अर्थ—जो जलाचा नप्ता आहे अथवा जो जलाचा वर्षाव न करणारा आहे (अपां नपात्=अपां नप्ता अथवा अपां न पातयिता), ज्याला हवि देण्याचा समय प्राप्त झाला आहे (ऋत्वियः=प्राप्तकालः, प्राप्तप्रदान-समयः) व जो यजमानाला संतुष्ट करितो अथवा जो यजमानाला अतिशय प्रिय आहे (प्रियः) असा जो [अग्नि] तो घरीं बाळगण्यास योग्य जीं गवादिक धनें त्यांसहवर्तमान (वसुभिः) स्वरोखर वेदीवर (पृथिव्यां) बसत आहे (न्यसीदत्), तर आतां त्या सह्याच्या ह्य० बलाच्या पुत्रास्तव (सहसः सूनवे) मी एक नवीन (नव्यसी) व ज्याच्या योगाने माझी पुष्कळ अभिवृद्धि होईल असा [एक] याग (धीति) [व] एक स्तवन (वाचो मर्ति) आरंभितो (प्रभरे).

ऋचा २ रीः—

जायमानः=अरणीभ्यां उत्पद्यमानः काष्ठेषु वा प्रादुर्भूतः सन्.
परमे=उत्कृष्टे.

व्योमनि=विविधरंक्षणवति वेदिदेशे.

मातरिश्वने=(१) अंतरिक्षसंचारिणे वायवे. वायुसंगात्प्रज्वलितः इत्यर्थः.

=(२) मातरि फलस्य निर्मातरि यज्ञे श्वसिति चेष्टते इति मातरिश्वा

यजमानः तदर्थम्.

ऋत्वा=ऋतुना कर्मणा, ज्वालनादिव्यापारेण.

समिधानस्य=इन्धनैः सम्यग्वर्धमानस्य.

मज्मना=बलवता. बलनाम एतत्.

शोचिः=प्रकाशः.

प्रारोचयत्=प्रकर्षेण अदीपयत्.

मराठी अर्थ—अरणीतून उत्पन्न झाल्याबरोबर तो [अग्नि] उत्कृष्ट (परमे) अशा वेदिदेशावर (व्योमनि), वायूस्तव अथवा या यजमानाकरितां (मातरिश्वने), प्रकट झाला (आविरभत्).

पुढील चरण दोन तऱ्हेने लावितां येतात.

१ मराठी अर्थ—इन्धनाने वर्धमान होणारा जो हा अग्नि त्याच्या (समिधानस्य अस्य) प्रकाशाने (शोचिः), अग्नीच्या प्रबल अशा (मज्मना= बलवता) ज्वालनादिव्यापारामुळे (ऋत्वा), यावापृथिवीस दीप्तिमान् करून टाकिले (प्रारोचयत्=प्रकर्षेण अदीपयत्).

२ मराठी अर्थ—प्रबल अशा (मज्मना) समिन्धनादिव्यापारामुळे (ऋत्वा) पेटणारा जो हा [अग्नि] त्याच्या (समिधानस्य) प्रकाशाने (शोचिः) यावापृथिवीस दीप्तिमान् करून टाकिले (प्रारोचयत्=प्रकर्षेण अदीपयत्.)

पहिल्या वेळीं पुढीलप्रमाणे अन्वय करावा—

समिधानस्य अस्य मज्जना कृत्वा [अस्य] शोचिः द्यावापृथिवी प्रारोचयत्.

दुसन्धा वेळीं पुढीलप्रमाणें अन्वय करावा--

मज्जना कृत्वा समिधानस्य अस्य शोचिः द्यावापृथिवी प्रारोचयत्. दुसरः प्रकार बरा दिसतो.

ऋचा ३ रीः—कठिण आहे.

त्वेपाः=दीप्तयः.

अजराः=जरारहिताः.

भानवः=रश्मयः.

सुसन्दृशः=सुष्टु सम्यक् द्रष्टारः, सर्वतो व्याप्ताः इत्यर्थः.

सुप्रतीकस्य=शोभनमुखस्य. हें अग्नीचें विशेषण आहे. ह्याचा अन्वय “ अस्य ” ह्या पदावरोबर.

सुद्युतः=सुष्टु सर्वतो द्योतमानाः.

भात्वक्षसः=(१) त्वक्ष इति बलनाम, भासमानबलाः इत्यर्थः. ह्या अर्थी ह्या पदाचा अन्वय “ भानवः ” ह्या पदावरोबर.

=(२) भा एव त्वक्षो बलं यस्य तादृशस्य आदित्यस्य.

अति अक्तुः-अक्तुरिति रत्रिनाम एतत्. द्वितीयार्थे प्रथमा. अक्तुं जगदञ्जकं नैशं तमः अति अतिक्रम्य इत्यर्थः.

न—हा दोन तःहेनें घेतां येतो.

(१) “ रेजन्ते ” ह्या क्रियापदावरोबर. न रेजन्ते=न कम्पते.

(२) अथवा “ न ” चा अर्थ “ इव ” असा करावा व त्याचा अन्वय “ सिन्धवः ” ह्या वरोबर करावा. सिन्धवः न=रश्मयः इव.

सिन्धवः=(१) स्यन्दमानाः सर्वत्र व्याप्तुवंतः. ह्या अर्थी हें विशेषण आहे.

=(२) रश्मयः. कोणाचे रश्मि ? तर भात्वक्षाचे ह्यणजे आदित्याचे.

अससन्तः= स्वव्यापारेषु अस्वपन्तः, अविरताः.

मराठी अर्थ—ह्याची (अस्य) दीप्ति (त्वेषाः) कधी कमी होणारी नाही. (अजराः=जरारहिताः).

ह्यापुढे ह्या ऋचेचे दोन अर्थ होतात.

१ मराठी अर्थ—जे सर्वव्यापी आहेत (सुसन्दशः=सुष्टु सम्यक् द्रष्टारः, सर्वतो व्याप्ताः इत्यर्थः), जे चोहोंकडे प्रकाशमान होत आहेत (सुद्युतः=सुष्टु सर्वतो द्योतमानाः), ज्यांचें बल अनुभवास येत आहे (भात्वक्षसः=भासमानबलाः), जे स्वव्यापाराचे ठायीं अगदी दक्ष आहेत (अससन्तः) [व ह्यणून] जे अगदी तरुण दिसतात (अजराः) असे जे ह्या शोभन अशा मुखानें युक्त असलेल्या (सुप्रतीकस्य) अग्नीचे रश्मि (भानवः), कीं जे अक्तु ह्य० तम त्याचें अतिक्रमण करून (अत्यक्तुः) प्रसृत होतात (सिन्धवः=स्यन्दमानाः सर्वत्र व्याप्नुवन्तः), ते मुळींच कंप पावत नाहीत. (न रेजन्ते=न कम्पन्ते.)

२ मराठी अर्थ—शोभन मुखानें युक्त अशा (सुप्रतीकस्य) ह्या (अस्य) अग्नीचे (अग्नेः) सर्वव्यापी (सुसन्दशः= सुष्टु सम्यक् द्रष्टारः, सर्वतो व्याप्ताः इत्यर्थः) [आणि] चोहोंकडे प्रकाशमान होणारे (सुद्युतः= सुष्टु सर्वतो द्योतमानाः) असे जे [हे] रश्मि (भानवः) ते, तेज हेंच आहे वल ज्याचें असा जो आदित्य त्याचे (भात्वक्षसः) रश्मि (सिन्धवः) ज्याप्रमाणें अक्तूला ह्य० अंधकाराला अतिक्रमून (अत्यक्तुः) दक्षतेनें आपला व्यापार करितात (अससन्तः) त्याप्रमाणें, अंधकाराला अतिक्रमून स्वकार्यांत दक्ष व ह्यणून अगदी तरुण असे दिसणारे होत्साते [सर्वत्र] प्रसृत होतात (रेजन्ते= कम्पन्ते, व्याप्नुवंति इत्यर्थः)

ऋचा ४ थो—

यं=यं अग्निं.

आईरिरे=आभिमुख्येन ईरितवन्तः स्थापितवन्तः.

भृगवः=भृगुगोत्रोत्पन्नाः.

विश्ववेदस=सर्वधनम्.

नाभा=उत्तरवेद्यां.

पृथिव्याः=वेद्याः.

भुवनस्य=भूतजातस्य.

मज्जना=बलेन [निमित्तेन].

गोभिः=स्तुतिभिः.

आहिनुहि=प्राप्नुहि.

स्वे दमे=स्वकीये गृहे.

वस्वः=वसुनः गवादिधनस्य.

वरुणः=वारकः आदित्यः.

राजति=ईश्वरो भवति. प्रदातुं इति शेषः.

मराठी अर्थ—सर्व धनाचा स्वामी (विश्ववेदसं) अशा ज्या [अ-
म्रीला] भृगूंना वेदीच्या नाभीच्या ठिकाणी (पृथिव्याः नाभा) ह्य० उत्तर
वेदीमध्ये, सर्व भूतांच्या बलाची मदत घेऊन (भुवनस्य मज्जना), स्थापन केले
(आ ईरिरे=आभिमुख्येन ईरितवन्तः स्थापितवन्तः) [आणि] आदित्या-
प्रमाणे (वरुणो न) ज्याची एकट्याची सर्व [गवादि] धनावर सत्ता आहे
(राजति) त्या अग्नीजवळ, त्याचे स्तवन करित करित (गोभिः=स्तुतिभिः),
त्याचे गृही (स्वे दमे=स्वकीये गृहे) ह्य० उत्तर वेदीचे ठायी, प्राप्त हो (आही-
नुह=प्राप्नुहि).

ऋचा ५ वीः--

वराह=वरणाय, निग्रहाय.

सृष्टा=[वैरिक्षयार्थं प्रबलेन] अभिसृष्टा.

दिव्या=दिवि भवा.

जम्भैः=दन्तैः, दन्तस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः.

तिगितैः=निशितैः, तीक्ष्णीभूतैः.

भर्वति=हिनस्ति (अस्मद्विरोधिनः).

वास्तविक पहातां जरी “ अत्ति ” आणि “ भर्वति ” ह्यांचा अर्थ एकच आहे तथापि त्यांमध्ये येथे कांहीं भेद कल्पिला पाहिजे. नाहीं तर पुनरुक्तीचा दोष होईल.

वना=वनानि, वृक्षसमूहान्.

न्यूञ्जन्ते=नितरां प्रसाधयति, दहतीत्यर्थः.)

१ मराठी अर्थ—वायूच्या (मरुतां) आवाजाचा (स्वनः), किंवा [शत्रुक्षयाकरितां एकाद्या बलवानानें] पाठविलेल्या सेनेचा, अथवा अन्तरिक्षांत चमकणाऱ्या (दिव्या) विजेचा (अशनिः) ज्याप्रमाणें (यथा) निग्रह करतां येत नाहीं त्याप्रमाणें ज्याचा निग्रह करतां येणें अशक्य आहे (न यो वराय) असा अग्नि [आपल्या] तीक्ष्ण (तिगितैः) व दांताप्रमाणें दिसणाऱ्या अशा ज्वालांनीं (जम्भैः), जसा एकदा वीर आपल्या शत्रूंचा विनाश करितो तद्वत्, आमच्या शत्रूंचें भक्षण करितो (अत्ति) [व] निर्दालन करितो (भर्वति). [आणखी, शिवाय] हा अग्नि वृक्षसमूहांना (वना) दग्ध करितो (न्यूञ्जते= नितरां प्रसाधयति, दहतीत्यर्थः).

ऋचा ६ वीः—

कुवित्=बहुवारं.

नः=अस्माकं.

उचथस्य=१ उक्थस्य स्तोत्रस्य.

=२ एतन्नामकस्य महर्षेः गोत्रप्रभवस्य. ह्याचा अन्वय “ नः ”

ह्या पदाबरोबर करावा. असा अन्वय करावा लागतो हें बरोबर नाहीं. ह्मणून पहिला अर्थ पसंत दिसतो.

वीः=कामयिता.

असत्=भवतु.

पहिल्या पंक्तीचे दोन अर्थ होतात. ते पुढें दिले आहेत. त्यापैकी पहिला विशेष चांगला दिसतो.

१ मराठी अर्थ—आमच्या स्तोत्राची (नः उचथस्य) अग्नि हा वारं-वार (कुवित्=बहुवारं) इच्छा करणारा (वीः=कामयिता) असो (असत्).

२ मराठी अर्थ—उचथ ऋषीच्या गोत्रांतील (उचथस्य) जे आह्मी स्यांची (नः) अग्नि हा वारंवार (कुवित्) आवड धरो (वीः असत्).

वसुः=वासयिता सर्वेषां, वसुस्थानीयो वा.

कुवित्=अतिप्रभूतम्.

वसुभिः=वासयितृभिर्धनैः.

कामम्=अत्यर्थं अभिमतं वा.

आवरत्=आवृणोतु, अभिमतप्रदानेन कामं निवर्तयतु इत्यर्थः.

मराठी अर्थ—ज्याच्या योगानें सर्वांना गृहें प्राप्त होतात किंवा जो वसुस्थानीय आहे (वसुः) असा हा [अग्नि] पुष्कळ (कुवित्) धन देऊन (वसुभिः) आमच्या इच्छा (कामं) नाहींशा करो (आवरत्); अथवा, हा [अग्नि] पुष्कळ (कुवित्) धन देऊन (वसुभिः) [धनानें, आमची] तृप्ति होईपर्यंत, (कामं) [आह्मांस] आवृत करो.

चोदः=अस्माकं कर्मसु प्रेरकः सन्.

कुवित्=बहु.

तुतुज्यात्=त्वरयतु, प्रेरयतु.

धियः=कर्माणि.

सातये=लाभाय.

मराठी अर्थ—आह्मांला आमच्या कर्मांच्या ठायीं प्रवृत्त करणारा (चोदः) [अग्नि], आह्मांला लाभ व्हावा ह्मणून (सातये), आमच्या कर्मांची (धियः) पुष्कळ (कुवित्) त्वरा करो (तुतुज्यात्=त्वरयतु प्रेरयतु वा) अणजे अग्नि आमच्याकडून आमचीं कर्मे त्वरेनें घडवो.

शुचिप्रतीकं=शोभनावयवं, शोभनज्वालं.

अया धिया=अनया स्तुतिरूपया प्रज्ञया.

गृणे=उच्चारयामि, स्तौमि इत्यर्थः.

मराठी अर्थ—उत्तम ज्वालारूपी शोभन अवयवांनीं युक्त जो [अग्नि] त्याची, [ह्या स्तोत्रानें (अया धिया), मीं स्तुति करितों (गृणे=उच्चारयामि स्तौमि इत्यर्थः)].

ऋचा ७ वीः—

घृतप्रतीकं=घृतोपक्रमं [आज्यैर्ह्यमानत्वात्]; यद्वा प्रतीकं अंगं, दीप्तज्वालं इत्यर्थः.

ऋतस्य=यज्ञस्य.

धूर्षदं=धुरिर्निर्वहणे सीदन्तं, यज्ञनिर्वाहकं.

मित्रं न=मित्रमिव.

समिधानः= इध्मैर्दीप्यमानः.

ऋञ्जते=प्रसाधयति.

मराठी अर्थ—[कुंडामध्ये] पेटत असलेला (समिधानः) [अग्नि] हा, एकाद्या मित्राला ज्याप्रमाणें भूषित करावें त्याप्रमाणें, अग्नीला—कीं ज्याचें ह्मण घृतानें करावें लागतें अथवा ज्याच्या ज्वाला प्रदीप्त झाल्या आहेत (घृतप्रतीकं= घृतोपक्रमं, यद्वा दीप्तज्वालं) व जो तुमच्या (वः) यज्ञाचा (ऋतस्य) निर्वाहक आहे ह्म० ज्याच्या योगानें तुमचा यज्ञ सिद्धीस जातो (धूर्षदं)—अशा अग्निनारायणाला भूषित करितो (ऋञ्जते).

इन्धानः=सम्यग्दीप्यमानः.

अक्रः=ज्वालासमिदादिभिराक्रान्तः, अन्यैरनुक्रान्तो वा.

विदथेषु=यज्ञेषु वेदयत्सु स्तोत्रेषु निमित्तभूतेषु.

दीद्यत्=स्वयं दीप्यमानः.

शुक्रवर्णां=शुभ्रवर्णां, निर्मलां.

उद्यंसते=उद्योयति एव.

ऊं—हा पूरणशब्द आहे.

धियं=प्रज्ञां यागादिविषयां.

मराठी अर्थ—दीप्यमान (इन्धानः), ज्वालांनीं आक्रान्त (अक्रः)

[व] यज्ञांमध्ये प्रज्वलित होणारा (विदथेषु दीद्यत्) जो हा [अग्नि] तो आमची [यज्ञयागादिविषयांची] बुद्धि (धियं) निर्मल (शुक्रवर्णां) करून उत्तेजित करितो (उद्यंसते=उद्योतयति एव).

ऋचा ८ त्रीः—

अप्रयुच्छन्=अस्मासु अप्रमाद्यन् .

अप्रयुच्छद्भिः=अप्रमाद्यद्भिः, अनवधानरहितैः.

शिवेभिः=मन्त्रकल्याणैः.

पायुभिः=रक्षणप्रकारैः.

शग्नैः=सुखकरैः.

अदब्देभिः=अर्हिसितैः.

अदृपितेभिः=केनचिदापि अपारिभूतैः.

इष्टे=सर्वैः एषणीय [अग्ने]. हें संबोधन आहे.

अनिमिषद्भिः=निमेषरहितैः, अनलसखभावैः.

परिपाहि=परितो रक्ष.

जाः=पुत्रपौत्रादीनपि; अथवा हैं विशेषण करून “ जायमानः सन् ” असा अर्थ करावा.

मराठी अर्थः—हे आमच्याकडे दुर्लक्ष्य न करण्याच्या अग्निदेवा (अप्र-युच्छन् अग्ने) ! अनवधानरहित (अप्रयुच्छद्भिः), कल्याणकारक (शि-वेभिः), व सुखकर अशा रक्षणप्रकारांनी (पायुभिः) आमचें रक्षण कर (नः पाहि). हे सर्वांना प्रिय अशा [अग्ने] (इष्टे=सर्वैः एषणीय) ! ज्यांना कोणालाही अडथळा आणतां यावयाचा नाही (अदब्देभिः=अर्हिसितैः), ज्यांची कोणालाही निन्दा करितां यावयाची नाही (अदपितेभिः=केनचिदपि अपरिभूतैः), व ज्यांमध्ये आळसाचें नांवही नाही (अनिमिषद्भिः) [अशा मार्गांनी] तूं आमच्या पुत्रपौत्रांचेही (नो जाः) सर्वत्र रक्षण कर (परिपाहि=परितो रक्ष).

अथवा, हे सर्वांना प्रिय अशा [अग्ने] ! आमच्याकडून दीप्त होत्साता (जाः= जायमानः, दीप्यमानः), ज्यांना कोणालाही अडथळा आणतां याव-याचा नाही (अदब्देभिः) इ० इ० [मार्गांनी], तूं आमचें सर्वत्र रक्षण कर (परिपाहि).

पहिला अर्थ विशेष चांगला आहे.

मंडल ? सूक्त ? ?५.

(पीटर० नं० ३)

ऋचा ४ थीः—

तत, तत्—ह्यांचा संबंध देवत्व व महित्व ह्यांबरोबर आहे. हीं सर्वनामें आहेत.

तच्छ्रुतेर्यच्छ्रद्धाध्याहारः. ह्या ‘ तत् ’ वरून पुढील ओळीत ‘ यत् ’ हें अध्याहृत ध्यावें लागतें.

सूर्यस्य=सर्वप्रेरकस्य आदित्यस्य.

देवत्वं=ईश्वरत्वं, स्वातंत्र्यमिति यावत्, सत्ता, सामर्थ्यं.

महित्वं=माहात्म्यं.

मध्या=मध्ये.

कर्तोः=कर्मनाम एतत्; [कृष्यादिलक्षणस्य] कर्मणः.

मध्या कर्तोः=प्रारब्धापरिसमाप्तस्य कृष्यादिलक्षणस्य कर्मणः मध्ये, अपरिसमाप्ते एव तस्मिन्कर्मणि, शेतं नांगरणं इत्यादि काम समाप्त झालें नाहीं तोंच.

विततं=विस्तीर्णं स्वकीयं रश्मिजालं, आपलें विस्तीर्णं रश्मिजालं. रश्मिजालं हें अध्याहृतं घेतलें पाहिजे.

संजभार=[अस्माल्लोकात् स्वात्मनि] उपसंहरति, आंवरून घेतो.

विततं संजभार—ह्याचे दोन अर्थ संभवतात. (१) [सूर्य] आपलें विस्तीर्णं असें रश्मिजालं आंवरून घेतो, अथवा, [कृष्यादि कर्म करणारा मनुष्य] आपलें आरंभिलेलें काम बंद ठेवतो.

ईदृशं स्वातंत्र्यं महिमा च कस्यास्ति? न कस्यापि [सूर्यं विना].

यदा इत्=यस्मिन् एव काले. इदित्यवधारणे.

अयुक्त—ह्या क्रियापदाचे दोन अर्थ होऊं शकतात. ते असे—

(१) [अन्यत्र] संयुक्तान् करोति.

(२) यद्वा युजिः केवलोपि विपूर्वो द्रष्टव्यः, अमुञ्चत; युज् धातूला येथे जरी मुळांमध्ये उपसर्ग नाही तथापि त्याला 'वि' हा उपसर्ग आहे अशी कल्पना करावी, व अशा रीतीने ह्या क्रियापदाचा अर्थ 'सोडले' असा करावा.

हरितः=(१) रसहरणशीलान् स्वरश्मीन्.

=(२) हरिद्वर्णान् अश्वान्वा.

सधस्थात्=(१) सहस्थानादस्मात्पार्थिवात् लोकात्.

=(२) सह तिष्ठन्ति अस्मिन्निति सधस्थो रथः तस्मात्.

यदेदयुक्त हरितः सधस्थात्=(१) ज्या वेळीं सूर्य हा आपले रश्मि-
अथवा आपले अश्व ह्या मृत्युलोकापासून [आंवरून घेऊन] अन्यत्र नेतो,
अथवा,

=(२) ज्या वेळीं सूर्य हा आपले अश्व रथापासून सोडतो.

आत्=अनंतरमेव.

वासः=(१) आच्छादयितृ तमः.

=(२) यद्वा वासरं, अहः, दिवस. हा अर्थ घेतला असतां
'सर्वस्मात् लोकात् अपनीय' हें ह्या शब्दापुढे अध्याहृत घेऊन शिवाय 'तनुते'
ह्या क्रियापदाकरितां 'तमः' हें कर्मही अध्याहृत घेतलें पाहिजे.

तनुते=विस्तारयति.

सिमस्मै—सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः. सप्तम्यर्थे चतुर्थी. सर्वस्मिन्
[लोके] इत्यर्थः. सिमस्मै ह्याचा अर्थ सर्व [जगा] मध्ये असा आहे.

१ मराठी अर्थ—तेंच सूर्याचें सामर्थ्य (देवत्वं) [आणि] तोच
[सूर्याचा] मोठेपणा (महित्वं) ह्य० तीच सूर्याच्या सामर्थ्याची आणि मोठे-
पणाची खूण [कीं कृष्यादिक] कर्म चालू असतांनाच (मध्या कर्तोः) [सूर्य
हा आपला] विस्तीर्ण [असा रश्मिसमुदाय] आंवरून घेतो (संजभार).
अथवा,

२ मराठी अर्थ—तेंच सूर्याचें सामर्थ्य (देवत्वं) [आणि] तोच
[सूर्याचा मोठेपणा (महित्वं)] [कीं आपलें कृष्यादिक] कर्म समाप्त झालें
नाहीं तोंच (मध्या कर्तोः) [तें आपलें] आरंभिलेलें [काम मनुष्य] बंद
ठेवितो (संजभार).

तिसन्या चरणाचा मराठी अर्थ—

(१) ज्या वेळेस (यदेत्) [सूर्य हा आपले] रश्मि अथवा [आपले] अश्व (हरितः), [ह्या] पृथिवीपासून (सधस्थात्) [आंवरून धेऊन, अन्यत्र] नेतो (अयुक्त),

(२) ज्या वेळेस (यदेत्) [सूर्य हा आपले] अश्व (हरितः), रथापासून (सधस्थात्), मोकळे करितो (अयुक्त= अमुञ्चत्),

चवथ्या चरणाचा मराठी अर्थ—

(१) त्याच वेळीं (आत्) [ह्या] जगामध्ये (सिमस्मै=सर्वस्मिन् लोके) रात्र ही अंधकार (वासः) पसरिते (तनुते).

(२) त्याच वेळीं (आत्) [येथून] दिवसाला (वासः= वासरं, अहः) [घालवून देऊन] रात्र ही [ह्या] सर्व जगभर (सिमस्मै=सर्वस्मिन् लोके) [अंधकार] पसरिते.

ऋचा ५ वीः—

तत्=तदानीं, उदयसमये.

मित्रस्य वरुणस्य=एतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जगतः, मित्र आणि वरुण ह्यांनीं उपलक्षित ह्यं० सूचित केलेलें जें सर्व जग त्याच्या.

अभिचक्षे=आभिमुख्येन दर्शनाय.

सूर्यः=सर्वस्य प्रेरकः सविता.

रूपं=सर्वस्य निरूपकं प्रकाशकं तेजः, सर्व वस्तूंना प्रकाशित करणारें असें तेज.

कृणुते=कृणोति, करतो, प्रकट करतो.

द्योः=नभसः

उपस्थे=उपस्थाने, मध्ये.

द्यौरुपस्थे=आकाशामध्ये.

पहिल्या दोन चरणांचा मराठी अर्थ—मित्र आणि वरुण ह्यांवरून सूचित झालेलें जें सर्व जग [त्याचें अंधत्व जाऊन] त्याची दर्शनशक्ति चांगली जागृत व्हावी ह्मणून (मित्रस्य वरुणस्य अभिचक्षे), सूर्य हा, उदयाचे समर्थी (तत्), [आपलें] तेज (रूप), आकाशाच्या मध्यभागी (द्यौरुपस्थे), प्रकट करितो (कृणुते).

अनन्तं=अवसानरहितं, ज्याची इयत्ता करितां यावयाची नाहीं असें.

अन्यत्=तमसो विलक्षणं तेजः. “अन्यत्” ह्मणजे “निराळें”. सूर्योदयासंबंधानें येथें बोलावयाचें असल्यामुळें येथें “निराळें” ह्म० “तमा-हून निराळें” ह्म० “तेज” असा अर्थ केला पाहिजे.

रुशत्=दीप्यमानं, श्वेतवर्णं.

अस्य=अस्य सूर्यस्य, ह्याचा अन्वय “हरितः” ह्याबरोबर.

पाजः—बलनामैतत्. पाति रक्षतीति पाजो बलम्. “बलयुक्तं,” “अतिबलस्यापि नैशस्य तमसो निवारणे समर्थं” इत्यर्थः. “पाजः” हा शब्द “बलयुक्त” ह्या अर्थी घेऊन त्याचा विशेषणाच्या नात्यानें “अन्यत्” ह्याशीं अन्वय केला पाहिजे.

कृष्णं=कृष्णवर्णं. ह्याचा दुसऱ्या “अन्यत्” बरोबर संबंध आहे.

अन्यत्=तमः. ह्या अन्यत्” शब्दाचा अर्थ, पूर्वीच्याच तत्त्वाप्रमाणें, “तमः” असा करावा.

हरितः=रसहरणशीलाः रश्मयः, हरिद्वर्णाः अश्वः वा.

संभरन्ति=निष्पादयन्ति, कुर्वन्ति.

शेवटच्या दोन चरणांचा अन्वय—अस्य हरितः अनन्तं रुशत् पाजः अन्यत् [अहनि स्वकीयागमनेन] संभरन्ति, कृष्णं अन्यत् [रात्रौ स्वकीया-पगमनेन] संभरन्ति.

शेवटच्या दोन चरणांचा मराठी अर्थ—ह्या [सूर्याचे] रश्मि अथवा अश्व [दिवसां आपल्या आगमनानें] अन्तरहित, देदीप्यमान [आणि] तमाचें निवारण करण्यास समर्थ (अनन्तं, रुशत्, पाजः) असें तेज (अन्यत्) उत्पन्न करितात [आणि रात्रीं आपल्या निर्गमनानें] काळाकृष्ट (कृष्ण) असा अंधकार (अन्यत्) उत्पन्न करितात (संभरन्ति).

ऋचा ६ वीः—

अद्य=अस्मिन्काले.

देवाः=द्योतमानाः सूर्यरश्मयः.

उदिता=उदितौ, उदये सति, उदय झाल्यावर. सप्तमी. ह्याच्यापुढें “ इतस्ततः प्रसरन्तो यूयं ” हें अध्याहृत.

सूर्यस्य—ह्या षष्ठीचा अन्वय “ उदिता ” ह्या पदावरोवर. “ सूर्यस्य उदिता.”

निः—हा उपसर्ग ह्या चरणामध्ये दोन वेळां आला आहे. दोन्ही वेळां हा “ पिपृत ” ह्या क्रियापदावरोवर घ्यावयाचा आहे. “ निरंहस ” आणि विशेषतः “ निरवद्यात् ” ह्या पदद्वयाचा ध्वनि, संस्कृत ग्रंथांतून नेहमीं आढळणारा शब्द जो “ अनवद्य ” ह्यासारखा परिचिसता भासतो व त्यावरून “ निरवद्य ” हा एकच शब्द आहे असा भ्रम होण्याचा येथें फार संभव असतो. तसा भ्रम होऊं देऊं नये.

अंहसः=पापात्.

निष्पिपृत=निष्कृष्य पालयत. पृ पालनपूरणयोः, पृ इत्येके.

अवद्यात्—हें अंहाचें विशेषण.

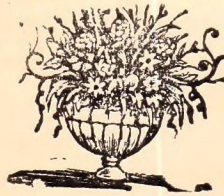
तत् नः=यत् इदं अस्माभिः उक्तं तत् अस्मदीयं, जें आह्मी वचन बोललों त्या आमच्या वचनाला.

मामहन्तां=पूजयन्तु, अनुमन्यन्ताम्, रक्षन्तु इति यावत्.

आदितिः=अखण्डनीया अदीना वा देवमाता. “अदिति” हें देवांच्या मातेचें नांव आहे.

सिन्धुः=स्यन्दनशीला उदकाभिमानिनी देवता.

मराठी अर्थ—हे तेजःपुंज सूर्यरश्मीनो (देवाः) ! सूर्याचा उदय झाला असतां (सूर्यस्य उदिता) [इतस्ततः पसरणारे तुङ्घी], उच्चारण्याससुद्धां लज्जास्पद असें जें [आमचें] पातक त्या पातकापासून (अवद्यात् अंहसः) [आह्वांला] सोडवून, [आमचें] पालन करा (निधिपृत्त). [जें आह्मी मागणें मागितलें] त्या (तत्) [आमच्या मागण्याला], मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु आणि (उत) पृथिवीलोक व द्युलोक ह्या दोन लोकांच्या देवता—अशा सर्व देवता अनुमोदन देवोत (मामहन्तां).

खालील कोष्टकावरून निरनिराळ्या मंडलांतील सूक्तों व डा० पीटर्सनचे अनुक्रम नंबर ह्यांतील संबंध ध्यानांत येईल.

मंडल, सूक्त	=	पीटर नं.	मंडल, सूक्त	=	पीटर नं.
१. १९	=	१	७. २८	=	१८
१. २५	=	२	७. ४९	=	१९
१. ११५	=	३	७. ५४	=	२०
१. १४३	=	४	७. ६८	=	२३
१. १५४	=	५	७. ७५	=	२२
२. १२	=	६	७. ८३	=	२३
३. ५९	=	७	७. ८६	=	२४
३. ६१	=	८	७. ८८	=	२५
४. ४६	=	९	७. ८९	=	२६
४. ५४	=	१०	७. १०२	=	२७
५. २६	=	११	८. ३०	=	२८
५. ८३	=	१२	१०. १४	=	२९
६. ५३	=	१३	१०. ९०	=	३०
६. ५४	=	१४	१०. ११९	=	३१
६. ५५	=	१५	१०. १२१	=	३२
६. ५६	=	१६	१०. १२५	=	३३
६. ५७	=	१७	१०. १६८	=	३४

देवतांचें स्वभाववर्णन.

१ अग्नि.

१. १९ नहि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः;

१. १४३ सहस्रः सूतवेः अपां नपात्; यः वसुभिः पृथिव्यां न्यसीदत्; होता; स जायमानः परमे व्योमनि आविरग्निरभवत् मातरिश्वने; अस्य त्वेषा अजरा अस्य भानवः सुसन्दृशः सुप्रतीकस्य सुद्युतः; यमेरिरे भृगवो विश्ववेदसं नाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्जना; य एको वस्वो वरुणो न राजति; न यो वराय मरुतामिव स्वनः; अग्निर्जम्भैस्तिगितैरस्ति; स वना न्यृजते; वृतप्रतीकं व क्रतस्य धूर्षदं;

५. २६ अग्ने पावकः; आ देवान्वक्षि यक्षि च; अग्ने धर्माणि पुष्यासि; देवानां दूतः; अग्निं जातवेदसं; यविष्ठयं; ऋत्विजं.

२ अब्देवी,

अथवा जलदेवता.

७. ४९ पुनाना यन्त्वानिविशमानाः; इन्द्रो या वज्री वृषभो रराद; याः शुचयः पावकाः; यासां राजा वरुणो याति मध्यं सत्यानृते अवपश्यञ्जनानां; यासु राजा वरुणो यासु सोमो विश्वे देवा यासूर्जं मदन्ति; वैश्वानरो यास्वग्निः प्रविष्टः.

३ अश्विन.

७. ६८ शुभ्रा; स्वश्वा; दत्ता; प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुः; प्र वां रथो मनोजवा इयार्ते िरो रजांस्यश्विना शतोतिः; सूर्यावसू; न्यत्रये महिष्वन्तं युयोत्तं; उत लद्वां जुरते अश्विना भूत्, च्यवानाय प्रतीसं हविर्दे, अवि यद्वर्ष इतऊ-

ति धत्थः; उत त्वं भुज्युमाश्विना सखायो, मध्ये जहुदुरेवासः समुद्रे, निरीं पर्वत् ;
 वृकाय चिज्जसमानाय शक्तम्, उत श्रुतं शयवे ह्यमाना; यावद्भ्यामपिन्वत्
 अपो न स्तर्यं चित्.

४ इन्द्र.

२. १२ यो जात एव प्रथमो मनस्वान्, देवो दवान्कतुना पयभूषत् ; यस्य
 शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां; नृम्णस्य मद्वा; यः पृथिवीं व्यथमानां अदंहत्; यः प-
 र्वतान् प्रकुपितान् अरम्णात्; यो अन्तरिक्षं विममे; यो द्यामस्तभ्रात्; यो हत्वा
 अहिं अरिणात्सप्त सिन्धून्; यो गा उदाजदपथा वल्स्य; यो अश्मनोरन्तरग्नि
 जजान; यो दासं वर्णं अधरं गुहाकः; यो रध्रस्य चोदिता यः कृशस्य, यो
 ब्रह्मणो नायमानस्य कीरेः; युक्तग्राव्णः योऽविता; यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य
 गावः, यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथासः; यः सूर्यं यः उपसं जजान; यं क्र-
 न्दसी संयती विद्वयेते, परेऽवरे उभया अमित्राः; यस्मान्न ऋते विजयन्ते ज-
 नासः; यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव; यो अच्युतच्युत्; यः शश्वतो मध्येनो दधा-
 नानमन्यमानान् शर्वा जघान; यः शर्धते नानुददाति शृध्यां; यो दस्योर्हन्ता;
 यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं, चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविन्दत्; यो रौहिणमस्फुरद्वज्र-
 बाहुर्धामारोहन्तं; शुष्माच्चिदस्य पर्वता भयन्ते; यः सोमपाः; यस्य ब्रह्म वर्धनं
 यस्य सोमः, येस्येदं राधः; दुध्नः;

७. २८ विश्वे चिद्धि त्वा विहवन्त मर्ताः; आ यद्वज्रं दधिषे हस्त उग्र घोरः
 सन् क्रत्वा जनिष्ठा आशाब्हः; तव प्रणीतीन्द्र जोहुवानान्, सं यन्नन्न रोदसी नि-
 नेथ, महे क्षत्राय शवसे हि जज्ञे; महो रायो राधसो यद्दन्नः; यो अर्चतो ब्रह्म-
 कृतिमविष्ठः;

१०. ११९ इति वा इति मे मनो गामश्वं सनुयामिति, कुवित्सोमस्यापामिति;
 उप मा मतिरस्थित वाश्रा पुत्रभिव प्रियं; अहं तष्टव वन्धुरं पर्यचामि हृदा मर्तिं;
 नहि मे आक्षिपच्चन अच्छांतसुः पंच कृष्टयः; नहि मे रोदसी उभे अन्यं पक्षं

चन प्रति; हन्ताहं पृथिवीभिमां निदधानीह वेह वा; ओषमित्पृथिवीमहं जंचना-
नीह वेह वा; दिवि मे अन्यः पक्षः अधो अन्यमचीकृषं; अहमस्मि महामहः अ-
भिनभ्यमुदीषितः; गृहो याम्यरंकृतो देवेभ्यो हव्यवाहनः.

५ इन्द्र व पूषा.

६. ५७ सोममन्य उपासदत् पातवे चन्वोः सुतं, करम्भमन्य इच्छति; अजा
अन्यस्य वह्नयः हरी अन्यस्य संभृता; यदिन्द्रो अनयद्रितः महीरपो वृषन्तमः,
तत्र पूषाभवत्सचा.

६ इन्द्र व वायु.

४. ४६ आ वां सहस्रं हरयः इन्द्रवायू अभि प्रयः वहन्तु सोमपीतये; रथं हि-
रण्यवन्धुरं आ हि स्थाथः दिविस्पृशं; रथेन पृथुपाजसा दाश्रांसं उपगच्छतम्.

७ उषस्.

३. ६१ उषो वाजेन वाजिनि; प्रचेताः ; मघोनि; पुराणी युवतिः; पुरन्धिः ;
अनु व्रतं चरति; विश्ववारे; अमर्त्या; चन्द्ररथा; सूनृता ईरयन्ती; आ त्वा वह-
न्तु सुयमासो अश्वाः, हिरण्यवर्णा पृथुपाजसो ये; ऊर्ध्वा तिष्ठसि अमृतस्य केतुः;
समानमर्थं चरणीयमाना; अव स्यूमेव चिन्वती; स्वस्तरस्य पत्नी; स्वर्जनन्ती; सु-
भगा; सुदंसा; मधुधाः; प्ररोचना रुरुचे रण्वसंष्टक; ऋतावरी; मही मित्रस्य व-
रुणस्य माया, चन्द्रेव भानुं विदधे पुरुता;

७.७५दिविजाः; अप द्रुहः तम आवः अजुष्टं; अंगिरस्तमा पथ्या अर्जांगः; एते
व्ये भानवो दर्शतायाः चित्रा उषसो अमृतास आगुः; जनयन्तो दैव्यानि व्रतानि;
एषा स्या युजाना पराकात् पंच क्षितीः परि सद्यो जिगाति अभिपश्यन्ती वयु-
ना जनानां; दिवो दुहिता; भुवनस्य पत्नी सूर्यस्य योषा; राय ईशे वसूनां; ऋषि-
ष्टुता; जरयन्ती; प्रति द्युतानां अरुषासः अश्वाः चित्रा अदृशन् उषसं वहन्तः;
याति शुभ्रा विश्वपिशा रथेन; दधाति रत्नं विधत्ते जनाय; सत्या सखेभिर्महती
महद्भिः; देवी देवेभिर्यजता यजत्रैः; दददुस्त्रियाणां; प्रति गावः उषसं वावशन्त.

८ पर्जन्य.

५. ८३ तवसं; कतिकदत्; वृषभः; जीरदानुः; रेतो दधाति ओषधीषु गर्भं; वि वृक्षान् हन्ति; उत हन्ति रक्षसः; विश्वं विभाय भुवनं महावधात्. उत अनागा ईषते वृष्ण्यावतः यत्पर्जन्यः स्तनयन्हन्ति दुष्कृतः; आविर्दूतान्कृणुते वृष्ण्यान्; प्र वाताः वान्ति पतयन्ति विद्युतः; उदोषधीर्जिहते पिन्वते स्वः; इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते, यत्पर्जन्यः पृथिवीं रेतसावति; यस्य व्रते पथिवी ननमीति; यस्य व्रते शकवज्जर्भुरीति; उदन्वता परिदीया रथेन; समा भवन्तु उद्वतो निपादाः; स्यन्दन्तां कुल्याः विषिताः पुरस्तात्; सुप्रपाणं भवत्वद्ग्याभ्यः; अकर्धन्वान्यत्येतवा उ;

७. १०२ दिवस्पुत्राय; यो गर्भमोषधीनां गवां कृणोत्यर्वातां, पर्जन्यः पुरुषीणां.

९ पुरुष.

१०, ९० “ सहस्रशीर्षा पुरुषः ” असा ह्या सूक्ताचा आरंभ आहे. ह्या सूक्तामध्ये जगदुत्पत्तीचें वर्णन दिलेले आहे. पुरुषापामून तर सर्व जगच उत्पन्न झालेले आहे; शिवाय पुरुषाचें वर्णन करण्याचा ह्या सूक्ताचा उद्देश दिसत नसून जगदुत्पत्तीचेंच वर्णन करण्याचा ह्याचा मुख्य उद्देश दिसतो.

१० पूषन्.

६, ५३ पथस्पते; आघृणे; अदित्सन्तं चिदाघृणे पूषन्दानाय चोदय; पणेश्चिद्विम्रदा मनः; वि पथो वाजसातये चिनुहि; कवे; यां पूषन् ब्रह्मचोदनी, आरां विभार्षि आघृणे, तथा समस्य हृदयं, आरिख किकेरा कृणु; या ते अष्टा गोओपशा आघृणे पशुसाधनी;

६, ५४ सं पूषन्विदुषा नय यो अंजसानुशासति, य एवेदमिति ब्रवत्; पूष्णश्चक्रं न रिष्याति न कोशोऽवपद्यते, नो अस्य व्यथते पविः; यो अस्मै हविषा-विधन्न तं पूषापि मृष्यते, प्रथमो विन्दते वसु; पूषन्ननु प्र गा इहि यजमानस्य सुन्वतः; इर्यं; अनष्टवेदसं; ईशानं; पुनर्नो नष्टमाजतु;

६. ५५ विमुचो नपात्; रथीर्ऋतस्य नो भवः; रथीतमं; कपर्दिनम्; रायो धारासि; वसो राशिः (असि); अजाश्व; धीवतोधीवतः सखा; वाजिनं; स्वसुर्यो जार उच्यते; मातुर्दिधिषुं; भ्राता इन्द्रस्य;

६. ५६ य एनमादिदेशति करम्भादिति पूषणं, न तेन देव आदिशे; उत घास रथीतमः सख्या सत्पतिर्युजा इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते; उतादः परुषे गवि सूरश्चक्रं हिरण्यं न्यैरयद्रथीतमः; पुरुष्टुत; दस्र; मन्तुमः; आ ते स्वस्तिमीमहे आरेअवां उपावसुं.

११ प्रजापति.

१०. १२१. हिरण्यगर्भः समवर्तताग्ने; भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्; स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां; य आत्मदा बलदाः; यस्य विश्वे उपासते प्रशिषं यस्य देवाः; यस्य छाथामृतं यस्य मृत्युः; य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः; यस्येमे हिमवन्तो महित्वा, यस्य समुद्रं रसया सहाहुः, यस्येमाः प्रदिशो यस्य बाहू; येन द्यौर्ह्यग्रा पृथिवी च दृक्का, येन स्वः स्तभितं येन नाकः, यो अंतरिक्षे रजसो विमानः; यत्राधि सूर उदितो विभाति; आपो ह यद्बृहतीर्विश्वमायन्, गर्भं दधाना जनयन्तीरग्निं, ततो देवानां समवर्ततासुरेकः; यश्चिदापो महिना पर्यपश्यत्, दक्षं दधाना जनयन्तीर्यज्ञं; यो देवेष्वधि देव एक आसीत्; सत्यधर्मा; यश्चापश्चन्द्रा बृहतीर्जिजान; प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव.

१२ मरुद्गण.

१. १९ ये महो रजसो विदुः विश्वे देवासः; अदुहः; ये उग्रा अर्कमानृचुः; अनाधृष्टासः ओजसा; ये शुभ्राः; घोरवर्षसः; सुक्षत्रासः; रिशादसः; ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आसते; य ईखयन्ति पर्वतात् तिरः समुद्रमर्णवं; आ ये तन्वन्ति राशिभिः तिरः समुद्रमोजसा.

१३ मित्र.

३. ५९ मित्रो जनान्यातयति बुवाणः; मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्यां; मित्रः

कृष्ठीरनिमिषाभिचष्टे, न हन्यते न जीयते त्वोतो, नैनमंहो अश्रोति अंतितो न दूरात्; नमस्यः; सुशेवः; राजा; सुक्षत्रः; वेधाः; यज्ञियस्य; पन्यतमाय; चर्षणीधृतः; आभि यो महिना दिवं मित्रो बभूव सप्रथाः, अभि श्रवोभिः पृथिवीं; अभिष्टिशवसे; स देवान्विश्वान्विभर्ति; मित्रो देवेषु आयुषु जनाय वृक्तवर्हिषे, इष इष्टवता अकः.

१४ मित्र व वरुण.

७. ८३ हवनश्रुता; इन्द्रावरुणा वधनाभिरप्रति; भेदं वन्वन्ता प्र सुदासमावर्त; ब्रह्माण्येषां शृणुतं हवीमनि, सत्या तृत्सूतामभवत्पुरोहितिः; युवं हि वस्वः उभयस्य राजथः; दश राजानः समिता अयज्यवः, सुदासमिन्द्रावरुणा न युयुधुः; श्विखंचो यत्र नमसा कपर्दिनः; धिया धीवन्तः असपन्त तृत्सवः; वृत्राण्यन्यः समिथेषु जिघ्रते, व्रतान्यन्यो अभिरक्षते सदा.

१५ यम.

ह्या सूक्ताचे पोटांत, कांहीं ऋचा, पितर, अथर्व, भृगु ह्यांना उद्देशून आहेत; कांहीं पितरांना उद्देशून आहेत; कांहीं सारमेय नामक श्वानांना उद्देशून आहेत व कांहीं खुद्द यमालाच उद्देशून आहेत.

१०. १४ पितर, अथर्व इ०—

मातली कव्यैर्यमो अंगिरोभिः, बृहस्पतिर्ऋक्भिर्वावृधानः; यांश्च देवा वावृधुयै च देवान्स्वाहान्ये स्वधयान्ये मदन्ति; अंगिरोभिरागहि यज्ञियेभिः, यम वैरूपैरिह मादयस्व; अंगिरसो नः पितरो नवगवाः, अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः; यज्ञियानां.

पितर—

प्रेहि प्रेहि पथिभिः पूर्यैभिः, यत्रा नः पूर्वे पितरः परेयुः; संगच्छस्व पि-

तृभिः; अपेत वीत वि च सर्पतातोऽस्मा एते पितरो लोकमक्रन्; यमेन ये सध-
मादं मदन्ति; सुविदत्रान्.

सारमेयनामक श्वान—

अतिद्रव सारमेयौ श्वानौ चतुरक्षौ शबलौ साधुना पथा; यौ ते श्वानौ यम
रक्षितारौ, चतुरक्षौ पथिरक्षौ वृचक्षसौ, ताभ्यामेनं परिदेहि राजन्; उरुणसौ;
असुतृपा; उदुम्बलौ; यमस्य दूतौ; चरतो जनाँ अनु; तावस्मभ्यं दृशये सूर्याय
पुनर्दातामसुमद्येह भद्रं.

यम—

परेयिवांसं प्रवतो महीरनु; बहुभ्यः पन्थामनुपस्पशानं; वैवस्वतं; संगमनं ज-
नानां; राजानं; यमो नो गातुं प्रथमो विवेद; नैषा गव्यूतिरपभर्तवा उ; यमो अं-
गिरोभिर्वावृधानः; अंगिरोभिः पितृभिः संविदानः; अहोभिरद्विरक्तुभिर्व्यक्तं
यमो ददाखवसानमस्मै; यौ ते श्वानौ यम रक्षितारौ, ताभ्यामेनं परिदेहि राजन्;
अग्निदूतः; त्रिकदुकेभिः पतति षळ्वीरेकमित् बृहत्.

१६ वरुण.

१. २५ हृणानस्य ; क्षत्रश्रियं; नरं; उरुचक्षसं; तदित्समानमाशाते वेनन्ता
न प्रयुच्छतः वेदा यो वीनां पदमन्तरिक्षेण पततां, वेद नावः समुद्रियः; वेद मा-
सो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः, वेदा य उपजायते; वेद वातस्य वर्तनिं; वेदा ये
अध्यासते; निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा, साम्राज्याय सुक्रतुः; स नो वि-
श्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपथा करत्; बिभ्रद्द्रापिं हिरण्यं वरुणो वस्त निर्णिजं; न
यं दिप्सन्ति दिप्सवः न दुह्वाणो जनानां, न देवमभिमातयः; उत यो मानुषेष्वा य-
शश्चेक असाम्या, अस्माकमुदरेष्वा; विश्वदर्शतं; त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गमश्च
राजसि; उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत, अवाधमानि जीवसे;

७. ८६ धीरा त्वस्य महिना जनूंषि, वियस्तस्तंभ रोदसो चिदुर्वी, प्र नाकं

ऋष्वं नुनुदे बृहन्तं, द्विता नक्षत्रं प्रथच्च भूम; समानमिन्मे कवयश्चिदाहुरयं ह
तुभ्यं वरुणा हणीते; मीळुहृषे; भूर्णये; कवितरः; स्वधावः;

७. ८८ य ईमर्वाचं करते यजत्रं सहत्वामघं वृषणं बृहन्तं; बृहन्तं मानं वरुण
स्वधावः सहस्वदारं जगमा गृहं ते; याक्षिरः; विप्रः;

७. ८९ मो षु वरुण मन्मयं गृहं राजन्नहं गमम्; अद्रिवः (संवो०); समह;
शुचे; सुक्षत्र.

१७ वाक्.

१०. १२५ अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि, अहमादित्यैरुत विश्वदेवैः; अहं मित्रा-
वरुणा उभा विभर्मि, अहमिन्द्राग्नी अहमश्विनोभा, अहं सोममाहनसं विभर्मि,
अहं त्वष्टारमुत पूषणं भगं; अहं दधाभि द्रविणं हविष्मते सुप्राव्ये यजमानाय सु-
न्वते; अहं राष्ट्रिः; संगमनी वसूनां; चिकितुषी, प्रथमा यज्ञिथानां; तां मा देवा
व्यदधुः पुरुत्रा भूरिस्थात्रां भूर्यात्रेशयन्तीं; मया सो अन्नमत्ति यो विपश्यति, यः
प्राणिति य ईं शृणोत्युक्तं; अमन्तवो मां त उपज्ञियन्ति; यं कामये तं तमुग्रं कृ-
णोमि, तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेयां; अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्माद्विषे शरवे हं.
तवा उ; अहं जनाय समदं कृणोमि; अहं द्यात्रा पृथिवी आविवेश; अहं सुवे
पितरमस्य मूर्धन्; मम योनिरप्स्वन्तः समुद्रे; अहमेव वात इव प्रवाम्यारभमाणा
भुवनानि विश्वा; परो दिवा पर एना पृथिव्या, एतावती महिना संवभूव.

१८ वायु.

४. ४६ अग्रं पित्रा मधूनां सुतं वायो दिविष्टिषु, त्वं हि पूर्वा आसि;

१०. १६८ रुजन्नेति स्तनयन्नस्य घोषः; दिविस्पृग्याति अरुणानि कृण्वन्; उ-
तो एति पृथिव्या रेणुमस्यन्; सं प्रेरते अनु वातस्य विष्टाः; ऐनं गच्छन्ति समनं
न योषाः ताभिः सयुकु सरथं देव ईयते; अस्य विश्वस्य भुवनस्य राजा; अंतरि-
क्षे पथिभिरीयमानः, न निविशते कतमच्चनाहः; अपां सखा; प्रथमजाः; ऋता-

क्रा; क खिज्जातः कृत आवभूव; आत्मा देवानां; भुवनस्य गर्भः; यथावशं चर-
ति देव एषः; घोषा इदस्य शृण्विरे, न रूपं.

१९ वास्तोष्पति.

७. ५४ स्वावेशो अनमीवो भवा नः; शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे; वा-
स्तोष्पते प्रतरणो न एधि; पितेव पुत्रान्प्रति नो जुषस्व; वास्तोष्पते शग्मया
संसदा ते, सक्षीमहि रण्वया गातुमत्या.

२० विश्वे देवाः (सर्व देव).

८. ३० नहि वो अस्ति अर्भको देवासो न कुमारकः, विश्वे सतोमहान्त इत्;
रिशादसः; त्रयश्च त्रिशच्च; यज्ञियासः; वैश्वानराः.

२१ विष्णु.

१. १५४ यः पार्थिवानि विममे रजांसि; यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं; वि-
घ्नक्रमाणः त्रेधा; उरुगायः; यस्योहषु त्रिषु विक्रमणेषु, अधिक्रियन्ति भुवनानि
विश्वा; गिरिक्षिते; वृष्णे; यस्य त्री पूर्णा मधुना पदान्यक्षायमाणा स्वधया म-
दन्ति; य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा; तदस्य प्रियम-
भि पाथो अश्यां नरो यत्र देवयवो मदन्ति.

२२ सविता.

४.५४ वन्द्यः; उपवाच्यो नृभिः; वि यो रत्ना भजति मानवेभ्यः; देवे-
भ्यो हि प्रथमं यज्ञियेभ्योऽ मृतत्वं सुवासि भागमुत्तमं, आदिहामानं सवितर्व्युर्णू-
षेनूचीना जीविता मानुषेभ्यः; विश्वं भुवनं धारयिष्यति; यत्पृथिव्या वरिमन्ना
स्वंगुरिर्वर्ष्मन्दिवः सुवति सखमस्य तत्; इन्द्रज्येष्ठान्बृहद्भ्यः पर्वतेभ्यः क्षयान्
एभ्यः सुवासि पस्खावतः; यथायथा पतयन्तो वियोमिरे एवैव तस्थुः सवितः सवायते.

२३ सूर्य.

१, ११५ चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः; सूर्य आत्मा जगततस्थुषश्च; सूर्यो देवीमु-
 षसं रोचमानां मर्यो न योपामभ्येति पश्चात्; भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य, परि-
 द्यावापृथिवी यन्ति सद्यः; तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्वेततं संज-
 भार; तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्यौरुपस्थे.

ह्या पुस्तकांत जीं जीं स्थळें, कोणत्याही कारणामुळें महत्त्वाचीं व क-
ठिण आहेत त्यांची याद खाली दिली आहे.

१.२५.१५
१.२५.१७
१.११५.२ शेवटचे दोन चरण
१.११५.३ पहिले दोन चरण
१.११५.४ शेवटचे दोन चरण
१.११५.५ शेवटचे दोन चरण
१.१४३.२ शेवटचे दोन चरण
१.१४३.३
१.१४३.६ दुसरा चरण
१.१५४.१ दुसरा व तिसरा चरण
१.१५४.३ पहिला चरण
१.१५४.५ शेवटचे दोन चरण
१.१५४.६ दुसरा चरण
३.६१.४
३.६१.७ पहिले दोन चरण
४.५४.२ शेवटले दोन चरण
४.५४.६ पहिले दोन चरण
५.२६.८
५.८३.१० पहिले दोन चरण
६.५३.९
६.५४.७

६.५५.१
६.५६.१-२-३
७.२८.२ पहिले दोन चरण
७.२८.३ दुसरा चरण
७.२८.४ पहिले दोन चरण
७.६८.५ शेवटले दोन चरण
७.६८.६
७.६८.८
७.६८.९ तिसरा चरण
७.७५.७ शेवटले दोन चरण
७.८३.५ शेवटचा चरण
७.८८.३
७.८८.४ शेवटचे तीन चरण
८.३०.३ शेवटचे दोन चरण
१०.९०.२ शेवटचा चरण
१०.९०.१४ शेवटचा चरण
१०.९०.१६ शेवटचे तीन चरण
१०.१२१.७
१०.१२५.७
१०.१६८.२

ह्या यादीचा विद्यार्थ्यांस आवृत्ति करितांना व ऐन परीक्षेचे वेळीं उपयोग
करून घेतां येईल.

ह्या पुस्तकांतील सूक्ते एकंदर २३ देवतांना उद्देशून रचिली आहेत, त्यांची व्यवस्था येणेप्रमाणे आहे—

(१) अग्नि १.१९.१.१४३ व ५.२६	(१३) मित्र ३.५९
(२) अब्देवी अथवा जलदेवता
७.४९	(१४) मित्र व वरुण ७.८३
(३) अश्विनद्वय ७.६८	(१५) यम १०.१४
(४) इन्द्र २.१२.७.२८.१०.११९	(१६) वरुण १.२५.७.८६.७.८८.
७.८९
(५) इन्द्र व पूषा ६.५७	(१७) वाक् १०.१२५
(६) इन्द्र व वायु ४.४६	(१८) वायु ४.४६.१०.१६८
(७) उषा ३.६१.७.७५	(१९) वास्तांष्पाति ७.५४
(८) पर्जन्य ५.८३.७.१०२	(२०) विश्वेदेवाः (सर्व देव)
८.३०
(९) पुरुष १०.९०	(२१) विष्णु १.१५४
(१०) पूषा ६.५३.५४.५५.५६	(२२) सविता ४.५४
(११) प्रजापति १०.१२१	(२३) सूर्य १.११५
(१२) मरुद्गण १.१९	

२.१२ हे इन्द्राचे सूक्त फार मनोरंजक आहे.

५.८३ ह्या सूक्तांतील पर्जन्याचे वर्णन चांगले आहे.

६.५३ आणि ६.५४ ही दोन्ही सूक्ते मनोरंजक आहेत.

७.४९ हे जलदेवतांचे सूक्त बरे आहे व त्याचप्रमाणे उषेचीं दोन्ही सूक्ते बरी आहेत.

७.८६ ह्यांत वसिष्ठांच्या उत्सुक मनाचे फार मनोरंजक वर्णन आहे.

७.८८ हे सूक्तही बरेच मनोरंजक आहे.

१०.१४ हे यमाचे सूक्त चांगले आहे.

१०.९० हे पुरुषसूक्त सर्वप्रसिद्धच आहे.

१०.१२५ हे वाग्देवीचे सूक्त फारच गोड आहे.

सायणाचार्यांनी आपल्या भाष्यामध्ये, प्रत्येक सूक्तांतील वृत्त अथवा वृत्ते देऊन ते सूक्त कोणत्या देवतेला उद्देशून केलेले आहे व त्या सूक्ताचा कर्ता कोण आहे हे प्रत्येक सूक्ताच्या प्रारंभी सांगितलेले आहे. त्यावरूनच पुढील कोष्टक तयार केले आहे—

सूक्त		वृत्त	अग्नि आणि मरुद्गण वरुण सूर्य अप्ति	देवता	ऋषि
मंडल १	सूक्त १९	गायत्री			मेधातिथि कण्व
मंडल १	सूक्त २५	गायत्री			शुनःशेष कुत्स दीर्घतमस्
मंडल १	सूक्त ११५	त्रिष्टुप्			
मंडल १	सूक्त १४३	पहिल्या सात ऋचांचा " जगती " छंद आहे व शेवटल्या ऋचेचा " त्रिष्टुप् छंद आहे.			
मंडल १	सूक्त १५४	त्रिष्टुप्	विष्णु		दीर्घतमस्
मंडल २	सूक्त १२	त्रिष्टुप्	इन्द्र		शुत्समद
मंडल ३	सूक्त ५९	त्रिष्टुप्	मित्र		विश्वामित्र
मंडल ३	सूक्त ६१	त्रिष्टुप्	उपस		विश्वामित्र
मंडल ४	सूक्त ४६	गायत्री	पहिली ऋचा मात्र केवळ " वायु " ला उद्देशून आहे बाकीच्या सर्व " इन्द्र " व " वायु " ह्या दोघांना उद्देशून आहेत.		वामदेव
मंडल ४	सूक्त ५४	पहिल्या पांच ऋचांचा " जगती " छंद आहे व शेवटल्या ऋचेचा " त्रिष्टुप् छंद आहे.	सविता		वामदेव

मंडल	सूक्त	वृत्त	देवता	ऋषि
मंडल	५ सूक्त	गायत्री	अग्नि	वसुयु ऋषि
मंडल	५ सूक्त	१ व ५, ६, ७, ८, आणि १० ह्या सहा ऋचांचा " त्रिष्टुम् " छंद आहे; २, ३, ४ ह्या तीन ऋचांचा " जगती " छंद आहे व नवव्या ऋचेचा " अनुष्टुम् " छंद आहे.	पर्जन्य	अति
मंडल	६ सूक्त	८ व्या ऋचेचा " अनुष्टुम् " छंद व इतरांचा " गायत्री "	पूषन्	भरद्वाज
मंडल	६ सूक्त	गायत्री	पूषन्	भरद्वाज
मंडल	६ सूक्त	गायत्री	पूषन्	भरद्वाज
मंडल	६ सूक्त	पहिल्या पांच ऋचांचा " गायत्री " छंद व अन्त्य ऋचेचा " अनुष्टुम् " छंद.	पूषन्	भरद्वाज
मंडल	६ सूक्त	गायत्री	इन्द्र व पूषन्	भरद्वाज
मंडल	७ सूक्त	त्रिष्टुम्	इन्द्र	वसिष्ठ
मंडल	७ सूक्त	त्रिष्टुम्	अब्देवता सा० जलदेवता	वसिष्ठ
मंडल	७ सूक्त	त्रिष्टुम्	वास्तोष्पति	वसिष्ठ
मंडल	७ सूक्त	पहिल्या सात ऋचांचा " विराट् " छंद व शेवटल्या दोन ऋचांचा " त्रिष्टुम् " छंद आहे	अश्विन. ह्या देवांची जोडी आहे	वसिष्ठ

मंडल	७ सूक्त	७५	त्रिष्टुभ्		उषस्	वसिष्ठ
मंडल	७ सूक्त	८३	जगती		मित्रावरुण	वसिष्ठ
मंडल	७ सूक्त	८६	त्रिष्टुभ्		वरुण	वसिष्ठ
मंडल	७ सूक्त	८८	त्रिष्टुभ्		वरुण	वसिष्ठ
मंडल	७ सूक्त	८९	पहिल्या चार ऋचांचा " गाय- त्री " छंद व शेवटल्या ऋचे- चा मात्र " जगती " छंद		पर्जन्य	आग्निपुत्र कुमार- ऋषि अथवा व- सिष्ठ ऋषि
मंडल	७ सूक्त	९०	गायत्री			वैवस्वत मनु
मंडल	८ सूक्त	३०	पहिल्या ऋचेचा " गायत्री " छंद, दुसरीचा " उष्णिक् " छंद, तिसरीचा " बृहती " छंद व चवथीचा " अनुष्टुप् " छंद		विश्वेदेव ह्य० सर्वे देव	
मंडल	१० सूक्त	१४	पहिल्या बारा ऋचांचा " त्रिष्टु- प् " छंद; १३ व्या व १४व्या ऋचेचा " अनुष्टुप् " छंद, १५ वीचा " बृहती " छंद व १६ वीचा पुन्हां " अनुष्टुप् " छंद		पहिल्या सहा ऋचांच्या अं- गिरा, शृगु इत्यादि देवता. पुढील तीन ऋचांच्या ह्या- च देवता समजाव्या अथवा ह्या न समजतां "पितर" ह्या खांच्या देवता समजाव्या. १०, ११ व १२ ह्या ऋचां- च्या, सारमेय नांवाचे जे	यम नामक ऋषि

सूक्त	वृत्त	देवता	ऋषि
मंडल १० सूक्त ९०	पहिल्या १५ ऋचांचा " अनुष्टु- भ " छंद आहे व १६ वीचा " त्रिष्टुभ् " छंद आहे	दोन कुत्रे आहेत, त्या देवता होत. बाकी राहिलेल्या ऋ- चा यमाला उद्देशून आहेत.	नारायण नामक ऋषि
मंडल १० सूक्त ११९	गायत्री	इन्द्र	लवरूप धारण करणारा इन्द्रच स्वस्तुति करीत आहे.
मंडल १० सूक्त १२१	त्रिष्टुभ्	प्रजापति	हिरण्यगर्भ ना- मक ऋषि
मंडल १० सूक्त १२५	दुसऱ्या ऋचेचा छंद " जगती " व इतरांचा " त्रिष्टुभ् "	वाक् देवता स्वस्तुति करीत आहे.	वाग्देवता स्वस्तु- ति करीत आहे
मंडल १० सूक्त १६८	त्रिष्टुभ्	वायु	अनिल नामक ऋषि

सायणाचार्य.

(विविधज्ञानविस्तारावरून)

विजयानगर ऊर्न हंपी हें जुनाट इतिहासप्रसिद्ध शहर मद्रासइलाख्यांत ब-
ल्लारी जिल्ह्यांत तुंगभद्रेच्या कांठीं आहे. विजयानगरास विद्यानगर असें जुने
नांव असून त्याच्यानजीकच अनागोंदी नामक एक लहान गांव आहे. त्याचा
समावेश पूर्वी ह्याच नगरांत करीत असत, एवढेंच नव्हे, तर तेथील विद्य-
मान राजास विजयानगरचा राजवंश असें अद्यापि मानितात. राजकीयदृष्ट्या
विजयनगरचा इतिहास अलंत महत्त्वाचा असून, हिंदूंच्या साम्राज्यसत्तेचा
अभ्युदय, हिंदुधर्माचे सोज्ज्वल स्वरूप, त्यांच्या विद्वत्तेचा उज्ज्वल प्रकाश, त्यां-
च्या अपारबुद्धिमत्तेचे अलौकिक तेज, त्यांच्या कलाकौशल्याची लोकोत्तर सु-
धारणा, त्यांच्या वाणिज्याचा खरा उत्कर्ष, त्यांच्या संपत्तीचा अगणित सं-
चय इत्यादिकांची जर कोणास माहिती पाहिजे असेल तर ती विजयानगरच्या
इतिहासांत जितकी मिळेल तितकी इतरत्र काचित् सांपडेल. तेराव्या शतका-
च्या अखेरीस दक्षिणेमध्ये देवगिरी, वारांगळ इत्यादि हिंदु राज्ये स्वातंत्र्याचा
व वैभवाचा उपभोग घेत असतां उत्तरेकडून मुसलमानांच्या स्वाऱ्या दक्षिणे-
मध्ये होऊं लागल्या. १३१८ साली देवगिरीचे स्वातंत्र्य नष्ट झालें व यादव-
कुलाधिपति राजा रामचंद्र देव हा धारतीर्थी पतन पावला. ह्या दोन प्रमुख
राज्यांची अशी वाताहत झाल्यामुळे द्वारसमुद्र, चोलमंडल, मधुरा वगैरे ठिका-
णच्या इतर हिंदु राजांना अविधसत्तेस हार जाणें भाग पडलें आणि हिंदुध-
र्माचा उच्छेद होण्याचा समय प्राप्त झाला. त्यावेळीं सर्व लोकसमूहामध्ये पुन्हां
जागृति उत्पन्न होऊन स्वराज्यसंस्थापनेचा प्रयत्न झाला. त्याचेंच फळ वि-
जयानगरच्या हिंदु साम्राज्याची स्थापना हें होय.

महाराष्ट्रमध्ये ज्याप्रमाणे शिवाजी उत्पन्न झाला त्याप्रमाणे दक्षिण हिंदु-स्थानामध्ये हक्कराय उर्फ हरिहर उत्पन्न झाला. तो ह्या राज्याचा मूळ संस्थापक होय. ह्या राजास साह्य करण्यास त्याचा बुक्कराय नामक भाऊ फार उपयोगी पडला. तथापि सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट ही की, शिवाजीस ज्याप्रमाणे रामदास स्वामींनी साह्य केले त्याप्रमाणेच प्रख्यात विद्यारण्य स्वामींनी ह्यास विजयानगरचे राज्य स्थापण्याच्या कामी साह्य केले. किंबहुना स्वामींनी हिंदुधर्मरक्षणार्थ हे राज्य स्थापन केले असे हट्टले तरी चालेल.

विद्यारण्य स्वामी ह्यांचे मूळचे नांव माधव असे होते. ह्यांस सायणमाधव असेही नांव दिलेले आढळते. हे पंपा क्षेत्रांत जन्मले असून आपल्या वयाच्या ४० व्या वर्षापर्यंत गृहस्थाश्रमी होते. त्यांची स्थिति अत्यन्त दारिद्र्यमय असल्यामुळे निर्वाहाकरिता ते भिक्षा मागत असत. एकदां ते विरूपाक्षेश्वर देवाच्या दर्शनास गेले असतां तथे कोणी सिद्ध पुरुषाने त्यांस एक स्तोत्र दिले व त्याचा पाठ करण्यास सांगून आशीर्वाद दिला की, याच्या प्रभावाने तुला द्रव्य प्राप्त होईल. नंतर त्यांनी त्या स्तोत्राचा पाठ केला व गायत्रीपु-रश्चरणही केले; परंतु द्रव्य ह्मणून मिळना. शेवटी त्यांनी त्रामून चतुर्थाश्रम घेतला व पुढे तपश्चर्या सुरू केली. तेव्हां प्रत्यक्ष देवता प्रसन्न होऊन तिने त्यांस विद्यापारंगत होशील असा आशीर्वाद देऊन “विद्यारण्य” हें नांव दिले, आणि तुझ्या हातून साडेतीन घटका सुवर्णाची वृष्टि होईल असा वर दिला. त्यानंतर स्वामींनी सुवर्णाची वृष्टि केली व सर्व लोक मुखी करून “विद्यानगर” वसविले, अशा दन्तकथा आहे. मि० ग्रिबल नामक इतिहासकाराने याबद्दल जी हकीकत दिली आहे ती येणेप्रमाणे:—

“विजयानगरच्या राज्याची संस्थापना इ. स. १३४३ साली पूर्ण झाली असे मानले जाते. ह्या नवीन हिंदु राज्याचा अभ्युदय सायण नामधारी सु-प्रसिद्ध वेदभाष्यकार ह्यांच्या साहाय्याने विशेष लवकर झाला ह्यांत शंका

नाहीं. अशी दन्तकथा सांगतात की, वारांगळच्या राज्याचा नाश झाल्यानंतर बुक्क व हक्क हे दोन भाऊ ह्या स्वामीकडे गेले व त्यांनीं त्याजकडे साहाय्य मागितलें. स्वामींनीं त्या वेळचा आणिवणीचा प्रसंग तेव्हांच ध्यानांत आणला आणि देवगिरी व वारांगळ हीं दोन हिंदु राज्यें नष्ट झाल्यामुळे दक्षिण हिंदुस्थानमध्ये मुसलमानांस अनेक स्वाऱ्या करण्यास फावले होते, ह्मणून त्यां या प्रतिकारार्थं कांहीं तरा चांगले साधन करून ठवणें अवश्य आहे असें जाणून त्यांनीं त्यांस मदत करण्याचें कबूत केलें. असें सांगतात की, स्वामींस एका देवतेचा दृष्टान्त होऊन तिनें त्यांना द्रव्याचा गुप्त ठेवा दाखविला. स्वामींनीं तें द्रव्य ह्या बंधूच्या उपयोगीं पडेल असें सजून त्यांना दिलें. ह्या द्रव्याच्या साहाय्यानें त्यांनीं राज्यस्थापना करून एक नवीन नगर बांधलें व त्यास स्वामींच्या सन्मानार्थं “ विद्यानगर ” असें नांव दिलें. ”

ह्या हकीकतीवरून असें दिसून येतें की, स्वामींनीं सुवर्णाची वृष्टि न करितां सुवर्णाची भूमिगत ठेव दिली. तथापि दोहींचें तात्पर्य एकच आहे. विद्यारण्य स्वामींनीं विजयनगरच्या राज्यसंस्थापनेस उत्तम प्रकारचें साहाय्य केलें ह्यांत कांहीं शंका नाहीं. शिवार्जाची रामदासांवर ज्याप्रमाणें भक्ति जडली होती त्याप्रमाणें बुक्करायांची ह्या स्वामींवरही जडली होती. शिवाजीनें स्वतःस रायाभिषेक केला त्या वेळीं रामदास स्वामींस प्रथम रायाभिषेक करण्याचा विचार केला होता ह्मणून आख्यायिका आहे, त्याचप्रमाणें बुक्करायानें विद्यारण्य स्वामींसही राज्याभिषेक करून त्यांस “ कर्नाटक-सिंहासन-स्थापनाचार्य ” असें नांव दिलेलें एका जुन्या बखरीत लिहिलें आहे. ह्यावरून ह्या स्वामींची योग्यता व कर्तृत्वशक्ति व्यक्त होते. ह्या स्वामी सर्व विषयामध्ये कित्ती पारंगत होते हें त्यांच्या अनेक ग्रंथांवरून व्यक्त होत आहे. त्यांनीं वैद्यशास्त्रावर माधवनिदान; धर्मशास्त्रावर कालमाधव, ब्रह्मगीता, शतप्रश्नकल्पलतिका; व्याकरण-विषयावर माधववृत्ति; जैमिनीसूत्रांवर न्यायमाला; पाराशर सूत्रांवर पाराशर-

माधवाय; वेदांत प्रकरणावर पंचदशी—वगैरे ग्रंथ लिहिले आहेत. ह्याशिवाय वेदभाष्य व सर्वदर्शनसंग्रह प्रासिद्धच आहेत. यांपैकी पाराशरमाधवीय ग्रंथांत खांनी आपले वृत्त यणेंप्रमाणें दिलें आहे.

श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तैर्मायणः पिता । सायणो लोकनाथश्च मनो बुद्धिः सहोदरः ॥ १ ॥ यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी । भारद्वाजकुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥ २ ॥ (शाखा, तैत्तिरीय यजुःशाखा व सूत्र, बौधायन असून गोत्र भारद्वाज)

बहुतेक ग्रंथांवर ह्या स्वामींचें नांव माधव असेंच आहे. सर्वदर्शनसंग्रह व वेदभाष्य यांवर यांचें नांव सायणमाधव असें आहे, आणि पंचदशीवर मात्र विद्यारण्य असें नांव आहे. अर्थात् सायणमाधव असें संयुक्त नांव लिहिण्याचें कारण समजत नाहीं. ह्यांचे गुरु श्रीशंकराचार्य होते असें पंचदशीच्या प्रारंभीच्या “ नमः श्रीशंकरानन्दगुरुपादाम्बुजन्मने ” इत्यादि मंगलस्तवनारुन व्यक्त होतें. बुकरायाप्रमाणेंच हरिहररायांचीही यांजवर फार भक्ति होती; व ते सर्व राजकीय कामांत खांचीच सल्लामपलत घेत असत. ह्या स्वामींनीं आपल्या ६० व्या वर्षीं बहुत तीर्थयात्रा केल्या व शेंकडों पंडितांस वादामध्ये जिंकलें. हे स्वामी शंकरदर्शन मताचे असून खांचा मठ हंपी येथें अद्यापि विद्यमान आहे. हे तथेंच समाधिस्थ झाले तथें खांची समाधि व तिच्यावर खांची एक मूर्ति विराजित केलेली अद्यापि प्रेक्षकांस अवलोकन करावयास सांपडते. ह्या स्वामींचे अनेक हस्तलिखित ग्रंथ सन १८११ मध्ये कर्नल म्याकन्झी ह्यांस जमिनींत पुरलेले सांपडले, ते सांप्रत विलायतेंतील ग्रंथसंग्रहालांत आहेत.

सूची.

अ.

मंडल १ सूक्त १९

अग्ने १, २, ३, ४, ५,
६, ७, ८, ९

अद्भुहः ३

अध्यासते ६

अध्वरं. १

अनावृष्टासः ४

अर्के ४

अर्णवं ७

मंडल १ सूक्त २५

अतः ११

अद्भुता ११

अद्य १९

अधमानि २१

अधिदर्श १८

अध्यासते ९

अनु १६

अन्तरिक्षेण ७

अभिपश्यति ११

अभिमातयः १४

अवचृत २१

अवस्युः १९

अश्वं ३

असामि १५

अस्माकं १५

मंडल १ सूक्त ११५

अंहसः ६

अग्नेः १

अदितिः ६

अद्य ६

अनन्तं ५

अनीकं १

अनुमाद्यासः ३

अन्तरिक्षं १

अन्यत् ५

अभिचक्षे ५

अभ्येति २

अयुक्त ४

अवद्यात् ६

अश्वाः ३

अस्य ५

मंडल १ सूक्त १४३

अक्तुः ३

अक्रः ७

अग्रये १

अग्नि ४, ७

अग्निः २

अग्ने ८

अग्नेः ३

अजराः ३

अति ३

अत्ति ५

अदृपितोभिः ८

अदृष्टेभिः ८

अनिमिषद्भिः ८

अपां १

अप्रयुच्छद्भिः ८

अप्रयुच्छन् ८

अया ६

अशनिः ५

असत् ६

अस्य २

अससन्तः ३

मंडल १ सूक्त १५४

अक्षीयमाणा ४

अत्र ६

अधिक्षियन्ति २

अभिअश्यां ५

अयासः ६

अवभाति ६

अस्कभायत् १

अह ६

मंडल २ सूक्त १२

अकः ४
 अग्निं ३
 अच्युतच्युत् ९
 अदंहत् २
 अधरं ४
 अनुददाति १०
 अन्तरिक्षं २
 अन्तः ३
 अन्वविन्दत् ११
 अपधा ३
 अपां ७
 अभ्यसेतां १
 अमन्यमानान् १०
 अमित्राः ८
 अरिणात् ३
 अर्यः ४, ५
 अवति १४
 अवरे ८
 अवसे ९
 अवासृजत् १२
 अविता ६
 अश्मनोः ३
 अश्वासः ७
 असि १५
 अस्तभ्नात् २
 अस्ति ५
 अस्फुरत् १२

अस्मै ५, १३
 अस्य १३
 अहिं ३, ११

मंडल ३ सूक्त ५९.

अंहः २
 अकः ९
 अग्नौ ५
 अजानष्ट ४
 अनर्मावासः ३
 अनिमिषा १
 अन्तितः २
 अपि ४
 अभिचष्टे १
 अभिवभूव ७
 अभिष्टिशवसे ८
 अयं ४
 अवः ६
 अश्रोति २

मंडल ३ सूक्त ६१

अग्ने ६
 अच्छ ५
 अनु १
 अन्तात् ४
 अबोधि ६
 अमर्त्याः २
 अमृतस्य ३
 अकैः ६

अर्थं ३
 अवचिन्वती ४
 अश्रेत् ५
 अश्वाः २

मंडल ४ सूक्त ४६

अग्रं १
 अभि ३
 अभिष्टिभिः २
 अयं ६
 असि १
 अस्तु ७

मंडल ४ सूक्त ५४

अचित्ती ३
 अत्र १
 अदितिः ६
 आद्भिः ६
 अनागसः ३
 अनूचीना २
 अभूत् १
 अमृतत्वं २
 अस्य ४
 अहन् ६
 अहनः १

मंडल ५ सूक्त २६

अग्निं ७
 अग्ने १, ३, ४, ५, ६

अद्य ८
अध्वरे ३
अश्विना ९

मंडल ५ सूक्त ८३

अकः १०
अघ्न्याभ्यः ८
अच्छ १
अजीजनः १०
अत्येतवै १०
आधि ९
अनागाः २
अपः ६
अभिक्रन्द ७
अभिक्षिपन् ३
अर्वाङ् ६
अवति ४
अवर्षाः १०
अविदः १०
अश्वस्य ६
अश्वान् ३
असुरः ६
अह ३

मंडल ६ सूक्त ५३

अथ ५, ६, ७
अदित्संतं ३
अभिनय २
अयुज्महि १

अश्वसां १०
अष्ट्रा ९
अस्मभ्यं ५, ६, ७

मंडल ६ सूक्त ५४

अंजसा १
अथ ७
अनष्टवेदसं ८
अनुप्रइहि ६
अनुशासति १
अन्वेतु ५
अपि ४
अभिशासति २
अरिष्टाभिः ७
अर्वतः ५
अवपद्यते ३
अविधत् ४
अस्माकं ६
अस्मै ४
अस्य ३

मंडल ६ सूक्त ५५

अजाश्व ३
अजाश्वं ४
अजासः ६
अब्रवम् ५
असि ३

मंडल ६ सूक्त ५६

अदः ३

अद्य ४, ६
असि ५

मंडल ६ सूक्त ५७

अजाः ३
अनयत् ४
अन्यः २
अन्यस्य ३
अपः ४
अभवत् ४
अभीशून् ६

मंडल ७ सूक्त २८

अतूतुजिं ३
अनृतं ४
अनेनाः ४
अर्चतः ५
अर्वाचः १
अवसात् ४
अविष्टः ५
अशिश्नत् ३
अषाळ्हः २
अस्माकं १
अहभिः ४

मंडल ७ सूक्त ४९

अग्निः ४
अनिविशमानाः १
अवन्तु १, २, ३, ४

अवपश्यन् ३

मंडल ७ सूक्त ५४

अजरासः २

अनमीवः १

अश्वेभिः २

अस्मान् १

मंडल ७ सूक्त ६८

अग्ने ९

अघ्न्या ९

अघ्न्यां ८

अत्रये ५

अद्रिः ४

अधिधत्थः ६

अन्धांसि २

अपः ८

अपिन्वन्तं ८

अरं २

अरावा ७

अर्यः २

अश्विना १, ३, ६, ७, ८

अस्ति ५

अस्मभ्यं ३

अहं ४

मंडल ७ सूक्त ७२

अंगिरस्तमा १

अजीगः १

अजुष्टं १

अदृश्रन् ६

अद्य २

अन्तरिक्षा ३

अपावः १

अभिपश्यन्ती ४

अमृतासः ३

अरुषासः ६

अश्वाम् ८

अश्वः ६

अस्मे २, ८

मंडल ७ सूक्त ८३

अघानि ५

अदितेः १०

अद्भ्यसदां ७

अध ५

अधिवोचतं २

अन्ताः ३

अन्यः ९

अप्रति ४

अभवत् ४

अभवन् ७

अभिरक्षते ९

अभ्यातपन्ति ५

अयज्यवः ७

अरातयः ३, ५

अर्यमा १०

अर्यः ५

अर्वाक् ३

अवतं १, ५

अवघ्नं १०

अवसा १, ३

अशिक्षतं ८

असपन्त ८

अस्मे ९, १०

मंडल ७ सूक्त ८६

अचितः ७

अचित्तिः ६

अचेतयत् ७

अनागाः ७

अनृतस्य ६

अनेनाः ४

अन्तः २

अभिख्यं २

अयं ३, ८

अरं ७

अर्यः ७

अवइयां ४

अवसृज ५

अस्ति ६

अस्तु ८

अस्य १

अहं ७

अहणानः २

मंडल ७, सूक्त ८८

अग्नेः २

अदितेः ७
 अध २
 अधिचराव ३
 अधिपाः २
 अनीकं २
 अन्धः २
 अपां ३
 अभिनिनीयात् २
 अर्वाञ्चं १
 अवः ७
 अवृकं ५
 अश्मन् २
 अस्मत् ७
 अस्य २
 अहां ४

मंडल ७ सूक्त ८९

अचित्ती ५
 अद्रिवः २
 अपां ४
 अभिद्रोहं ५
 अविदत् ४
 अहं १

मंडल ७ सूक्त १०२

अर्वतां २

मंडल ८ सूक्त ३०

अधिनैष्ट ३

अधिवोचत ३
 अर्भकः १
 अवत ३
 अश्वाय ४
 असथ २
 अस्ति १
 अस्मभ्यं ४

मंडल १० सूक्त १४

अक्नुभिः ९
 अकन् ९
 अग्निदूतः १३
 अंगिरसः ६
 अंगिरोभिः ३, ४, ५
 अतः ९
 अतिद्रव १०
 अथ १०
 अथर्वाणः ६
 अद्भिः ९
 अय १२
 अनमीवं ११
 अनु २
 अनुचरतः १२
 अनुपरोयिवांसं १
 अनुपस्पशानं १
 अन्ये ३
 अपभर्तवै २
 अपि ६
 अपेत ९

अरंकृतः १३
 अवयं ८
 अवसानं ९
 असुतृपौ १२
 असुं १२
 अस्तं ८
 अस्मभ्यं १२
 अस्मा ११
 अस्मिन् ५
 अस्मै ९, ११
 अहोभिः ९

मंडल १० सूक्त ९०

अकल्पयन् १४
 अग्निः १३
 अग्रतः ७
 अजायत ५, ९, १२, १३
 अजायन्त १०
 अजावयः १०
 अतन्वत ६
 अतः ३
 अतिरोहति २
 अत्यतिष्ठत् १
 अत्यरिच्यत ५
 अथो ५
 अधि ५
 अन्तरिक्षं १४
 अन्नेन २
 अबध्नन् १५

अभवत् ४
 अभि ४
 अमृतत्वस्य २
 अमृतं ३
 अयजन्त ७, १६
 अश्वाः १०
 अस्य ३, ४, ६, ११, १२, १५

मंडल १० सूक्त ११९

अक्षिपत् ६
 अचीकृषं ११
 अच्छांत्सुः ६
 अधः ११
 अन्यं ७, ११
 अन्यः ११
 अपां १, २, ३, ४, ५, ६, ७,
 ८, ९, १०, ११
 अभिनभ्यं १२
 अभिभुवम् ८

अंरुकृतः १३
 अश्वं १
 अश्वाः ३
 अहं ५, ९, १०, १२
 अस्मि १२

मंडल १० सूक्त १२१

आभि ७
 अग्रे १
 अधि ८
 अधिविभाति ६
 अन्तरिक्षे ५
 अन्यः १०
 अभ्यैक्षेतां ६
 अमृतं २
 अवसा ६
 असुः ७
 अस्तु १०
 अस्य ३

मंडल १० सूक्त १२६

अत्ति ४
 अन्तः ७
 अन्नं ४
 अप्सु ७
 अमन्तवः ४
 अमूं ७
 आश्विना १
 अस्य ७
 अहं १, २, ३, ५, ६, ७

मंडल १० सूक्त १६८

अनु २
 अन्तरिक्षे ३
 अपां ३
 अरुणानि १
 अस्य १, २, ४
 अस्यन् १
 अहः ३

आ.

मंडल १ सूक्त १९

आगहि १, २, ३, ४, ५,
 ६, ७, ८, ९.
 आतन्वान्ति ८
 आनृचुः ४

मंडल १ सूक्त २५

आकरामहे ५
 आचके १९
 आचके १५
 आदित्यः १२

आनिषसाद १०

आभृतं १७
 आयूंषि १२
 आशाते ६

मंडल १ सूक्त ११९

आ अस्थुः ३

आत् ४

आत्मा १

आप्राः १

मंडल १ सूक्त १४३

आवरत् ६

आविरभवत् २

आहिनुहि ४

मंडल २ सूक्त १२

आतस्थिवांसौ ८

आदत् ४

आदर्दपि १५

आमिनाति ५

आरोहन्तं १२

आवदेम १५

आहुः ५

मंडल ३ सूक्त ५९

आ ३

आजुहोत ५

आदित्य २

आदित्यः ५

आदित्यस्य ३

आयुषु ९

मंडल ३ सूक्त ६१

आ ४

आ अस्थात् ६

आयतीं ६

आववृत्स्व ३

आवहन्तु २

आविवेश ७

मंडल ४ सूक्त ४६

आगतं ५

आवहन्तु ३

आस्थाथः ४

मंडल ४ सूक्त ५४

आ ४

आत् २

आदित्यैः ६

आसुवन्ति ६

मंडल ५ सूक्त २६

आगहि ४

आनुषक् ८

आवक्षि १

आवह २

आसत्सि ५

आसदे ८

आसीदन्तु ९

मंडल ५ सूक्त ८३

आइहि (एहि) ६

आधाः ७

आभिः १

आविवास १

आविष्कृणुते ३

मंडल ६ सूक्त ५३

आघृणे ३, ८, ९

आरया ५, ६

आरां ८

आरिख ७, ८

मंडल ६ सूक्त ५४

आ अजतु १०

आगहि ७

मंडल ६ सूक्त ५५

आघृणे १, ३

आवहन्तु ६

मंडल ६ सूक्त ५६

आईमहे ६

आदिदेशति १

आदिशे १

आरात् ५

आरेअघां ६

मंडल ६ सूक्त ५७

आरभामहे ५

मंडल ७ सूक्त २८

आदधिषे २

मंडल ७ सूक्त ४९

आपः १, २, ३, ४

मंडल ७ सूक्त ६८

आयातं १

आववृतीति ४

मंडल ७ सूक्त ७५

आ अगात् १
आ अगुः ३
आपृणन्तः ३
आविष्कृण्वाना १

मंडल ७ सूक्त ८३

आगतम् ३
आजा २
आजिषु ६
आप्यं १
आरुहत् ३
आर्याणि १

मंडल ७ सूक्त ८६

आगः ४
आस ४
आहुः ३

मंडल ७ सूक्त ८८

आ अघात् ४
आगांसि ६

आपिः ६
आरुहाव ३
आसु ७

मंडल ७ सूक्त १०२

आस्ये ३

मंडल १० सूक्त १४

आगहि ५
आनिष्य ५
आयमत् १४
आयुः १४
आवहन्तु ४
आसीद् ४
आहिता १६

मंडल १० सूक्त ९०

आज्यं ६, ८
आरण्यान् ८
आसन् १५
आसीत् ६, १२, १४

मंडल १० सूक्त ११९

आशवः ३
मंडल १० सूक्त १२१
आत्मदाः २
आपः ७, ८, ९

आयन् ७
आसीत् १
आहुः ४

मंडल १० सूक्त १२५

आतनोमि ६
आदित्यैः १
आरभमाणा ८
आविवेश ६
आवेशयन्तीं ३
आहनसं २

मंडल १० सूक्त १३८

आगच्छंति २
आत्मा ४
आवभूव ३

इ.

मंडल १ सूक्त २५

इच्छन्तीः १६
इत् ६
इमं १९

इव १७

मंडल १ सूक्त ११५

इत् ४

मंडल १ सूक्त १४३

इन्धानः ८
इव ५
इष्टे ८

मंडल १ सूक्त १५४

इत् ३

इत्था ५

इदं ३

मंडल २ सूक्त १२

इति ५

इदं १४

इन्द्र १५

इन्द्रः १, २, ३, ४, ५,

६, ७, ८, ९, १०, ११,

१२, १३, १४, १५

इमा ४

इव ४, ५

मंडल ३ सूक्त ५९

इषः ९

इष्टव्रताः ९

इळ्या ३

मंडल ३ सूक्त ६१

इव ३, ४, ७

इषण्यन् ७

मंडल ४ सूक्त ४६

इन्द्रवायू ३, ४, ५, ६, ७

इन्द्रसारथिः २

इह ५, ७

मंडल ४ सूक्त ५४

इत् २

इदानीं १

इन्द्रज्येष्ठान् ५

इन्द्रः ६

मंडल ५ सूक्त २६

इदं ९

मंडल ५ सूक्त ८३

इदं ९

इरा ४

इव ३

मंडल ६ सूक्त ५३

इच्छ ६

मंडल ६ सूक्त ५४

इति १, २

इदं १

इमे २

इर्यं ८

इह ९

मंडल ६ सूक्त ५५

इन्द्रस्य ५

मंडल ६ सूक्त ५६

इति १

इन्द्रः २

इमं ५

मंडल ६ सूक्त ५७

इच्छति २

इन्द्रा १

इन्द्रं ६

इन्द्रः ४

इन्द्रस्य ५

इव ५, ७

मंडल ७ सूक्त २८

इत् १

इन्द्र १, २, ३, ४

इन्द्रं ५

मंडल ७ सूक्त ४९.

इन्द्रः १

इह १, २, ३, ४

मंडल ७ सूक्त ५४.

इन्दो २

इव २

इतऊति ६

इयानः ३

इषा ९

मंडल ७ सूक्त ८३.

इन्द्रं ६

इन्द्रः १०

इन्द्रावरुणा १, २, ३, ४, ७

इन्द्रावरुणौ ५, ८

मंडल ७ सूक्त ८६

इत् ३, ६

मंडल ७ सूक्त ८९

इदं ५

इव २

मंडल ७ सूक्त १०२

इच्छतु १

इत् ३
इळां ३
मंडल ८ सूक्त ३०
इत् १
इति २
इह ४
मंडल १० सूक्त १४
इत् १६
इदं १५
इमं ४
इष्टापूर्तेन ८
इह ५, १२

मंडल १० सूक्त ९०
इदम् २
इध्मः ६
इन्द्रः १३
इह ४
मंडल १० सूक्त ११९
इत् १०
इति १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८
९, १०, ११, १२, १३
इमां ८, ९
इव २, ३, ४, ५
इह ९

मंडल १० सूक्त १२१
इत् ३
इमां १
इमाः ४
इमे ४
मंडल १० सूक्त १२५
इदं ५
इन्द्राग्नी १
इव ८
मंडल १० सूक्त १६८
इत् ४

इ.

मंडल १ सूक्त १९
ईखयन्ति ७
मंडल २ सूक्त १२
ई ५
मंडल ३ सूक्त ६१
ईरयन्ती २
मंडल ५ सूक्त २६
ईमहे २
मंडल ५ सूक्त ८३
ईषते २

मंडल ६ सूक्त ५३
ईम् ५, ६, ७,
ईमहे ९
मंडल ६ सूक्त ५४
ईमहे ८
ईशानं ८
मंडल ६ सूक्त ५५
ईमहे २
ईशानं २

मंडल ७ सूक्त ५४
ईमहे १
मंडल ७ सूक्त ६८
ईम् ७
मंडल ७ सूक्त ७५
ईशे ५
मंडल ७ सूक्त ८८
ई १
मंडल १० सूक्त ९०
ईशानः २

मंडल १० सूक्त १२१

ईशे ३

मंडल १० सूक्त १२५

ई ४

मंडल १० सूक्त १६८

ईयते २

ईयमानः ३

उ.

मंडल १ सूक्त १९

उग्राः ४

मंडल १ सूक्त २६

उत १५

उत्तमं २१

उदरेषु १५

उन्मुमुग्धि २१

उप ४

उपजायते ८

उरुचक्षसं ५, १६

उरोः ९

मंडल १ सूक्त १२६

उत ६

उदगात् १

उदिताः ६

उपस्थे ५

उषसं २

मंडल १ सूक्त १४३

उचथस्य ६

उयंसते ७

मंडल १ सूक्त १५४

उत ४

उत्तरं १

उत्सः ५

उरुकमस्य ५

उरुगायः १

उरुगायस्य ६

उरुगायाय ३

उरुषु २

उश्मसि ६

मंडल २ सूक्त १२

उत ५

उदाजत् ३

उभयाः ८

उषसं ७

मंडल ३ सूक्त ५९

उत १

उपक्षियन्तः ३

उपसद्यः ५

मंडल ३ सूक्त ६१

उषः १, २, ३

उषसं ५, ६

उषसां ७

उषाः ४

मंडल ४ सूक्त ४६

उपगच्छतं ५

मंडल ४ सूक्त ५४

उत्तमं २

उपवाच्यः १

मंडल ५ सूक्त २६

उक्थ्यः ६

मंडल ५ सूक्त ८३

उज्जिहते ४

उत २, १०

उदच ८ (क्रियापद)

उदगृभाय १०

उदन्वता ७

उदीरते ३

उद्वतः ७

मंडल ६ सूक्त ५३

उग्र ४

उत १०

मंडल ६ सूक्त ५४

उत ६

मंडल ६ सूक्त ५५

उच्यते ४

उपस्तोषाम ४

मंडल ६ सूक्त ५६

उत २, ३

उपावसुं ६

मंडल ६ सूक्त ५७

उद्युवामहे ६

उपासदत् २

मंडल ७ सूक्त २८

उग्र २

उपयाहि १

मंडल ७ सूक्त ४९

उत २

मंडल ७ सूक्त ५४

उत ३

मंडल ७ सूक्त ६८

उत ६, ७, ८.

उषसां ९

मंडल ७ सूक्त ७५

उच्छति ५

उषः २, ८

उषसं ६, ७

उषसः ३

उषाः १, ५

उखियाणां ७

मंडल ७ सूक्त ८३

उपस्तुतिः ७

उपास्थुः ३

उभयस्य ५

उभयासः ६

मंडल ७ सूक्त ८६

उत २

उपश्रितः ८

उपारे ६

उपोणमि ३

उर्वी १

मंडल ७ सूक्त ८८

उपस्थात् ७

उषासः ४

मंडल ८ सूक्त ३०

उत ४

मंडल १० सूक्त १४

उदुम्बलौ १२

उपेहि १०

उभा ७

उरुणसौ १२

उर्वीः १६

मंडल १० सूक्त ९०

उच्येते ११

उत २

उदैत् ४

उभयादतः १०

मंडल १० सूक्त ११९

उदयंसत ३

उदीषितः १२

उपास्थित ४

उभे ७

मंडल १० सूक्त १२१

उग्रा ५

उत १

उदितः ६

उपासते २

मंडल १० सूक्त १२५

उक्तं ४

उग्रं ५

उत १

उपक्षियन्ति ४

उपस्पृशामि ७

उभा १

मंडल १० सूक्त १६८

उतो १

ऊ.

मंडल १ सूक्त १४३

ऊं ७

मंडल १ सूक्त १५४

ऊं ४

मंडल २ सूक्त १२

ऊती १४

मंडल ३ सूक्त ६१

ऊर्ध्व ५

ऊर्ध्वा ३

मंडल ५ सूक्त ८३

ऊं १०

मंडल ६ सूक्त ५३

ऊं १

मंडल ६ सूक्त ५४

ऊं २

मंडल ७ सूक्त ४९

ऊर्ज ४

मंडल ७ सूक्त ६८

ऊर्ध्वः ४

मंडल ७ सूक्त ८६

ऊं ८

मंडल ७ सूक्त ८८

ऊं २

मंडल ८ सूक्त ३०

ऊं ३

मंडल १० सूक्त १४

ऊं २

मंडल १० सूक्त २०

ऊरु ११, १२

ऊर्ध्वः ४

मंडल १० सूक्त १२५

ऊं ६

क

मंडल १ सूक्त २५

कृष्वस्य ९

मंडल १ सूक्त १४३

कृञ्जते ७

कृतस्य ७

कृत्वियः १

मंडल २ सूक्त १२

कृते ९

मंडल ३ सूक्त ६१

कृतस्य ७

कृतावरी ६

मंडल ५ सूक्त २६

कृत्विजं ७

मंडल ६ सूक्त ५५

कृतस्य १

मंडल ७ सूक्त २८

कृषीणां २

मंडल ७ सूक्त ७५

कृतेन १

कृषिष्टुता ५

कृचा ७ सूक्त ८३

कृतावृधः १०

कृचा ७ सूक्त ८६

कृष्वं १

कृचा ७ सूक्त ८८

कृषिं ५

कृचा १० सूक्त १४

कृकाभिः ३

कृषिभ्यः १५

ऋचा १० सूक्त ९०	ऋचा १० सूक्त १२५	ऋचा १० सूक्त १६८
ऋचः ९	ऋषिं ५	ऋतावा ३
ऋषयः ७		

ए.

ऋचा १ सूक्त २५	ऋचा ४ सूक्त ५४	एषः ९
एताः १८	एभ्यः ५	ऋचा ७ सूक्त ७५
ऋचा १ सूक्त ११५	एवैव ५	एते ३
एतग्वाः १	ऋचा ५ सूक्त ८३	एषां ४
ऋचा १ सूक्त १४३	एतेन ६	ऋचा ७ सूक्त ८३
एकः ४	एहि ६	एषा ४, ७
एरिरे ४	ऋचा ६ सूक्त ५४	ऋचा ७ सूक्त ८६
ऋचा १ सूक्त १५४	एव १, २	एनः ३
एकः ३	ऋचा ६ सूक्त ५५	ऋचा ७ सूक्त ८८
ऋचा २ सूक्त १२	एहि १	एनस्वन्तः ६
एनं ५	ऋचा ६ सूक्त ५६	ऋचा ७ सूक्त ८९
एनः १०	एनं १	एनसः ५
एव १	ऋचा ७ सूक्त २८	एमि २
एषः ५	एनं ५	ऋचा १० सूक्त १४
ऋचा ३ सूक्त ५९	एभिः ४	एकं १६
एतत् ५	ऋचा ७ सूक्त ५४	एतं ९
एनं २	एधि २	एना २, ४
ऋचा ३ सूक्त ६१	ऋचा ७ सूक्त ६८	एनं ११
एहि ६		एषा २

एहि ८

ऋचा १० सूक्त ९०

एतावान् ३

एव २

ऋचा १० सूक्त १२१

एकः १,३,७,८

एतानि १०

ऋचा १० सूक्त १२५

एतावती ८

एना ८

एव ५

ऋचा १० सूक्त १६८

एति १

एनं २

एषः ४

ओ.

ऋचा १ सूक्त १९

ओजसा ४,८

ऋचा २ सूक्त १२

ओजायमानं ११

ऋचा ५ सूक्त ८३

ओषधीषु १

ओषधीः ४,५,१०

ऋचा ७ सूक्त ६८

ओमानं ५

ऋचा ७ सूक्त १०२

ओषधीनां २

ऋचा १० सूक्त ११९

ओषं १०

क.

मंडल १ सूक्त १९

कतुं २

मंडल १ सूक्त २५

कदा ५

करत् १२

कर्त्वा ११

कृतानि ११

क्षत्रश्रियं ५

क्षदसे १७

क्षमि १८

मंडल १ सूक्त ११५

कर्तोः ४

कृणुते ५

कृष्णं ५

मंडल १ सूक्त १४३

कामं ६

कुवित् ६

कृत्वा २

मंडल १ सूक्त १५४

कं १

कुचरः २

मंडल २ सूक्त १२

किल १५

कीरेः ६

कुह ५

कृतानि ४

कृशस्य ६

क्रतुना १
 क्रन्दसी ८
 क्षियन्तं ११
 मंडल ३ सूक्त ५९
 कृषीः १
 मंडल ३ सूक्त ६१
 केतुः ३
 मंडल ४ सूक्त ५४
 क्षयान् ५
 मंडल ५ सूक्त २६
 कवे ३
 मंडल ५ सूक्त ८३
 कनिक्कदत् १, ९
 कं १०
 कशया ३
 किं ९
 कुल्याः ८
 कृणुते ३
 कोशं ८
 मंडल ६ सूक्त ५३
 कवे ५, ७
 किकिरा ७, ८
 कृणु ७, ८
 कृणुहि १०
 मंडल ६ सूक्त ५४
 कदा ९

केवटे ७
 कोशः ३
 मंडल ६ सूक्त ५५
 कपर्दिनं २
 मंडल ६ सूक्त ५६
 करम्भात् १
 मंडल ६ सूक्त ५७
 करम्भं २
 मंडल ७ सूक्त २८
 कृत्वा २
 क्षत्राय ३
 क्षितयः ४
 मंडल ७ सूक्त ५४
 क्षेमे ३
 मंडल ७ सूक्त ६८
 कं ४
 कारुः ९
 मंडल ७ सूक्त ७९
 कः ८
 क्षितीः ४
 मंडल ७ सूक्त ८३
 कपर्दिनः ८
 किं २
 कृतध्वजः २
 मंडल ७ सूक्त ८६
 कदा २

कनीयसः ६
 कराणि ७
 कवयः ३
 कवितरः ७
 किं २, ४
 क्षेमे ८
 मंडल ७ सूक्त ८८
 कं ३
 करते १
 कृणवत् ६
 क्व ५
 क्षितिषु ७
 क्षियन्तः ७
 मंडल ७ सूक्त ८९
 किं ५
 क्त्वः ३
 मंडल ७ सूक्त १०२
 कर्त् ३
 कृणोति २
 मंडल ८ सूक्त ३०
 कुमारकः १
 मंडल १० सूक्त १४
 काविशस्ताः ४
 कव्यैः ३
 मंडल १० सूक्त ९०
 कातिधा ११
 किं ११

कृतः १२

कृताः १५

के १०

कौ ११

मंडल १० सूक्त ११९

कुवित् १, २, ३, ४, ५,

६, ७, ८, ९, १०,

११, १२, १३

कृष्टयः ६

मंडल १० सूक्त १२१

कस्मै १, २, ३, ४, ५,

६, ७, ८, ९

क्रन्दसी ६

मंडल १० सूक्त १२५

कामये ५

कृणोमि ५

मंडल १० सूक्त १६८

कतमत् ३

कुतः ३

कृण्वन् १

क ३

ख.

मंडल ७ सूक्त ४९

खनित्रिर्माः २

ग.

मंडल १ सूक्त १९

गोर्पाथाय १

मंडल १ सूक्त २५

गव्यूतीः १६

गावः १६

गाः २०

गिरः १८

गीर्भिः ३

मंडल १ सूक्त १४३

गीर्भिः ४

गृणे ६

मंडल १ सूक्त १५४

गमध्वै ६

गावः ६

गिरिक्षिते ३

गिरिष्ठाः २

मंडल २ सूक्त १२

गावः ७

गाः ३

गुहा ४

ग्रामाः ७

मंडल ३ सूक्त ५९

गृणते ५

मंडल ३ सूक्त ६१

गृणतः १

मंडल ४ सूक्त ४६

गृहे ६

मंडल ५ सूक्त ८३

गर्भ १, ७

गीभिः १

मंडल ६ सूक्त ५३

गृहपतिं २

गोओपशा ९

गोषणिं १०

मंडल ६ सूक्त ५४

गाः ५, ६

गृहान् २

मंडल ६ सूक्त ५६

गणं ५

गवि ३

गवेषणं ५

मंडल ७ सूक्त ५४

गयस्फानः २

गातुमत्या ३

गोभिः २

मंडल ७ सूक्त ६८

गतं २

गिरः १

मंडल ७ सूक्त ७५

गावः ८

गृणाना ५

गोमत् ८

मंडल ७ सूक्त ८३

गव्यन्तः ५

मंडल ७ सूक्त ८६

गृत्सं ७

मंडल ७ सूक्त ८८

गृहं ५

मंडल ७ सूक्त ८९

गमं १

गृहं १

मंडल ७ सूक्त १०२

गर्भं २

गवां २

मंडल ८ सूक्त ३०

गवे ४

मंडल १० सूक्त १४

गच्छति १३

गव्यूतिः २

गातुं २

गायत्री १६

मंडल १० सूक्त ९०

गावः १०

ग्राम्याः ८

ग्रीष्मः ६

मंडल १० सूक्त ११९

गां १

गृहः १३

मंडल १० सूक्त १२१

गर्भं ७

मंडल १० सूक्त १६८

गर्भः ४

घ.

मंडल १ सूक्त १९

घोरवर्षसः ५

मंडल १ सूक्त १४३

घृतप्रतीकं ७

मंडल २ सूक्त १२

घोरं ५

मंडल ३ सूक्त ५९

घृतवत् १

मंडल ५ सूक्त २६

घृतस्नो २	मंडल ७ सूक्त २८	मंडल १० सूक्त १४
मंडल ५ सूक्त ८३	घोरः २	घृतवत् १४
घृतेन ८	मंडल ७ सूक्त ८३	मंडल १० सूक्त १६८
मंडल ६ सूक्त ५६	घोषः ३	घोषः १
घ २		घोषाः ४

च.

मंडल १ सूक्त १९	च्यवना ४	मंडल ५ सूक्त ८३
चारं १	मंडल ३ सूक्त ५९	च ९
मंडल १ सूक्त २५	चर्षणीधृतः ६	मंडल ६ सूक्त ५३
च ११, १९, २०	चित्रश्रवस्तमं ६	चित् ३
चिकित्वान् ११	मंडल ३ सूक्त ६१	चोदय ३
चित् १	चक्रं ३	मंडल ६ सूक्त ५४
मंडल १ सूक्त ११५	चन्द्ररथा १	च २
च १	चन्द्रा ७	चक्रं ३
चक्षुः १	चरणीयमाना ३	चन ९
चित्रं १	चरसि १	मंडल ६ सूक्त ५६
चित्राः ३	चित्रं ६	च ५, ६
मंडल १ सूक्त १४३	मंडल ४ सूक्त ५४	चक्रं ३
चोदः ६	च ३	मंडल ६ सूक्त ५७
मंडल २ सूक्त १२	चकृम ३	च ५
चत्वारिण्यां ११	मंडल ५ सूक्त २६	चम्बोः २
चित् ८	च १	मंडल ७ सूक्त २८
चोदिता ६	चित्रभानो २	

चित् १, २

मंडल ७ सूक्त ५४

चतुष्पदे १

मंडल ७ सूक्त ६८

च १

चित् ८

चित्रं ५

च्यवानाय ६

मंडल ७ सूक्त ७५

चित्रं २

चित्रामघा ५

चित्राः ३, ६

च १, ६

चन २

मंडल ७ सूक्त ८६

च १

चकृम ५

चन ६

चिकितुषः ३

चित् १, ३, ८

मंडल ७ सूक्त ८८

च ३

चकार ४

चित् ५

मंडल ७ सूक्त ८९

च ५

चरामसि ५

मंडल ८ सूक्त ३०

च २

मंडल १० सूक्त १४

च ३, ७, ९, ११, १४

चतुरक्षौ १०, ११

मंडल १० सूक्त ९०

च २, ३, ७, ८, १०, १३.

चक्रे ८

चक्षोः १३

चन्द्रमाः १३

मंडल १० सूक्त ११९

चन ६, ७

मंडल १० सूक्त १२१

च ५

चतुष्पदः ३

चन्द्राः ९

चित् ८

मंडल १० सूक्त १२५

चरामि १

चिकितुषी ३

मंडल १० सूक्त १६८

चन ३

चरति ४

छ.

मंडल १० सूक्त १४

छन्दांसि १६

मंडल १० सूक्त ९०

छन्दांसि ९

मंडल १० सूक्त १२१

छाया २

ज.

मंडल १ सूक्त २५

जनानां १४

जिहीष्मनस्य २

जीवसे २१

जुषत १८

मंडल १ सूक्त ११५

जगतः १

मंडल १ सूक्त १४३

जम्भैः ५

जायमानः २

जाः ८

मंडल २ सूक्त १२

जघान १०

जजान ३, ७

जनासः १, २, ३, ४, ५,

६, ७, ८, ९, १०, ११,

१२, १३, १४

जातः १

जिगीवान् ४

मंडल ३ सूक्त ५९

जनान् १

जनाय ९

जनाः ८

जीयते २

जुष्टं ५

जुहोत १

मंडल ३ सूक्त ६१

जनन्ती ४

जुषस्व १

मंडल ४ सूक्त ५४

जने ३

जीविता २

मंडल ५ सूक्त २६

जातघेदसं ७

जिह्वया १

मंडल ५ सूक्त ८३

जर्मुरीति ५

जायते ४

जीरदानुः १

मंडल ६ सूक्त ५५

जनश्रियं ६

जारः ४, ५

मंडल ६ सूक्त ५६

जिघ्रते २

मंडल ६ सूक्त ५७

जिघ्रते ३

मंडल ७ सूक्त २८

जज्ञे ३

जनिष्ठाः २

जोहुवानान् ३

मंडल ७ सूक्त ६८

जरते ९

जसमानाय ८

जहुः ७

जुजुषाणा १

जुरते ६

मंडल ७ सूक्त ७५

जनयन्तः ३

जनानां ४

जनाय ६

जरयन्ती ५

मंडल ७ सूक्त ८३

जनानां ३

जिघ्रते ९

ज्योतिः १०

मंडल ७ सूक्त ८६

जनीषि १

जिघांससि ४

जुनाति ७

जुषेत २

ज्यायान् ६

ज्येष्ठं ४

मंडल ७ सूक्त ८८

जगन्वान् २

जगम ५

मंडल ७ सूक्त ८९

जगम ३

जने ५

जरितारं ४

मंडल ७ सूक्त १०२

जुहोत ३

मंडल १० सूक्त १४

जज्ञानाः २

जनान् १२

जनानां १

जुहुत १३

जुहोत १४

जुहोतन १५

मंडल १० सूक्त १०

जज्ञिरे ९

जातं ७

जातः ५

जाताः १०

ज्यायान् ३

मंडल १० सूक्त ११९

जंधनानि १०

मंडल १० सूक्त १२१

जगतः ३

जजान ९

जनयन्तीः ७, ८

जनिता ९

जातः १

जातानि १०

जुहुमः १०

मंडल १० सूक्त १२५

जनाय ६

जुष्टं ५

मंडल १० सूक्त १६८

जातः ३

त.

ऋचा १ सूक्त ११

तव २

तिरः ७, ८

त्यं १

त्वा ९

ऋचा १ सूक्त २५

तत् ६

ते १

त्वं २०

त्वां १९

ऋचा १ सूक्त ११५

तत् ४, ५, ६

तनुते ४

तस्थुषः १

ऋचा १ सूक्त १४३

तं ४

तव्यसीं १

तिगितैः ५

तुतुज्यात् ६

त्वेषाः ३

मंडल १ सूक्त १५४

तत् २

ता ६

त्रिधातु ४

त्रिभिः ३

त्री ४

त्रैधा १

मंडल २ सूक्त १२

तुविष्मान् १२

ते १५

मंडल ३ सूक्त ५९

तस्मै ५

तस्य ४

ते २

त्वोतः २

मंडल ३ सूक्त ६१

तिष्ठसि ३

त्वा २

मंडल ४ सूक्त ४६

ते ६

तृम्पतम् २

त्वं. १

मंडल ४ सूक्त ५४

तत् ४

तस्थुः ५

ते ५

त्रिः ६

त्वं ३

मंडल ५ सूक्त २६

तं २

त्वा २, ३, ४

मंडल ५ सूक्त ८३

तवसं १

मंडल ६ सूक्त ५३

तया ८

तस्याः ९

ते २

त्वा १

मंडल ६ सूक्त ५४

तम् ४

तव ९

ते ९

मंडल ६ सूक्त ५५

ते ६

मंडल ६ सूक्त ५६

तत् ४

ते ६

तेन १

त्वा ४

मंडल ६ सूक्त ५७

तत्र ४

ताभ्यां ३

ताम् ५

मंडल ७ सूक्त २८

तव ३

तूतुजिः ४

ते १, २

त्वा १

मंडल ७ सूक्त ४९

ताः १, २, ३, ४

मंडल ४ सूक्त ५४

तत् १

ते २, ३

त्वा १

मंडल ७ सूक्त ६८

तं ९

तिरः २, ३

त्यत् ६

त्यं ७

मंडल ७ सूक्त ७५

तमः १

ले ३

मंडल ७ सूक्त ८३

तत्र २

तृत्सवः ८

तृत्सुभिः ६

तृत्सूनां ४

मंडल ७ सूक्त ८६

तत् २, ३, ४

तनुभिः ५

तन्वा २

तायुं ५

तु १

तुभ्यं ३, ८

तुरः ४

त्वा ४

मंडल ७ सूक्त ८८

ततनन् ४

ते ५, ६

त्यानि ५

त्वां ६

मंडल ७ सूक्त ८९

तस्मात् ५

तव ५

तस्थिवांसं ४

सृष्णा ४

मंडल ७ सूक्त १०२

तस्मै ३

मंडल ८ सूक्त ३०

ते ३

त्रयः २

त्राध्वम् ३

त्रिंशत् २

मंडल १० सूक्त १४

तन्वा ८

ता १६

ते ५, ११

तेषां ६

तौ १२

त्रिकटुकेभिः १६

त्रिष्टुप् १६

त्वा ४

मंडल १० सूक्त ९०

तत् १२

ततः ४

तथा १४

तन्वानाः १५

तम् ७

तस्मात् ५, ८, ९, १०

तान् ८

तानि १६

ते १६

तेन ७

त्रिपात् ३, ४

त्रिः १५

मंडल १० सूक्त ११९

तथा ५

मंडल १० सूक्त १२१

तत् १०

ततः ७

तस्तभाने ६

ता १०

ते १०

त्वत् १०

मंडल १० सूक्त १२५

ततः ७

तं ५

तां ३

ते ४

त्वष्टारं २

मंडल १० सूक्त १६८

तस्मै ४

ताभिः २

द.

मंडल १ सूक्त १९

दिवि ६

देवः २

देवासः ३, ६

मंडल १ सूक्त २५

दर्श १८

दाशुषे ६

दिप्सन्ति १४

दिप्सवः १४

दिवः २०

देव १

देवं १४

द्यविद्यवि १

द्राषिं १३

द्रुह्वाणः १४

द्वादश ८

मंडल १ सूक्त ११५

दिवः ३

देवत्वं ४

देवयन्तः २

देवानां १

देवाः ६

देवीं २
 द्यावापृथिवी १, ३
 द्योः ५
 द्यौः ६
 मंडल १ सूक्त १४३
 दमे ४
 दिव्या ५
 दीद्यत् ७
 द्यावा २
 मंडल १ सूक्त १५४
 दाधार ४
 दीर्घ ३
 देवयवः ५
 द्यां ४
 मंडल २ सूक्त १२
 दधानान् १०
 दस्योः १०
 दानुं ११
 दासं ४
 दुध्नः १५
 देवः १
 देवान् १
 द्यां २, १२
 द्यावा १३
 मंडल ३ सूक्त ५९
 दाधार १
 दिवं ७

दूरात् २
 देवस्य ६
 देवान् ८
 देवेषु ९
 द्यां १
 द्युम्नं ६
 मंडल ३ सूक्त ६१
 दिवः ४, ६
 दिवि ५
 देवी १, २
 देवीं ५
 द्रविणं ६
 मंडल ४ सूक्त ४६
 दाद्युषः ६
 दाश्रांसं ५
 दिविष्टिषु १
 दिविस्पृशं ४
 देवेभिः ६
 मंडल ४ सूक्त ५४
 दक्षैः ३
 दधत् १
 दामानं २
 दिवः ४
 दिवेदिवे ६
 दीनैः ३
 देवः १
 देवेभ्यः २
 देवेषु ३

दैव्यस्य ४
 दैव्ये ३
 द्यावापृथिवी ६
 द्रविणं १
 मंडल ५ सूक्त २६
 दधात ७
 दूतः ६
 देव १
 देवं ७
 देवव्यचस्तमः ८
 देवान् १
 देवानां ६
 देवासः ६
 देवेभिः ४
 देवैः ५
 द्युम्नं ३
 मंडल ५ सूक्त ८३
 दधाति १
 दिवः ६
 दुष्कृतः २, ९
 दूतान् ३
 दूरात् ३
 द्यावापृथिवी ८
 दृतिं ७
 मंडल ६ सूक्त ५३
 दानाय ३
 मंडल ६ सूक्त ५४

दक्षिणं १०
 मंडल ६ सूक्त ५५
 दिधिषुं ५
 देवं ६
 मंडल ६ सूक्त ५६
 दस्र ४
 देवः १
 मंडल ७ सूक्त २८
 ददत् ५
 दशस्य ४
 दुर्मित्रासः ४
 द्विता ४
 मंडल ७ सूक्त ४९
 दिव्याः २
 देवाः ४
 देवीः १, २, ३, ४
 मंडल ७ सूक्त ५४
 द्विपदे १
 मंडल ७ सूक्त ६८
 दधते ५
 दस्रा १
 दुरेवासः ७
 देवयाः ४
 मंडल ७ सूक्त ७५
 ददत् ७
 दधाति ६
 दर्शतायाः ३

दिवः ४
 दिविजाः १
 दुहिता ४
 दृळ्हानि ७
 देवि २
 देवी ७
 देवोभिः ७
 देहि ८
 दैव्यानि ३
 द्युतानां ६
 द्रुहः १
 मंडल ७ सूक्त ८३
 दश ७
 दशभिः ६
 दाशाराज्ञे ८
 दासा १
 दिवि ३, ५
 देवस्य १०
 देवहूतिषु ७
 देवाः ७
 द्युम्नं १०
 मंडल ७ सूक्त ८६
 दक्षः ६
 दाम्नः ५
 दासः ७
 दिदक्षु ३
 दूळभ ४
 देवः ७

देवाय ७
 द्रुग्धानि ५
 द्विता १
 मंडल ७ सूक्त ८८
 दृशये २
 द्यावः ४
 मंडल ७ सूक्त ८९
 दीनता ३
 दृतिः २
 देव ५
 दैव्ये ५
 मंडल ७ सूक्त १०२
 दिवः १
 मंडल ८ सूक्त ३०
 देवाः २
 देवासः १, ४
 दूरं ३
 मंडल १० सूक्त १४
 ददाति ९
 दाताम् १२
 दीर्घं १४
 दुवस्य १
 दूतौ १२
 दृशये १२
 देवं ७
 देवान् ३
 देवाः ३

देवेषु १४	दक्षं ८	मंडल १० सूक्त १२५
मंडल १० सूक्त ९०	दधानाः ७, ८	दधामि २
दशांगुलं १	दाधार १	दिवा ८
दिवि ३	दृच्छा ५	देवाः ३
दिशः १४	दिवं ९	देवेभिः ५
देवाः ६, ७, १५, १६	देवः ८	द्यां ७
द्यौः १४	देवानां ७	द्यावापृथिवी ३
मंडल १० सूक्त ११९	देवाय १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९	द्रविणं २
दिवि ११	देवाः २	मंडल १० सूक्त १६८
देवेभ्यः १३	देवेषु ८	दिविस्पृक् १
दोधतः २	द्यां १	देवः २, ४
द्यां ८	द्यौः ५	देवानां ४
मंडल १० सूक्त १२१	द्विपदः ३	देवाय ४

ध.

मंडल १ सूक्त २५	मंडल २ सूक्त १२	मंडल ६ सूक्त ५३
धीतयः १६	धत्त ५	धियं १०
धृतव्रतः ८, १०	मंडल ४ सूक्त ५४	धियः ४
धृतव्रताय ६	धारयिष्यति ४	धिये १
मंडल १ सूक्त १४३	मंडल ५ सूक्त २६	मंडल ६ सूक्त ५५
धियं ७	धर्माणि ६	धारा ३
धियः ६	मंडल ५ सूक्त ८३	धीवतोधीवतः ३
धिया ६	धन्वानि १०	मंडल ७ सूक्त ७५
धीर्ति १	धाराः ६	धेहि २
धूषदं ७		

मंडल ७ सूक्त ८३

धिया ८

धीवन्तः ८

ध्वसिराः ३

मंडल ७ सूक्त ८६

धीरा १

धृतिः ६

मंडल ७ सूक्त ८८

धृवासु ७

मंडल ७ सूक्त ८९

धर्म ५

ध्मातः २

मंडल १० सूक्त १४

धेहि ११

मंडल १० सूक्त १०

धर्माणि १६

मंडल १० सूक्त १२५

धनुः ६

न.

मंडल १ सूक्त १९

न २

नाकस्य ६

मंडल १ सूक्त २५

न ३, ४, ५, ६, १४, १६

नरं ५

नः २, १२, २१

नावः ७

निर्णिजं १३

नु १७

मंडल १ सूक्त ११५

न २

नमस्यन्तः ३

नरः २

नः ६

निष्पिपृत ६

मंडल १ सूक्त १४३

न ३, ४, ५, ७

नपात् १

नव्यसी १

नः ६, ७, ८

नाभा ४

न्यसीदत् १

न्यृजते ५

मंडल १ सूक्त १५४

न २

नु १, ५

नरः ५

मंडल २ सूक्त १२

न ५, ९, १०

नमेते १३

नाधमानस्य ६

नाना ८

निचितः १३

नृम्णस्य १

नेता ७

मंडल ३ सूक्त ५९

न २

नमसा ५

नमस्यः ४

मंडल ३ सूक्त ६१

नमसा ५

नव्यसि ३

मंडल ४ सूक्त ४६

नः २

नियुत्वान् २

मंडल ४ सूक्त ५४

न ४

नः १

नु १

नृभिः १

मंडल ५ सूक्त ८३

ननमीति ५

नभः १

नमसा १

नः ५, ६

निपादाः ७

निषिञ्च ८

निषिञ्चन् ६

न्यञ्चं ७

मंडल ६ सूक्त ५३

न १

नर्यं २

नः २, ४, १०

नृवत् १०

मंडल ६ सूक्त ५४

न ३, ४, ९

नष्टं १०

नः ३, ५, १०

नेशत् ७

मंडल ६ सूक्त ५५

नपात् १

नः १, ५

निशृम्भाः ६

नु ४

मंडल ६ सूक्त ५६

न १

नः ४, ५

न्यैरयत् ३

मंडल ६ सूक्त ५७

नु १

मंडल ७ सूक्त २८

न ३, ४

नः १, ४, ५

नृन् ३

मंडल ७ सूक्त ५४

नः १, २, ३

मंडल ७ सूक्त ६८

न ८

नः १, २, ९

नियुयोतं ५

निःपर्वत् ७

नु ५

मंडल ७ सूक्त ७५

नः २, ८

निदे ८

नु ८

मंडल ७ सूक्त ८३

न ७

नमसा ८

नरः २

नरा १

नः २

निबाधितं ६

नृणां ७

मंडल ७ सूक्त ८६

न ५, ६, ७

नक्षत्रं १

नः ५, ८

नाकं १

नु २

मंडल ७ सूक्त ८८

नः ७

नावम् ३

नावि ४

निल्यं ६

नु २, ४

नौ ५

मंडल ७ सूक्त ८९

न २

नः ५

मंडल ७ सूक्त १०२

नः १

मंडल ८ सूक्त ३०

न १

नः ३

मंडल १० सूक्त १४

न २

नमः १५
 नवग्वाः ६
 नः २, ६, ७, १४
 नृचक्षसौ ११
 मंडल १० सूक्त ९०
 नाकं १६
 नाभ्याः १४

मंडल १० सूक्त ११९
 न ६, ७
 निधनानि ९
 मंडल १० सूक्त १२१
 न १०
 नः ९

नाकः ५
 निमिषतः ३
 मंडल १० सूक्त १६८
 न २, ३, ४
 निविशते ३
 नु १

प.

मंडल १ सूक्त १९
 परः २
 पर्वतान् ७
 पूर्वपतिये ९
 प्रति १
 प्रहूयसे १
 मंडल १ सूक्त २५
 पततां ७
 पदं ७
 परापतन्ति ४
 परायन्ति १६
 परिनिषेदिरे १३
 पस्त्यासु १०
 पाशं २१
 पुनः १७
 प्रजावतः ८
 प्रतारिषत् १२

प्रतिश्रुधि २०
 प्रमिनीमसि १
 प्रयुच्छतः ६
 प्रियं १७
 मंडल १ सूक्त ११५
 परियन्ति ३
 पश्चात् २
 पाजः ५
 पृथिवीं ६
 पृष्ठं ३
 प्रति २
 मंडल १ सूक्त १४३
 परमे २
 परिपाहि ८
 पायुभिः ८
 पाहिं ८
 पृथिवी २

पृथिव्यां १
 पृथिव्याः ४
 प्रभरे १
 प्रारोचयत् २
 प्रियः १
 मंडल १ सूक्त ११४
 पदं ६
 पदानि ४
 पदे ५
 पदेभिः ३
 परमं ६
 परमे ५
 पाथः ५
 पार्थिवानि १
 पूर्णा ४
 पृथिवी ४
 प्रयतं ३

प्रवोचं १

प्रस्तवते १

प्रियं ५

प्रेतु ३

मंडल २ सूक्त १२

पचते १५

पचन्तं १४

परे ८

पर्यभूषत् १

पर्वतान् २

पर्वताः १३

पर्वतेषु १०

पुष्टानि ४

पुष्टीः ५

पृच्छन्ति ५

पृथिवी १३

पृथिवीं २

प्रकुपितान् २

प्रतिमानं ९

प्रथमः १

प्रदिशि ७

प्रियासः १५

मंडल ३ सूक्त ५९

पंच ८

पन्यतमाय ५

पृथिवीं १, ७

पृथिव्याः ३

प्र अस्तु २

प्रयस्वान् २

मंडल ३ सूक्त ६१

पत्नी ४

पप्रथे ४

पाजः ५

पुरन्धिः १

पुराणी १

पुरुत्रा ७

पृथिव्याः ४

पृथुपाजसः २

प्रचेताः १

प्रतीची ३

प्रभरध्वं ५

प्ररुचे ५

मंडल ४ सूक्त ४६

पिव १

पिवतं ६

पूर्वपाः १

पृथुपाजसा ५

प्रयः ३

प्रयाणं ७

मंडल ४ सूक्त ५४

पतयन्तः ५

पर्वतेभ्यः ५

पस्त्यावतः ५

पुरुषत्वता ३

पृथिव्याः ४

प्रथमं २

प्रभूती ३

प्रमिये ४

मंडल ५ सूक्त २६

पावक १

पुष्यसि ६

प्रेतु ८

मंडल ५ सूक्त ८३

पतयन्ति ४

परिदीय ७

पर्जन्य ५, ९

पर्जन्यं १

पर्जन्यः २, ३, ४

पिता ६

पिन्वते ४

पुरस्तात् ८

पृथिवी ५

पृथिवीं ४

प्रजाभ्यः १०

प्रतिमोदते ९

प्रपिन्वत ६

प्रवान्ति ४

मंडल ६ सूक्त ५३

पणीनां ५, ७

पणेः ३, ६

पथः ४

पथस्पते १

परितृन्धि ५
 पशुसाधनी ९
 पूषन् १,३,६,८
 प्रयतदक्षिणं २
 प्रियं ६
मंडल ६ सूक्त ५४
 परस्तात् १०
 परिदधातु १०
 पविः ३
 पुनः १०
 पूषणं ८
 पूषन् १,६,९
 पूषा ४,५,१०
 पूषणः ३
 पूषणा २
 प्रथमः ४
मंडल ६ सूक्त ५५
 पूषणं ४,६
मंडल ६ सूक्त ५६
 परुषे ३
 पुरुष्टुत ४
 पूषणं १
 पूषन् ५
मंडल ६ सूक्त ५७
 पातवे २
 पूषणं ६
 पूषणा १

पूषा ४
 पूषणः ५
 प्र ५
मंडल ७ सूक्त २८
 पवन्ते ४
 पात ५
 पासि २
 प्रणीती ३
 प्रतिचष्टे ४
मंडल ७ सूक्त ४९
 पावकाः २, ३
 पुनानाः १
 प्रविष्टः ४
मंडल ७ सूक्त ६८
 पयोभिः ९
 पात ९
 प्र इयति ३
 प्रातिभृता १
 प्रतीत्यं ६
 प्रास्थुः २
 प्रियः ५
मंडल ७ सूक्त ७५
 पंच ४
 पत्नी ४
 पथ्याः १
 पराकात् ४
 परिजिगाति ४

पात ८
 पुरुभोजः ८
 पुरुषता ८
 प्रतिवावशन्तं ७
 प्रयन्धि २
मंडल ७ सूक्त ८३
 परियत्ताय ८
 पश्यमानासः १
 पार्ये ५
 पुरोहितिः ४
 पृथुपर्शवः १
 प्राचा १
 प्रावतं ४, ६
 प्रियं २
मंडल ७ सूक्त ८६
 पप्रथत् १
 पशुतृपं ५
 पात ८
 पिच्या ५
 पृच्छे ३
 प्रणुदे १
 प्रयोता ६
 प्रवोचः ४
मंडल ७ सूक्त ८८
 पात ७
 पाशं ७
 पुरा ५

प्रभरस्व १
 प्रियः ६
 प्रेखयावहै ३
 प्रेखे ३
 प्रेरयाव ३
 प्रेष्टां १
मंडल ७ सूक्त ८९
 प्रतीपं ३
 प्रस्फुरन् २
मंडल ७ सूक्त १०२
 पर्जन्यः २
 पर्जन्याय १
 पुत्राय १
 पुरुषीणां २
 प्रगायत १
मंडल ८ सूक्त ३०
 पथः ३
 परावतः ३
 पित्र्यात् ३
मंडल १० सूक्त १४
 पतति १६
 पथा १०
 पथिकद्भ्यः १५
 पथिभिः ७
 पथिरक्षी ११
 पथ्याः २
 पन्थां १

परमे ८
 परिदेहि ११
 परेयुः २, ७
 पदयासि ७
 पितरः २, ६, ७, ९
 पिता ५
 पितृभिः ४, ८
 पितृन् १०
 पुनः ८, १२
 पूर्वजेभ्यः १५
 पूर्वे २, ७
 पूर्वैभ्यः १५
 पूर्व्योभिः ७
 प्रजीवसे १४
 प्रतिष्ठत १४
 प्रथमः २
 प्रवतः १
 प्रस्तरं ४
 प्रेहि ७
मंडल १० सूक्त ९०
 पद्भ्यां १२
 परिधयः १५
 पशुं १५
 पशून् ८
 पश्चात् ५
 पादः ३, ४
 पादौ ११
 पुनः ४

पुरः ५
 पुरुष ७, ११, १५
 पुरुषः १, २, ३, ४, ५
 पुरुषेण ६
 पूर्वे १६
 पृषदाज्यं ८
 प्रथमानि १६
 प्राणात् १३
 प्रौक्षन् ७
मंडल १० सूक्त ११९
 पक्षः ११
 पक्षम् ७
 पञ्च ६
 पर्यचामि ५
 पीताः २
 पुत्रं ४
 पृथिवीं ८
 प्र उदयंसत २
 प्रति ७
 प्रियं ४
मंडल १० सूक्त १२१
 पतयः १०
 पतिः १
 परिवभूव १०
 पर्यपश्यत् ८
 पृथिवी ५
 पृथिवीं १
 पृथिव्याः ९

प्रजापते १०

प्रदिशः ४

प्रशिषः २

प्राणतः ३

मंडल १० सूक्त १२५

परः ८

पितरं ७

पुरुत्रा ३

पूषणं २

पृथिव्याः ८

प्रथमा ३

प्रवामि ७

प्राणिति ४

मंडल १० सूक्त १६८

पृथिविभिः ३

पृथिव्याः १

प्रथमजाः ३

ब.

मंडल १ सूक्त २५

विभ्रत १३

बृहतः ९

मंडल १ सूक्त १५४

बन्धुः ५

मंडल २ सूक्त १२

बभूव ९

ब्रह्म १४

ब्रह्मणः ६

मंडल ३ सूक्त ५९

विभर्ति ८

बुवाणः १

मंडल ३ सूक्त ६१

बुधे ७

मंडल ४ सूक्त ५४

बृहद्भ्यः ५

मंडल ५ सूक्त २६

बर्हिषि ५

बर्हिः ८

बृहन्तं ३

मंडल ५ सूक्त ८३

विभाय २

मंडल ६ सूक्त ५३

विभर्षि ८

ब्रह्मचोदनीं ८

मंडल ६ सूक्त ५४

ब्रवत् १,२

मंडल ६ सूक्त ५५

विभ्रतः ६

मंडल ६ सूक्त ५६

ब्रवामि ४

मंडल ७ सूक्त २८

ब्रह्म १,२

ब्रह्मकृतिं ५

मंडल ७ सूक्त ६८

बुधानः ९

मंडल ७ सूक्त ७५

बर्हिः ८

बोधि २

मंडल ७ सूक्त ८३

ब्रह्माणि ४

मंडल ७ सूक्त ८८

बभूवुः ५

बृहन्तं १,५

मंडल १० सूक्त १४

वर्हिषि ५

बहुभ्यः १

बृहत् १६

बृहस्पतिः ३

मंडल १० सूक्त ९०

वर्हिषि ७

वाहू ११, १२

ब्राह्मणः १२

मंडल १० सूक्त १२१

बभूव ३

बलदाः २

वाहू ४

बृहतीः ७

मंडल १० सूक्त १२०

विभर्मि १

ब्रह्मद्विषे ६

ब्रह्माणं ५

भ.

मंडल १ सूक्त ११५

भद्रं २

भद्राय २

भद्राः ३

मंडल १ सूक्त १४३

भर्वति ५

भात्वक्षसः ३

भानवः ३

भुवनस्य ४

भृगवः ४

मंडल १ सूक्त १५४

भीमः २

भुवनानि २

भूरि ६

भूरिशृंगाः ६

मंडल २ सूक्त १२

भयन्ते १३

मंडल ३ सूक्त ५९

भद्रे ४

मंडल ३ सूक्त ६१

भानुं ७

भिक्षमाणः ६

भुवनानि ३

मंडल ४ सूक्त ५४

भागं २

भुवनं ४

मंडल ५ सूक्त ८३

भवतु ८

भवन्तु ७

भुवनं २

भुवनाय ४

भोजनाय १०

मंडल ६ सूक्त ५५

भव १

भ्राता ५

मंडल ७ सूक्त ५४

भव १

मंडल ७ सूक्त ६८

भुज्युं ७

भूत् ६

भोजनं ५

मंडल ७ सूक्त ७५

भानवः ३

भुवनस्य ४

मंडल ७ सूक्त ८३

भयन्ते २

भवति २

भुवना २

भूम्याः ३

भेदं ४

मंडल ७ सूक्त ८६

भुवानि २

भूम १

भूर्णये ७

मंडल ७ सूक्त ८८

भुजेम ६

मंडल १० सूक्त १४

भद्रं १२

भद्रे ६

भृगवः ६

मंडल १० सूक्त ९०

भव्यं २

भूतं २

भूतानि ३

भूमि १,५

भूमिः १४

मंडल १० सूक्त १२१

भूतस्य १

मंडल १० सूक्त १२५

भगं २

भुवनानि ७

भूरि ३

भूरिस्थात्रां ३

मंडल १० सूक्त १६८

भुवनस्य २,४

म.

मंडल १ सूक्त १९

मधु ९

मरुद्भिः १,२,३,४,५,६,

७,८,९

मर्यः २

महः २

मंडल १ सूक्त २५

मधु १७

मध्यमं २१

मनः ३

मन्यवे २

मा २

मानुषेषु १५

मासः ८

मृळ्य १९

मृळीकाय ३,५

मे ४,१६,१७,१८,१९

मेधिर २०

मंडल १ सूक्त ११५

मध्या ४

मर्यः २

महित्वं ४

मामहन्तां ६

मित्रः ६

मित्रस्य १,५

मंडल १ सूक्त १४३

मज्जना २,४

मति १

मरुतां ५

मातरिश्वने २

मित्रं ७

मंडल १ सूक्त १५४

मदन्ति ४,५

मधुना ४

मध्वः ५

मन्म ३

मृगः २

मंडल २ सूक्त १२

मनस्वान् १

महि १०

महा १

मंडल ३ सूक्त ५९

मदन्तः ३
मर्तः २
महान् ५
महिना ७
मितज्ञवः ३
मित्र २
मित्रः १, ४, ७, ९
मित्रस्य ३, ६
मित्राय १, ५, ८

मंडल ३ सूक्त ६१

मघोनि १
मघोनी ४
मधुधा ५
मही ७ हा शब्द ह्या ऋ-
चैतच दोनदां निरनिरा-
ळ्या अर्थानें आला आहे.

माया ७
मित्रस्य ७

मंडल ४ सूक्त ४६

मधूनां १
मंडल ४ सूक्त ५४

मानवेभ्यः १
मानुषेभ्यः २
मानुषेषु ३

मंडल ५ सूक्त २६
मन्द्रया १

मरुतः ९
मित्रः ९

मंडल ५ सूक्त ८३

मनीषां १०
मरुतः ६
महान्तं ८
महावधात् २
महि ५

मंडल ६ सूक्त ५३

मनः ३
मृधः ४

मंडल ६ सूक्त ५४

माकिः ७
मार्कां ७
मृष्यते ४

मंडल ६ सूक्त ५५

मम ५
महः २
मातुः ५

मंडल ६ सूक्त ५६

मन्तुमः ४
मन्म ४

मंडल ६ सूक्त ५७

मही ४
मह्यै ६

मंडल ७ सूक्त २८

मघवानं ५
मर्ताः १
महः ५
महिमा २
महे ३
मार्या ४

मंडल ७ सूक्त ४९

मदन्ति ४
मधुश्चुतः ३
मध्यात् १
मध्ये ३
मां १, २, ३, ४

मंडल ७ सूक्त ६८

मद्यानि २
मध्ये ७
मनोजवाः ३
महिष्वन्तं ५
मे २

मंडल ७ सूक्त ७२

मघोनी ५
मर्तेषु २
महती ७
महद्रिः ७
महिमानं १
महे २
मा ८
मानुषि २

मंडल ७ सूक्त ८३

मनामहे १०

महि १०

मा ५

मां ३

मित्रः १०

मंडल ७ सूक्त ८६

मन्युः ६

महिना १

मीळहुषे ७

मूर्ळिकं २

मे २,३,४

मंडल ७ सूक्त ८८

मंसि २

मतिं १

मध्यं ३

महोभिः ४

मा २,६

मानं ५

मीळहुषे १

मंडल ७ सूक्त ८९

मध्ये ४

मनुष्याः ५

मा ५

मृन्मयं १

मृळ १,२,३,४

मूळ्य १,२,३,४

मां १

मंडल ७ सूक्त १०२

मधुमत्तमं ३

मीळहुषे १

मंडल ८ सूक्त ३०

मनोः २

मा ३

मानवात् ३

मंडल १० सूक्त १४

मदन्ता ७

मदन्ति ३,१०

मधुमत्तमं १५

मन्त्राः ४

महीः १

मातली ३

मादयस्व ४,५

मंडल १० सूक्त १०

मनसः १३

महिमा ३

महिमानः १६

मुखं ११,१२

मुखात् १३

मंडल १० सूक्त ११९

मतिं ५

मतिः ४

मनः १

महामहः १२

महिना ८

महीं ८

मा २,३,४

मे १,६,७,११

मंडल १० सूक्त १२१

मनसा ६

महित्वा ३,४

महिना ८

मा ९

मृत्युः २

मंडल १० सूक्त १२५

मम ७

मया ४

महिना ८

मा ३

मानुषेभिः ५

मां ४

मित्रावरुणा १

मूर्धन् ७

मंडल १० सूक्त १६८

महिमानं १

य.

मंडल १ सूक्त १०	मंडल २ सूक्त १२	यः १
ये ३, ४, ५, ६, ७, ८	यं ५, ८, ९	ये ६
मंडल १ सूक्त २५	यः १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५	मंडल ५ सूक्त २६
यत् १	यस्मात् ९	याक्षि १
यतः १७	यस्य १, ७	यजमानाय ५
यथा १	युक्तग्रावणः ६	यज्ञः ८
यं १४	युध्यमानाः ९	यविष्टयं ७
यशः १५	येन ४	मंडल ५ सूक्त ८३
यः ७, ८, १५	मंडल ३ सूक्त ५९	यच्छ ५
या ११	यज्ञियस्य ४	यत् २, ३, ४, ९
यामनि २०	यः २, ७	यस्य ५
ये ९	यातयज्जनः ५	मंडल ६ सूक्त ५३
मंडल १ सूक्त ११५	यातयाति १	या ९
यत्र २	येमिरे ८	यां ८
यदा ४	मंडल ३ सूक्त ६१	मंडल ६ सूक्त ५४
युगानि २	याति ४	यजमानस्य ६
योषां २	युवतिः १	यः १, २, ४,
मंडल १ सूक्त १४३	ये २	मंडल ६ सूक्त ५५
यथा ५	मंडल ४ सूक्त ५४	यः ४
यं ४	यंसत् ६	मंडल ६ सूक्त ५६
यः १	यज्ञियेभ्यः १	यत् ४
योधः ५	यत् ३	यः १
मंडल १ सूक्त १५४	यथा १, ४	युजा २
यत्र ५, ६	यथायथा ५	मंडल ६ सूक्त ५७
यः १, ३, ४		यत् ४
यस्य २		

युवा ६

मंडल ७ सूक्त २८

यत् २,३,४,५,

यः ५

युक्ताः १

यूयं ५

मंडल ७ सूक्त ४९

यन्ति १

याति ३

याः १,२,३,

यासां ३

यासु ४

मंडल ७ सूक्त ५४

यत् १

यूयं ३

योगे ३

मंडल ७ सूक्त ६८

यत् ४,५,६

यः ५,७

युवभ्यां ४

युवाकुः ७

युवाकोः १

यूयं ९

यौ ८

मंडल ७ सूक्त ७९

यजता ७

यजत्रैः ७

यशसं २

याति ६

युजाना ४

यूयं ८

योषा ५

मंडल ७ सूक्त ८३

यच्छतं ९

यच्छन्तु १०

यत्र २,६,८

ययुः १

यस्मिन् २

युयुधुः ७

युवं ५

युवां १,६

मंडल ७ सूक्त ८६

यत् ३

यः १

या ५

यूयं ८

योगे ८

मंडल ७ सूक्त ८८

यक्षिन् ६

यजत्रं १

यत् २

यन्धि ६

यः १

यात् ४

यूय ७

मंडल ७ सूक्त ८९

यत् २, ५

युयोपिम ५

मंडल ७ सूक्त १०२

यवसं १

यः २

मंडल ८ सूक्त ३०

यच्छतः ४

यज्ञियासः २

ये २, ४

मंडल १० सूक्त १४

यज्ञियानां ६

यज्ञियोभिः ५

यज्ञः १३

यज्ञे ५

यत्र २,७

यम ४,५,११

यमं १,७,१३

यमः २,२,३

यमस्य १२

यमाय १३,१४,१५

यमे १६

यमेन ८,१०

यः ५

यान् ३

ये ३, १०

यौ ११

मंडल १० सूक्त ९०

यजुः ९

यज्ञं ६, ७, १५, १६

यज्ञात् ८, ९

यज्ञेन १६

यत् २, ६, ११, १२, १५

यत्र १६

ये ७, ८, १०

मंडल १० सूक्त ११९

यामि १३

मंडल १० सूक्त १२१

यज्ञं ८

यत् ७

यत्कामाः १०

यत्र ७

यं ६

यः २, ३, ५, ८, ९

यस्य २, ४

येन ५

मंडल १० सूक्त १२५

यजमानाय २

यज्ञियानां ३

यं ५

यः ४

योनिः ७

मंडल १० सूक्त १६८

यथावशं ४

याति १

योषाः २

र.

मंडल १ सूक्त १९

रजसः ३

रश्मिभिः ८

रिशादसः ५

रोचने ६

मंडल १ सूक्त २५

रथं १८

रथी ३

राजसि २०

रीरधः २

मंडल १ सूक्त ११५

रात्री ४

रुशत् ५

रूपं ५

रोचमानां २

मंडल १ सूक्त १४३

राजति ४

रेजन्ते ३

मंडल १ सूक्त १५४

रजांसि १

मंडल २ सूक्त १२

रथं ८

रथासः ७

रध्रस्य ६

राधः १४

रोदसी १

रौहिणं १२

मंडल ३ सूक्त ५२

राजा ४

मंडल ३ सूक्त ६१

रण्वसंढक् ५

रेवती ६

रोचना ५

रोदसी ६, ७

मंडल ४ सूक्त ४६

रथं ४

रथेन ५

मंडल ४ सूक्त ५४

रत्ना १

मंडल ५ सूक्त २६	मंडल ६ सूक्त ५७	राये ७
रोचिषा १	रितः ४	रोदसी १
मंडल ५ सूक्त ८३	मंडल ७ सूक्त २८	मंडल ७ सूक्त ८९
रक्षसः २	राधसः ५	राजन् १
रथी ३	रायः ५	रीरिषः ५
रथेन ७	रोदसी ३	मंडल ८ सूक्त ३०
ररीध्वं ६	मंडल ७ सूक्त ४९	रिशादसः २
रेतः १	रराद १	मंडल १० सूक्त १४
रेतसा ४	राजा ३, ४	रक्षितारौ ११
मंडल ६ सूक्त ५३	मंडल ७ सूक्त ५४	राजन् ४, ११
रथं १	रण्वया ३	राजानं १
रन्धय ५, ६, ७	मंडल ७ सूक्त ६८	राजाना ७
मंडल ६ सूक्त ५४	मंडल ७ सूक्त ७२	राज्ञे १५
रक्षतु ५	रत्नं ६, ८	मंडल १० सूक्त ९०
रायः ८	रथेन ६	राजन्यः १२
रिशन् ७	रथिं २	मंडल १० सूक्त ११९
रिष्यति ३	रायः ४	रथं ३
रिष्येम ९	रुजत् ७	रोदसी ७
रथतिमं २	मंडल ७ सूक्त ८३	मंडल १० सूक्त १२१
मंडल ६ सूक्त ५५	राजथः ५	रजसः ५
रथीः १	राजभिः ६	रयीणां १०
रथे ६	राजानः ७	रसया ४
राधसः २	मंडल ७ सूक्त ८६	राजा ३
रायः २, ३	राजन् ५	रेजमाने ६
राशिः ३	मंडल ७ सूक्त ८६	मंडल १० सूक्त १२५
मंडल ६ सूक्त ५६	राजन् ५	राष्ट्री ३
रथतिमः २, ३		

रुद्राय ६
रुद्रेभिः १
मंडल १० सूक्त १६८

रथस्य १
राजा २
रुजन् १

रूपं ४
रेणुं १

ल.

मंडल २ सूक्त १२ लक्षं ४
मंडल १० सूक्त १४ लोकं ९
मंडल १० सूक्त ९० लोकान् १४

व.

मंडल १ सूक्त १९
विदुः ३
विश्वे ३
मंडल १ सूक्त २५
वधाय २
वयः ४
वरुण १
वरुणं ५
वरुणः १०
वर्तनिं ९
वसतीः ४
वस्त १३
वस्यः इष्टये ४
वातस्य ९
विचृत २१
विमन्यवः ४

विशः १
विश्वदर्शतं १८
विश्वस्य २०
विश्वानि ११
विश्वाहा १२
विसीमहि ३
वीनां ७
वेद ७, ८, ९
वेनन्ता ६
व्रतं १
मंडल १ सूक्त ११५
वरुणः ६
वरुणस्य १, ५
वासः ४
विततं ४
वितन्वते २

मंडल १ सूक्त १४३
वना ५
वराय ५
वरुणः ४
वः ७
वसुभिः १, ६
वसुः ६
वस्वः ४
वाचः १
विदथेषु ७
विश्ववेदसं ४
वीः ६
व्योमनि २
मंडल १ सूक्त १५४
वां ६
वास्तूनि ६

विक्रमणेषु २
 विचक्रमाणः १
 विममे १,३
 विश्वा २
 विष्णवे ३
 विष्णुः २
 विष्णोः १,५
 वीर्याणि १
 वीर्येण २
 वृष्णः ६
 वृष्णे ३

मंडल २ सूक्त १२

वज्रबाहुः १२,१३
 वज्रहस्तः १३
 वयं १५
 वरीयः २
 वर्णं ४
 वर्धनं १४
 बलस्य ३
 वाजं १५
 विजयन्ते ९
 विजः १५
 विदथं १५
 विममे २
 विश्वस्य ९
 विश्वह १५
 विश्वा ४
 विश्वे ७

विह्वयेते ८
 वृषभः १२
 व्यथमानां २
 वयं ३,४
 वरिमन् ३
 वृक्तबर्हिषे ९
 वेधाः ४
 व्रतं ३
 व्रतेन २

मंडल ३ सूक्त ६१

वरुणस्य ७
 वः ५
 वाजिनि १
 वाजेन १
 वामं ६
 विदधे ७
 विभार्ती ५,६
 विभाहि २
 विश्ववारे १
 विश्वा ३
 वृषा ७
 व्रतं १

मंडल ४ सूक्त ४६

वां ३,७
 वायो १,२
 विमोचनं ७

मंडल ४ सूक्त ५४

वन्द्यः १
 वरिमन् ४
 वर्धन् ४
 विभजति १
 वियेमिरे ५
 विश्वं ४
 व्यूर्णुषे २

मंडल ५ सूक्त २६

वरुणः ९
 विशा ९
 विश्वेभिः ४
 वीतये २
 वीतिहोत्रं ३
 वृणीमहे ४

मंडल ५ सूक्त ८३

वद १
 वर्षे १०
 वर्ष्यं ३
 वर्ष्यान् ३
 वाताः ४
 विद्युतः ४
 विश्वं २,९
 विश्वरूपाः ५
 विश्वस्मै ४
 विषिताः ८
 विहन्ति २

वृक्षान् २
 वृषभः १
 वृष्टिम् ६
 वृष्णः ६
 वृष्ण्यावतः २
 व्युन्धि ८
 व्रते ५
मंडल ६ सूक्त ५३
 वयं १
 वसु २
 वाजसातये १,४
 वाजसां १०
 वामं २
 विचिनुहि ४
 विजहि ४
 वितुद ६
 विभ्रद ३
 वीतये १०
 वीरं २
मंडल ६ सूक्त ५४
 वयं ८,९
 वसु ४
 वाजं ५
 विदुषा १
 विन्दते ४
 व्यथते ३
 व्रते ९
मंडल ६ सूक्त ५५

वसोः ३
 वाजिनं ४
 वां १
 विमुचः १
मंडल ६ सूक्त ५६
 वृत्राणि २
मंडल ६ सूक्त ५७
 वयं १,५
 वयां ५
 वद्वयः ३
 वाजसातये १
 वृक्षस्य ५
 वृत्राणि ३
 वृषन्तमः ४
मंडल ७ सूक्त २८
 वज्रं २
 वरुण ४
 विद्वान् १
 विश्वमिन्व १
 विश्वे १
 विहवन्त १
 वोचेम ५
 व्यानद् २
मंडल ७ सूक्त ४९
 वज्री १
 वरुणः ३,४
 वा २

विश्वे ४
 वृषभः १
 वैश्वानर ४
मंडल ७ सूक्त ५४
 वरं ३
 वास्तोष्पते १,२,३
मंडल ७ सूक्त ६८
 वल्गू ४
 वर्धत् ९
 वर्षः ६
 वां २,३,४,५,६
 विप्रः ४
 विवक्ति ४
 वीतम् १
 वीतये २
 वृकाय ८
मंडल ७ सूक्त ७५
 वयुना ४
 वसूनां ५
 वहन्तः ६
 वह्निभिः ५
 वाजिनीवती ५
 विधते ६
 विश्वपिशा ६
 वीरवत् ८
 व्यस्थुः ३
 व्यावः १
 व्रतानि ३

मंडल ७ सूक्त ८३

वधनाभिः ४

वनुषां ५

वन्वन्ता ४

वरुणं ६

वरुणः १०

वस्वः ५, ६

वां ९

विश्वतः ८

वृत्रा १

वृत्राणि ९

वृषणा ९

व्रतानि ९

मंडल ७ सूक्त ८६

वत्सं ५

वयं ५

वरुण ३, ४, ६, ८

वरुणः ३

वरुणे २

वासिष्ठं ५

वितस्तम्भ १

विपृच्छम् ३

विभीदकः ६

मंडल ७ सूक्त ८८

वन्वानाः ७

वपुः २

वरुण ५

वरुणं १

वरुणः ३, ७

वरुणस्य २

वरुणाय १, २

वरुथं ६

वासिष्ठं ४

विप्रः ४

विमुमोचत् ७

वृषणं १

मंडल ७ सूक्त ८९

वरुण १, ५

मंडल ८ सूक्त ३०

वः १

विश्वे १, ४

वैश्वानराः ४

मंडल १० सूक्त १४

वयं ६

वरुणं ७

ववृधुः ३

वावृधानः ३

विवस्वन्तं ५

विवेद २

विसर्पत ९

वीत ९

वैरूपैः ५

वैवस्वतं १

व्यक्तं ९

व्योमन् ८

मंडल १० सूक्त ९०

वसन्तः ६

वायव्यान् ८

वायुः १३

विराजः ५

विराट् ५

विश्वतः १

विश्वा ३

विष्वङ् ४

वृत्वा १

वैश्यः १२

व्यकल्पयन् ११

व्यकामत् ४

व्यदधुः ११

मंडल १० सूक्त ११९

वन्धुरं ५

वा ९, १०

वाताः २

वाश्रा ४

वै १

मंडल १० सूक्त १२१

वयं १०

वा ९

विधेम १, २, ३, ४, ५, ६, ७,

८, ९

विमानः ५

विश्वं ७

विश्वा १०

मंडल १० सूक्त १२५

वदामि ४, ५

वर्ष्मणा ७

वसुभिः १

वसूनां ३

वातः ८

वितिष्ठे ७

विपश्यति ४

विश्वदेवैः १

विश्वा ७

व्यदधुः ३

मंडल १० सूक्त १३८

वातस्य १, २

विधेम ४

विश्वस्य २

विष्टाः ३

श.

मंडल १ सूक्त १९

शुभ्राः ५

मंडल १ सूक्त २५

श्रुधि १९

मंडल १ सूक्त १४३

शग्मैः ८

शत्रून् ५

शिवोभिः ८

शुक्रवर्णा ७

शुचिप्रतीकं ६

शोचिः २

मंडल १ सूक्त १५४

शूषं ३

मंडल २ सूक्त १२

शंसन्तं १४

शम्बरं ११

शयानं ११

शरदि ११

शर्धते १०

शर्वा १०

शशमानं १४

शश्रतः १०

शुष्मात् १, १३

शृध्यां १०

श्रद् ५

श्वघ्नी ४

मंडल ३ सूक्त ५९

शिक्षति २

श्रवोभिः ७

मंडल ४ सूक्त ४६

शतेन २

मंडल ४ सूक्त ५४

शर्म ६

श्रेष्ठं १

मंडल ५ सूक्त ८३

शफवत् ५

शर्म ५

मंडल ६ सूक्त ५४

शृण्वन्तं ८

मंडल ६ सूक्त ५५

शृणोतु ५

मंडल ६ सूक्त ५६

श्रुतः ५

श्वः ६

मंडल ७ सूक्त २८

शवसिन् २

शवसे ३

शृणुहि १

मंडल ७ सूक्त ४९

शुचयः २, ३

मंडल ७ सूक्त ५४

शग्मया ३

शं १

मंडल ७ सूक्त ६८

शक्तं ८

शक्ती ८

शचीभिः ८

शतोतिः ३

शयवे ८

शुभ्रा १

श्रुतं ३,८

मंडल ७ सूक्त ७५

शुभ्रा ६

श्रवस्युं ३

मंडल ७ सूक्त ८३

शर्म ९,१०

शृणुतं ४

श्लोकं १०

श्वित्यंचः ८

मंडल ७ सूक्त ८६

शं ८

मंडल ७ सूक्त ८८

शुन्ध्युवं १

शुभे ३

मंडल ७ सूक्त ८९

शुचे ३

मंडल ८ सूक्त ३०

शर्म ४

मंडल १० सूक्त १४

शबलौ १०

श्वानौ १०,११

मंडल १० सूक्त ९०

शरत् ६

शीर्ष्णः १४

शूद्रः १२

श्रोत्रात् १४

मंडल १० सूक्त १२५

शरवे ६

शृणोति ४

श्रद्धिवं ४

श्रुतं ४

श्रुधि ४

मंडल १० सूक्त १६८

शृण्विरे ४

ष.

मंडल १० सूक्त १४

षट् १६

स.

मंडल १ सूक्त १९

समुद्रं ७,८

सुक्षत्रासः ५

सृजामि ९

सोम्यं ९

मंडल १ सूक्त २५

संवोत्रावहै १७

सन्दितं ३

समानं ६

समुद्रियः ७

सः १२,२०

साम्राज्याय १०

सुकृतुः १०, १२

सुपथा १२

स्पशः १३

मंडल १ सूक्त ११६

संजभार ४

सद्यः ३

सधस्थात् ४

सम्भरन्ति ५

सिन्धुः ६

सिमस्मै ४

सूर्यः १, ५

सूर्यस्य ३, ४, ६

मंडल १ सूक्त १४३

समिधानः ७

समिधानस्य २

सः २, ५

सह १

सहसः १

सातये ६

सिन्धवः ३

सुद्यतः ३

सुप्रतीकस्य ३

सुसन्दशः ३

सूनवे १

सूष्टा ५

सैना ५

स्वनः ५

स्वे ३

मंडल १ सूक्त १५४

सधस्थं १

सः ५

स्वधया ४

मंडल २ सूक्त १२

संयती ८

संवृक् ३

सत्यः १५

सप्त ३, १२

सप्तरश्मिः ११

समत्सु ३

समानं ८

सर्तवे १२

सः १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८,

९, १०, ११, १२, १३,

१४, १५

सिन्धून् ३, १२

सुतसोमस्य ६

सुन्वते १५

सुन्वन्तं १४

सुवीरासः १५

सुशिप्रः ६

सूर्यं ७

सोमपाः १३

सोमः १४

स्म ५

मंडल ३ सूक्त ५९

सप्रथाः ७

सः २, ८

सानसि ६

सुक्षत्रः ४

सुमतौ ३, ४

सुशेवः ४, ५

सौमनसे ४

स्याम ४

मंडल ३ सूक्त ६१

समानं ३

सुदंसा ४

सुभगा ४

सुयमासः २

सुवृक्तिं ५

सुनुताः २

स्तोमं १

स्थूम ४

स्वः ४

स्वसरस्य ४

मंडल ४ सूक्त ४६

सजोषसा ६

सहस्रं ३

सुतं १

सुतः ६

सुतस्य २

सोमपीतये ३, ७

स्वध्वरं ४

मंडल ४ सूक्त ५४

सत्यं ४

सवाय ५
 सवासः ६
 साविता १
 सावितः २
 सावितुः ४
 सिन्धुः ६
 सुवतात् ३
 सुवाति ४
 सुवासि २, ५
 सौभगं ६
 स्वंगुरिः ४
मंडल ५ सूक्त २६
 समिधानः ६
 समिधीमहि ३
 सर्वया ९
 सहस्रजित् ६
 सुन्वते ६
 सुवीर्यं ५
 स्तृणीत ८
 स्वर्दंशं २
मंडल ६ सूक्त ८३
 समाः ७
 सः ५
 सिंहस्य ३
 सु १०
 सुकर्ष ७
 सुप्रपाणं ८
 स्तनथाः ३

स्तनय ७
 स्तनयन् २, ९
 स्तनयित्नुना ६
 स्तुहि १
 स्थन्दन्ताम् ८
 स्वः ४
मंडल ६ सूक्त ५३
 समस्य ८
 साधन्ताम् ४
 सुम्नं ९
मंडल ६ सूक्त ५४
 संशारि ७
 संगमेमहि २
 सनोतु ५
 संनय १
 सुन्वतः ६
 स्तुवतां ६
 स्तोतारः ९
 स्मासि ९
मंडल ६ सूक्त ५५
 संसचावहै १
 सखा ३, ५
 सखायं २
 स्वसुः ४, ५
मंडल ६ सूक्त ५६
 सख्या २
 सत्पतिः ३

सर्वतातये ६
 सः २
 सातये ५
 साधय ४
 साषधः ५
 सु ४
 सूरः ३
 स्वति ६
मंडल ६ सूक्त ५७
 सख्याय १
 सचा ४
 संभृता ३
 सारथिः ६
 सुतं २
 सुमतिं ५
 सोमं २
 स्वस्तये १, ६
मंडल ७ सूक्त २८
 सदा ५
 सन् २
 सन्तु १
 संनिनेथ ३
 स्वस्तिभिः ५
मंडल ७ सूक्त ४९
 सत्यानूते ३
 समुद्रज्येष्ठाः १
 समुद्रार्थाः २

सलिलस्य १

सोमः ४

स्रवन्ति २

स्वयंजाः २

मंडल ७ सूक्त ५४

संसदा ३

सक्षीमहि ३

सख्ये २

सदा ३

स्याम २

स्वस्तिभिः ३

स्वावेशः १

मंडल ७ सूक्त ६८

सखायः ७

सदा ९

सन् ५

समुद्रे ७

सुमन्म ९

सूक्तैः ९

सूर्यावसू ३

सोमसुत् ४

स्तर्ये ८

स्यः ९

स्वधा १

स्वास्तिभिः ९

मंडल ७ सूक्त ७५

सत्या ७

तलिभिः ७

सदा ८

सद्यः ४

सुविताय २

सूर्यस्य ५

सौभगाय २

स्या ४

स्वस्तिभिः ८

मंडल ७ सूक्त ८३

सत्या ४, ७

सदा ९

सप्रथः १०

समदृक्षत ३

समयन्ते २

समिताः ७

समिथेषु ९

सवितुः १०

सह ६

सातये ६

सुदासं १, ४, ६, ७

सुदासे ८

सुवृक्तिभिः ९

स्म ५

स्वदृशः २

मंडल ७ सूक्त ८६

संवदे २

सखायम् ४

सदा ८

समानं ३

सः ६

सा ६

सु ८

सुमनाः २

सुरा ६

स्तोतारं ४

स्तोमः ८

स्वधावः ४, ८

स्वप्नः ६

स्वया २

स्वः ६

स्वस्तिभिः ८

मंडल ७ सूक्त ८८

सखा ६

सख्या ५

सचावहे ५

सदा ७

सन् ६

सन्दृशं २

समुद्रं ३

सहस्रद्वारं ५

सहस्रामघ १

सुदिनत्वे ४

स्तुवते ६

स्तोतारं ४

स्तुभिः ३

स्म ६

स्वधावः ५

स्वपाः ४

स्वः २

स्वस्तिभिः ७

मंडल ७ सूक्त ८९

समह ३

सु १

सुक्षत्र १, २, ३, ४

मंडल ७ सूक्त १०२

सयतं ३

सः १

मंडल ८ सूक्त ३०

सतोमहान्तः १

सप्रथः ४

स्तुतासः २

स्थ २

स्थन ४

मंडल १० सूक्त १४

संविदानः ४

संगच्छस्व ८

सगमनं १

सधमाद १०

सर्वा १६

सः १४

साधुना १०

सारमेयौ १०

सुनुत १३

सुमतौ ६

सुवर्चाः ८

सुविदत्रान् १०

सूर्याय १२

सोमं १३

सोम्यासः ६

सौमनसे ६

स्याम ६

स्वधया ३, ७

स्वस्ति ११

स्वाः २

स्वाहा ३

मंडल १० सूक्त ९०

सचन्त १६

सन्ति १६

सप्त १५

समवर्तत १४

समिधः १५

संभूतं ८

सर्वं २

सर्वहुतः ८, ९

सः १

सहस्रपात् १

सहस्रशीर्षा १

सहस्राक्षः १

साध्याः ७, १६

सामानि ९

साशनानशने ४

सूर्यः १३

मंडल १० सूक्त ११९

सनुयाम् १

सोमस्य १, २, ३, ४, ५, ६, ७

८, ९, १०, ११, १२, १३

मंडल १० सूक्त १२१

सत्यधर्मा ९

समवर्तत १, ७

समुद्रं ४

सः १

सह ४

सूरः ६

स्तमितं ५

स्याम १०

स्वः ५

मंडल १० सूक्त १२५

संगमनी ३

समदं ६

समुद्रे ७

संबभूव ८

सः ४

सुन्वते २

सुप्राव्ये २

सुमेधां ५

सुवे ७

सोमं २

स्वयं ५

मंडल १० सूक्त १६८

सखा ३

समनं २
संप्रेरते २

सयुक् २
सरथं २

स्तनयन् १
स्वित् ३

ह.

मंडल १ सूक्त १९

हि २

मंडल १ सूक्त २५

हलवे २

हवं १९

हि १

हिरयण्यं १३

हणानस्य २

होता १७

मंडल १ सूक्त ११५

हरितः ३, ४, ५

मंडल १ सूक्त १४३

होता १

मंडल १ सूक्त १५४

हि ५

मंडल २ सूक्त १२

हत्वा ३

हन्ता १०

हवन्ते ९

हवेते ८

मंडल ३ सूक्त ५९

हन्यते २

हविः ५

हव्यं १

मंडल ३ सूक्त ६१

हिरण्यवर्णां २

मंडल ४ सूक्त ४६

हरयः ३

हि १

हिरण्यवन्धुरं ४

मंडल ४ सूक्त ५४

हि २

मंडल ५ सूक्त २६

हव्यदातये ४

होतारं ४

होत्रवाहं ७

मंडल ५ सूक्त ८३

हांसि ९

हन्ति २

मंडल ६ सूक्त ५३

हृदयं ८

हृदया ५, ७

हृदि ६

मंडल ६ सूक्त ५४

हविषा ४

हस्तं १०

मंडल ६ सूक्त ५६

हिरण्ययं ३

मंडल ६ सूक्त ५७

हरी ३

हुवेम १

मंडल ७ सूक्त २८

हरयः १

हवं २

हस्ते २

हि १, ३, ४

मंडल ७ सूक्त ६८

ह ४, ५

हवनानि २

हविर्दे ६

हविषः २

हव्यानि १

हव्यैः ४

हूयमाना ८

मंडल ७ सूक्त ८३

हतं १

हवनश्रुता ३

हवन्त ६

हवामहे ९

हवीमनि ४

हि ५

मंडल ७ सूक्त ८६

ह ३

हव्यं २

हणीते ३

हृदि ८

मंडल ७ सूक्त ८८

ह ४

मंडल ७ सूक्त १०२

हविः ३

मंडल ८ सूक्त ३०

हि १,४

मंडल १० सूक्त १४

ह १३

हविषा १,४

हविः १३,१४

हव्यं १५

हि ४

हित्वाय ८

हुवे ५

मंडल १० सूक्त ९०

ह १०,१६

हविषा ६

हविः ६

मंडल १० सूक्त ११९

हन्त ९

हव्यवाहनः १३

हि ६,७

हृदा ५

मंडल १० सूक्त १२६

हिंसीत् ९

ह ७

हविषा १,२,३,४,५,६,७,

८,९

हिमवन्तः ४

हिरण्यगर्भः १

मंडल १० सूक्त १२५

हन्तवै ६

हविष्मते २

मंडल १० सूक्त १६८

हविषा ४